Erik Jan Zürcher

MODERNLEŞEN TÜRKİYE'NİN TARİHİ

İLETİŞİM

ERIK JAN ZÜRCHER

Modernleşen Türkiye'nin Tarihi

Turkey, A Modern History

ÇEVİREN *Yasemin Saner Gönen*

i l e t i ş i m

ERIK JAN ZÜRCHER 1953'te Leiden'de doğdu. Leiden Üniversitesi'nde öğrenimini tamamlayan Zürcher, halen Nijmegen Üniversitesi Ortadoğu Dilleri ve Kültürleri Bölümü'nde profesör olarak görev yapmaktadır. Ayrıca Amsterdam'da Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nün Türkiye Bölümü Başkanlığı ile Amsterdam Üniversitesi Türkiye Tarihi Bölümü'nde ders veren Prof. Zürcher'in *The Unionist Factor 1905-1926*, E.J. Brill, 1983 (*Milli Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam Yayınları, 1987), *The Progressive Party 1924-1925*, E.J. Brill, 1991 (*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Bağlam Yayınları, 1992), *Turkey, A Modern History*, I.B. Tauris, 1993, (*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 1995) ve Donald Quataert ile birlikte derledikleri *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, I.B. Tauris, 1995, (*Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, 1998) adlı kitapları bulunmaktadır.

Turkey, A Modern History

İletişim Yayınları 332 • Tarih Dizisi 7
ISBN 975-470-514-3

1. BASKI 1995, İstanbul
2. BASKI 1996, İstanbul
3. BASKI 1998, İstanbul
4. BASKI 1999, İstanbul (1000 adet)
5. BASKI 1999, İstanbul (500 adet)
6. BASKI 1999, İstanbul (500 adet)
7. BASKI 2000, İstanbul (1000 adet)

KAPAK Ümit Kıvanç
KAPAK FOTOĞRAFI İletişim Yayıncılık Arşivi
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Sait Kızılırmak
KAPAK BASKISI Sena Ofset
İÇ BASKI ve CİLT Şelik Matbaası

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

İÇİNDEKİLER

İNGİLİZCE BASKIYA ÖNSÖZ

Bir konuya tam hakim olmanın en iyi yolu, onu öğretmeye çalışmaktır. Bu gerçeği yıllarca önce, çiçeği burnunda bir üniversite mezunu iken benden çok daha genç öğrencilere Türkçe öğretmekle görevlendirildiğimde keşfetmiştim. Bu öğrenciler her defasında bana, Türk dilinin girift yapısını ne kadar az bildiğimin ayırdına vardırmıştı. Bu gerçeği 15 yıl kadar sonra, Dr. Lester Crook, başlıca amacı bir *öğretim malzemesi işlevi* görmek olan bu kitabı yazmamı rica ettiğinde yeniden keşfettim. Her ne kadar o zamana değin Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş dönemi üzerine yıllardır araştırma yapıyor ve yazıyorsam da, bu çalışma bana yine, bilmediklerimin ve bilinmeyenlerin ne kadar çok olduğunu kavramamı sağladı. Yine, yazdıkça öğrendim: Bu sebepten, bu kitabı okumak, bu kitabın yazımının bana, yazara, verdiği yararın yarısı kadar siz okuyucuya yararlı olursa, kitap fazlasıyla amacına hizmet etmiş olacaktır.

Akademik uğraşımda hep, en yararlı bulguların birçoğunun, kişinin meslekdaşlarıyla ve öğrencileriyle olan sohbet tarzındaki tartışmaların sonuçları olduğunu görmüşümdür. Bu kişilerin katkıları, genellikle anonim olarak kalmakta, daha sonra bilinçaltına gömülmekte ve sadece bir kişinin kendi parlak fikirleri olarak yeniden ortaya çıkmaktadır. Bu isimsiz

katkı sahiplerinden başka, bu türden sentetik bir çalışma, kuşkusuz sentezde kullanılmış olan monografilerin yazarlarına da yoğun biçimde bağımlıdır. Bu kişilerin isim ve çalışmaları, kitabın sonunda yer alan ve kendilerine olan minnet borcumun derecesini gösteren kaynakça incelemesinde bulunmaktadır.

Birçok kişi bu çalışmanın bölümleri üzerine yorumlarıyla özel katkılarda bulundular: Nijmegen Katolik Üniversitesi'nden Dick Douwes, Amsterdam Üniversitesi'nden Prof. Jan Lucassen ve Prof. Rinus Penninx, Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'ndan Dr. William Hale. Kitabın bölümleri bazı eski öğrencilerin çalışmalarını, bilhassa Nicole van Os, Jacqueline Kuypers ve Anneke Voeten'in master tezlerini de sonuç olarak vermektedir.

Dr. Lester Crook, metin üzerindeki titiz ve bilgili okuyuşuyla, açımlamalarıyla, bu kitabın layık olduğu her değere fazlasıyla katkıda bulunmuştur.

Bu kitap için ilk telkinde bulunan, Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'ndan aziz dostum Dr. Colin Heywood olmuştu; kendisi, Prof. Bernard Lewis'in yeni bir devir açan *Emergence of Modern Turkey* (Modern Türkiye'nin Doğuşu) adlı çalışmasının yayımından otuz yıl sonra, bunun gibi bir kitaba ihtiyaç olabileceğini belirtmişti. Umut ederim, sonuç az çok beklediği gibi olmuştur.

Saskia'nın katkısı ise sabır ve tahammülün üstünde olmuştur; işte bu yüzden de eşlere genellikle önsözlerde övgüde bulunulur.

Nijmegen/Amsterdam,
Ağustos 1992

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Türkiye hakkında yazan bir yazar için, çalışmasının bizzat Türkiye'de çevrilip yayınlanmasından daha büyük bir iltifat olamaz. Bu bakımdan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*'nin Türkçede yayınlanmasını büyük bir memnuniyet ve şükranla karşılıyorum.

Baskıya sunulan metni okumuş olan Dr. Mete Tunçay'a, yayın için gösterdiği istekliliğinden dolayı İletişim Yayınları yayın yönetmeni Fahri Aral'a özellikle ve metnin Türkçesi için yapmış olduğu titiz çalışmasından dolayı Ömer Laçiner'e ayrıca teşekkür ederim. Onun ayrıntılara gösterdiği dikkat İngilizce metindeki bazı hataların zamanında düzeltilmesini sağlamıştır. Açıktır ki geriye kalan hatalar yazarın sorumluluğundadır.

Bir yabancının tümüyle doyurucu bir Türkiye tarihi yazabileceğinden kuşku duyanların söylediklerinde doğruluk payı olduğunu kabul ediyorum. Çalışmaları ne denli uzun süreli olursa olsun, bir yabancı, Türk tarihini "yaşamış" olan birine doğal gelen derin, kimi zaman sezgisel kavrayıştan yoksun olma durumundadır. Öte yandan, dışardan bakan birinin farklı bakışının çok olumlu sonuçlarının olabileceğini de tecrübeyle biliyorum. Benim kendi ülkemin tarihini bilenler, İngiliz Boxer'ın ve daha da yakınlarda bir diğer İngiliz Jonathan Isra-

el'in ve Amerikalı Simon Schama'nın Hollanda'nın tarih yazıcılığı üzerindeki etkilerini hatırlayacaklardır. Onların çalışmaları, Hollanda'da tarihsel tartışmayı sarsmış ve Hollandalı tarihçileri yeni yanıtlar bulup ortaya çıkarmaya zorlamıştır.

Kuşkusuz özgün bir inceleme olmayan, daha çok, yakın zamanlardaki akademik çalışmaların sonuçlarını toplu bir inceleme içerisinde biraraya getirme girişimi olan bu kitabın, eğer Türkiye'de buna benzer küçücük bir etkisi bile olursa, yazar fazlasıyla memnun olacaktır.

Erik Jan Zürcher
Amsterdam, 1 Temmuz 1995

Dönemleme, yani geçmişi açık seçik şekilde teşhis edilebilen ve birbirinden kolayca ayırt edilir şekilde farklılaşan dönemlere ayırmak, bitmez tükenmez bir tartışma konusudur. Aynı durum, dönemleri birbirinden ayırdığı varsayılan dönüm noktalarının ve kilometre taşlarının teşhisinde de sözkonusudur. Tarihçinin bu faaliyetini bir tartışma konusu haline getiren şey, her dönüm noktasının her kilometre taşının hem yeni bir gelişmenin başlangıç noktası, hem de bir önceki gelişmenin doruk noktası olmasıdır.

Bununla beraber, dönemleme ne kadar keyfî ve ne kadar tarihçinin kişisel tercihlerine tâbi olursa olsun, geçmişi anlaşılır şekilde ifade etmenin kaçınılmaz ve hatta vazgeçilmez bir aracıdır; aksi halde geçmiş, birbirlerinden ayrımlaşmamış olay ve kişilerin bir yığınından ibaret olacaktır. Bu kitabın adı bile, modern tarih (hatta modern Türkiye) diye bir şeyin var olduğunu ima etmektedir, ki bu da dönemlemenin bir sonucudur.

Dönemlemenin geçerli bir araç olabilmesi için, iki ayrı talebi karşılıyor olması gerekir. Birincisi, açıklayıcı değeri

olmalıdır. Karşılaştırmalar gibi, dönemlemeler de genel olarak sınırsız sayıdadır, ama bunlar ancak, olayların akışını önemli gelişmeler görünür hale gelecek şekilde bölümlere ayırmamıza olanak sağladıkları takdirde bir iş görmüş olurlar. İkincisi, dönemleme, tanımlanmakta olan dönemin gerçek gelişmelerini yansıtmalıdır. Dönemleme hepten bir tümevarım süreci olamaz. Bu da, tarihçinin dönemlemesine esas almayı gerektirecek kadar önemli bulduğu gelişmelerin, ya da başka deyişle, olayların büyük yığını arasında tarihçinin "tarihsel olaylar" olarak seçtiklerinin, birer *doğru* olarak varsayılması demektir.

Kuşkusuz, belirli her sahada geleneksel ayrımlar vardır ve bunlar o denli genelleşmişlerdir ki sıradan okuyucu bunları tarihsel olaylar, hatta doğal olgular olarak kabul etme eğilimindedir. Bu eğilimin bilhassa ders kitabı kullanan öğrenciler arasında güçlü olması şaşırtıcı değildir. Zaten böylesi bir kitaptan beklenen, tartışmak değil kesinlikle doğru olan olaylar sunmasıdır.

Bu kitap bazı bakımlardan Türk tarihinin geleneksel dönemlendirilişini örnek almakta, bazı bakımlardan da almamaktadır. Bu nedenle, bunun bir bakıma tarih çalışmasında kaçınılmaz olduğunu öne sürmektense, kitabın bu yönünü okuyucuyla tartışmam ve kitabın düzenleniş şekline ilişkin nedenleri sunmam daha iyi olacaktır.

Bu kitap üç bölüme ayrılmıştır. Bu bölünme, yazarın modern Türk tarihi için düşündüğü temel dönemlemeyi ifade etmektedir. Kitabın, 19. yüzyılda modern Türkiye'nin doğuşunun ilk evresini anlatan ilk bölümünde, başat gelişme olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'nın artan nüfuzu ve bunun Osmanlı Devleti ve toplumunda yol açtığı tepkiler ele alınmıştır.

Avrupa'nın nüfuzu, üç farklı ama birbirine etkisi olan alanda ortaya çıkmıştı: Osmanlı ekonomisinin gittikçe bü-

yük bir bölümünün kapitalist dünya sisteminin bir parçası haline gelmesi; Avrupa'nın büyük güçlerinin artan siyasal nüfuzu -ki bu siyasal nüfuz kendini, hem Avrupa'da bir savaşa yol açmadan Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama girişimlerinde hem de onu ayrı bir siyasal varlık olarak muhafaza ederek ona egemen olma girişimlerinde açığa vurmaktaydı- ve son olarak da, milliyetçilik, liberalizm, laiklik ve pozitivizm gibi Avrupa ideolojilerinin etkisi.

Avrupa'nın artan nüfuzunun bu üç biçimi kolayca ayırt edilemez şekilde birbirine geçmiş ve karşılıklı olarak birbirlerini etkilemişti. Bu durum, Osmanlıların Avrupa'nın bu meydan okuyuşuna karşı göstermiş olduğu tepki için de geçerlidir. 19. yüzyılda bu tepki içerisinde iki çizginin varlığı ayırt edilebilir: bu çizgilerden birini, merkezi devlet ve onun hizmetindekilerin devlet aygıtını güçlendirme ve ülke yönetimini merkezileştirme girişimleri, diğerini ise, İmparatorluk halkının farklı kesimlerinin İmparatorluğun maruz kaldığı baskılara olan tepkileri oluşturmuştur. Farklı kesimlerin bu tepkileri 19. yüzyıl boyunca giderek Sultanın Hıristiyan ve Müslüman tebaası arasında bir yol ayrımına yol açmıştı.

Bu gelişmeler, bu kitabın birinci bölümünde anlatılacak olan Osmanlı İmparatorluğu tarihinin 19. yüzyıldaki olaylarının çerçevesini oluşturmaktadır. Bu gelişmeler ayrıca 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin dönemlenmesine dayanak da oluşturmaktadırlar. Peki bu dönemleme tam olarak neye benzemektedir?

Bu bağlamda akla gelen ilk soru, Türkiye'nin "modern tarihi"ne başlangıç noktası olarak neyi almalıyız sorusudur. Değişik yanıtlar verilmesi mümkündür ve bunlar kendi başlarına geçerlidir ama en geleneksel olan çözümden, yani Fransız Devrimi döneminden ve devrimin sebep olduğu sonuçlardan yola çıkmak en iyisi gibi gözükmektedir. Kapita-

list dünya sistemiyle ekonomik bütünleşme olgusu, 18. yüzyıl sonlarında önemli ölçüde artmış ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde hız kazanmış, Napoléon savaşları Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa siyaseti ve diplomasisine artan şekilde katılmasına yol açmış ve milliyetçiliğin ve liberalizmin devrimci düşünceleri ilk kez Yakın Doğu'ya ulaşmıştı.

19. yüzyıl için (aslında herhangi bir dönem için) çok daha genel bir dönemleme yapmaya ilişkin sorun şudur: Avrupa nüfuzunun üç biçimi ile bunlara karşı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki farklı tepkiler genel anlamda birbirlerine koşut gitmektedir ama gelişmeler bütün alanlarda mutlaka aynı zamanda meydana gelmemektedir. Yine de, bu gelişmelerin birbirlerini etkileme niteliği sayesinde oldukça birörnek bir dönemleme mümkün görünmektedir:

• Fransız devrimi savaşlarından 1830'ların sonuna kadarki dönem. Bu dönem, Balkan eyaletlerinin dünya ekonomisiyle artan bütünleşmesine ve Rum tüccarların başat bir etken olarak ortaya çıkışlarına; Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz ve Rus siyasetleriyle çok daha fazla içli dışlı olmasına; ilk milliyetçilik hareketlerinin ortaya çıkışına; ve Batı kalıbında ilk ciddi ıslahat girişimlerine sahne olmuştu.

• 1830'ların sonlarından 1870'lerin ortalarına kadar olan dönem. Uluslararası açıdan İngiltere'nin ekonomik ve siyasal hegemonya kurmuş olduğu bu dönemin özellikleri şunlardı: 1838'de serbest ticaret rejiminin dayatılmasından sonra İmparatorlukla yapılan ticaret ve verilen borçlardaki hızlı artış; İmparatorluğun bekası için İngiliz ve Fransızların destek vermesi; 1839 Tanzimat Fermanı'yla başlayarak hukuk, eğitim, maliye alanlarında ve devlet kurumlarında süregiden ve (en azından kâğıt üzerinde) geniş kapsamlı olan ıslahatlar; bürokrasinin iktidar merkezi olarak sarayın yerini alması, Osmanlı meşrutiyet hareketinin başlaması ve Hıristiyanların ayrıcalıklı konumlarına karşı bir Müslüman

tepkisinin başlaması; ağır bir ekonomik ve siyasal bunalımla son bulan 1873-1878 dönemi.

• 1870'lerin ortalarından 1908 Meşrutiyet Devrimi'ne kadar olan dönem. Bu dönemde ekonomik büyüme çok yavaştı, en azından yüzyılın sonuna kadar. Ama İmparatorluğa yapılan ilk ciddi dolaysız yabancı yatırımlar da bu dönemde gerçekleşmişti. Bu dönemde, idari ve teknik reformlar sürmüş ama milliyetçi ve liberal ideolojiler bastırılmış ve İmparatorluğun İslâmî mirasına yeni bir yön verilmişti. Saray yeniden esas iktidar merkezi olarak bürokrasinin yerini almıştı. Bu dönemin sonlarına doğru, hem uluslararası ekonomiyle bütünleşme hem de iç siyasal muhalefet hız kazanmıştı.

Kitabın ikinci bölümünün ağırlığını "Jön Türkler"in girişimleri oluşturmaktadır. 1890'larda etkinleşmeye başlayan Jön Turkler, modern eğitim görmüş bürokrat ve subaylardan oluşan bir topluluktu ve devlet ve toplumu pozitivist ve gittikçe artan milliyetçi düşüncelere göre modernleştirmek ve güçlendirmek için 1908 Meşrutiyet Devrimi'ni düzenlemişlerdi. İkinci bölümün 1908-1950 yıllarını kapsıyor oluşu, İmparatorluğun 1918'de dağılmasına ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmuş olmasına rağmen, siyasal, ideolojik ve ekonomik açıdan çok fazla bir devamlılık olduğu inancını yansıtmaktadır.

"Jön Türkler"in iktidarı zamanında Türkiye, aynı siyasal dönemden iki kez geçmişti; önce İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetiminde (1908'den 1918'e kadar) ve sonra da "Kemalist" Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile onun yerini alan Cumhuriyet Halk Partisi yönetimi zamanında. İçinden geçilen dönem her seferinde, liberal ve çoğulcu bir aşama ile (1908-1913 ve 1919-1925), bunu izleyen, içinde etkin bir tek parti sisteminin, siyasal, ekonomik ve kültürel milliyetçiliğin ve modernleştirmeye ve laikleş-

tirmeye yönelik reformların bir arada bulunduğu otoriter bir baskı aşamasından oluşuyordu (1913-1918 ve 1925-1950). Jön Türk dönemine ilişkin her alt dönemleme zorunlu olarak siyasal gelişmeler üzerine kurulmuş bulunmaktadır. Çünkü, bir dünya savaşını, bir imparatorluğun parçalanışını ve yeni bir ulus-devletin kuruluşunu içeren bu siyasal gelişmeler o derece sahneye egemen olmuşlardır ki, örneğin ekonomik gelişmeler üzerine kurulu ayrı bir dönemleme anlamsız olacaktı. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir sanayi ve ticaret burjuvazisinin büyümesi üzerine ayrı bir tartışma, Ermeni ve Rumların ortadan kayboluşları hesaba katılmadan yapılırsa anlamsızdır, çünkü Ermeni ve Rumların kayboluşlarına herhangi bir ekonomi yasası değil siyasal ve ideolojik gelişmeler sebep olmuştu.

Yukarıda anlatılanların sonucunda, Jön Türk dönemi esas olarak şu şekilde altbölümlere ayrılmış bulunmaktadır:

- 1908-1913: İmparatorluğu çekişen birtakım ideolojilere ve siyasal programlara göre canlandırma yollarının arandığı dönem;
- 1913-1918: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tek parti yönetimi ve Türk milliyetçiliğinin zafer dönemi;
- 1918-1922: Jön Türkler'in başarılı bir bağımsızlık savaşı sayesinde yeniden yönetime geçtikleri ve ulusal direniş hareketinin giderek kendine mahsus belirgin bir nitelik almaya başladığı dönem;
- 1922-1926: Devletin yapısının değiştiği ve bir kez daha tek parti devletinin kurulduğu, savaş ertesindeki son derece önemli dönem;
- 1926-1945: "Kemalizm"in altın çağı;
- 1945-1950: Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidardan barışçı şekilde indirilişiyle sonuçlanan, demokrasiye derece derece geçiş dönemi.

Kitabın "Huzursuz Bir Demokrasi" başlıklı üçüncü bölümü, 1950'den beri olan dönemi ele almaktadır. Bu başlık kendi kendisini açıklamaktadır. Jön Türk döneminin aksine, genellikle gerçek demokratik çoğulculuğun olduğu ve kitle siyasetinin geliştiği bir dönemdi bu. Aynı zamanda da, (1960, 1971 ve 1980'deki) üç askerî darbeyle kesintiye uğramış bir dönemdi ve 1960'ların sonlarından itibaren Türk parlamenter demokrasisi sürekli olarak solun ve sağın saldırısı altında kalmıştı. Kitabın üçüncü bölümü aşağıdaki şekilde altbölümlere ayrılmıştır:

• 1950-1960: Türkiye'nin Batı ittifakıyla siyasal ve askerî açıdan bütünleşmesi, hızlı ekonomik kalkınma (özellikle kırsal kesimde), ABD'ye artan mali bağımlılık ve önceki yönetimlerin dindışıcı azaltılması ile karakterize edilen Demokrat Parti yönetimi dönemi.

• 1960-1980: Siyasal merkezin hayli ötesine yönelmiş hareketlerin ve partilerin ortaya çıkmasına olanak veren çok daha liberal bir anayasanın 1961'de uygulamaya konmasından sonraki "ikinci" Türkiye Cumhuriyeti dönemi. Yeni anayasa aynı zamanda, ordunun siyaset işlerine müdahalesini meşrulaştırmıştı. Ekonomik açıdan bu dönem, yoğun şekilde korunan bir ithal ikamesi sanayiinin kurulduğu ve kapitalistlerin de işçi sendikalarının da önem kazandığı bir dönemdi. Aynı zamanda milyonlarca Türk, sanayi işçisi olarak ya da akrabalarının yanına Avrupa'ya göç etti. 1970'lerde dünya ekonomi bunalımı toplumsal istikrarsızlığa ve siyasal aşırılığa yol açmıştı. 1971 muhtırasıyla gelen askerî darbe sonrasında acımasız bir baskı dönemi olmuş, ama bu, gidişatı temelinden değiştirmemişti.

• 1980 askerî darbesini takiben Silahlı Kuvvetlerin gücü, mevcut bütün siyasal ve sendikal kuruluşların yasaklanmasında ve ihracat önderliğinde büyümeyi ve serbest bir iç pazarı amaçlayan, ücretleri ve devlet yardımlarını kısan yeni

bir ekonomi siyasetinin başlatılmasında kullanılmıştı. Siyasal yaşam, 1983'ten itibaren kısıtlamaların giderek kaldırılmasından sonra bile, çok kısıtlayıcı olan 1982 Anayasası'nın sınırları dahilinde gerçekleşmek durumunda kalmıştı. Uluslararası açıdan ise Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri'ne çok daha sıkı sıkıya bağlanmıştı. 1991'den itibaren 1980 öncesinin siyaset kalıpları kendilerini yeniden kabul ettirdi ve 1980 darbesi sonrası kurulmuş yapılar giderek dağıldı, ama ana sosyo-ekonomik eğilimler değişmedi.

Yukarıda anlatılanlar, bu kitabın hem ilgi alanını hem de yapısını açıklamak amacıyla dikkatlere sunulmuştur. Açıktır ki yanıtlanacak bir ikinci soru kalıyor: Yazar yöntembilimsel anlamda "modern tarih"ten ne anlamaktadır?

Dikkatli okuyucunun gözünden çok önemli bazı tarih tezlerinin izleri kaçmamıştır. Avrupa'nın nüfuzu ve Osmanlı'nın tepkisi kavramı bütünüyle Toynbee'nin "meydan okuyuş ve tepki" tezine borçludur. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Avrupa ekonomisiyle artan ekonomik bütünleşmesinin sonuçlarına ilişkin anlatımın çoğunda, Türkiye'nin kapitalist bir dünya sisteminin periferisinde bağımlı bir konuma sahip olmaya nasıl başladığını açıklamak için Wallerstein'ın bağımlılık kuramı yorumunu destekleyen ve uygulamaya koyan akademisyenlerin çalışmaları esas alınmıştır. Modernleşme kavramından haberdar olan tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'deki gelişmeleri, bir kere harekete geçti mi dur durak bilmeden ve geriye döndürülemez şekilde ilerleyecek olan akılcı bir Batı sisteminin etkisinde kalmış insanlar ile ilerlemenin yoluna çıkan gelenekçiler ve gericiler arasındaki bir mücadele olarak görmektedirler. Onların çalışmaları ideolojik ve siyasal dönüşümler sözkonusu olduğunda kimi zaman aydınlatıcı olmuştur, altta yatan Batı'nın üstünlüğü öncülü tatsız olsa bile. Kuramsal açıdan bu kitap eklektiktir ve kasıtlı olarak

öyledir. Bu türden bir akademik ders kitabı gerçek araştırma sonuçlarına ilişkin en son yöntemleri, bilgileri göstermeli, ama akademisyenler tarafından bu sonuçların elde edilmesinde kullanılan ve tarihçinin nelerin olup bittiğini anlatma girişiminde araç olmaktan başka bir şey ifade etmeyen kuramsal modellerin geçmişe ilişkin kendi yorumumuzu dar kalıpların içine sokmasına izin verilmemeli diye düşünüyorum.

Bu kitap son iki yüzyıldaki Türk tarihinin toplu manzarasını sunma girişiminde bulunarak bir "modern tarih" olma iddiasındadır. Bunun için siyasal ve ideolojik gelişmeler kadar sosyo-ekonomik gelişmelere de ağırlık verilmiştir. El atılmamış tek alan olarak sanat alanı kalmıştır (mimari, edebiyat, görüntü sanatları, müzik). Bunun nedeni bu konuların önemsiz olarak görülmesi değildir, sadece kitabın yazarı kendinin bu konuları gerektiği gibi işleyecek yeterlilikten yoksun olduğunu düşünmektedir. Bu kitap hiçbir şekilde özgün bir araştırma yapıtı olduğu iddiasında değildir. Ama tarih biliminin yayımlanmış araştırmalara ilişkin en son yöntemleri, bilgileri sunmayı amaçlamaktadır. Buna özel bir önem verilmiştir, çünkü ders kitapları makale ve monografilerde yayımlanmış ayrıntılı sonuçların çok gerisinde kalmaktadır ve bu durum Türkiye modern tarihi öğreniminin belirgin niteliğidir.

Bir bakıma bu kitapta tarihsel zamanlama açısından bir problem vardır. Kitap Türkiye'nin modern dünya içerisindeki tarihi olma iddiasındadır. Ama 1922'ye kadarki herhangi bir modern Türkiye tarihi aslında Osmanlı İmparatorluğu tarihidir. Bu yüzden İmparatorluk tarihi modern Türkiye'nin doğuşunun anlaşılmasında bir ilgisi olduğu kadarıyla bu el kitabına dahil edilmiştir. Bu yaklaşımın dışında bir seçenek görmüyorum, çünkü Türkiye, onun Osmanlı geçmişi hesaba katılmaksızın anlaşılamaz. Ancak yazar da

okuyucu da burada bir sorun olduğunun bilincinde olmalıdır. 19. yüzyıl Osmanlısı kesinlikle kendini Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk gelişme aşamasının parçası olarak görmüyordu.

BÖLÜM I

Batı'nın etkisi ve ilk modernleşme girişimleri

1.
18. Yüzyıl Sonunda Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyıl sonlarında, Fransız Devrimi'nin neden olacağı şiddetli büyük değişikliklerin hemen öncesinde, aşağı yukarı şu bölgelerden oluşuyordu: Balkanlar (bugünün, daha doğrusu dünün Yugoslavya'sı, Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'nın büyük kısımları), Anadolu (bugünkü Türkiye) ve Arap dünyasının çoğu (bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan'ın bazı kısımları, Mısır, Libya, Tunus ve Cezayir). Topraklarının büyük bir kısmında padişahın gerçek gücü önemsizdi, bazı bölgelerde ise (Kuzey Afrika, Arap yarımadası) hemen hemen yoktu.

İmparatorluğun nüfusu

İmparatorluğun nüfusuna ilişkin güvenilir tahminler yoktur, ama genellikle, 25 milyon kadar olduğu tahmin ediliyor. Böylesine geniş bir alan için bu, çok düşük bir rakamdır. Gerçekten de, insan gücü eksikliği, Avrupa nüfusunun çok yüksek oranda bir büyüme gösterdiği bir zamanda, Os-

manlı İmparatorluğu için 19. yüzyıl boyunca hem ekonomik hem de askerî açıdan başlıca mahzurlardan birini oluşturacaktı. Osmanlı nüfusunun yüzde 15 civarının, 10.000 ya da daha fazla nüfuslu kentlerde yaşamasına karşın, nüfusun yüzde 85 kadarı kırsal alanlarda yaşıyordu. Gerek nüfus yoğunluğunda ve gerek kentleşme derecesinde büyük bölgesel farklılıklar vardı. Balkanlar en yoğun nüfusa sahip bölgeydi. İmparatorluğun nüfusu 17. ve 18. yüzyıllarda muhtemelen azalmaktaydı, ancak bu azalmanın derecesi bilinmemektedir. Bu azalma ve bunun sonucu olan çok düşük nüfus yoğunluğu, klâsik Malthus nazariyesinin nüfusu engellemiş olduğunu belirttiği savaş, açlık ve hastalıkların ürünüydü. Savaşlar ve özellikle merkezî denetim eksikliğiyle kamu düzeninin muhafazasındaki eksikliğin sonucu olan küçük çaplı iç çatışmalar, tarımsal üretim sürecinde ve iletişimde kesintilere yol açıyordu. Bunun ardından ortaya çıkan kıtlık, halkı, bir kıtlığın sonrasında genellikle zayıf düşmüş kişileri etkisi altına alan salgın hastalıklara maruz bırakıyordu.

İmparatorluğun Asya eyaletlerinde nüfusun büyük çoğunluğu Müslümandı (bilhassa Türkler, Araplar ve Kürtler), ayrıca önemli miktarda Hıristiyan ve Musevi azınlık topluluklar vardı. Balkanlar'da ise çoğunluk, Hıristiyandı (Rumlar, Bulgarlar, Sırplar, Karadağlılar, Ulahlar), ayrıca önemli miktarda Müslüman azınlık topluluklar vardı (Boşnaklar, en çok Arnavutlar, Türkler ve Pomaklar, yani Müslüman Bulgarlar). İmparatorluk, en azından kuramsal olarak, dinsel hukuk esasına göre yönetilen bir İslâm imparatorluğu olduğundan, nüfus içerisindeki bu dinsel bölünmeler önemliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun din ve devlet arasında hiçbir fark gözetmediği kabul edilmiş bir gerçek idi, ancak modern incelemeler, Osmanlıların din ve siyaseti, en azından fiiliyatta, ne ölçüde ayırdıklarını belirtmek

eğilimindedir. Şeriat kuramsal olarak, İmparatorlukta en yüksek seviyede hüküm sürüyordu, ama fiiliyatta ise 18. yüzyılda, aile ve mülkiyet hukuku meselelerinin dışına çıkamamıştı. Kamu hukuku, özellikle de ceza hukuku, sultanların "örf" ya da "kanun" denilen laik fermanlarına dayandırılmıştı.

Bununla beraber, gayr-ı müslim cemaatlerin başat bir İslâm toplumu içerisinde barındırılması sorunlara yol açıyordu. Daha önceki İslâm devletlerinde de olduğu gibi, Hıristiyan ve Musevi toplukları kendilerine zimmi statüsü verilerek topluma dahil edilmişlerdi. Bunun anlamı, özel bir vergi ödemelerinin karşılığında, Müslüman devletin içinde dinlerini değiştirmeye zorlanmaksızın ama ikinci sınıf tebaa olarak yaşamlarını sürdürmelerine izin verilmiş olması demekti. Zimmî (gayr-ı müslim) cemaatler, kendi işlerinin yönetiminde bir miktar özerklikten yararlanıyor ve devlet temsilcileri ile olan işlerinde kendi dinî önderleri tarafından temsil ediliyorlardı. Çoğu kez "millet sistemi" diye adlandırılan bu sistemin niteliği, Osmanlı devleti ve toplumunun birçok yönü için de geçerli olduğu gibi, uzun zamandan beri yanlış anlaşılmıştır; çünkü akademisyenler kendilerine, merkezî yönetimi temsil etmekte olan ve işlerin gerçekte ne oldukları hakkında değil, ama nasıl olmaları gerektiğinin usulü hakkında yazan kişilerin yazılarını temel almışlardır. Son yirmi yıl zarfında yerel ve bölgesel gerçekliklerin ayrıntılı olarak incelenişi, bu sistemin sanıldığı gibi, örneğin İstanbul'daki Rum patriği tarafından yönetilen, "ülke çapında" özerk topluluklardan oluşmadığını, ama yerel hükümet temsilcileri karşısında belli ölçüde özerkliğe sahip yerel cemaatlerden oluşmuş olduğunu göstermiştir. Keza ayrım gütme olgusu da önceleri sanılandan daha az katı gerçekleşmiş gözükmektedir.

İmparatorluğun yerli nüfusunun Müslüman çoğunluğu

hiç de tekparça (monolithic) değildi. Büyük çoğunluk, İslâmiyet'in Sünni yorumuna mensuptu ve Osmanlı Devleti kendi resmî ideolojisine göre, geleneksel İslâm'ın dünyadaki koruyucusu idi. Resmî olarak Osmanlı Devleti, sapkın (heterodoks) Müslümanlara, Hıristiyanlara olduğundan çok daha sert bir çatışma içindeydi. Uygulamada ise önemli Şii (heterodoks) azınlıklar Osmanlı hükümet makamlarından müsamaha görerek Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'da yaşıyorlardı.

İmparatorlukta ikamet eden Hıristiyanlar, şeriat gereğince "aman"dan yararlanıyor, elçileri ve konsolosları tarafından temsil ediliyorlardı. Elçiler ve konsoloslar, sırf göçmen topluluğunun mensuplarına ilişkin konularla meşgul olurken bir ölçüde özerkliğe sahiptiler. Bu haklar, "kapitülasyonlar"da belirtilmişti. Esasen bunlar, padişah tarafından dost devletlerin tebaasına bahşedilmiş ihtiyari ayrıcalıklardı, ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki güç dengesinin değişmesiyle birlikte, kapitülasyonlar sözleşme statüsü kazanmışlardı. Dahası, 18. ve özellikle de 19. yüzyılda gitgide daha çok yerel Hıristiyana (Rum ve Ermenilere), berat edinme yoluyla bir yabancı gücün tebaası olma statüsü verilmişti. O zamandan itibaren bu kişiler, o güçlerin kapitülasyonlarına tâbi olmuşlar ve Avrupalı güçlerin kuvvetlenmesiyle birlikte sultanın Müslüman tebaası üstünde giderek artan bir üstünlük kazanmışlardı. Aynı zamanda, Yakındoğu'da yabancı güçlerin tabiyetine geçenlerin sayısının artması nedeniyle de yabancı güçlerin nüfuzu daha fazla çoğalmıştı.

Osmanlı yönetim sistemi: Kuram ve gerçek

Osmanlı ideolojisine göre İmparatorluktaki toplum, vergi ödemeyen, silah taşıma hakkına sahip olan yönetici seçkin-

ler sınıfı ile bunun tam tersi durumdaki halk kitlesi (Osmanlı diliyle reaya) arasındaki -kuramsal olarak çok katı olan- bir ayrım etrafında biçimlenmişti. "Askerî" ya da özellikle "Osmanlı" diye adlandırılmış olan yönetici seçkinler sınıfı, padişahın bütün hizmetkârlarından oluşuyordu: askerî, kalem çalışanları ve saray halkı. Bu yönetici seçkinler sınıfına, resmî eğitim ve adlî işlerin çoğundan sorumlu olan ulemâ da mensuptu. Sözkonusu seçkinler halk kitlesiyle karşılaştırıldığında son derece ayrıcalıklı olmalarına rağmen, bir sonraki yüzyılda gerçekleştirebilecekleri gibi, az çok özerk olan bir bürokrat/asker seçkinler sınıfı oluşturamamıştı; saltanat yönetiminin, padişahın isteği üzerine yerleri değiştirilecek, azledilecek ya da idam edilecek olan araçlarıydılar. Bu durum, makamca hepsinin en üstünde olan, padişaha en yakın kişi sayılan ve makamını elinde tuttuğu sürece hükümdarın bütün yetkileri kendisine verilmiş olan, ama yine de padişahın değişken isteklerine tamamiyle bağımlı kalan sadrazam için de geçerliydi.

1800 yılında yönetim sistemi halen "irsî" (patrimonial) olarak nitelendirilebilir: sistem esas olarak, sarayın bir uzantısıdır. Sadece aile üyelerinin değil, hizmetkârların, kölelerin ve himaye altına alınmış kişilerin de yer aldığı geniş bir hanehalkı vasıtasıyla yönetim biçimi, Osmanlı seçkinler zümresinin her katında görülen bir özellikti. Böylesi bir hanehalkına katılarak hami bulmaya çalışmak, herhangi bir devlet mesleği için bir önkoşuldu.

Seçkin sınıf sadece iktidar sahibi olmakla kalmayıp, (ulemânın bekçisi olduğu ve medreseler sistemi kanalıyla yeniden üretilen) yazılı İslâm kaynakları ile (asker/bürokrat seçkinler sınıfının niteliği olan ve gayr-ı resmî öğrenim ve eğitim yoluyla yeniden üretilen) adab adındaki, daha laik bir töreler ve beğeniler bütününe dayanan klâsik bir uygarlığın, bir "büyük geleneğin" bekçiliğini de yapıyordu. Bir

Osmanlıyı Osmanlı yapan değerler ve kanılar bütünü olan bu uygarlık, çok farklı unsurlardan meydana gelmiş bir İmparatorluk'ta esaslı bir bütünleştirici güç oluşturmuştu. Bu uygarlık ile ufku yakınındaki köylerle ya da diyelim ki pazarın kurulduğu kasaba ile sınırlanmış ve neredeyse tamamiyle okur yazar olmayan kırsal nüfusun genel görünüşü arasında son derece geniş bir uçurum vardı. Seçkinler sınıfının uygarlığı ile halk kültürü arasındaki tek bağı, İmparatorluğun her tarafında sıkıca örülmüş bir tekkeler ağı kurmuş olan Mevlevi, Nakşibendi, Rifa'i ve Bektaşi tarikatları gibi tasavvuf tarikatları oluşturmuştu. Bu tarikatlara üyelik farklı toplum katmanlarını aşıp ötesine geçiyordu.

Halk kitlesi ile yönetici seçkinler sınıfı arasındaki öteki bağları, tam anlamıyla askerî elite mensup olmamakla beraber bu sınıfa çok önemli hizmetlerde bulunan, kentlerdeki zengin tüccar ve sarraflar, ve -Müslümanlar için de- taşra kentindeki en aşağı mertebedeki kadıyı, İstanbul'daki en yüksek dinsel konumdakilerle birleştiren bir topluluk meydana getirmiş olan ulemâ oluşturuyordu. Ulemâ arasındaki önemli bir öbeği müftüler oluşturuyordu. Müftüler, istek üzerine ve ücret karşılığında (şeriata dayalı) fetvalar veren adlî uzmanlardı. Fetvalar (bunlar hüküm değildiler) bağlayıcı olmamalarına karşın, müftüler büyük saygı görüyorlardı. Osmanlı Devleti'nin kendini bir İslâm devleti olarak meşrulaştırmış olması, yüksek ilim rütbesindekilerin görüşlerinin çok fazla ağırlık taşıması anlamına geliyordu.

Resmî ideolojiye göre hükümdarın ve hizmetkârlarının ana görevi, İslâm cemaatini dış dünyaya karşı savunmak ve İslâm toplumu içerisinde adaleti muhafaza etmekti. Adalet, Osmanlıların topluma ve devletin toplum içindeki rolüne bakış tarzlarındaki anahtar kavramdı. Osmanlı devlet adamlarının gözünde bu kavram her şeyden çok, istikrarı temsil ediyordu. Yani, toplum içerisindeki her topluluk ve

her birey, başkalarının haklarını çiğnemeksizin kendi yerinde (kendi "hudutları" dahilinde) kalmalıydı. Yönetim, hukukun sınırları içinde yönetmeli ve hududu zorla kabul ettirmeliydi. Hududun içerisinde kalmayan bir hükümdar (ya da onun temsilcisi), "zulm"den suçluydu. İstikrarın değerinin üzerinde durulması, esas itibariyle muhafazakâr bir siyasal bakış tarzına yol açıyordu ve bu bakış tarzı içerisinde, toplumsal düzendeki herhangi bir değişiklik, akla olumsuz anlamları getiriyordu. Osmanlı yazarları herhangi bir toplumsal ya da dinsel karşı çıkışı hemen "fitne" diye etiketlendirirlerdi. 19. yüzyıldaki Osmanlı kaynaklarına göre, 17. ve 18. yüzyıllarda, bilhassa İslâm alimleri, çok muhafazakâr, kimi zaman bilginin yayılmasını önlemeye çalışan bir tutum geliştirmişlerdi. Bununla beraber, bu dönemin ulemâsı üzerine çok az inceleme yapılmış olduğunun da eklenmesi gerekiyor.

Osmanlı ideolojisi, hükümdar (ve hizmetkârları) ile tebaa arasındaki ilişkinin, araya başka grupları sokmama özelliğini vurgulamaktaydı. Sultan, mutlak gücü temsil ediyordu ve hizmetkârlarından birçoğu, sultanın otoritesinin temsilcileri olarak güç sahibi idiyseler de, genel anlamda onun kullarıydılar. Osmanlı yönetim sistemi ve toprak sahipliği sistemi hep, halkın artık ürününün bir bölümünü aşıracak aristokrasi gibi çatışan güç merkezlerinin doğmasını önlemeye ayarlanmıştı; aksi takdirde bunlar, vergi toplama yoluyla oluşan devlet hazinesine el uzatmış olacaklardı. Osmanlı merkezi yönetimi bu hususta uzun bir süre oldukça başarılı olmuştu, ancak göreceğimiz gibi, 18. yüzyılın sonunda durum artık öyle değildi.

Modern ulus devletlerininkiyle karşılaştırıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldaki devlet örgütü üç bakımdan farklıydı. Her şeyden önce, çok küçüktü. Bu, sayısal anlamda gerçekti: İstanbul'daki merkezî yönetim ör-

gütü (Babıâli) 1000 ila 1500 arasında memur istihdam etmekteydi. Devlet örgütünün küçüklüğü, mali açıdan da gerçekti: Bu dönemde ulusal hasılanın, merkezî yönetime vergi şeklinde giden kısmı tam, hatta yaklaşık olarak bile bilinmiyor, ama büyük bir olasılıkla yüzde üçü aşmıyordu. Bu, halkın, özellikle kırsal nüfusun üzerine binen vergi yükünün hafif olduğu anlamına gelmemektedir; durum tamamen aksidir. Bu, devletin yıllık gelirinin merkez hazineye ulaşmadığı anlamına geliyordu, çünkü devletin yıllık gelirinin olağanüstü bir miktarını aracılar aşırıyordu. Bu sırada İmparatorluk büyük ölçüde adem-i merkeziyetçi bir yapıya sahip bulunuyor ve vergi gelirinin büyük bir kısmı eyalet hazineleri tarafından eyalet yönetiminin masraflarını karşılamada kullanılıyordu.

Devlet tarafından icra edilen ve ondan beklenen görevler, modern ölçütlere göre, en az miktardaydı. Devlet, ülkenin, (ceza hukuku dahil) hukuk ve düzeninin korunması ile meşgul olur, pazarları, ağırlık ve ölçüleri denetler, madeni para basar, büyük kentlerin, özellikle de İstanbul'un gıdasını tedarik eder, büyük bayındırlık işlerini yapar ve bunları muhafaza ederdi. Bu görevleri icra edebilmek için, elden geldiğince vergilerin tahsil edilmesini zorlardı. Bugün bir devletin normal görevlerinden sayılan eğitim, sağlık, sosyal yardım ve konutlandırma, Osmanlı İmparatorluk yönetimi için az önemliydi.

İkincisi, küçük çaplı devlet örgütü şu demek oluyordu ki, Osmanlı Devleti, yurttaşlarıyla birçok şekilde doğrudan meşgul olan modern bir devletin tersine, çoğu zaman cemaat temsilcileriyle, yani mahalleyi temsil eden mahalle papazı ya da mahalle imamları, loncaları temsil eden lonca başkanları, ikamet eden yabancıları temsil eden konsoloslar ve aşiretlerini temsil eden şeyhler ile meşgul oluyordu (ya da olmak zorunda kalıyordu). Bunun esas nedeni kuşkusuz

devletin her bireyle meşgul olacak olanaklardan yoksun olmasıydı, ancak modern toplum öncesi çoğu toplumda olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde de birey, mensubu bulunduğu topluluk ya da çeşitli topluluklara çok fazla tâbi idi.

Üçüncüsü, yasa önünde eşitlik kavramı yoktu. Yasa önünde eşitlik modern ulus devletlerde bile, bir gerçeklik değil, bir ülküdür, ama Osmanlı İmparatorluğu'nda ülkü bile değildi. Kentlerde oturanlara kırsal kesimdekilerden farklı, Hıristiyan ve Musevilere Müslümanlardan farklı, göçebelere yerleşik olanlardan farklı, ve kadınlara erkeklerden çok farklı muamele edilirdi. Yerleşik eski ayrıcalıklar kentler, loncalar, aşiretler ya da bireyler tarafından kıskançlıkla muhafaza edilirdi.

Merkezî devlet, en parlak dönemi olan 15. ve 16. yüzyıllarda bile modern ulus devletinkine çok az miktarda eşit olan bir hakimiyetten dahi hiçbir zaman yararlanmamış olduğu halde, eskiden elinde bulundurmuş olduğu gücün büyük bir kısmını da 1800 yılına gelindiğinde yitirmişti. Osmanlının askerî kudretinin 14. yüzyıldan beri iki klâsik dayanağı olan aylıklı Yeniçeri piyade sınıfı ile yarı feodal Sipahi atlı sınıfı, değerlerini uzun zamandan beri yitirmiş bulunuyorlardı. 18. yüzyılda hem başkent hem de önemli eyalet merkezlerinde görevlendirilmiş olan Yeniçeri askerleri, sayıca büyük (ve pahalıydı); bunlar, yönetimi de halkı da yıldıracak kadar güçlü olup, ama teknoloji ve taktik bakımdan üstün olan Avrupa ordularıyla yapılmış yıkım getiren bir dizi savaşın son yüz yıl içinde kanıtlamış olduğu gibi, İmparatorluğu savunamayacak kadar zayıf, askerî bakımdan fazlasıyla önemsiz olan bir topluluktu. Bu sırada Yeniçerilerin çoğu aslında, askerî birliklerden birinde memuriyetlerine dair bir görev belgesi sahibi olup, bu belgeyi de sadece asker yoklamalarında ücret almak için ortaya çıkarmakta ve dükkân işletmekteydi. İmparatorluğun görkemli

döneminde ücretleri dolaylı yoldan, kendilerine yapılan tımar bağışı yoluyla ödenmiş olan sipahiler ise enflasyon nedeniyle topraklarını terketmek zorunda bırakılmışlardı. Bunların sayısı 1800 yılında büyük ölçüde azalmıştı. Bundan başka kuşkusuz sipahilerin temsil ettiği esasen Ortaçağ'dan kalma atlı sınıf örneği de zamanın savaşlarında az yararlı oluyordu. 18. yüzyıldaki savaşlarda en etkin olan Osmanlı birlikleri, eyaletlerden ve İmparatorluğa tâbi devletlerden temin edilen yedek kıtalardı.

Ekonomik ve mali gelişmeler

Askerî zayıflığa daimi bir mali bunalım eşlik ediyordu (kısmen de buna sebep oluyordu). Bir zamanlar İmparatorluğun önemli bir gelir kaynağı olmuş olan savaş, zarara yol açan bir sanat olmuştu. Osmanlı topraklarından transit ticarî geçiş, Avrupalıların deniz ötesi yayılışları nedeniyle 16. yüzyıldan beri azalmıştı ve devlet, eyaletlerden gelen vergi geliri kaynaklarının çoğu üzerindeki hakimiyetini yitirmişti. 18. yüzyıl, gerek Asya ve gerek Avrupa'daki eyaletlerde âyanın yükselişine sahne olmuştu. Âyan, çok farklı kökenlerden gelen nüfuz sahibi kişilerdi (çok zaman aileler). Bazıları, yerel bir güç tabanı oluşturmuş Osmanlı valileriydi, bazıları, zengin tüccar ya da sarraflardı, diğerleri de toprak sahipleri ya da yüksek dinsel makam sahipleriydi. Birçok halde, bir âyan ailesinin üyeleri bu alanların hepsindeki sorumlulukları ellerinde tutuyorlardı. Âyanın ortak paydası, devleti, devletin kendi resmî doktrinine rağmen, kendilerini devlet ile eyalet halkı arasındaki aracılar olarak tanımaya mecbur eden paraya ve de yöresel bir güç tabanına sahip olmalarıydı.

18. yüzyılın ikinci yarısında merkezî yönetim hem asker açısından, hem vergi tahsili açısından yoğun biçimde âyana bel bağlar olmuştu (birçok eşraf vergi tahsildarı sıfatıyla

resmî görevleri elinde tutuyordu). Hama ve Şam'da Azmzadeler, Bağdat'ta Hasan Paşa ve oğlu Ahmet Paşa, (Napoléon'u yenecek olan) Akka'lı ünlü Ahmet Cezzar Paşa ve Batı Anadolu'da Karaosmanoğlu ailesi gibi büyük ayan ailelerinin durumu çok defa özerkliğe varmıştı ve merkezî yönetimin bunlarla olan ilişkileri, tebaa ile olan ilişkilerden çok vassal prenslerle olan ilişkilere benziyordu. Bunlardan bazıları, Arnavutluk ve Kuzey Yunanistan'ı bir kuşaktır yöneten Yanyalı Ali Paşa gibi olanları, bağımsız dış ilişkiler de yürütmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu ekonomik açıdan kapitalizm öncesi bir devletti. Devletin ekonomi politikaları, halka hayatta kalmasına yetecek kadar gıda temini, daha büyük nüfuslu merkezlerin iaşesi ve vergilerin para ya da ayni şekilde tahsilini amaçlamaktaydı. Osmanlı Devleti İmparatorluğun sonuna dek, ekonominin belirli kesimlerini etkin şekilde koruyan ya da teşvik eden merkantilist diye tanımlanabilecek politikalar geliştirmemişti.

Osmanlı ekonomisi, İmparatorluğun daha müreffeh bölgelerindeki toprak sahipliğinin belirgin biçiminin küçük üreticilik olduğu bir tarım ekonomisiydi. Büyük toprak sahipleri ve topraksız köylüler Anadolu'nun daha kurak kısımlarında ve bazı Arap topraklarında sayıca daha çoktu. Bütün bölgelerde çiftçiler, hasattan pay karşılığında sığır ve tohum sağlayacak kişilere yoğun biçimde bağımlıydı. Tarımsal arazinin en büyük kısmının sahibi ismen devletti, daha küçük ama yine de önemli olan bir kısmı ise, meşru vakıf statüsündeydi ve (cami, hastane, kütüphane, okul gibi) dinsel ve altyapısal tesislerin bakım masraflarında kullanılmaktaydı. Evkafın çoğu, ulemanın denetimindeydi ve bu ulemaya hatırı sayılır zenginlik ve güç sağlamıştı. (Devlet arazisinin kullanım hakkının askerî ve diğer hizmetler karşılığında bir süre için dağıtılmasından oluşan ve bu nedenle

de çok defa Avrupa feodalizmine benzetilen) tımar sisteminin gerilemesinin ardından, özel mülkiyete çok benzer çiftlik denilen bir şey Balkanlar ve Batı Anadolu'da kural haline gelmişti. Ekseriyetle bunlar, sanıldığı gibi büyük çapta ihracata yönelik (her ne kadar 18. yüzyıl sonunda Balkanlar'da bu durum yaygınlaşmaya başlayacaksa da) çiftlikler değildi, bunlar küçük üreticilerin küçük arazi parçalarıydı. Devletin esas vergi tabanı tarım ürünleri idi ve bu vergilerin toplanması artık her yerde iltizam sistemi yoluyla oluyordu. İltizam sistemi, İmparatorluğun klâsik döneminde bile Arap eyaletlerinde olağan bir şeydi. İltizam, belli bir bölgede belirli bir dönemde vergi toplama hakkının devlet tarafından açık artırmayla satılması ve şahıslar tarafından satın alınıp, parasının önceden ödenmiş olması demekti. Genellikle bu mültezimler, satınalımlarına gereken parayı sağlamak için, büyük kentlerdeki Musevi ya da Ermeni sarraflarından birinden borç alırlardı. Bu sistemin merkezî yönetim açısından birçok yararı vardı: geliri garanti edilir, hasadın başarısına artık bağımlı kalmaz ve kendisine ödemeler önceden yapılmış olurdu. Köylüler açısından ise ana mahzur, gerek mültezimin kendisi ve gerek mültezimin alacaklılarının yatırımlarından bir kâr görmek isteyecek olmaları ve bunun da köylülerin yükünü artırmasıydı. Vergilendirmenin ayni olduğu yerlerde (bu istisna olmaktan çok, kuraldı), mültezimler buğday gibi ürünlerin fiyatından dolayı spekülasyon fırsatlarını artırmışlardı.

Âyana gücünün büyük bölümünü sağlayan, iltizam sistemi üzerindeki ezici hakimiyetiydi. Tımar sisteminden iltizam sistemine geçiş, genellikle devletin azalan hakimiyetinin (ya da devletin gerilemesinin) bir belirtisi olarak addedilmişse de, bazı modern yazarlar bunu, ayni ödemenin yapıldığı feodal bir sistemden, en azından merkezî hazine seviyesinde gerçekleşen bir para ekonomisine geçişte akla uy-

gun bir adım olarak görmektedirler.

Tarımsal olmayan üretim, kentlerdeki küçük çaplı ve tamamiyle loncaların hakimiyetindeki girişimlerle sınırlı kalmıştı. Bu loncalar, Ortaçağ sonlarının Avrupa'sındaki benzeşikleri gibi, üyeleri olmayanların kendi uğraş alanlarına girmelerini önlüyor ve böylece kendi üyelerinin geçim yolunu muhafaza ediyorlardı. Aynı zamanda da müşterilerine kaliteli işçilik ve malzeme sağlıyorlardı. Loncalar, bir çırağın kalfa, kalfanın da -sonunda- usta olabildiği katı bir hiyerarşik sistem sayesinde disiplin ve standardı muhafaza ediyorlardı. Loncalar genellikle yeni ürünleri ve yeni üretim yöntemlerini kuşkuyla karşılıyorlardı. Ayrıca loncalar, Avrupa'daki benzeşikleri gibi, kasabalardaki toplumu güçlü şekilde etkisi altına alan dince onaylanmış bir ahlâk ve değerler bütününü devam ettiriyorlardı (loncalar ve tarikatlar arasındaki yakın bağlara çok defa değinilmiştir). Hemen bütün ordu ve bürokrasinin örgütleniş ve eğitim düzeninde loncalarınki örnek alınmıştı. Bu, loncalar dışında iş yoktu anlamına gelmiyor. Aslında, loncalar dışında da oldukça iş vardı. Birçok lonca, çevre köylerdeki kadınların sağladığı yarı mamül ürünlere bağımlıydılar.

Ticaret ağırlıklı şekilde yereldi: köyden pazara ya da komşu bölgeler arasında olurdu. Uzak mesafeli kara ticareti, pahalı ve nispeten hafif mallar ile sınırlı kalmıştı. Güvenlik yokluğu bu malları kervanlarda taşımayı zorunlu kılıyordu. Ağır ve hacmi büyük mallar (tahıl, tahta gibi) ise genellikle denizden taşınıyordu. Uluslararası ticaret toplam ticaret hacminin sadece küçük bir kısmını oluşturuyordu. Müslüman tüccar ve deniz nakliyatçıları, Kızıl Deniz ve Basra Körfezi ticaretinde ve yabancı gemilere 1774'e dek kapalı kalana kadar da, başkentin iaşesi için çok önemli olan Karadeniz ticaretinde hâlâ önemli bir rol oynamaktaydılar. Ancak Akdeniz'de uzun mesafeli ticaret, Avrupalı

ulusların elindeydi; Fransız ticaret filosu, 17. yüzyılda sırasıyla Hollandalılara ve İngilizlere kaptırmış olduğu üstünlüğü, 18. yüzyılda bu iki devletin zararına olacak şekilde yeniden kurmuştu.

Osmanlı Devleti ciddi ve başedilmesi zor bir mali bunalım yaşadığından, çok defa 18. yüzyılın İmparatorluğun bir ekonomik bunalım dönemi de olduğu sanılmıştır. Ancak bu sanının gerçek kanıtı yoktur. Bölgeler arası ticaret çok önemsiz olduğundan, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir bütün olarak bir ekonomik birim olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı kuşkuludur. Muazzam bölgesel farklılıklar vardı ve bazı bölgeler, özellikle Balkanlar, 18. yüzyılın ikinci yarısında kısmen ihracatın güdümünde ekonomik büyüme yaşamış görünüyorlar. Balkanlar ile Suriye ve Filistin gibi diğer bölgelerde uzun bir süre canlı bir tahıl ticareti (daha doğrusu, Osmanlı yönetimi tahıl ihracını kesinlikle yasakladığından, tahıl kaçakçılığı) yaşanmıştı. Bu ticareti 18. yüzyılın ortasına kadar teşvik eden, buğday fiyatındaki dönemsel bir iyileşme olmuştu.

Batı Avrupa'nın gelişmekte olan sanayileri ve büyüyen nüfusu da, özellikle ihracat için ekilmesine başlanan pamuk gibi tarımsal ürünlere olan talebi canlandırmıştı. Osmanlı ürünlerinin esas pazarları Fransa ve Avusturya idi (sınırdan Habsburg topraklarına domuz ihracı özellikle önemliydi). Yüzyıl sonundaki uluslararası siyasal karışıklık, Osmanlı tüccar ve deniz nakliyatçılarına yeni fırsatlar yaratmıştı. Bunların çoğu Ege kıyı ve adalarındaki Rumlardı. Bunların artan ticarî kazançları, Rum cemaat üyelerini İmparatorluk dışındaki Marsilya, Trieste ve Karadeniz'de yeni kurulmuş olan Rus liman kenti Odessa gibi önemli ticaret merkezlerine yerleşmeye sevk etmişti ve böylece bunlar kendi işlerini daha fazla canlandıran bir uluslararası ağ yaratmışlardı.

Osmanlı devlet çarkı bu ekonomik iyileşmeden yarar görmemişti. Devletin taşradaki hakimiyet eksikliği, gıda maddeleri ihracı kentlerin gıdasının teminini tehlikeye sokmasına karşın, devletin yeni kazançları vergilendirerek mali durumunu iyileştirme gücünden yoksun olması anlamına geliyordu.

Uluslararası siyasette Osmanlı İmparatorluğu

1800 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası siyasetteki durumu iki yüzyıldır gittikçe zayıflamaktaydı. 16. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa devletleri, özellikle de Batı Avrupa'nın yeni gelişmekte olan ulus devletleri, Osmanlı devletini ekonomik, teknolojik ve askerî bakımdan geçmişlerdi. Bu, hemen hepsi de Osmanlının ciddi yenilgileri ve toprak kayıplarıyla sona eren uzun savaşlar silsilesiyle açığa çıkmıştı. 17. yüzyılda ve 18. yüzyıl başlarında esas düşman Habsburglar idi, ama 18. yüzyılın ikinci yarısında İmparatoriçe Katerina'nın Rusya'sı esas tehdit olarak ortaya çıkmıştı. Rusya sürekli olarak Karadeniz'in kuzey kıyılarına hakim olmaya -ve daha sonra da buraları kendine dahil etmeye- çalışmış ve bu yüzden de Osmanlılarla çatışmıştı; Osmanlılar kendilerine bağlı Kırım Hanlarının elinde tuttuğu bu bölgelere stratejik olarak çok önem veriyordu. Bu mesele yüzünden 1768-1774 yıllarında yapılan savaş Osmanlıların yenilgisi ve Osmanlı tarihinde birçok bakımdan bir dönüm noktası olan bir barış antlaşmasıyla sonuçlanmıştı. Küçük Kaynarca Antlaşması Kırım'ın bağımsızlığını tanımış, Rusya'ya Karadeniz kıyısında Dinyeper ve Bug nehirleri arasında emin bir köprübaşı sağlamış, Rus gemilerine Karadeniz'de seyir hakkı vermiş ve Rusya İmparatoriçesi'ne müphem şekilde Osmanlı topraklarındaki Rum Ortodoks Kilisesi'ni koruma hakkını sağlamıştı. Bu haklar, hem

Rus yönetimi hem de padişahın Rum Ortodoks tebaası tarafından etkin bir biçimde istismar edilmişti. Bunun sonucunda, sonraki onyıllarda Balkanlar'ın her tarafına ve Yunan adalarına Rus konsolosları tayin edilmiş, konsoloslar da (*berat* sistemi altında) Rus yurttaşlığını yerel Hıristiyanlara cömertçe sunmuşlardı. Karadeniz'in Rus gemilerine açılmasının ardından, Karadeniz ticaretini ele geçirenler, Rus bayrağı taşıyan Rum deniz sevkiyatçılar olmuştu.

1774 barışı, gerek daha fazlasını elde etme beklentisinde olan Ruslar ve gerek İmparatorluğun tarihinde ilk kez bir Müslüman toprağının yitirilmesini kabullenmekte (padişahın saltanatının güvenilirliğine ve meşruiyetine çok zarar verici bir şeydi bu) zorluk çeken Osmanlılar açısından tatmin edici olmamıştı. Önce Ruslarla Osmanlıların arasında Kırım'da bir vekalet savaşı olmuş, ardından Ruslar Kırım'ı 1779'da resmen ilhak etmişlerdi. Padişah yönetimi bunu 1784'te istemeye istemeye kabullenmiş ama üç yıl sonra Rusya'ya savaş ilan etmişti. Avusturya'nın Rusya'yı önce desteklediği sonra da terkettiği 1787-1792 savaşı, yine Rusya'nın büyük bir zaferiyle ve Rusya'nın Karadeniz'in kuzey kıyısındaki nüfuzunun onaylanması ve hatta nüfuzunun batıda Dinyester nehrine ve doğuda Gürcistan'a kadar uzanmasıyla sonuçlanmıştı.

2.
Gelenek ve Bid'at Arasında: Sultan III. Selim ve "Nizam-ı Cedid" 1789-1807

Fransız Devrimi'nin patlak verişi ile 1830'ların sonu arasındaki dönem, buraya kadar değinilen bütün alanlarda (toprak, nüfus, ideoloji, yönetim, ekonomi ve uluslararası ilişkiler) hızlı bir değişime sahne olmuştu ve bu değişimin çoğu cephesinin İmparatorluk ile Avrupa arasında değişen ilişkilerle şu veya bu şekilde bir ilgisi vardı.

Bu değişikliklere nezaret eden ilk hükümdar, 1789'da tahta çıkan Sultan III. Selim olmuştu. Tahta çıkışından önce bile sarayın dışındaki dünyaya ve Avrupa'ya ilgi göstermekteydi. Şehzade iken, örnek aldığı şahsiyet olan Fransa Kralı XIV. Louis ile yazışmış olduğu ve çevresine, Avrupa'da olan bitene ilgisini paylaşan dost ve hizmetkârlarını topladığı bilinmektedir. Bu kişilerin birçoğunu tahta çıktığında etkin mevkilere yerleştirdi. Saltanatının ilk üç yılında Selim, Rusya'ya karşı yapılan savaşın yönetimi üzerine yoğunlaşmak zorunda kalmıştı. 1792'de Osmanlıların askerî durumunun kötüye gitmesiyle, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu İngiltere ile Prusya'nın arabuluculuklarını kabul etmiş ve bu da, esasen Küçük Kaynarca Barışı'nın bir teyidi olan

ve ilave olarak da Rusya'ya Karadeniz kıyılarında biraz toprak kazancı sağlayan Yaş Barışı'nı getirmişti.

Barışın tamamlanmasının hemen ardından padişah, "Nizam-ı Cedid" denilen reform (ıslahat) programını başlattı. Bu program esas olarak, merkezî devlet örgütünün gücünü hem dış düşmana (bilhassa, felaket getiren iki savaştan sonra Osmanlı gücüne karşı en büyük tehdit olarak ortaya çıkan Rusya'ya) hem de iç düşmana (yarı bağımsız ayana) karşı artırmayı hedefliyordu. Bunlar, Selim'in 18. yüzyıldaki seleflerinin başına dert olmuş sorunlardı ve onun bu sorunları çözme girişimleri de esas itibariyle geleneksel tarzdaydı: Selim suistimal ve rüşvetle mücadele ederek ve geleneksel sistemi ve böylece adaleti yeniden tesis ederek, devlet aygıtını (özellikle de orduyu ve vergi tahsilatı işini) güçlendirmeye girişti. Bütün topluluk ve bireyler yine kendi hudutları içinde kalmaya zorlanacaktı. Selim'in -bilhassa gayrımüslim reaya için- geleneksel giyimi ve bina kısıtlamalarını güçlendiren hatt-ı hümayunları onun siyasetinin bu yönünü açıkça göstermektedir.

Selim'i, 17. yüzyıl ortasında merkezî otoriteyi yeniden kurmuş olan Köprülü vezirlerinin zamanından beri uygulanagelen geleneksel reform teşebbüsleri ile 19. yüzyıl Tanzimat reformları arasında, geçiş döneminin bir şahsiyeti olarak ilginç kılan şey, onun amaçlarına ulaşmak için Avrupalı uygulamaların (ve danışmanların) kabulünün hazırlanması konusunda yaptıklarının kapsamı ile saltanatının Avrupa ile Osmanlı yönetici seçkinler sınıfı arasında iletişim kanallarını açma şeklidir.

"Nizam-ı Cedid" reformları

Askerî alandaki program, mevcut orduyu, yani Yeniçerileri, Sipahi feodal atlı askerini ve topçular, top arabacıları gibi

ihtisas birliklerini daha yeterli kılma girişimleriyle başlamıştı. Bu program, rüşvet fırsatını bertaraf etmek için tam anlamıyla askerî olan işleri subayların idarî görevlerinden ayırmış ve geçen on yıl içindeki savaşlarda görevlerini ihmal etmiş olan askerlerin (büyük çoğunluk) çıkartılması yoluyla rütbelilerde azaltma yapmış ve bu arada geri kalan askere de katı disiplini zorlamış ve düzenli para ödemeyi garanti etmişti. Sistemin içinden gelen engellemenin bu türden bir yeniden örgütlenmeyi neredeyse tamamen etkisiz hale getirdiği kısa zamanda anlaşıldı. O zaman padişah ve adamları daha kökten bir çözüme, yani var olan yapının dışında yeni bir ordu meydana getirmeye karar verdiler. Yeni ordu için çalışmalara 1794'te başlandı ve bu yeni ordu, Selim'in saltanatının sonunda, 1807'de, o zamanın gözlemcilerine göre nispeten iyi donatımlı ve iyi talim görmüş hemen hemen 30 bin askerden oluşuyordu. Ayrıca deniz kuvvetleri de yeniden örgütlenmişti.

Bu program kuşkusuz, hem yeni bir talim ve eğitim sistemi hem de çok para gerektiriyordu. Padişah talim ve eğitim alanındaki gereksinimini, yabancı subayları danışman ve eğitimci olarak davet etmek suretiyle karşılamaya çalıştı. Bu subayların çoğu Fransızdı ve bunlar ilginçtir Fransa'nın hem krallık, hem cumhuriyet, hem de Napoléon İmparatorluğu yönetimlerinin kanalıyla temin edilmişlerdi. Modern bir sağlık örgütü ve tıp okulu kurulmuş, mevcut olan deniz mühendisliği okulu modernleştirilmiş ve 1795'te bir de kara mühendislik okulu açılmıştı. Islahatlara para bulma konusunda ise III. Selim yönetimi beceriksizdi. "İlk gelene ilk verilir" kuralınca işleyen karmaşa içindeki maliye düzeni yerine, hükümet düzenli bir bütçe oluşturmaya çalışmamıştı ve son derece yetersiz olan geleneksel vergi sisteminin ıslahına ya da var olan sistemin etkin şekilde yürütülmesine yönelik zayıf girişimlerde başarısız kalmıştı. Hükümet,

devlet gelirini artırmak için, geleneksel araçları, yani müsadereyi ve sikkenin ayarını düşürme usulünü kullanmış, böylece uzun vadede sadece sorunları artırmıştı. Selim'in devlet dairelerinde (bir rüşvet kaynağı olan) müzminleşmiş istihdam fazlalığını azaltma ve 1797'de devletin önemli işlerine ilişkin çalışmaları bir "önemli işler dairesinde (Mühimme Odası) toplama gibi merkez kalemiyenin (yönetim) etkinliğini artırıcı girişimleri bir dereceye kadar asgari bir güvenilirliği temin etme girişimiydi. Ancak, maaşlar düzenli ödenmeksizin ve mevki ve görevleri belirleyen açık kurallar olmaksızın, istihdam fazlasını, adam kayırmacılığı ve rüşveti yok etmenin mümkün olmadığı meydana çıkmıştı ve bu sebepten Osmanlı İmparatorluğu hemen hemen sonuna kadar bu sorunları çekmeye devam edecekti.

Yeni iletişim kanalları

Selim'in somut tedbirlerinden belki de çok daha önemli olan şey, onun Batılı düşüncelerin Osmanlı İmparatorluğu'na akışı için yaratmış olduğu artan olanaklardı. İletişim kanallarından birini, Selim'in kurmuş ya da ıslah etmiş olduğu çeşitli ordu birliklerine tayin edilmiş Avrupalı, ve bilhassa Fransız eğiticiler oluşturuyordu. Öğrenciler Fransızcayı öğrenmiş ve büyük bir istekle her çeşit yeni moda düşünceyi yabancı eğiticileriyle tartışmaya başlamışlardı. Üstelik bu yabancılara, Osmanlı toplumu içerisinde seleflerinden çok daha fazla serbestlik tanınmıştı. Bunlar sadece yerel Hıristiyan cemaatlerinin önderleriyle değil, Osmanlı yönetici seçkinler sınıfının mensuplarıyla da yakın ilişki kurmuşlardı. İkinci en önemli iletişim kanalı da Avrupa'daki Osmanlı elçilikleriydi. 18. yüzyılda daha önceleri Avrupa başkentlerine özel amaçlarla gönderilmiş tek tük Osmanlı elçileri olmuştu ama yine de asıl diplomatik etkinlikler İm-

paratorluğun parlak döneminde olduğu gibi Rum tercümanlar yoluyla yürütülmekteydi. Selim ilk kez olarak 1793'te Londra ve 1796'da Paris, Viyana ve Berlin'de daimi Osmanlı elçilikleri kurmuştu. İmparatorluğun sonraki ıslahatçılarından bir çoğu, bu Osmanlı elçiliklerinde kâtip olarak hizmet görürken ilk Avrupa deneyimlerini edinmişlerdi. Denildiğine göre bu ilk elçiler yetersiz kişilerdi. Mesleklerinde hiç deneyimleri yoktu ve Avrupa diplomasi oyununu sıfırdan öğrenmek zorunda kalmışlardı. Ama, bu ilk modern Osmanlı diplomatları Avrupa karşısında ne kadar beceriksiz kalmış olurlarsa olsunlar, onlar ve daha kesin olarak onların bir kuşak sonraki halefleri, Osmanlı toplumunda Avrupalı yaşamın elçileri olarak etkili oldular.

Sultan III. Selim'in düşüşü

Selim'in siyaseti ona birçok düşman kazandırmıştı. Selim yeni bir ordu yaratma çabası yüzünden ordu kurumunu kendisine karşı soğutmuş ve ulemânın çoğunluğu saraydaki ve seçkinler sınıfının genç üyeleri üzerindeki Fransız etkisinden hiç hoşlanmamıştı. Sultan, onun ıslahat girişimlerinden bir yarar görmemiş ama kahve, tütün ve diğer şeylerin vergileri yoluyla yeni ordu ve bahriyenin parasını karşılama yüküne katlanma durumunda bırakılmış olan halkın geniş kesimi tarafından da sevilmiyordu. Merkezi gücü güçlendirmedeki gayretlerine rağmen gerçekte Selim'in saltanatı taşrada, büyük *âyan*ın güç ve özerkliğindeki bir artışla karşılaşmıştı. Bunun nedeni, Sultanın âyana sadece vergi gelirleri ve başkentin iaşesi açısından bağımlı olmakla kalmayıp, bir de Napoléon'dan kaynaklanan savaşlarda büyük âyanın ordunun çoğu askerini temin etmiş olmasındandı. İlk Nizam-ı Cedid ordusu bile bazı büyük âyanın gönderdiği birliklerle kurulmuştu. Âyanın padişaha ve padişahın si-

yasetine olan tutumu çelişkiliydi. Bir yandan, taşra merkezlerinde iktidar için esas rakipleri olan ulemâ ve Yeniçerilerin konumunu zayıflatmaya dönük padişah girişimlerini destekliyor, bir yandan da merkezî hükümetin daha fazla etkin denetimini kesinlikle istemiyorlardı. Bu durum, 1805'te padişah Edirne'de yeni bir Nizam-ı Cedid kolordusu kurulacağına dair bir ferman çıkartınca açığa çıkmıştı. Askerler 1806'da Edirne'ye ulaştığında, Avrupa eyaletlerindeki âyan, bu birlikler geri çekilmezse başkente ilerleyeceklerí tehdidinde bulundu. Padişah boyun eğmek zorunda kaldı, böylece âyanın konumunu daha da fazla güçlendirmiş oldu.

Selim gibi Avrupa'dan örnek almaya özendiği modelleri sınırlı şekilde kavrayan, yeterli mali kaynakları bulunmayan ve güçlü geleneksel kurumların kazanılmış haklarıyla karşı karşıya kalan bir padişah, köklü reformları başarabilir miydi başaramaz mıydı bu şüphelidir. Ancak Selim bu iş için gereken acımasızlık ve kurnazlıktan yoksundu. Mayıs 1807'de İstanbul'daki Yeniçeri ocağındaki yedek askerî birlikler ayaklandıklarında (büyük bir olasılıkla muhafazakâr saray çevrelerinin tezgahlamış olduğu bir isyandı bu) ve Nizam-ı Cedid birliklerinin lağvedilmesini ve önemli ıslahatçıların azledilmesini talep ettiklerinde, Sultan yeni askerlerini kullanmayı denemeksizin boyun eğmişti. Ama yine de konumunu koruyamamıştı. Aynı gün, şeyhülislâmın ilan ettiği bir fetvayla tahttan indirilmişti; fetva, onun reformlarının şeriatle bağdaşmadığını bildiriyordu.

Uluslararası ilişkiler: Fransız devrimi ve Napoléon savaşları

Padişaha reform çabalarında, iç muhalefetten başka, kendi saltanatının Fransız devrimi ile Napoléon savaşlarının yol

açtığı uluslararası karışıklık ile aynı zamana rastlamış olması da kesinlikle engel oluşturmuştu.

Habsburg hanedanının baş düşmanı Fransa ile olan dostça ilişkiler, Osmanlı dış siyasetinin iki yüzyıldan fazla bir zamandır köşe taşı olmuştu. Daha önce de belirtildiği gibi, Selim'in kendisi Fransa Kralı ile temas halinde olmuştu, ama Fransa'yla olan ilişkiler Fransız Devrimi'nden ve hatta Kral XVI. Louis'nin idamından sonra da devam etmiş ve Napoléon Bonaparte 1798'de Mısır'a ansızın çıkana kadar sürmüştü. Napoléon'un seferi yoğun bir edebiyatın konusu olmuştur. Bu sefer, hem Fransa ve İngiltere arasında mücadelesi sürmekte olan Hindistan'daki sömürge ve ticaret rekabetinin, hem de Paris'te, mevcut olanakların İngiltere'ye doğrudan bir hücum olanağı vermediğinin kavranmış olmasının sonucuydu. Napoléon'un kendisi gönlünde yeni bir Büyük İskender olarak Ortadoğu'yu fethetmenin romantik hayallerini yaşatmış olabilirdi, ancak Fransız siyasetinin amaçları çok daha sınırlıydı: amaç, Mısır'ı bir Fransız üssü haline getirerek İngilizlerin doğudaki konumunu dolaylı şekilde zayıflatmaktı. Fransız istilası Osmanlı yönetimini İngiltere ve eski düşmanı Rusya ile birer ittifak yapacak kadar derinden sarsmıştı, ancak bu tedbirin ömrü tehlikenin kendisi kadar sürmüştü. 1802'deki Amiens Barışı Babıâli ile Fransa arasındaki eski sıcak ilişkiyi yeniledi. Avusturya baskısıyla Osmanlıların Napoléon'un imparatorluğunu kabul etmeyişi, 1805'te diplomatik ilişkilerin kesilmesine yol açmıştı, ancak bir yıl içerisinde Osmanlı İmparatorluğu bir kez daha Fransa'nın müttefiki olmuş ve hem İngiltere hem de Rusya ile bir savaş haline girmiş, bu durum yeni bir Rus istilası getirmişti. Napoléon'un siyasetinin 1807'de Çar ile Tilsit'teki görüşmesi sırasında aniden tersine dönmesi, Osmanlıları tek başına düşmanlarıyla karşı karşıya bırakmıştı.

Fransız Devrimi'nin ideolojik etkisi

Fransız Devrimi'nin yarattığı uluslararası karışıklıkların ve yan etkilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu hayli etkilemiş olduğu kuşku götürmezse de, devrimin Osmanlı toplumu üzerindeki ideolojik etkisinin derecesi pek açık değildir.

Terimin kendisi Fransızcadan türetilmiş olabilirse de *Nizam-ı Cedid*'i başlattığında Sultan III. Selim Fransız Devrimi'nden kesinlikle esinlenmemişti. O, devrimciler tarafından idam edilecek olan XVI. Louis'nin mutlak monarşisinin ve Fransızların askerî ve idarî becerilerinin hayranıydı. Selim'i askerî reformdan yana karar vermeye zorlayan şey geleneksel Osmanlı ordusunun Rusya Savaşı'ndaki başarısızlığı olmuştu. Devrimin etkisi ve devrimin düşünceleri, Müslüman Osmanlı yönetici seçkinler sınıfı çevrelerinde sınırlı kalmış gibi görünüyor. Devrimci ideolojinin dindışı karakterinin, ideolojinin fikirlerinin dinle bulaştırılmış olmaları halinden daha kolay bir biçimde Müslüman bir halk tarafından benimsenir olacağına dair hiçbir kanıt yoktur. Devrimin din aleyhtarı niteliği üzerinde yorumlar yapan Osmanlı gözlemciler bunu istisnasız sert şekilde eleştirmişlerdi. Fransızların Mısır'ı işgali, Müslüman toprağının kalbine bir saldırı olarak derin bir sarsıntı yaratmışsa da, Fransız felsefesinin değil Fransız askerî gücünün farkına varılmasına yol açmıştı. Osmanlı yönetici sınıf üyelerinin, Selim yönetiminin yabancıların gündelik işlere karışma fırsatını vermesi nedeniyle Avrupalı düşünceleri keşfedişi, özellikle genç bürokratların geleneksel çözümler yerine akla dayanan çözümler arama eğilimlerine ve bu suretle yeni yasalar hazırlanmasında kesinlikle etkili olmuştu. Özellikle, Avrupa'daki elçiliklerde hizmet gören genç Osmanlılar, orada karşılaştıkları bürokrasilerin işlerliğinden derin biçimde etkilenmişlerdi. Osmanlı yüksek mevki sahipleri geçimleri

için geleneksel olarak "tayin ihsanlarına", tımar ve ceza gelirlerine bel bağlamışken ve her yıl yeniden bir göreve tayin edilmelerini sağlama almak zorunda kalmışken, Avrupa devletlerinde hizmet görenlerse yönetmeliklerle açık şekilde belirlenmiş görevleri ve yükselme olanaklarıyla memuriyetlerinde güvenlikte olan maaşlı memurlardı. Liberalizm, meşrutiyetçilik ve yurtseverlik gibi daha soyut olan düşüncelerin, Osmanlı seçkinler sınıfı üyeleri üzerinde 19. yüzyıl ortalarına kadar bir etkisi olmamıştı.

Fransız Devrimi'nin düşüncelerinin belirgin bir etkisi olduğu kişiler, İmparatorluğun Hıristiyan cemaatlerinin okuryazar üyeleri olmuştu. İlk etkilenenler, belli başlı bütün Avrupa limanlarıyla olan ticarî bağlantıları sayesinde Rumlar ve Avusturya'ya olan ihracatları yoluyla Orta Avrupa ile devamlı temasta bulunan Sırplar idi. Fransız Devrimi'nin "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" sloganlarından birincisi, bu cemaatler arasında rağbet bulacaktı; ancak özgürlük bu cemaatler için yurttaşlık haklarının değil, ulusal bağımsızlığın teminatı anlamına gelmişti. Ulusçuluk Osmanlı İmparatorluğuna, devrim savaşlarının sonucu olarak girmişti. 1808 yılı bir Sırp ayaklanmasının başlangıcına sahne olmuştu; ayaklanma önceleri yerel Müslüman toprak sahiplerinin ve Yeniçerilerin suistimallerine bir itirazdan başka bir şey değildi; ama özerklik hareketine ve daha sonra da bağımsızlık hareketine dönüşmüştü. Hareketin ilk önderinin Kara Yorgi adındaki zengin bir domuz ihracatçısı olması bir rastlantı değildi. Yunan milliyetçiliğinin doğuşu, Bizans İmparatorluğunun yeniden kurulmasını amaçlayan bir gizli topluluk olan *Filiki Eterya*'nın 1814'te Odessa'da Rum tüccarlar tarafından kuruluşuna kadar götürülebilir. 19. yüzyıl boyunca, önce Balkanlar'da daha sonra da Asya'daki eyaletlerde milliyetçiliğin gelişmesi, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında en önemli etken olmuştu.

Ekonomik değişim

Ekonomik açıdan devrim yıllarında Yakın Doğu'daki esas gelişme, Rum tüccar ve deniz nakliyatçılarının konumunun güçlenmesi olmuştu. Devrim savaşları ve Napoléon savaşları Fransız ticaret filosunun Doğu Akdeniz'deki konumuna ciddi şekilde zarar vermiş ve işleri 1700'lerin sonlarında süratle gelişmiş olan Rumlar onların uzun mesafe deniz ticaretindeki önder konumunu devralmıştı. Bununla birlikte, Napoléon Avrupa'sının İngilizlerce ablukası ve "Kıta Sistemi" diye bilinen, Fransızların başlattığı karşı abluka, Orta Avrupa'ya olan ithalat ve ihracatta Osmanlı İmparatorluğu'nun ticarî önemini artırmıştı. III. Selim önemli Akdeniz ticaret merkezlerinde konsolosluklar kurmak suretiyle, Osmanlı tüccarlarının Avrupalılarla olan rekabet koşullarını iyileştirmeye etkin biçimde gayret etti. Bu konsoloslar Osmanlı sultanlarının Avrupalı uluslara bahşetmiş olduğu gibi bir kapitülasyon sistemi ile desteklenmedikleri için, Batılı meslektaşları kadar elbette etkin roller oynayamamışlardı.

Alemdar Mustafa Paşa: Taşra âyanları iktidarda

Sultan III. Selim tahttan indirildikten sonra sarayda hapis tutulmuştu. 1807 darbesini sahneye koyan muhafazakâr ulemâ ve Yeniçeri subayları koalisyonu, tahta Selim'in yeğeni IV. Mustafa'yı geçirmişti. Ne var ki bunlar olumsuzlayıcı bir eğilim (Selim'in siyasetine olan ortak nefret) taşıdıklarından, tutarlı bir siyaset geliştiremediler ve bu arada devrilmiş olan yönetimin sağ kurtulan bazı önderleri, önde gelen âyandan biri olan Rusçuk'taki Alemdar Mustafa Paşa'ya sığındılar. Mustafa Paşa'nın, önde gelen âyanın birçoğu gibi, devrik padişahla olan önceki ilişkileri çelişik olmuştu; onu Yeniçeri ve ulemaya karşı desteklemiş ama onun taşra-

da merkezî denetimi genişletme girişimlerini ise baltalamıştı. Ancak, 1806'da Rusların ilerleyişi Tuna üzerindeki kendi denetim alanını tehdit altında bırakınca Mustafa Paşa padişaha yanaşmıştı. Paşanın karargahı, İstanbul'da iktidarda olan muhafazakâr koalisyona karşı muhalefet merkezi haline gelmiş ve bir yıldan az bir zaman sonra Temmuz 1808'de, Alemdar Paşa Sultan III. Selim'i yeniden tahta çıkarma niyetiyle başkente yürümüştü. Selim özgürlüğüne kavuşamadan kendisini tutsak edenler tarafından katledilmişti, ancak Alemdar Mustafa Paşa'nın askerleri bir hafta içinde duruma tamamen hakim olmuşlardı. IV. Mustafa'yı tahttan indirip, yerine Selim'in öteki yeğenini, Nizam-ı Cedid'in taraftarı olmakla bilinen II. Mahmut'u geçirmişlerdi.

Böylece, İmparatorlukta merkezî denetimi yeniden kurmaya çalışan ilk padişahın saltanatı, arzu edilenin tersine, âyanın başkentte iktidara gelişiyle sona ermişti. Alemdar Mustafa Paşa'nın iktidardaki dönemi ancak dört ay sürmüş olmakla beraber iktidardayken başarmaya çalıştığı şey ilginçtir. 1807 darbesini gerçekleştiren hasımlarını yıldırma gayretinin yanı sıra, Sultan Selim'in reformlarını canlandırmaya ve hatta Nizam-ı Cedid'i, "Sekban" gibi geleneksel bir ismin altında yeniden kurmaya gayret etmişti. Bu Sekban bölüğünün çekirdeğini sadık âyanın başkente gönderdiği birlikler oluşturuyordu. Mustafa Paşa ayrıca, İmparatorluğun bütün önemli âyanını İstanbul'a davet ederek, merkezî yönetimin yüksek ricalinin de hazır bulunduğu İmparatorluğun sorunlarına ilişkin bir toplantıya katılmaları girişiminde bulunmuştu.

Önde gelen Anadolu âyanının çoğu gelmişti, ama Alemdar'ın Balkanlar'daki bazı rakipleri ve Mısırlı Mehmet Ali Paşa aflarını istemişler, Batı Balkanlar'daki âyanın en güçlüsü olan Yanyalı Ali Paşa ise sadece bir temsilcisini göndermişti. Toplantıya katılanlar Mustafa Paşa'nın sunduğu bir

programı tartışmış ve *Sened-i İttifak*'ı kabul edip Ekim 1808'de imzalamışlardı. Belgede hem padişah hem de âyan adalete uygun şekilde yöneteceklerine dair söz vermişlerdi. Vergiler devlet tarafından adaletli şekilde konacak ve âyan tarafından adaletli şekilde tahsil edilecekti. Âyanlar, reformları ve yeni bir ordunun kurulmasını desteklemeye söz vermişlerdi. Padişaha ve onun yönetimine bağlılıklarını bildirmiş ve padişahı isyanlar karşısında korumayı taahhüt etmişlerdi. Âyanlar ayrıca, birbirlerinin toprağına ve özerkliğine saygılı olma sözü de vermişlerdi. Dikkate değer bir belge olan *Sened-i İttifak* kimi zaman bir Osmanlı Magna Carta'sı, ya da ilk meşrutiyetçilik girişimi olarak gösterilmiştir. İlki daha doğrudur, çünkü bu belge, yurttaşların haklarının bir kanunname şeklinde derlenişi değil, gerçekten de hükümdar ve onun baronları arasındaki bir sözleşmedir. Böyle olduğu için de bu belge, belgede resmen devletin ortakları olarak tanınmış olan âyanın, İmparatorluk içindeki nüfuzunun en yüksek başarı noktasını belirlemektedir. Belge belki de tam bu sebepten padişah tarafından hiç imzalanmamıştı.

Belge âyan tarafından imzalandıktan bir ay sonra, Mustafa Paşa'nın kendilerini dağıtacağına dair çıkan söylentiler üzerine, başkentteki Yeniçeriler tekrar ayaklanmıştı. En iyi askerlerini Rusçuk'a, bu kenti Bulgaristan'daki rakiplerine karşı savunmaları amacıyla göndermek zorunda kalmış olan ve İstanbul'da güveneceği desteği bulunmayan Mustafa Paşa, bir cephane deposuna sığınmak zorunda kalmıştı. Yeniçeriler içeriye girdiğinde kendini havaya uçurmuştu. Esnaf ve *ulemâ* ile koalisyon içerisinde olan Yeniçeriler, bir kez daha başkentin efendisiydiler. Ancak padişah çabuk harekete geçti: geriye kalan tek erkek akrabası olan IV. Mustafa'yı boğdurdu ve Sekbanları saraya çağırdı. Bir açmaza düşülmüştü, ama bu da verilen bir ödünle sonunda çözüldü: Padişah tahtta kalacak ama *Sekban* birlikleri dağıtılacaktı.

3.
Sultan II. Mahmut'un İlk Yılları: Merkez, Denetimi Tekrar Ele Geçirmeye Çalışıyor

II. Mahmut, hem *Nizam-ı Cedid'in* sınırlı başarısına hem de yeğeni Selim'in düşüşüne ve ölümüne tanık olmuştu. Bundan iyi ders aldığı ve çok daha usta bir taktikçi olduğu anlaşılıyor. Çok zayıf bir konumdan yola çıkmıştı. İktidara Alemdar tarafından getirilmişti ama o artık yoktu ve II. Mahmut'un tahtta bırakılmasının tek nedeni başka bir erkek halefinin olmamasıydı. Bu nedenle çok tedbirli davranmak zorundaydı ve saltanatının ilk on beş yılını bir güç tabanı oluşturmak için harcadı. Bu da, Kalemiyenin, ulemâ hiyerarşisinin ve ordunun kilit mevkilerine güvenilir destekçilerin atanması demekti. İkinci hedefi, kendisini iktidara getiren yarı bağımsız âyanın boyun eğdirilmesiydi. Bunu büyük ölçüde başarmıştı. 1812-1817 yılları arasında Anadolu'nun büyük âyanı itaat altına alınmış ve aynısı 1814-1820 yılları arasında Balkanlar'da gerçekleşmişti. Kürdistan'daki süreç ise uzun sürmüş ama orada da hemen hemen bağımsız olan Kürt beylerinin, yani büyük aşiret koalisyonlarına hakim olan *Mir*'lerin gücü sonunda kırılmıştı. Burada, toplumun mevcut aşiret yapısının doğurduğu sonuç şu

olmuştu: beylerin ortadan kaldırılması ve bu beylerin yerine etkin merkezi denetimi geçirmede Osmanlı merkezî yönetiminin beceriksiz oluşu, uzun bir anarşi dönemine yol açmış; bu dönemde otorite yeniden aşiret başkanlarına ve de aşiretler arası çatışmalardaki arabuluculuklarıyla nüfuzlarını artırmış olan dinî önderlere geçmişti. Osmanlı yönetiminin Arap eyaletlerindeki otoritesinin yeniden kurulması ancak 1840'larda gerçekleşmişti.

Osmanlı geleneğinde âyanın itaat altına alınmasında kullanılan usuller, mümkün olduğunda barışçı şekilde olmuştu (rüşvetler verilmiş, rehineler alınmış, âyan arasındaki ayrılıklardan ustalıkla yararlanılmıştı). Açık savaş sadece en son başvurulan bir çareydi ve bu da geleneksel askerî kurumun, yani esas olarak Yeniçerilerin işiydi. Şurasının anlaşılması önemli ki, padişah yönetim üzerindeki nüfuzunu yavaş yavaş güçlendiriyorsa da, kalemiye ya da askeri kurumla olan ilişkisi henüz kopmamıştı. Reform yanlılarının gitgide önemli konumlara getirilmesine karşın, Mahmut'un saltanatının ilk yıllarındaki en güçlü siyasetçi, genel olarak muhafazakâr görüşlü olan, ulema üyesi ve eski Paris büyükelçisi Halet Efendi'ydi. Halet Efendi Yeniçerilere yakındı ve onun, âyanın itaat altına alınması gayret ve başarısındaki nedenin, âyanın en büyük rakibi olan taşradaki Yeniçeri birliklerinin konumunu güçlendirme arzusu olduğu düşünülebilir.

Kaybedilen topraklar: Sırbistan, Yunanistan, Mısır

Mahmut ve hizmetindekiler, merkezî Osmanlı topraklarının çoğu üzerinde yeniden hakimiyet kurma çabalarında başarılı olmalarına karşın, önemli bir iki hususta ise başarısız olmuşlardı. 1804'te, yerel Yeniçeri birliklerinin taşkınlıklarına tepki olarak Sırbistan'da Kara Yorgi tarafından

yönlendirilen isyan patlak vermişti. Yeniçerilerle mücadele içinde olan III. Selim yönetimi isyana göz yummuş, ancak bu birliklerin kaldırılmasından sonra isyan Sırbistan'ın özerkliğini amaçlayan bir harekete dönüşmüştü. Osmanlı ordusu, Rusya'nın Sırpları bir miktar desteklemesine rağmen, bu hareketi 1813'te bastırmıştı. Ancak iki yıl sonra isyan yeniden alevlenmiş ve bu kez yeni Sırp önderi Miloş Obrenoviç, Osmanlılarla Belgrad ve Niş arasında bir Sırbistan prensliğinin özerkliği için anlaşmaya varmıştı. Osmanlılar ise, büyük kentlerde asker bulundurma ve yıllık haraç alma hakkını ellerinde tutmuşlardı (hatırlanmalıdır ki, merkezî yönetimin 18. yüzyılda, örneğin Kürdistan ya da Arap eyaletlerinde sahip olduğu nüfuz da bu ölçüdeydi).

1821'de patlak veren Rum isyanı ise üç nedenden dolayı daha önemliydi. Bu nedenlerin birincisi, İmparatorluğun Rum cemaatinin, İmparatorluğun dışarıyla olan gerek ekonomik gerek diplomatik ilişkilerinde çok önemli bir rol oynamasıydı. İkincisi, isyanın birçok önderinin isyanın başından beri tam bağımsızlığı hedefliyor olması ve üçüncüsü, isyanın ardından çıkan bunalımın bütün önemli Avrupa güçlerini işe bulaştırmış olmasıydı.

Odessa'da 1814'te kurulmuş olan bir yurtsever cemiyet, *Filiki Eterya*, sonraki birkaç yıl süresince bütün Balkanlar'da hücreler kurmakla uğraştı. Kara Yorgi bir ara bunun üyesi olmuştu. Örgüt 1820'den itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun Fenerli seçkin Rum ailelerinden birinin üyesi ve Rus ordusunda bir general olan Aleksandros İpsilanti tarafından yönetiliyordu. 1821'de İpsilanti ve ekibi, Eflâk ile Boğdan'ın (Moldavya) istilasıyla başlatmayı umdukları topyekûn bir isyan için zamanın geldiğine hükmettiler. Onların amacı bir Yunan ulus devletinden çok, Rumların önderliğinde yeni bir Bizans İmparatorluğu yaratmak için Balkanlar'ın her tarafında genel bir isyanın meydana gelmesiy-

di. Ancak bu ihtiraslı tasarıyı gerçekleştireceği sanılan istila çok başarısız olmuştu. İstila ordusu çok küçüktü (3000 kişi kadardı) ve Eflâk ve Boğdan'ın köylü ahalisinin istilacıların tarafını tutması ihtimali de yoktu, çünkü geleneksel olarak bu eyaletlerin büyük toprak sahipleri ve yöneticileri, İpsilanti'nin içinden geldiği Fenerli ailelerdi. Onlara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfuzlu ve zengin Rum ailelerinden birçoğu Eterya'nın milliyetçi emellerine muhalif idiler.

İstila başarısızlığa uğradığı sırada, bir diğer ve çok farklı Rum isyanı Balkan yarımadasının en güney kısımlarında ve Ege adalarında yayılmaya başlamıştı. İsyancılar Eterya'nın propagandasından etkilenmiş olsalar bile, bu isyan, Osmanlının kötü yönetimine karşı katıksız bir halk ayaklanmasıydı. İsyancılar kötü şekilde örgütlenmiş ve aralarında bölünmüşlerdi, ama yine de Osmanlı ordusu 1821-1824 yıllarında onları yenmeyi başaramadı. 1824'te Mora'nın neredeyse tümü ve birçok ada isyancıların elindeydi. Öne sürüldüğüne göre isyanın başarısına bir ölçüde, Osmanlı yönetiminin 1820-1822 yıllarında, Balkan âyanının en güçlüsü olan Yanyalı Ali Paşa'yı bastırmakla meşgul olması neden olmuştu. Osmanlılar Ali Paşa'yı bertaraf etmekle, bölgeyi etkin şekilde denetleyebilen tek gücü de ortadan kaldırmış oldular.

İmparatorluğun bu dönemde yitirdiği en önemli toprak, yaklaşık dört milyon kişinin yaşadığı Mısır eyaleti idi. Bu, tek bir adamın, Mısır'daki Osmanlı valisi Mehmet Ali'nin işiydi. II. Mahmut'un devlet aygıtına kendi destekçilerini sızdırarak nüfuzunu yavaş yavaş güçlendirdiği yıllarda, Mısır'daki valisi bütün iktidarın etkin şekilde merkezde toplanmasının neler başarabildiğini kanıtlamıştı. Kavalalı bir Arnavut olan Mehmet Ali, Mısır'a, Fransızlara karşı gönderilmiş olan Osmanlı sefer güçlerinin içindeki Arnavut birliğinin bir subayı olarak gelmişti. 1803'te bu birliklerin başına geçmiş ve Mısır'ın fiilen hükümdarı olmuş, 1808'de pa-

dişah tarafından Mısır eyaletinin valisi olarak resmen tanınmıştı.

Fransız işgali, ülkenin kısmen Çerkez kısmen Türk olan askerî hakim sınıfının, Memlûklerin, konumunu çok fena zayıflatmıştı. Fransızlar kendilerini aşağı Mısır'dan kovalamıştı ve bunlar Napoléon savaşları sırasında, yüzlerce yıldır alışmış oldukları uygulamalarını, yani kuzey Kafkasya bölgelerinden köleleri askere alarak sayılarını ikmal etmeyi gerçekleştirememişlerdi. Bu nedenle, Fransız işgali bir anlamda Mehmet Ali'ye temiz bir sayfa açmıştı. Mehmet Ali bu fırsatı Memlûk gücünün kalan son küçük kısmını yok etmekte kullandı; liderlerini 1811'de Kahire kalesinde toptan katletti. Bundan sonra Mehmet Ali, yönetimini güçlendirmeyi amaçlayan hırslı bir reform programına başladı.

III. Selim'in Nizam-ı Cedid'inde olduğu gibi, bu programın ana unsuru Avrupa usulünde modern büyük bir ordunun meydana getirilmesiydi. Bu beraberinde, vergilendirme yoluyla daha büyük devlet geliri ihtiyacını, ülke kaynaklarını seferber etmek için daha etkin bir bürokrasi ihtiyacını ve yeni ordu ile bürokrasinin kadrolarını oluşturmak için Batı usulünde modern eğitim ihtiyacını getirdi. III. Selim ve II. Mahmut'tan itibaren Osmanlı reformcuları aynı ikilemle karşı karşıya kalmışlardı; ama onlar Mısır'da olduğu gibi eski düzenin dış müdahaleyle yok edilmesi gibi avantajlı bir duruma sahip değillerdi. Ayrıca Mehmet Ali, ordunun modernleştirilmesinin yol açtığı iki ana sorunu halletmek için, ilk Osmanlı ıslahatçılarına göre işe çok daha kökten girişmişti. Bu iki sorun, gelir yokluğu ve ordunun (Osmanlılar açısından Yeniçeriler ve bağlı birlikler, Mısır açısındansa Arnavut güçleri ve Memlûkler) haricinde insan gücü kaynağı olmayışı idi. Bir iki denemeden sonra Mehmet Ali insan gücü sorununu kökten bir yenilikle çözdü: 1822'de zorunlu askerliği başlattı. Para sorunu hiçbir zaman tam hal-

ledilmedi, ancak Mehmet Ali, pahalı olan yeni ordunun (ve donanmanın) masrafını karşılayacak geliri artırmada o dönemin Osmanlılarından çok daha fazla başarılı oldu. İltizam sisteminin yerine dolaysız vergilendirmeyi getirdi ve sulama ve yol çalışmalarına yatırım yaparak, çiftçileri satmak için ürün yetiştirmeye zorlayarak tarımın gelişmesini teşvik etti, bu yüzden pamuk Mısır ekonomisinin başlıca dayanağı haline geldi.

Mehmet Ali örneğinin, gerek ilham verici olması ve gerek bir rekabet kaynağı olması bakımından İstanbul'da son derece etkili olduğuna kuşku yoktur. Saltanatının ilk yıllarında, zayıf konumda olan padişahın, önce, İslâmiyet'in kutsal yerleri Mekke ve Medine'de Osmanlı nüfuzunu tehdit eden, orta Arabistan'ın kabileleri arasındaki kökten dinci Vahhabi hareketiyle mücadele etmesi için ve sonra da 1824'te Yeniçeri ordusunun bastırmakta açıkça aciz kaldığı Yunan isyanını bastırmada yardımına koşması için bu en güçlü tebaasının yardımını istemekten başka çaresi yoktu.

Yunan isyanının son safhası. Rusya ile yeniden savaş

Padişahın isteği üzerine, Mısır askerleri 1825'te Mora'ya çıktı. Yeniçerilerin aksine, onlar son derece başarılı oldular ve iki yıl içinde Mora'nın büyük kısmını zaptettiler. İsyanın tamamiyle çökmesine bir tek, isyancılara gıda ve silah temin etmeyi beceren Rum ticaret filosunun denizdeki üstünlüğü engel oldu. Askerî başarısızlığa rağmen, Yunan isyanını Avrupa'nın müdahalesi kurtardı. Avrupa'da, bilhassa İngiltere ve Rusya'da, Rum isyancılarına çok fazla sevgi ve yakınlık duyuluyordu. İngiltere'de bu "Helenseverliğin" kaynakları, Yunanlıların ulusal özlemlerine olan engin sevgi ve yakınlık ve Güney Balkanlar'ın modern halklarının kendi-

siyle özdeşleştirildiği klâsik Yunan uygarlığına olan hayranlık idi. Rusya'da Yunanlılara olan sevgi ve yakınlığın ardındaki temel itici güç ise, Ortodoks kilisesi içerisindeki dinsel dayanışma idi. Kamuoyunun isyancılara olan sevgi ve yakınlığı, bir ülke haricinde siyasal desteğe dönüşmemişti. Bu ülke Rusya idi. Çar I. Aleksandr, özerk bir Yunanistan'ın kurulmasını desteklemek için Avrupa'nın diğer büyük güçlerini bu çatışmaya müdahaleye razı etmeye çalışmıştı. Ancak diğer güçler buna hevesli değillerdi, çünkü özerk bir Yunanistan'ın Rusya'nın bir kukla devleti olmasından korkuyorlardı. 1815'te kurulmuş uluslararası düzenin en önemli mimarlarından biri olan Çar Aleksandr, diğer güçlerin arzusu hilafına tek taraflı olarak müdahale edemeyecek kadar uluslararası "sisteme" aşırı önem veriyordu.

Bu durum, Çar Aleksandr'ın ölümü ve Aralık 1825'te yerine I. Nikola'nın geçmesiyle değişti. Yeni Çar, diğer güçlerle bir anlaşmaya varılamadığı takdirde, Rusya'nın tek başına işi götüreceğini bildirdi. Bu tehdit, sonunda, istenen sonucu sağlamıştı; Rusya'nın bir başına müdahalesini görmektense, önce İngiltere (1826'da) Yunanistan'ın özerkliğine razı oldu ve ardından da Haziran 1827'de İngiltere, Fransa ve Rusya, tarafları bir ateşkese zorlamak (aslında isyancıları kurtarmak) için müdahale etmeye müştereken karar verdiler.

Padişah bu güçlerin arabuluculuğunu geri çevirdiğinde, bunların filoları önce Mora'nın batı kıyısındaki Navarin limanında Osmanlı ve Mısır donanmalarını abluka altına aldılar ve ardından 20 Ekim'de her iki donanmayı tamamen imha ettiler. Bu durum çatışmanın sonucunu etkin şekilde belirlemişti, ama Mehmet Ali kendi askerlerini Balkanlar'dan geri çekmeye razı olduğu halde, İstanbul yönetimi gerçeği kabul etmeyi reddetmiş, bu da Rusya ile topyekûn bir savaşa ve Osmanlı ordusunun felaketine yol açmıştı. Ey-

lül 1829'da yapılan Edirne Antlaşması'yla, Osmanlılar, Yunanistan'ın bağımsızlığını, Eflâk ve Boğdan prensliklerinin özerkliği ile birkaç Osmanlı bölgesinin de eklenildiği bir Sırbistan'ın özerkliğini tanımak zorunda kaldı. Haritada ortaya çıkan Yunanistan'ın yalnızca çok küçük bir devlet olması ve Yunan milliyetçilerinin niyet ettiği gibi olmamasının tek nedeni, İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın uysal bir Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'nın nüfuzu altındaki güçlü bir Yunanistan'a tercih etmiş olmalarıydı.

4.
Sultan II. Mahmut'un Sonraki Yılları: Reformların Başlaması

Mısır bunalımı

Padişah ile onun en güçlü tebaası olan Mısır valisi arasında, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit eden en büyük krize dönüşen çatışma bütün sonucu Yunanistan'ın bağımsızlığı olan Edirne Antlaşması ile aynı anda ve bu anlaşmanın gölgesi altında zaten başlamış oluyordu.

Mehmet Ali Yunan bunalımından, çabalarının ve girmiş olduğu muazzam masrafın karşılığında çok az şeyle çıkmıştı. Üstelik 1827'de filosunu yitirmişti. Bu yüzden, telafiyi başka alanlarda aramaya çalışmasını anlamak mümkün olmaktadır. İlk önce Fransız hükümetiyle anlaşmayı denedi. Mısır'ın geleneksel olarak Fransa ile yakın bağları vardı. Fransız Katolik misyonerleri ülkede uzun süredir faaldiler, Napoléon işgali henüz hafızalardaydı ve Mehmet Ali'nin yeni ordusunun yaratılmasında ve eğitiminde Fransız subayları başrolü oynamışlardı. Mehmet Ali Fransız konsolosu Drovetti'yle, Kuzey Afrika'daki Osmanlı eyaletlerinin (Trablusgarp, Tunus ve Cezayir) Mısır tarafından Fransız desteği

ve Osmanlının rızasıyla işgal edilmesini görüştü; karşılığında, Fransızlar bölgede siyasal ve ekonomik ayrıcalıklar edineceklerdi. Bu planlardan bir şey çıkmadı. Bunun yerine, Fransa Cezayir'i bizzat kendi işgal etmeye karar verdi.

Mehmet Ali bu kez benzer önerilerle İngiltere'ye başvurdu. İngiltere işbirliğini kabul etmeyince, Mehmet Ali tek başına harekete karar verdi. 1831'de Suriye'yi fethetmek için büyük bir seferin bahanesi olarak, Akkâ'nın Osmanlı valisiyle arasında içten içe devam eden bir uyuşmazlığı, yani Mısır'dan kaçan Mısırlı köylülerin iadesini Akkâ valisinin kabul etmeyişine ilişkin uyuşmazlığı kullandı. Valinin sert direnişine rağmen, Akkâ Mayıs 1832'de düştü. Temmuz ayında, Mehmet Ali'nin, Mısır ordusuna komuta eden oğlu İbrahim Paşa, Osmanlıları iki kez mağlup ederek Suriye'nin işgalini tamamladı. Osmanlı yönetimi Mehmet Ali'yi resmen azledip onu bir asi olarak ilan etti. Mehmet Ali görüşmeleri başlatmayı denedi, ama Osmanlı yönetimi kabul etmeyince askerlerine Anadolu'ya girme emrini verdi ve askerleri 27 Kasım 1832'de Osmanlı güçlerini Konya yakınlarında bozguna uğrattı.

Bu bozgun Mısırlılara Osmanlı başkentinin yolunu açmıştı. Mehmet Ali görüşmeleri yeniden başlatmaya çalışırken, uygun zamanı kollayarak oyalanmaktaydı. Osmanlılar ise, ona karşı umutsuz şekilde dış destek elde etmeye çalışıyorlardı. İngiltere manevi destekten fazla bir şey vermeyi reddetmişti. Avusturya Başbakanı Metternich aynı şekilde sessiz kalmıştı. Umutsuzluk içindeki padişah yardım için geleneksel düşmanına, Çar'a başvurdu. Mehmet Ali'yi, nefret ettikleri Fransız yönetiminin (Louis Philippe'in Temmuz monarşisinin) bir kuklası olarak gören ve önemli bir diplomatik zafer fırsatını sezen Ruslar, padişaha diplomatik ve askerî destek sundular.

Padişah ile Mehmet Ali arasındaki görüşmeler yine yarıda

kalıp İbrahim Paşa'nın güçleri İstanbul'a doğru ilerlemeye başlayınca, Rus askerleri 5 Nisan 1833'te İstanbul Boğaz'ına geldiler. Rus askerleri, İbrahim Paşa'nın başkent yönündeki her hareketine engel oluyordu, ancak ona hücum edecek durumda ve yeter sayıda değillerdi. Bu nedenle padişahın, Mehmet Ali'nin taleplerini kabul etmekten ve onu Mayıs ayında Suriye valisi olarak atamaktan başka çaresi kalmamıştı. Ayrıca oğlu İbrahim Paşa, Adana bölgesinin vergilerini toplayacaktı. Ruslar, hedeflemiş oldukları diplomatik ödülü Temmuz 1833'te sonuçlanan Hünkar İskelesi Antlaşması ile aldılar; bu antlaşma esas itibariyle Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında sekiz yıl süreli savunma amaçlı bir ittifaktı.

Özellikle de liberal çevrelerde Rus fobisinin çoktandır artmakta olduğu İngiltere'de bu antlaşmanın etkisi çok büyük olmuştu. Artık kabine de Rusya'nın Ortadoğu'ya nüfuz etme tehlikesinden son derece endişe eder olmuştu. Londra Rusya'nın yayılma siyasetini bir tehdit olarak görüyordu ve bu tehdidi ortadan kaldırmaya çalışmak, sonraki onyıllarda İngiliz dış siyasetinin esas belirleyicilerinden biri haline gelecekti. İngiltere aynı zamanda, bütün bu zor durumlara yol açan kişiye, Mehmet Ali'ye, fazlasıyla düşman olmuştu.

II. Mahmut Suriye'nin kaybını asla kabul etmiyor ve öcünü almak için fırsat kolluyordu. 1838'de nüfuzlu Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'yı, Mehmet Ali üzerine yapılacak bir saldırı için İngiliz yönetiminin desteğini elde etmeye çalışmak amacıyla Londra'ya gönderdi. Osmanlı pazarlarını (tahminen Mısırlılardan geri alınacak bölgeler dahil) İngiliz ticaretine açan bir serbest ticaret antlaşması teklif edilmiş ve bu antlaşma akdedilmiş olduğu halde, istenen destek sağlanmamıştı. Yine de padişah, Nisan 1839'da Kuzey Suriye'deki Mısır güçlerine saldırmayı emredecek kadar güçlü olduğunu düşündü. Sonuç, 24 Haziranda Nizip'te Osmanlının açık yenilgisi idi. Bu da yetmiyormuş gibi, hemen ardın-

dan, Akdeniz'deki Osmanlı filosunun komutanı olan kaptan paşa, en büyük rakiplerinden birinin sadrazamlığa atandığını ve filosunun geri çağrıldığını öğrenince İskenderiye'ye geçmiş ve Osmanlı filosunu Mısırlılara teslim etmişti.

"Doğu sorunu"

II. Mahmut'un son yıllarında, Avrupa'nın büyük güçlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ilgilerinde belirgin bir artış olmuştu. Yunan ve Mısır bunalımları İmparatorluğun zayıflığını ortaya çıkarmış ve Rusya'nın nüfuz alanına girmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşturduğu stratejik tehlike -ki bu durumda Ruslar, İngilizlerin Akdeniz ve Asya'daki konumunu tehdit edebileceklerdi- İngiltere'yi alarma geçirmişti. Avusturya da Rusya'nın Balkanlar'daki hakimiyetinden giderek daha fazla korkuyordu. İngiltere ile Fransa arasındaki yayılımcı rekabet, Napoléon'un Mısır seferinden bir kuşak sonra kendisini yine hissettiriyordu.

Balkanlar'da çekişen miliyetçilik hareketlerinin ve büyük güçlerin emperyalist emellerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına yol açmadan tatmin edilmesi, ya da, eğer bu yıkılış kaçınılmaz ise (ki Avrupalı devlet adamlarının ekseriyeti bu kanıdaydı), Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'daki güç dengesini altüst etmeden ve genel bir savaşa sebep vermeden parçalama sorunu, 19. yüzyıl boyunca "Doğu Sorunu" olarak tanımlanmaktaydı. Bu sorun her Avrupa başkentinin siyasal ve diplomatik gündeminde üst seviyede yer alıyordu. (Bunda oldukça haklıydılar da, çünkü tatmin olmamış Sırp milliyetçiliği, 1914'te I. Dünya Savaşı'nın çıkmasına sebep olacak ve sadece Osmanlı değil, Avusturya, Rus ve Alman imparatorluklarının da yıkılışına yol açacaktı.)

Burada kısaca açıklanan uluslararası siyasal gelişmeler, 1820'lerin sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda

sürecin hızını belirleyen iki, kısmen çelişik gelişmenin arkaplanını şekillendirir.

Bir yandan, ekonominin bölümlerinin artan şekilde kapitalist dünya sistemine katılması ve bunun sonucu olan ticarî büyüme, bu gelişmeden yararlananların, yani Osmanlı Hıristiyan tüccarı, sanayicisi ve bankerlerinin konumunu güçlendirmekteydi. Öte yandan, bu gelişmeyle karşı karşıya kalan II. Mahmut yönetimi, padişahın kişisel yönetiminde askerî, idarî ve mali reformlar yoluyla devleti güçlendirme çabalarını arttırmaktaydı. Askerî ve siyasal iktidar ile ekonomik güç giderek, Osmanlı toplumunun iki farklı kesimi arasında, yani içinde Müslümanların ağır bastığı askerî/bürokratik seçkin sınıf ile gelişmekte olan Hıristiyan burjuvazisi arasında kutuplaşmıştı.

Yabancı güçlerin bu bağlamdaki rolü ise karmaşıktı: bu güçler, özellikle de 1830'lardan 1870'lere kadar İngiltere, Osmanlı devletini güçlendirmeyi amaçlayan modernleşme reformlarını teşvik ediyor, ama aynı zamanda da ticarî çıkarlarını ve berat sistemi gereğince birçoğu kendi himayeleri altında olan Hıristiyan dindaşlarının haklarını aşırı bir dikkatle koruyorlardı. Sultanın Hıristiyan tebaasının eşit haklarını reformların içtenliğinin bir ölçüsü olarak alıp bu haklar için baskı yapıyorlar, ama Hıristiyan cemaatlerinin millet sistemindeki geleneksel haklarından eşitlik karşılığında vazgeçmeyi kabul etmeyişlerini ise destekliyorlardı.

Komuta makamında padişah: Reform hareketlerinin başlaması

Sultan II. Mahmut'un 1826'dan itibarenki siyaseti, Osmanlı reform çabalarının sonraki seksen yılda tutacağı yönü belirlemişti. Onun siyaseti de sonuçta, tıpkı III. Selim'in ve büyük rakibi ve esin kaynağı olan Mehmet Ali'nin siyasetleri

gibi, modern bir ordunun kurulması yoluyla merkezî devleti güçlendirmeyi amaçlıyordu. Onun bütün reformları, bu amacın araçları olarak yorumlanabilir: yeni bir ordunun kurulması para isterdi, para daha etkin bir vergilendirmeyle sağlanmak zorundaydı ve etkin vergilendirme de ancak modern ve etkin bir merkez ve taşra bürokrasisi sayesinde başarılabilirdi. Devlet denetimini yaymak için daha iyi iletişim araçlarına ve padişahın muhtaç olduğu yeni usuldeki asker ve sivil memurları yetiştirmek için yeni eğitim türlerine gereksinim vardı. II. Mahmut'un, (Mehmet Ali kadar olmasa bile) seleflerinden çok daha ileri gittiği nokta, onun, varolan yerleşik düzeni ortadan kaldırma, bu yerleşik düzenin kurumlarını lağvetme ya da zararsız hale getirme konusundaki şahsi gayretleri ve reformlarının kapsamıydı. III. Selim esas olarak var olan sistemin kötüye kullanılmasına karşı mücadele etmeye çalışmışken, Mahmut yeni idari ve adli düzenlemeler yarattı.

Yerleşik düzeni başeğdirmekte dönüm noktası, 1826'da Sultan Mahmut ile Yeniçeriler arasındaki çatışma idi. Saltanatının ilk dönemi süresince padişah, bazısı daha III. Selim tahta çıkmadan önce kurulmuş olan küçük askerî uzmanlık birimlerinin (topçu, ulaştırma, istihkamcılar) daha fazla gelişmesini teşvik etmişti, ama Selim'in modern bir piyade sınıfı meydana getirme girişimini tekrarlamaktan ise özenle kaçınmıştı. Yeniçerilerin Yunan seferlerindeki davranışlarına kızmış olan Sultan, Mayıs 1826'da, yeni bir ordunun kurulmasını emretti. Her ne kadar yeni ordunun adı *Muallem Asâkir-i Mansure-i Muhammediye* (Muhammed'in eğitilmiş muzaffer askerleri) idiyse de, bu aslında Nizam-ı Cedid ordusunun yeniden canlandırılmasıydı. Her Yeniçeri taburundan 150 kişi, yeni kıtalara kaydettirilecekti. Bekleneceği gibi Yeniçeriler konumlarının zayıflatılmasına isyan ettiler, ancak padişah hazırlıklıydı ve Yeniçeriler saraya doğru yürümek için top-

landıklarında, padişahın topçuları bunları katletti ve kışlalarını ateşe verdi. Başkentteki halk kitlesi tarafından anlaşıldığı kadarıyla destek görmemiş olan Yeniçerilerin bu direnişi, otuz dakika içerisinde kırılmıştı. Ertesi gün kıtalar resmen lağvedilmiş ve sonraki haftalar içerisinde taşradaki garnizonlar da, bazıları şiddetle direndikten sonra, dağıtılmıştı.

Osmanlı tarihinde *Vaka-i Hayriye* olarak bilinen Yeniçerilerin ortadan kaldırılışından sonra padişah, yeni "Mansure" askerlerinin başındaki kişiyi Serasker olarak atamak ve böylece Osmanlı ordusundaki farklı kıtaların geleneksel özerkliğine son vermek suretiyle, kendisinin ordu üzerinde gelecekteki siyasi hakimiyetini sağlama bağladı. Sonradan Serasker, Harbiye Nazırı'na dönüşecekti. *Vaka-i Hayriye*'nin arkasından, 15. yüzyıldan beri Yeniçerilerle yakından ilişkisi olan Bektaşi tarikatı, resmen kapatıldı (ama yaşamını gizli olarak sürdürdü).

Yeniçerilerle olan koalisyonları sayesinde daha önceki reformcu padişahlara çok etkili şekilde karşı koymuş olan ulema, artık güçlü dayanağını yitirmişti ve padişah, ulemanın çok önemli iki alandaki gücünü dizginlemek için ulemanın bu zayıf düşmüş konumundan yararlandı: dinî vakıfların, *evkaf*'ın, mülkünü, ayrı bir Evkaf Müdürlüğü (daha sonra Nezareti) kurma yoluyla hükümetin denetimi altına aldı ve ulemayı, başında *şeyhülislâm*ın, baş *Müftü*'nün olduğu hiyerarşik bir örgütlenme biçimine dönüştürdü; böylece, din kurumu üzerindeki denetimi de daha önce orduda yapıldığı şekilde merkezîleştirdi.

Kuşkusuz, 1826'da uygulanan çok sert çözümler, İmparatorluk'ta hemen hiç örgütlü silahlı güç bırakmamıştı, bu yüzden padişah bütün dikkatini yeni bir ordunun, Mayıs ayında ilan etmiş olduğu *Mansure* ordusunun kurulmasına hasretmek zorunda kaldı. Bu çetin dönemin Serdar-ı Ekremi olan Hüsrev Paşa'nın desteğiyle Sultan, büyük güçlükle-

re rağmen Batı tarzında yeni bir ordu kurmayı başardı. En büyük güçlük uygun subayları bulma işiydi. Mehmet Ali, askerî güçlerini genişletmeye girişmeden önce, küçük ama etkili bir kadro oluşturmaya dikkat etmişti, ancak bu işi padişah 1826 öncesinin siyasal ikliminde yapamazdı ve işe hemen hemen sıfırdan başlamak zorundaydı. Yeniçeri Ocağı'nın yıkılmasından hemen sonra padişah, Mısırlı vassalından askeri eğitimciler göndermesini istemiş, ama Mehmet Ali belli nedenlerden dolayı bu isteği nazikçe reddetmişti. Bu yüzden subayların eğitimi için, daha önce Mısır'da yapıldığı gibi, yabancı eğitimciler çağrıldı. Osmanlı hükümeti, Fransız, İngiliz ve Rus subaylarına göre Prusyalı subaylara siyasal açıdan daha az kuşku beslediği için, Prusyalıları çağırmaya başladı; böylece, Osmanlı ordusunda hemen hemen bir yüzyıl kadar sürecek olan Prusya (ve sonradan Alman) nüfuzu geleneğini başlatmış oldu. Ancak, Müslümanların duyarlılığı, yabancı subayların Osmanlı birliklerinin komutanlığına getirilmesine engel olmuş ve subayların etkililiğini sınırlamıştı. Bir büyük sorun, yeni ordunun giyim ve donatım sorunuydu. Değişik Avrupa ülkelerinden büyük miktarda malzeme ithal edilmiş, ama aynı zamanda, İmparatorluk içinde de bunların üretilmesine gayret edilmişti.

Etkin bir ordunun kurulması uzun zaman almıştı ve askerî bakımdan İmparatorluk 1826'dan sonraki yirmi yıl içinde belki de bu dönemin öncesinde ve sonrasında olduğundan daha zayıftı; bu durum, yıkım getiren 1828-1829 Rus savaşında ve 1831-1833 ile 1839-1840 yıllarındaki Mısır bunalımlarında açıkça belli olmuştu. Ordunun modernleştirilmesinde önemli bir adım, 1834'te Prusya örneğine göre ihtiyat askerlerinin (redif) oluşturulmasıydı. Amaç, hem kamu düzenini güçlendirmek hem de savaş zamanlarında düzenli orduya katabilmek için, taşrada gerektiğinde hazır olan eğitilmiş büyük bir insan topluluğu oluşturmak-

tı. Redif güçleri kötü şekilde örgütlenmiş ve donatılmış olmalarına rağmen, daha sonraları hükümetin taşra üzerinde önemli bir denetim aracına dönüşmüştü.

II. Mahmut, ülkeye hakim olmak ve devlet gelirlerini toplamak için modern bir ordunun yetmeyeceğini, etkin bir bürokrasi örgütüne gerek olduğunu kavramıştı. Bunu başarmak için padişahın merkezdeki girişimlerinde üç nokta içerilmekteydi. Önce, kalemlerde çalışanlara şahsen ve topluca daha güvenli bir statü sağlamak için birtakım önlemler aldı. 1826'da, eskiden beri sürmekte olan, gözden düşmüş yüksek mevki sahibi devlet adamlarının servetini müsadere etme âdetini kaldırdı. 1834'te, bütün yüksek devlet memurları için âdet hükmünde olan her yıl yeniden tayin usulünü (ve Osmanlı kalem görevlilerinin çoğuna ağır bir yük getiren tayin ücreti ödeme usulünü) kaldırdı ve kalemlerde çalışanların gelirini oluşturmakta olan ve gördükleri işlerin karşılığı olarak almakta oldukları ücretin yerine düzenli aylık uygulamasını getirdi. Ertesi yıl, modern bir hiyerarşik rütbe sistemini uygulamaya koydu ve aynı zamanda kalemlerdeki loncavari eski meslek eğitimi sistemi yerine, resmi bir eğitim sistemi getirmeye çalıştı. Bu değişim, sonraki yarım yüzyıl boyunca derece derece yerleşecekti. İkinci olarak, Babıâli'nin geleneksel, oldukça az farklılaşmış yönetim sisteminin yerine, merkezî devletin yeni amaçlarıyla bağdaşır bir iş bölümünü getirdi.

Bu süreç içinde, padişahın bütün yetkilerinin vekili (*alter egosu*) addedilegelmiş olan sadrazamın çeşitli görevleri astları arasında paylaştırılmıştı. Sadrazam kethüdası *Kâhya*, önce Mülkiye Nazırı, sonra 1837'de Dahiliye Nazırı oldu. *Reisülküttab*, Hariciye Nazırı'na dönüştü. Hazine Dairesini ve Adalet Bakanlığı'nı andırır kuruluşlar da bir gelişim geçirdiler. Üçüncü olarak, padişah, reformlar nedeniyle artan yasama yüküyle uğraşmaları için hem sarayda hem de Babıâli'de danışma meclisleri oluşturmaya girişti. Bu meclislerin içinde

en önemli olanı, *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* (Adli hükümler yüksek meclisi) idi. Bu meclis, daha uzmanlaşmış bazı küçük kurullarla birlikte, sonraki otuz yıldaki reform siyasetlerinde son derece önemli rol oynayacaktı.

Mali sorunlar

Reformlar, özellikle de askerî reformlar, tahmin edilemeyen ölçüde paraya mal olmuştu. Ordu için oluşturulmuş özel hazine olan *Mansure Hazinesi* için devlet gelirleri seviyesinin artırılması, padişah ve hükümetinin daima en acil sorunlarından biri olmuştu. 1826'dan itibaren bu hazineye gitgide daha çok devlet geliri aktarılmıştı. Aktarılan bu gelirler, iltizamdan, hükümet denetimi altına alınan dini vakıflardan, müsadere edilmiş mülklerden ve bu amaçla başlatılmış *rüsumat-ı cihadiye* (cihat vergisi) denilen yeni vergilerden gelen gelirler idi.

Bu *Mansure* hazinesinin en sonunda Maliye Nezareti'ne dönüşmüş olması, reformların ardındaki askerî etkinin açık bir göstergesidir. Osmanlı yönetimi II. Mahmut'un yaşamı süresince vergilendirme sisteminin işlerliğini çok etkili şekilde artırmayı başaramamıştı. Devlet gelirlerini de, devlet tekellerinin etkin kullanımı yoluyla ya da Mehmet Ali'nin Mısır'da uyguladığı türden merkantilist politikalar yoluyla yükseltememişti. Aksine, var olan tekeller II. Mahmut'un saltanatının sonlarına doğru kaldırılmıştı. Bu yüzden hükümet, açığı kapamak için eski tağşiş (paradaki gümüş miktarını azaltma) uygulamasına başvurmuştu. Tabii, sonuç dörtnala giden enflasyon olmuştu. II. Mahmut'un saltanatı sırasında, Osmanlı kuruşunun, (zamanın en önemli uluslararası parası olan) pound sterling karşısındaki değeri hemen hemen yüzde 500 civarında düşmüştü. Bunun maaşlı memurları ciddi şekilde etkilemiş olduğunu söylemeye ge-

rek yok. O devirdeki kişilerin şikayet ettiği yaygın rüşvetin ana nedenlerinden biri kuşkusuz buydu.

Reform girişimleri, ya da taşra yönetimindeki suistimallerin hiç olmazsa en kötü olanlarıyla mücadele edilmesine ilişkin girişimler, daha fazla vergi geliri ihtiyacına sıkı sıkıya bağlantılıydı. Padişah, doğrudan İstanbul'dan denetlenen memurların, bilhassa vergi tahsildarları ve komutanların atanması yoluyla, *âyan*ın askerî ve malî gücünü zaptetmeye çalıştı. Bu tedbirler önce iki pilot bölgede, Bursa vilayeti ve Gelibolu sancağında uygulamaya kondu. Diğer vilayetler ise II. Mahmut zamanında ağır biçimde sarsıntıya uğramışlardı. Padişah taşradaki nüfuzunu güçlendirmek için, posta örgütünü ve yol yapımını başlatarak haberleşmenin düzelmesine de girişti. Ancak bu girişimler de başkente en yakın bölgelerle sınırlı kalmıştı. Aynı maksatla, 1831'de ilk Osmanlı gazetesi daha doğrusu resmi gazetesi olan *Moniteur Ottoman*, Osmanlıca karşılığı *Takvim-i Vakâyi* ile birlikte çıkartılmıştı.

Devlet gelirlerinin daha etkin bir vergilendirme yoluyla toplanması arzusuyla ve daha fazla asker toplayabilme amacıyla, 1831-1838 yıllarında İmparatorluğun (Mısır ve Arap yarımadası hariç) her tarafında bir nüfus sayımı yapıldı. Osmanlı usulüne uygun olarak sadece hanehalkının erkek nüfusunun sayımı yapılmıştı, o nedenle bu nüfus sayımının sonuçlarına ilişkin modern yorumlar, hanehalklarının ortalama sayılarına ilişkin tahminlere dayanmaktadır.

Eğitim

Mahmut'un reformlarının başarısı için fonların temininden sonraki ikinci en önemli koşul, reformları yürütebilecek bir kadronun oluşturulmasıydı. Avrupa'yı, Avrupa'nın bilim ve teknolojisini ve bir Avrupa dili bilen Osmanlılara aşırı ihtiyaç vardı.

Modern anlamdaki bir resmî eğitim sözkonusu olduğunda, ordu diğer Osmanlı kurumlarının çok ilerisindeydi. Modern tıbbın öğretildiği askeri bir tıp okulu 1827'de kuruldu: tıp biliminin esasen hâlâ eski Yunan'lılarınkinin üzerine temellenmiş olduğu bir toplumda bu okul, devrimci potansiyeli olan bir yenilikti. Modern tıp, biyoloji ve fizik çalışmak, öğrencilere âdeta kaçınılmaz olarak akılcı ve pozitivist bir zihniyet aşılamıştı. Bu askerî tıp okulu, bu yüzyılda sonradan olağanüstü sayıda reformcu düşünür, yazar ve eylemci üretecekti. 1831'de bir askerî müzik okulu ve 1834'te İstanbul'un Maçka semtinde bir harp okulu kuruldu. Harp okulu da, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerdeki kadrolarının ve İmparatorluğun yerini alacak olan çeşitli ulus devletlerin kadrolarının oluşmasında çok önemli bir rol oynayacaktı. Bu yeni okulların hepsinde, yabancı eğiticilerin rolü çok önemliydi ve bir Batı dilini (genellikle Fransızca) bilmek bir önkoşuldu.

Siviller cephesinde de Avrupa'yı ve bir Avrupa dilini bilen kadrolara olan ihtiyaç, yeni eğitim türlerine yol açmıştı. Mehmet Ali'nin başlattığı örneği izleyen padişah, 1827'de küçük bir öğrenci topluluğunu ilk kez olarak Avrupa'ya eğitime gönderdi. Yeni kadronun oluşturulmasında sürükleyici rolün *Reisülküttab*'ın eski makamına, yani yeni Hariciye Nezareti'ne ayrılması oldukça doğaldı. Burada en azından, Sultan Selim'in elçilerinin zamanından beri Avrupa'ya ilişkin birikmiş bilgi bulunuyordu. Burada, 19. yüzyılın birçok önde gelen Osmanlı devlet adamının meslek yaşamına ilk adımı attıkları "Tercüme Odası" kuruldu. Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, İstanbul'da diplomatik işler geleneksel olarak Babıâli ile yabancı elçilikler arasındaki temaslar vasıtasıyla yönetilegelmişti. Dil sorunu yüzünden, bütün görüşmeler Divan tercümanı ile çeşitli elçiliklerin tercümanları arasında yürütülüyordu. 18. yüzyıldan beri Di-

van tercümanlığını İstanbul'daki Fenerli Rum ailelerinin fertleri işgal ediyordu. Yunan başkaldırısıyla bunlar Babıâli tarafından artık sadık ve güvenilir bulunmaz olmuş ve son Rum tercümanı 1821'de azledilmişti.

Bu durum, diplomatik temasların İmparatorluğun hayatta kalması için gitgide önem kazandığı bir zamanda Osmanlı yönetimini ciddi bir iletişim sorunuyla başbaşa bırakmıştı. 1821-1833 yılları arasında tercüme işleri geçici düzenlemelerle yürütülmüş, ama 1833'te yeni Tercüme Odası resmen kurulmuştu. Burası sadece bir daire değil, aynı zamanda, genç memurlara zamanın diplomatik dili olan Fransızca okuma, yazma ve konuşmanın öğretildiği önemli bir eğitim kurumuydu. Sultan 1834'te, Avrupa'nın büyük başkentlerinde Osmanlı büyükelçiliklerini yeniden kurdu. Yeni büyükelçiler, maiyetlerinde genç Osmanlı kâtiplerini götürdüler ve böylece modern görünümlü bir kadronun meydana gelmesine vasıta da oldular. 19. yüzyılın reformcu Osmanlı bürokratlarının özgeçmişlerini iyice incelediğimizde, Tercüme Odası'nda ve büyükelçiliklerden birinde görülen hizmet tekrar tekrar karşılaştığımız iki unsurdur.

Reformcuların engelleri

Sultan II. Mahmut'un saltanat dönemi, İmparatorluğu başka biçime dönüştürecek olan reform sürecinin sadece başlangıç dönemi olmuştu. Reformların yalnızca göstermelik oldukları, ölü doğmuş oldukları ya da Babıâli'nin eşiğinde kaldıkları kesinlikle doğru değildir. En sonunda, modern eğitim olanaklarıyla desteklenmiş Avrupa tarzındaki bir ordunun ve bir bürokratik örgütün meydana getirilmesiyle, İmparatorluk üzerinde büyük ölçüde etkin merkezî hakimiyet sağlanacaktı, ancak bunu gerçekleştirmek daha bir elli yıl alacaktı.

Gerek Mahmut'un saltanatı sırasında olsun, gerek kendi-

sinden sonra gelen oğulları, Abdülmecit (1839-1861) ve Abdülaziz'in (1861-1876) saltanatları sırasında olsun, reform çabalarını engelleyen sorunları incelediğimizde, bu çabaların beş etken tarafından baltalandığını görürüz.

Birincisi, gerektiği gibi eğitilmiş ve güvenilir eleman eksikliği vardı. 1850 kadar geç bir tarihte bile, askerî ve bürokratik yeni usulleri yeterince bilen insan sayısı yüzlü rakamlarda kalıyordu. Yeni eğitim kuruluşları devlete uygun mezunları 1840'lardan başlayarak ancak yavaş yavaş sağlayabilecekti. Bu arada, iltizam sisteminin 1840'ta kaldırılması ya da yeni taşra yönetim sistemi gibi en köklü yenilikler bile, taşra âyanı gibi, tam da reformların suistimallerine son vermeyi amaçladığı kişiler vasıtasıyla uygulanmak zorunda kalmıştı.

İkincisi, reformlar, tepedeki bilinçli bir siyasal tercihin sonucuydu. Reformlar, padişahın ve hizmetindeki birkaç önde gelen kişinin, devletin ancak Avrupa usullerinin kabulüyle kurtarılabileceği yolundaki tahminlerine dayanıyordu. Reform politikaları asla halkın baskısının sonucu değildi ve bu nedenle bunlar Osmanlı toplumunda sağlam bir tabandan yoksundu. Bu durum, önde gelen toplumsal tabakalar içinde Batılılaşmaya yönelik reformları kabul etmeyen hiziplerin, geçici olarak olsa bile reformları durdurmalarının ya da baltalamalarının her zaman mümkün olması demekti. İngiltere ve Fransa ile yakın bağları olan ıslahatçı bürokratlar 1878'e kadarki dönemin büyük kısmında ağır bastılarsa da, bunlar hiç de bir iktidar tekeline sahip değillerdi. II. Mahmut duruma hakim olmak için farklı hizipler arasındaki rekabetten yararlanmış ve sonraki yıllarda, daha muhafazakâr ya da Batı karşıtı olan siyasetçiler kimi zaman reformları Rus büyükelçiliği ya da sarayın yardımıyla görevlerinden uzaklaştırabilmişlerdi.

Üçüncüsü, bürokraside hukukîliğe verilen önem yavaş yavaş gelenekçiliğin yerini almakla beraber, "klâsik" Os-

manlı sisteminin belirgin niteliği olan babadan kalma sistem hâlâ yerinde duruyordu; bu sistemde yüksek devlet memurları aynı zamanda, çok sayıda kişinin hamisiydiler ve bu kişiler kendi geçimlerini sağlayan hamilerine saraydaki sürekli siyasal iç çekişmede destek oluyorlardı. Bu durum, yeni kurumların normal işleyişini bilhassa "işe alma ve çıkarma" dairesini zayıflatıyordu.

Dördüncüsü, 19. yüzyıl ıslahatları -1826'daki hamle hariç- eski kurumların kaldırılmasından çok yeni yasaların, yeni düzenlemelerin ve yeni kurumların ortaya konmasından oluşuyordu. Bu durum zamanla bir ikiliğe yol açmıştı; örneğin, *ulema*nın esas itibariyle Ortaçağ'dan kalma eğitim sistemi, yeni yüksek eğitim okullarında Fransızca verilen modern eğitimle yan yana yaşıyor ve Osmanlı *kanuni* hukukunun yerini yavaş yavaş almakta olan 19. yüzyıl Avrupa'sının hukukuna dayalı yasalar, şeriatla yan yana varlıklarını sürdürüyorlardı. Yeni ve eski kurumların yetki alanı her zaman çok açık şekilde belirlenmemişti.

Son olarak, reformların ekonomik ve mali temelden yoksun olmalarının onların en zayıf noktası olduğu hiç tereddütsüz öne sürülebilir. Reformlar pahalıydı çünkü bunlar nedeniyle İmparatorlukta ilk kez, (modern ölçütlerde olmasa da) "dev bir yönetim kadrosu" kullanılmaya başlanmıştı. Devletin mali kaynakları tamamen yetersizdi ve bu kaynakları artırma girişimleri çok kötü yürütülüyordu. Islahat Dönemi boyunca para sorununun üstesinden gelinememişti.

Sultan Mahmut'un son yıllarındaki ekonomik eğilimler

II. Mahmut ve haleflerinin dönemindeki ekonomik gelişmelerin, dünya çapındaki ekonomik eğilimler bağlamında

yorumlanması gerekmektedir. İngiltere, devrim ve Napoléon savaşlarından, dünya çapında tüccar bir ulus ve bir sanayi gücü olarak rakipsiz çıkmıştı. 19. yüzyıl başlarında İngiltere'nin bu ekonomik hegemonyası ile karşı karşıya kalan kıta Avrupası ve Amerika'daki geleneksel ticaret ortakları, kendilerini korumacı politikalar başlatarak korudular. Bu politikalar İngiltere'yi Güney Amerika ve Asya'da yeni pazarlar açma çabalarını yoğunlaştırmaya zorladı. Bu amaçla İngiltere bazı ülkelerle bir dizi serbest ticaret antlaşması yaptı. Bu antlaşmalar, bu ülkelerin pazarlarını İngiliz ürünlerine açıyor ve hammaddelerinin İngiliz sanayii tarafından serbestçe kullanılmasına hak tanıyordu.

Eski Levant Company 1825'te dağılmıştı. Bu şirketin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticaret tekelinin sona ermiş olması, İngiliz tüccarlarını şimdi istedikleri gibi şanslarını denemek için serbest bırakmıştı. İngiliz tüccarları Osmanlı topraklarında kapitülasyonların himayesinden yararlanıyorlardı; kapitülasyonlar, ithalatta da ihracatta da gümrük vergilerini yüzde 3'le sınırlıyordu. Ayrıca, 1829'daki Edirne Antlaşması'nda Ruslar Osmanlılardan bazı ticarî ayrıcalıklar koparmışlardı; şimdi öteki güçler de bunlardan talep ediyordu. Bununla beraber ticarete ilişkin önemli bazı tahditler halen yürürlükteydi. Bu tahditler, Osmanlı devletinin bazı mallar üzerindeki tekelini, İmparatorluk dahilindeki ticaret için ödenen iç gümrük vergilerini ve merkezî hükümetin -örneğin savaş zamanında- olağanüstü gümrük vergileri koyma yetkisini içermekteydi. 1838'de Mehmet Ali'nin tehditi karşısında Osmanlı hükümeti İngiltere'nin desteğini elde etmeye çalıştığında, İngiltere ittifakının mimarı olan Mustafa Reşit Paşa, İngiliz hükümetine, kapitülasyonları muhafaza eden, ama İngiliz tüccarları için mevcut bütün gümrük vergilerinin (dahili olanların da) yerine, ihracatta yüzde 12 ve ithalatta yüzde 5'lik yeni gümrük tarifesini ko-

yan bir serbest ticaret antlaşması teklif etti. Bu arada Osmanlı tüccarları ise yüzde 8'lik ilave iç gümrük vergilerini ödemeye devam ediyorlardı. Bundan başka, bütün devlet tekelleri ve olağanüstü vergiler koyma hakkı kaldırıldı. *Balta Limanı* Antlaşması diye bilinen bu antlaşma, Osmanlı pazarını İngiliz ticaretine tamamen açmıştı. Her zaman olduğu gibi diğer bütün Avrupa devletleri de aynı hakları talep ettiler ve 1838 ile 1841 yılları arasında benzer serbest ticaret antlaşmaları diğer bazı ülkelerle de imzalandı.

Ticaret, bilhassa da tarım ürünlerinin ihracatı 1820'lerin başlarından beri daha hızlı artmaktaydı. Bunun bir nedeni, İngiltere'deki sanayi devriminin, sanayi ürünlerinin fiyatlarında bir düşüşe ve böylece sanayileşmiş ülkelere tarım ürünleri ihraç edenler için daha uygun ticarî koşullara yol açmış olmasıydı. Oysa, ithal edilen İngiliz sanayi ürünlerinin düşük fiyatları ise yerel zanaatların yaşamını çok güçleştirmişti. "Yüzyıl ortası büyük canlanma" diye bilinen, Avrupa'daki hızlı ekonomik genişleme döneminin başlangıcıyle aynı zamana denk gelen 1831-1841 yıllarındaki serbest ticaret antlaşmalarının bir sonucu, İmparatorluğun zaten 1780-1830 yıllarında aşağı yukarı yüzde 80 kadar artmış olan dış ticaretinin, 1830-1870 yıllarında yaklaşık beş misli artması olmuştu. Antlaşmanın bir diğer sonucu da, Osmanlı devletinin, Mehmet Ali'ye reformlarında mali dayanak oluşturmuş olan merkantilist araçlardan (tekeller ve ayırıcı vergilerden) tamamen mahrum kalmasıydı. İmparatorlukta 19. yüzyıl boyunca klâsik liberal ekonomi siyaseti sürdürülmüş, hiç korumacılık girişiminde bulunulmamıştı herhalde. Korumacı bir siyasete Avrupalı güçlerin anlayış göstereceği şüphelidir.

Elbette İmparatorluğun ekonomik durumundaki değişimin kazananları ve kaybedenleri vardı. Kazananlar, genişleyen uluslararası ticarete doğrudan katılmış olan topluluk-

lardı. Genel olarak bunlar, ihraç ürünlerinin üreticileri değillerdi. Küçük üreticilerin yaygın olduğu ve küçük çiftçilerin kendi başlarına ihracat yapacak durumda olmadığı Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük çaplı ihracata yönelik tarım üreticisi oldukça nadirdi. Öte yandan, birçok küçük çiftliğin var olması, ekonomi ağına yabancıların nüfuz etmesini zorlaştırıyordu. Bu durumdan kazançlı çıkanlar, küçük çiftçiler ile Avrupa sanayii arasında aracılık yapan kişiler oluyordu. Osmanlı bağlamında bu aracılar, deniz aşırı ilişkileri olan (çoğunlukla) Rum ve (daha az miktarda) Ermeni tüccarlarıydı. Bunların genişleyen işlerine gereken para, çoğunlukla Ermeni bankacılar ağından karşılanıyordu. Rum tüccarların ve Ermeni bankacıların birçoğu *berat* sistemi altında fahri yabancı statüsüne sahipti ve bu yüzden Osmanlı hükümeti bunlara dokunamıyordu. Bunların konumu 19. yüzyılda, sadece padişahın Müslüman tebaasına kıyasla değil, yabancı şirketlere kıyasla da güçlenmişti. Yakındoğu pazarlarına tek başına girmeye çalışan yabancı şirketlerin girişimleri çoğu zaman yerli Hıristiyanlarca başarılı şekilde boşa çıkarılıyordu.

Zarara uğramış kişiler de vardı. Bunlar, loncalar halinde örgütlenmiş geleneksel zanaat kollarındaki kişilerdi, bilhassa da dış dünyayla doğrudan bağlantısı olan büyük liman kasaba ve kentlerindekiler. Bu zanaatlardan hiç olmazsa bazısının, örneğin büyük önemi olan pamuklu üretiminin, Avrupa'nın sanayi mallarıyla olan rekabetten çok kötü şekilde etkilenmiş olduğunu kanıtlar göstermektedir. Sonuç, gelirlerin düşüşü ve işsizlik olmuştu.

Yine de, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ekonomi sistemine katılmasının sonuçları abartılmamalıdır. Tahmini hesaplar, dış ticaretin, 1870'te bile toplam üretimin ancak yüzde 7 ya da 8'i kadarı (ve tarım üretiminin yüzde 12 ile 16'sı arasında) olduğunu öne sürmektedir. İhracatın İmpa-

ratorluğun Gayri Safi Milli Hasılasındaki payı, 1840 yılı için yaklaşık yüzde 3 ila 4 olarak hesaplanmıştır. Üstelik, Avrupa ekonomi sistemine katılmanın sonuçları her yerde aynı olmamıştı; ulaşılması güç olan iç kısımlar çok az etkilenmişken, sahil bölgeleri ve büyük kentler ise en çok etkilenen yerler olmuştu. Daha uzak olan bölgelerde ise bu katılmanın dolaylı etkileri olmuştu. Örneğin, iç piyasada buğdayın fiyatı, dünya piyasasındaki fiyatlara göre inip çıkmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1830'larda, borç olarak olsun, altyapı tesislerine ya da sanayiye olsun yabancı yatırımların henüz bir rolü yoktu. Yerli sanayi üretiminde, yeni orduya giysi, teçhizat ve silah üreten imalathaneler şeklinde bazı ilk atılımlar vardı. Bütün bu imalathaneler yalnızca ya da esas olarak devlete çalışıyorlardı ve darphane ya da *serasker* dairesi gibi devlet organlarınca denetleniyorlardı. Bu fabrikalardaki işçiler orduya dahil sayılıyorlardı. Bunların en bilinen örneği *Feshane* idi. Fes, Yeniçeri Ocağı 1826'da yıkıldıktan sonra yeni orduda ve devlet memuriyetinde resmî başlık olarak seçilmişti. Bir zaman fes Tunus'tan satın alınıyordu, ancak 1835'te Tunuslu bazı sanatkârlar İstanbul'a getirildi. 1839'da (II. Mahmut'un ölümünden sonra), *Feshane* genişletildi ve Haliç'in yukarısındaki bir sarayın bir bölümüne taşındı. Bu kez kumaş da üretmeye başladı, ancak hâlâ hayvan gücüne dayanıyordu. 1840'ların ortalarında, buhar makinaları getirildi. 1840 ve 1850'lerde aynı türden birkaç fabrika daha açılmıştı, ama bunlar ticaret yapmaktan çok ordunun gereksinimlerini karşılıyorlardı.

5.
Tanzimat Dönemi
1839-1871

Sultan II. Mahmut, Osmanlıların Nizip'te Mısırlılara yenildiği haberi İstanbul'a ulaşmadan önce 30 Haziran 1839'da veremden öldü. Yerine, 1839'dan 1861'e kadar saltanat sürecek olan büyük oğlu Abdülmecit geçti. Mahmut'un ölümü, 1807'de III. Selim'in ölümünde olduğu gibi, bir irtica döneminin başlangıcı olmamıştı. Merkezileşmeye ve modernleşmeye yönelik ıslahatlar aslında bir kuşak daha aynı şekilde sürdü. Gerçekten de 1839'dan 1876'ya kadar olan dönem Türk tarih yazıcılığında her şeyden önce *Tanzimat* dönemi diye bilinir. *Tanzimat-ı Hayriye* terimi ilk kez 1838'de, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulmasına ilişkin fermanda kullanılmıştı, ki bu II. Mahmut'un dönemiyle haleflerinin dönemi arasındaki devamlılığı göstermektedir. Aradaki başlıca farklılık ise iktidar merkezinin artık saraydan Babıâli'ye, bürokrasiye geçmiş olmasıydı. İmparatorluğu yönetecek güçlü ve modern bir örgüt yaratmak için II. Mahmut geleneksel kalemiyenin modern bir bürokrasiyi andırır bir şekle dönüşümünü başlatmış ve bürokrasi örgütünü o derece güçlendirmişti ki, daha zayıf

olan halefleri epey zaman onu denetlemekten yoksun kaldılar.

Gülhane Hattı

Mahmut'un haleflerinin zamanında, İstanbul'da politika oluşturma sürecinde yabancıların, özellikle de İngilizlerin nüfuzu çok fazla artmıştı. İngiltere ikinci Mısır bunalımından itibaren bir kuşak boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasını Londra'da sezilen Rus yayılmacılığı tehlikesine karşı bir kalkan olarak destekledi. Ruslardan nefret eden İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Stratford Canning (1852'den itibaren Lord Stratford de Redcliffe) bu İngiliz desteğinde çok önemli bir rol oynamıştı. Canning 1841'den 1858'e dek büyükelçilik yapmış ve önde gelen birçok Osmanlı reformcusuyla yakın ilişkileri olmuştu.

Tanzimat'ın başlangıcı, ikinci Mısır bunalımını çözme girişimleriyle aynı zamana denk gelmişti. Osmanlıların durumunun çok kötüleştiği bir sırada, 3 Kasım 1839'da, önde gelen reformcu ve Hariciye Nazırı Reşit Paşa tarafından yazılan ama yeni padişah adına ilan edilen bir hatt-ı hümayun, saray kapılarının dışında (Gülhane Meydanı'nda, bu nedenle de adı *Gülhane Hatt-ı Şerifi*'dir) Osmanlı devlet ileri gelenleri ve yabancı diplomatlardan oluşan bir topluluğa okundu. Osmanlı hükümetinin amacını ifade etmekte olan bu hatt-ı hümayun gerçekte dört temel reformu vaat etmekteydi:

• Padişahın tebaasının can, namus ve malının güvence altına alınması,

• İltizam sisteminin yerini alacak muntazam bir vergilendirme sistemi,

• Zorunlu askerlik sistemi,

• Hangi dinden olursa olsun bütün tebaa için yasa önün-

de eşitlik (bu husus belgede biraz muğlak şekilde ifade edilmişti).

İlan edildiğinden beri bu hatt-ı hümayunun niteliğine ve bilhassa da içtenliğine ve ona dayalı Tanzimat politikalarına dair çok şiddetli tartışmalar olmuştur. Hatt-ı hümayunun o sırada ilan edilmiş olmasının, İmparatorluğun Mehmet Ali ile olan mücadelesinde Avrupa güçlerinin, özellikle de İngiltere'nin desteğini kazanmayı amaçlamış diplomatik bir hamle olduğu kuşkusuz doğrudur. Ama metnin Reşit Paşa önderliğindeki reform yanlılarının içten kaygılarını yansıttığı da aynı ölçüde doğrudur. Vaad edilen reformlar II. Mahmut'un politikalarının açıkça bir devamıydı. Tebaanın canını, namusunu ve malını güvence altına alma isteği, Avrupa'da bulunmuş ve Avrupa dillerini bilen Osmanlı devlet adamları tarafından öğrenilen klâsik liberal düşünceyi tekrarlamanın yanısıra, Osmanlı bürokratlarının padişahın kulları olarak tehlikeye açık olan konumlarından kurtulma arzularını da yansıtmaktaydı. Kuşkusuz vergilendirme ve zorunlu askerlik konuları II. Mahmut için en acil olan iki konuydu. Osmanlı Hıristiyanlarına eşit haklar vaadi kısmen yabancıları etkilemek için yapılmıştı. Öte yandan şurası da açık ki, Reşit Paşa ve bazı çalışma arkadaşları bu vaadin Hıristiyan cemaatlerin arasındaki milliyetçilik ve ayrılıkçılığın büyümesini durduracağına ve yabancıların özellikle de Rusların müdahale bahanelerini bertaraf edeceğine inanıyor, ya da en azından umut ediyorlardı.

Gülhane Fermanı'nın yabancı güçlerin İmparatorluğu kurtarma kararına ne denli katkıda bulunmuş olduğunu söylemek güçse de, kısa vadede kesinlikle maksada hizmet etmişti.

Mısır bunalımına bir çözüm

Nizip yenilgisi İmparatorluğu hemen hemen savunmasız bırakmıştı ve yabancı güçler müdahale etmemiş olsaydı, Mehmet Ali'nin (Mısır, Suriye ve Adana'yı babadan oğula geçecek şekilde elinde bulundurma) isteklerine boyun eğmek zorunda kalacaktı. İngiltere çabuk tepki göstererek donanmasına Mısır ve Suriye arasındaki ulaşımı kesme emrini verdi ve beş büyük güç arasındaki temaslar (Rusya, Avusturya, Prusya, Fransa ve İngiltere) başlattı. Diplomatik müzakereler bir yıldan fazla sürdü. Mısırlıların Suriye'yi tahliyesi için Rusya ve İngiltere birlikte baskı yaparken, Fransa ise gittikçe daha çok Mehmet Ali'den yana çıkıyordu. Sonunda diğer güçler Fransa'nın işbirliğini sağlamaktan umudu kesti ve 15 Temmuz 1840'ta Rusya, Prusya, Avusturya ve İngiltere Babıâli'yle, padişaha silahlı destek öngören bir antlaşma imzaladı. 1840 sonlarında İngiliz donanması Beyrut'taki ve civarındaki Mısır mevzilerini topa tutup karaya asker çıkararak İbrahim Paşa'yı Suriye'den geri çekilmeye zorladı. Diplomatik pazarlık uzunca bir süre devam etti ama esas itibariyle mesele artık halledilmiş bulunuyordu. Haziran 1841'de Mehmet Ali, Mısır valiliğinin babadan oğula geçmesi karşılığında Suriye'den vazgeçti. Mısır, 1914'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece ismen bir parçası olarak kalacaktı.

İç huzursuzluk ve uluslararası siyaset

İkinci Mısır bunalımının sona ermesiyle, Ortadoğu'daki gerilim gözle görülür şekilde azalmaya başladı. Farklı milliyetler ve cemaatler arasında artan ve merkezî hükümetin bir türlü halledemediği ve denetleyemediği gerginliğin sebep olduğu temel sorunlar ortadan kalkmamıştı, ama bu sorunlar on beş yıl süreyle Avrupa'nın büyük güçlerinin

büyük çaptaki bir müdahalesine de yol açmadı.

O yılların cemaatler arası en şiddetli çatışması Lübnan'da oldu. Bölgenin en güçlü kişisi, Hıristiyanlığı seçmiş bir Dürzi olup Şûf dağlarındaki üssünden Lübnan'ı elli yıldır yönetmekte olan Emir II. Beşir idi. Geleceğini tamamen Mısırlı işgal güçlerine bağlamıştı. Ama bu güçler Suriye'yi terketmek zorunda kalınca, kendi konumu sallantıda kalmış ve Dürzi kabile liderleri arasındaki düşmanları onu yerinden etmişti. Onun 1843'teki ölümünden sonra, Osmanlı hükümeti kanton sistemini getirdi. Buna göre, Lübnan'ın Beyrut-Şam anayolunun kuzeyinde kalan kısmı bir Hıristiyan *kaymakam* tarafından, yolun güneyinde kalan bölge ise bir Dürzi *kaymakam* tarafından yönetilecekti. Her ikisi de, ikametgâhı şimdi Beyrut'a taşınmış olan Sayda valisinin yetkisine tâbiydiler.

Bu bölünme, güneydeki ve kuzeydeki nüfusun karma niteliğini göz önüne almadığı için çok geçmeden gerginlikler ortaya çıktı ve 1845'te Dürzilerin çok sayıda Maruni Hıristiyan köyünü yakıp yıkmasıyla da büyük çapta bir savaş patlak verdi. Osmanlılar büyük güçlerin baskısıyla -ki bunlardan Fransızlar Lübnan'ın Maruni Hıristiyanları üzerinde (bunlar Uniat idiler, yani papayı tanıyor ve bu nedenle de resmen Katolik addediliyorlardı), İngilizler Dürziler üzerinde ve Ruslar Ortodoks Hıristiyanlar üzerinde fiilen hamilik tesis etmişlerdi- Dürzi liderleri sert şekilde cezalandırdı ve her iki kantondaki cemaatleri temsil eden danışma meclisleri oluşturdu. Büyük güçler bu kez doğrudan müdahaleden uzak durmuşlardı.

Kırım Savaşı

Bu yılların uluslararası bir büyük çatışmasının, Kırım Savaşı'nın (1853-1856) görünürdeki sebebi, Filistin'deki kutsal yerleri, özellikle de Beytüllahım'daki Nativity kilisesini, Ka-

tolik kilisesinin mi yoksa Ortodoks kilisesinin mi denetleyeceği üzerine olan çekişmeydi. Fransa Katolikler adına aracılıkta bulunuyor, Ruslar ise Ortodoksların haklarının savunuculuğunu yapıyordu. Katolik Kilisesi'ne 1740'ta üstünlük tanınmıştı, ancak kutsal toprakları Katoliklerden daha fazla sayıda Ortodoks hacının ziyaret ediyor olması zamanla Ortodoks kilisesinin konumunu güçlendirmişti. Avusturya'nın desteğini alan Fransa Katoliklerin üstünlüğünün yeniden onaylanmasını, Rusya ise statükonun yürürlükte kalmasını istiyordu. Şaşkınlıktan ne yapacağını bilemeyen Babıâli ise herkesi aynı anda hoşnut etmeye çalışıyordu.

Fransa ve Rusya'nın bu saldırgan tavrının ardındaki asıl nedenler hemen tamamiyle ülke içi nedenlerdi. Gerek, Fransa'da yeni kurulmuş olan ve Napoléon Bonaparte'ın (daha sonra İmparator III. Napoléon olacaktı) başında olduğu II. Cumhuriyet ve gerekse Rus Çarı, dinsel duygulara seslenerek halklarının desteğini kazanmaya çalışıyorlardı.

Rusya'nın İstanbul'a gönderdiği elçi, 5 Mayıs 1853'te sadece Ortodoks Kilisesi'ni himaye hakkı istemekle kalmayıp - bu imtiyaz 1774'te verilmişti- İmparatorluğun Ortodoks ahalisini de, yani İmparatorluk ahalisinin üçte birinden fazlasını da himaye hakkı isteyince tehlikeli bir tırmanma başladı. Fransız ve İngiliz elçilerince desteklenen Babıâli bunu kabul etmeyi reddetti. Rusya, Babıâli isteklerini kabul etmediği takdirde Eflâk ve Boğdan'ı işgal edeceğini bildirdi ve Temmuz'da Rus birlikleri bu prensliklere girdi. Fransa, İngiltere, Avusturya ve Prusya'nın son andaki arabuluculuk girişiminden bir şey çıkmadı. Osmanlılar bu bölgelerin boşaltılmasını istedi ve boşaltma olmayınca da Rusya'ya Ekim'de savaş ilan etti. Şiddetli Rus aleyhtarı olan kamuoyunun ve Fransız hükümetinin baskısı altındaki İngiliz hükümeti savaşa karar verdi ve 28 Mart 1854'te resmen savaş ilan etti. Büyük güçlerden hiçbiri bu savaşı istememişti, ne var ki

hepsi de kendilerini ciddi bir itibar kaybına uğramaksızın terkedemeyecekleri bir köşeye sıkıştırmış bulunuyordu.

Bu çatışmada Avusturya'nın başından beri çelişik olan tavrı giderek artan şekilde Rus aleyhtarlığına dönüşmüştü, o derece ki, Avusturya'nın saldırması olasılığı Rusları Temmuz ayında prensliklerden geri çekilmeye mecbur etmişti. Bu yüzden Balkanlar'da savaşacakları düşüncesiyle Yakındoğu'ya gönderilmiş olan Fransız-İngiliz güçleri hedefsiz kaldı ve Balkanlar'a gideceklerine Kırım'a çıktılar; bundan sonrası Kırım Savaşı'ydı. Savaş kimseye fazla itibar ya da kazanç getirmemişti. Müttefiklerin tek büyük başarısı, Rusya'nın müstahkem mevkisi olan Sıvastapol'un ele geçirilmesiydi, ama bunun 1854-1855 kışında (bu tarihte Florence Nightingale, İngiliz ordusunun İstanbul'da Üsküdar'ın dış mahallesindeki Selimiye kışlasında kurmuş olduğu hastaneyi yeniden düzenlemişti) ıstırapla ve zayiatla ödenen bedeli yüksek olmuştu. Bu nedenle 1855'te, savaşan bütün devletler görüşmeye hazırdı. Şubat-Mart 1856'da Paris'te bir barış konferansı toplandı ve Fransa, İngiltere ve Avusturya'nın temel isteklerini içeren bir antlaşma ile sonuçlandı.

Bu savaş Osmanlı İmparatorluğu'nu savunmak için yapılmış olmasına rağmen kendisine barış koşulları için danışılmadı ve o da koşulları olduğu gibi kabul etmek zorunda kaldı. Barış antlaşmasının en önemli maddeleri şunlardı:

1. Karadeniz'in (Türkiye'deki yakası dahil!) askeri güç ve teçhizattan arındırılması;

2. Rusya'nın Eflâk ve Boğdan'daki nüfuzuna son verilmesi;

3. Avrupa'nın bütün büyük güçlerince Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün güvence altına alınması.

Barış konferansına denk gelmesi ve Osmanlının itibarını artırması amacıyla, 1839'da verilmiş olan vaatlere daha da

eklemelerde bulunan ve büyük ölçüde İstanbul'daki Fransız ve İngiliz büyükelçileri tarafından yazdırılmış olan yeni bir Islahat Fermanı ilan edildi ve Avrupalı güçlerce resmen dikkate alındı.

Kırım Savaşı'nın İmparatorluğun reformları ve maliyesi bakımından kapsamlı sonuçları olacaktı, ama bunlara daha sonra geleceğiz. Şimdilik İmparatorluğun toprak bütünlüğü gerçekten muhafaza edilmişti ve varlığı ancak yirmi yıl kadar sonra yeniden tehdit edilecekti.

Doğu Sorunu'nun tekrarı

Bu arada Doğu Sorunu'nun bilinen siyaset ve diplomasi kalıbı yeniden ortaya çıkmıştı. Sırp, Yunan ve Lübnan bunalımlarında görüldüğü gibi, bu kalıp esas itibariyle hep aynıydı: İmparatorluk'ta (çoğu Hıristiyan olan) cemaatlerin hoşnutsuzluğu, kısmen kötü yönetimin, kısmen de o sırada yayılmakta olan çeşitli milliyetçilik hareketlerinin yol açtığı bölgesel ayaklanmalar halinde patlak veriyordu. Sonra, büyük güçlerden biri, yerel Hıristiyanların konumunu savunmak için diplomatik ya da askerî yoldan araya giriyor ve bu da güçler arasında hüküm süren genel rekabet koşullarında öteki büyük güçlerin, (19. yüzyıl diplomatları arasında gözde bir kavram olan) "güç dengesini" yeniden kurmak için müdahalede bulunmalarına yol açıyordu. Sonuç çok kere, Osmanlı merkez yönetiminin hakimiyet kaybı oluyordu.

Lübnan'da Maruni Hıristiyanlar ile Dürziler arasındaki sorunlar 1860'ta gene bir iç savaşa dönüştüğünde de olan buydu. Papazları tarafından desteklenen Maruni köylüleri, (Maruni ve Dürzi) toprak sahiplerine karşı ayaklanmış, sonra da Dürzi savaşçılar müdahale edip binlerce Maruni köylüsünü öldürmüştü. Hemen ardından, aynı yılın Temmuz ayında, Müslümanlardan oluşan ve Dürzilerin tahrik

ettiği bir güruh Şam'da 5000'den fazla yerel Hıristiyanı öldürdü. Bu olay, Fransa'nın ön ayak olmasıyla büyük güçlerin müdahalesine yol açtı. Yarısını Fransa'nın temin ettiği bir sefer kuvveti, Osmanlıların önce davranıp çok sert bastırma tedbirleri alarak bu sefer gücünün gönderilmesini engelleme çabalarına rağmen, Beyrut'a çıktı. Fransa'nın Suriye'deki bütün yönetimi yeniden düzenleme çabasına Babıâli İngiliz desteği sayesinde engel oldu. Sonunda, Lübnan'ın sahil ve dağlarında büyük ölçüde Hıristiyanlara ait olan bölgeler, bir Hıristiyan *mutasarrıf*a bağlı özerk bir vilayet haline geldi. Mutasarrıf büyük güçlerin onayıyla atanmak zorundaydı.

Girit'te 1866'da bir isyan çıktığında da bu kalıp tekrarlanmıştı. Osmanlının adadaki kötü yönetimine karşı protestolar, Yunanistan'la birleşmeyi amaçlayan milliyetçi bir harekete dönüşmüştü. Bu çatışma, hem adadaki mücadeleye katılmak için gönüllülerin alenen toplandığı Yunanistan'daki kamuoyunu, hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslümanları (Girit'te önemli bir Müslüman azınlık vardı) ayağa kaldırmış ve 1867'de her iki ülke savaşın eşiğine gelmişti. Padişahın Rum Ortodoks tebaasına karşı yaygın bir dayanışma duygusunun olduğu Rusya, Avrupa'nın isyancılar lehine müdahale etmesi ve Girit'in Yunanistan'a verilmesinde ısrar etmiş ama duydukları tereddüt öteki güçleri doğrudan eyleme geçmekten alıkoymuştu. Avrupalı güçlerin müşterek baskısı Babıâli'yi isyancılar için bir genel af ve Girit eyalet idaresinde Hıristiyanlara daha fazla nüfuz sağlayan reformlar yapmaya zorlamıştı. Ama yabancıların müdahalesi daha ileriye gitmemiş ve 1868 yılı sonunda isyan sona ermişti.

Bu arada Balkanlar'da, (Rusya'nın etkili İstanbul büyükelçisi Ignatiev'in de ateşli destekçisi olduğu) Rusya'daki "Panislav" hareketinin yükselişinden ve bunun yerel mer-

kezi olan Sırbistan'dan cesaret alan milliyetçi coşku da yayılmaktaydı. Birbirine komşu Bosna ve Hersek'teki Hıristiyan köylüler arasında yerel Müslüman toprak sahiplerine karşı ayaklanmalar başgösterince, Sırplar ve Karadağlıların tahriki ile bu ayaklanmalar milliyetçi hareketlere dönüşmüştü. Bu olaylar, 1853, 1860-1862 ve 1875 yıllarında tekrarlandı. 1860'ta Karadağlılar, Bosna-Hersek'teki bir isyanı etkin şekilde desteklediler. Bosna'daki Osmanlı valisi isyanı bastırıp, Karadağ'ı işgal ettiğinde, büyük güçler bu küçük dağ prensliğinin özerk statüsünü korumak için müdahalede bulundular. 1875'te çıkan isyan ise, Avrupa'daki Osmanlı varlığını hemen hemen sona erdiren olaylar dizisinin başlamasına sebep oldu.

Tanzimat

Tanzimat döneminde (1839-1871) ilan edilen idari ve adlî reformların, özellikle de İmparatorluk'taki Hıristiyan azınlıklarının konumuna ilişkin reformların ardındaki en önemli dürtülerden biri şüphesiz ki daimi dış baskı idi. Avrupalı güçler, klâsik Osmanlı yapısı içerisinde ikinci sınıf tebaa olan bu cemaatlerin konumunun iyileşmesi için baskıda bulunuyorlardı. Ağır ağır ama emin bir ilerleyişle bu cemaatler Müslüman çoğunlukla en azından kağıt üzerinde eşitlik elde ettiler. Ama bu onları (ya da büyük güçleri) eski *millet* sisteminde sahip oldukları ayrıcalıklardan vazgeçmeye sevketmiyordu. Büyük güçleri bu yönde hareket etmeye, bir ölçüde, bunların himaye altındaki topluluklara -yani Fransız ve Avusturyalıların Katolikler ile (Papa'nın otoritesini tanıyan Doğu kiliseleri mensupları) Uniatlar'a, Rusların Ortodokslara, İngilizlerin Dürziler ile Protestanlara- arka çıkmak yoluyla nüfuzlarını genişletme arzuları kesinlikle etken oluyordu. Bununla beraber içten gelen bir Hıristiyan

dayanışması da rol oynamaktaydı. Viktorya dönemi, dindarlıkta ve misyoner dernekleri ile köktendinci Hıristiyanlık hareketlerinin etkinliğinde belirgin bir artışa sahne olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerler artan şekilde etkinlik gösteriyor ve bunlar ülkelerindeki taraftarlarına, o sırada İmparatorlukta meydana gelen siyasal ve toplumsal olaylar hakkında -ekseriya önyargılı olan- bilgiler sağlıyor, böylece kamuoyunda bu konulara yönelik hayli geniş bir ilgi yaratıyorlardı.

Ancak, reformları sadece dış baskıya bağlamak yanlış olacaktır. 1839 *Gülhane Hattı*'nda olduğu gibi, bu reformlardan dış destek elde etmekte veya dış müdahaleyi önlemekte yararlanılmıştı, ama bunlar aynı zamanda İmparatorluğu kurtarmanın tek yolunun Avrupai tarzda reformları başlatmak olduğu yönündeki içten bir inancın da sonuçlarıydı.

1839 sonrasının reformları, II. Mahmut'un programı gibi aynı alanları kapsıyordu: ordu, merkezî bürokrasi, taşra yönetimi, vergilendirme, eğitim ve haberleşme. Yeni olan, adlî reforma ve danışmaya dayalı usullere çok daha fazla ağırlık verilmesiydi.

Askerî reformlar

"Nizamiye" adını almış olan ordu bütün bu dönem boyunca genişletilmiş ve Avrupa'dan alınan modern araç gereçle donatılmıştı. Mısır örneğinden esinlenen Sultan Mahmut'un uygulamaya koymayı denediği zorunlu askerlik, 1845'te İmparatorluğun çoğu bölgesinde resmen başlatılmıştı. Artık resmen Hıristiyanlardan da askerlik hizmeti yapmaları isteniyordu (yahut Osmanlılara göre, kendilerine izin veriliyordu). Ancak bunun ordu içinde zapt edilmesi güç gerilimlere yol açabileceği düşünüldüğünden kısa bir süre sonra Hıristiyanlara bir seçenek sunuldu. Buna göre is-

teyen *bedel-i askerî* adlı özel bir vergi ödeyerek askerlik hizmeti yapmayacaktı. Genellikle Hıristiyanlar tercihlerini bu yönde kullandılar. Müslümanlar da bu seçenekten yararlanabilirdi, ancak istenen miktar çoğu kişinin ödeyemeyeceği kadar yüksekti. İstanbul ahalisi ve göçebeler gibi toplumun bazı kesimleri, zorunlu askerlikten muaf tutulmuştu. Ama ordunun asker ihtiyacını karşılamak zorunda olan topluluklar için zorunlu askerlik nefret edilen ve korkulan bir yük haline gelmişti. Normal askeri hizmet beş yıldı, ne var ki redif sınıfında görülecek çeşitli hizmetler de dahil edildiğinde toplam süre 22 yılı buluyordu!

Örgütlenme açısından en önemli gelişme, 1841'de kendi yerel komutanlarına sahip eyalet ordularının kurulmasıydı. Bu ordular İstanbul'daki Serasker'in komutası altına verilmiş, böylece valilerin ve âyanın yerel garnizonlar üzerindeki nüfuzu sona erdirilmişti. Ağır silahlar açısından en çarpıcısı, zırhlı savaş gemilerine sahip modern bir donanmanın kurulmasıydı. Bu donanma, askerî donatıma ilişkin her şeye kişisel bir ilgi gösteren Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) saltanat döneminde Avrupa'nın üçüncü en büyük donanması haline gelmişti. Bununla beraber, donanma personelinin niteliği Avrupa'nın büyük donanmalarındaki personelin çok gerisinde kaldığı için Osmanlı donanması hiçbir zaman etkin bir güç aracı haline gelmemişti.

Merkezi bürokraside reform

Bu dönemde yönetim sisteminde merkezî düzeyde görülen esas gelişme, gereksiz elemanların tasfiyesi yoluyla verimliliğin artırılmasının ve uzmanlaşmaya gidilmesinin aralıksız şekilde sürmesiydi. Bu sayede aşamalı olarak Avrupa örneğine göre bir seri mükemmel bakanlık ve idare heyeti kuruldu.

Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi bu dönemde hükümetin güç merkezi, açıkça saraydan Babıâli'nin kulluktan yeni kurtulmuş bürokratlarına doğru yer değiştirmekteydi. Hariciye Nezareti'nin Babıâli'nin bütün yönetim örgütü içerisindeki rolü ve önemi dikkat çekicidir. *Tanzimat*'ın önde gelen devlet adamları olan Reşit Paşa ve onun yetiştirdiği Âli ve Fuat Paşalar, Hariciye Nezareti'ne 13 kez atanmış ve (1841-1845 yılları hariç) bütün Tanzimat dönemi süresince neredeyse sürekli olarak bu mevkii ellerinde tutmuşlardı. Bu nezaret sadece dış işlerini yönetmiyor, ayrıca idarî, adlî ve eğitim reformlarının ayrıntısıyla hazırlanıp formüle edilmesine de önderlik ediyordu. Bunun birkaç nedeni vardır. Hariciye Nezareti'nin olağan işlevinin yani dış ilişkilerin yönetiminin önemi Avrupa'nın baskısının artması ve İmparatorluğun silahlı güçlerinin verimliliğinin azalması yüzünden 18. yüzyıldan beri artmaktaydı. Hariciye Nezareti'nin reform hareketindeki başat rolü, hem gereken uzmanlığın (Avrupa dillerini bilme ve Avrupa toplumlarını tanıma) bu nezarette toplanmış olmasından ve hem de dış diplomatik baskı ve dış müdahale ile reform girişimleri arasındaki yakın ilişkiden kaynaklanıyordu. Osmanlı Hıristiyanlarının durumuyla şu veya bu şekilde ilgili olan her sorunda bu durum açıkça görülüyordu.

Yeni nezaretlerin meydana çıkmasından başka merkezdeki bir diğer önemli eğilim, bir danışma meclisleri ve kurulları sisteminin geliştirilmesiydi. Birçok nezarette, bayındırlık ve ticaret gibi belirli sorunlarla meşgul olan uzmanlık kurulları büyüyüp gelişti. Bunların görevi, yeni tedbirlerin ve yeni yasaların hazırlanmasına yardımcı olmaktı. *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* çok önemli bir rol oynuyordu. Bu kuruluş 1839'da yeni bir düzene kavuşturulmuş, (kararların çoğunluk oyuyla alındığı ve padişahın bu kararları onaylama sözü verdiği) bir çeşit parlamenter usul getiril-

mişti. Ancak önemle belirtilmesi gerekiyor ki, ne denli parlamenterimsi usullere sahip olurlarsa olsunlar, bu meclis ve sonradan onun yerini alan meclisler parlamentonun ilk aşamasını oluşturmuş değillerdi. Bunlar devlet ileri gelenlerinden oluşan danışma kurullarıydı ve bu kişiler seçimle gelmemişti. Bunların değil sultanı, hükümeti bile denetleme yetkileri gerçekte çok kısıtlıydı. Meclis-i Vâlâ'nın iki işlevi bulunuyordu: bir yandan yeni yasaları tartışıyor ve hazırlıyor, öte yandan da idarî konularda istinaf mahkemesi işi görüyordu. İş hacmi kısa zamanda o kadar büyüdü ki, ilerideki yıllarda Meclis-i Vâlâ gitgide daha başarısız hale geldi. Üstelik, Mustafa Reşit Paşa'nın başını çektiği birinci kuşak devlet adamlarının kalesi olan bu meclis ile, Reşit Paşa'nın himayesinde yetişmiş olan ve Batılılaşma programının daha ileri ve daha hızlı gitmesini isteyen Âli ve Fuat Paşaların başını çektiği ikinci kuşak devlet adamları arasında 1850'lerin başlarında görüş ayrılıkları ortaya çıkmaya başlamıştı.

Bu nedenlerden ötürü 1854'te bir değişikliğe gidildi. Adlî görev Meclis-i Vâlâ'ya bırakılırken, yasama görevi ise Fuat Paşa'nın başkanlığındaki ikinci kuşak reformcuların ağırlıkta olduğu yeni bir meclisin, *Meclis-i Âli-i Tanzimat*'ın yetkisine verildi. Bu değişiklik bazı sürtüşmeleri gidermiş ama Meclis-i Vâlâ'nın aşırı iş yükü sorununu çözememişti. Bu sebepten 1860'ta (Reşit Paşa'nın ölümünden sonra) iki organ yine biraraya getirildi. Ancak işler, üç daireye taksim edilmişti; dairelerden biri yasa yapmakla, biri idarî soruşturmalarla ve biri de temyiz mahkemesi olarak çalışmakla görevliydi. Son olarak 1867'de Fransa örneğine göre ve Fransa'nın baskısıyla, yasamayla görevli *Şura-yı Devlet* ve temyiz mahkemesi diye bir kez daha ikiye bölündü. 1867 düzenlemesini ondan önceki düzenlemelerden ayıran önemli bir farklılık, Şura-yı Devlet'in Hıristiyan ve Müslüman üyeleriyle temsile dayanan bir organ olmasıydı. Ancak

bu üyeler bir oylamayla değil eyalet valilerinden gelen listelerden seçilmiş kişilerdi.

Taşra yönetimi ve vergi sistemi

Merkezî seviyedeki gelişmelerden belki de daha önemli olan şey, taşra yönetimindeki reformların, (Gülhane Hattı'nda ilan edilmiş olduğu gibi) daha adil ve daha etkin bir vergilendirme sistemi kurma girişimleri ile birarada ilerliyor olmasıydı. 1840'ta vergilendirme sisteminde büyük bir reform açıklandı. Sadece üç vergi olduğu gibi bırakılmıştı: Müslüman olmayanların ödediği *cizye, aşar* ve *mürettebat* yahut tahsis vergisi. Aynı zamanda, köy ve cemaatlerin oraya uğrayan ya da ziyarette bulunan memurlara ve maiyetindekilere yemek ve yatacak yer, atlarına da yem temin etmek zorunda olma âdeti -kırsal bölgelere büyük bir yıkımdı bu- resmen sona erdirilmişti (daha önce de böyle girişimler olmuştu).

Daha da önemlisi, merkezden atanmış aylıklı *muhassıl*lar vasıtasıyla yapılan doğrudan vergi tahsilinin, iltizam sisteminin yerini almasıydı. Bunun hem merkezî hükümetin gelirini artıracağı hem de çiftçilerin yükünü azaltacağı umuluyordu. Ama sonuç tam bir felaket oldu. Reşit Paşa hükümeti *muhassıl* olarak atamak için yeter sayıda işin ehli memura sahip değildi, iltizamı elinde tutmuş olan yerel eşraf vergi tahsilini baltaladı ve kesin bilgilerden yoksun oluş (çoğu bölgenin kadastro çalışması yoktu, kadastro çalışmasının tamamlanması aslında 1908'e kadar sürecekti) yeterli vergi tahsilini olanaksız kıldı. Bürokraside tam da maaş sistemine geçildiği bir zamanda devlet gelirleri hayli düşmüş bulunuyordu. Sonuçta, Reşit Paşa iktidardan düştü ve iltizam sistemi yeniden yürürlüğe kondu. İmparatorluğun bazı bölgelerinde dolaysız vergilendirmenin iltizamın yerini

alması 19. yüzyılın sonuna kadar hâlâ gerçekleşmemişti.

Bu dönemde İmparatorluk'taki halk kitlesini etkilemiş olan öteki vergi reformlarının ilki cizyenin kaldırılışıydı. Bu vergi ilan edilmiş olan gayr-ı müslimlere eşit haklar verme politikasıyla kesinlikle bağdaşmıyordu. Ancak cizyenin yerini askerî hizmetten muafiyet vergisi olan *bedel-i askerî* almıştı, ama gerçekte bu da aynı kapıya çıkıyordu. İkincisi, koyun, *ağnam vergisi* reformuydu. Bu vergi kapsamına 1856'da bütün çiftlik hayvanları dahil edilmiş ve hayvanın piyasa değerine göre farklılaşan bir vergilendirme başlatılmıştı.

1840-1841 yıllarında dolaysız vergilendirmenin başlatılmasında tamamen başarısızlığa uğrayan hükümet, çareyi askerî yönetimden yararlanmakta buldu ve eyaletlerin yönetimini eyalet ordu komutanlarına havale etti. 1840'larda hükümet İmparatorluğun iç yönetimini merkezileştirmeyi hedeflemişti. Valilere değil doğrudan Babıâli'ye karşı sorumlu olan memurların atanması, teftiş heyetlerinin gönderilmesi ve sancak meclisleri ile eyalet meclislerinin kurulması suretiyle valilerin yetkilerini azaltmaya çalıştı. İmparatorluğun az çok temsili nitelikteki ilk kuruluşları olan bu meclislerde, hükümetin (vali, kadı, zaptiye müdürü, vb) en önemli yerel temsilcileri, yerel eşrafın ve en önemli *millet*'lerin temsilcileriyle müzakerelerde bulunuyordu. Ayrıca 1845'te İstanbul'da taşra ileri gelenlerinin katıldığı iki ay süren bir toplantı yapılmıştı. Ama bu toplantıdan somut sonuçlar çıkmamıştı.

1850'lerde, valilerinin özerkliğini azaltmaya yönelik bu türden bir merkezileşmenin, taşranın etkin şekilde yönetilmesine zararı olduğu anlaşıldı. Bu nedenle 1858'de yeni bir düzenlemeye gidilip, İstanbul'dan gönderilen bütün memurlar valilerin buyruğu altına verilerek valilere yetkileri iade edildi. 1864'te yeni bir Vilayet Nizamnamesiyle, *vila-*

*yet*ten (eyalet) *sancak* (il), *kaza* (ilçe), *nahiye* ve *kariye*ye (kırsal topluluk) doğru inen tam bir hiyerarşik sistem getirilmişti. Bu sistem büyük ölçüde Fransa'nın uygulamalarını esas alıyordu ve 1869-1870 yıllarında (Fransız etkisi altında) daha da olgun hale getirildi.

Sultan II. Mahmut zamanından başlayarak çoğu reformlar seçilmiş bir ya da birden fazla vilayet veya kazada deneme kabilinden başlatılmıştı. Buralarda edinilen deneyimlerin 1864 Vilayet Nizamnamesi türünden daha sonraki reformlar üzerinde etkisi olmuştu. Vergilendirme ve yönetime ilişkin reformların işlerliği, bölgeden bölgeye, devirden devire çok büyük ölçüde fark ediyor, asıl belirleyici olan baştaki kişinin becerisiymiş gibi görünüyordu. Mithat Paşa gibi bazı eyalet yöneticileri, her gittikleri yerde ehliyet ve dürüstlükleriyle ün kazanmışlardı. Bunların yönetimi (Mithat Paşa'nın Tuna eyaletinde olduğu gibi) bir vilayetin merkez hazinesine giden vergi gelirini kimi zaman yüzde 500 kadar artırabiliyordu. Ne var ki bunlar kural olmaktan çok istisna idi.

Adlî işlemler ve laik yasalar

Tanzimat döneminde adlî sistemde birtakım önemli değişiklikler oldu. Değişikliklerin birçoğu gayr-ı müslim cemaatlerin değişen konumlarına ilişkindi. *Şeriat* hiçbir zaman yürürlükten kaldırılmadı ama faaliyet alanı hemen tamamiyle aile hukukuyla sınırlanmış (mülkiyet sorunları da laik hukukun hükmü altına havale edilmişti) ve 1865-1888 yılları arasında Avrupai tarzda sistemli bir şekilde derlenmişti. Tanzimat devlet adamları özellikle de İmparatorluk'taki yabancıların ya da Osmanlı Hıristiyanlarının değişen konumlarının gerektirdiği durumlarda geleneksel *kanuni* sistemin yerini alacak yeni laik yasalar ve kurumlar ya-

rattılar. 1843'te, Müslümanlar ile gayr-ı müslimlerin eşitliğini tanıyan yeni bir ceza yasasına geçildi. Aynı zamanda, yabancıları kapsayan ticaret davaları için karma mahkemeler oluşturuldu. 1844'te, İslâmiyet'i terkedene *şeriatın* şart koştuğu ölüm cezası kaldırıldı. 1850'de Fransa'dan kopya edilen yeni bir ticaret yasası, 1863'te bir deniz ticaret yasası ve 1867'de yabancıların İmparatorluk'ta ilk kez toprak sahibi olmalarını sağlayan bir yasa çıkarıldı. 1869'da, gayrımüslimleri kapsayan davalara bakmaları için, *Nizamiye* mahkemeleri denilen bir laik mahkemeler hiyerarşisi meydana getirildi.

Sadece İmparatorluğun değil, Hıristiyan *millet*lerin hukuk ve kurumları da laikleştirildi. Ermeni ve Rum cemaatleri içerisinde doğan ticaret burjuvazisi gitgide zenginleşmekte ve kendine daha güvenmekteydi. Onların Avrupa'yla olan ilişkileri aynı zamanda kendi mensupları arasında Fransız siyasal düşüncelerini de yaymaktaydı. Bu da *millet* örgütlerini kiliselere mahsus denetimden kurtarmaya yönelik bir harekete yol açtı. Temsili şekilde örgütlenen ve varlığı (İngiliz baskısıyla) 1850'de tanınan yeni Protestan Ermeni *milleti* bu harekete daha da hız kazandırdı. Gregoryen Ermeni *milleti* uzun müzakereler ve mücadelelerden sonra 1863'te, Osmanlı meşrutiyet hareketine de esin kaynağı olacak olan bir anayasa benimsedi. Bu dönemde Rum *milleti* de bir ölçüde laik, temsili bir yönetime kavuştu, ancak yine de ruhbanın denetimi Ermenilerinkine nazaran çok daha güçlü kalmıştı. Musevi cemaati kendi anayasasına 1865'te kavuştu. Bir laikleştirme sürecine bağlı olan bu gelişmelerin ironik sonucu şuydu ki dinî cemaatler *(milletler)* Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağında hiçbir zaman sahip olmadıkları bir kurumlaşmayı bir ölçüde meydana getirmiş oldular.

Laik eğitim

Tanzimat döneminde laikleştirme eğitimde de en önemli eğilim olarak ortaya çıktı. Önceki dönemde olduğu gibi, bürokrasi ve ordu için mesleki yüksek öğretim okullarının kurulmasına çok özen gösteriliyordu. Bunlardan en önemli olanı 1859'da kurulan *Mekteb-i Mülkiye* idi. Üniversite kurma yolundaki birkaç girişim 1900 yılına kadar başarısız kaldığı için, bu okullar İmparatorluğun eğitim piramidinin en uç noktasını oluşturmaktaydılar. Bu durum Tanzimatçıların esasen faydacı olan eğitim ideallerini yansıtır.

Sultan Mahmut, çocukların Kurân'ı ezberledikleri ve kimi zaman da okuma ve yazmayı öğrendikleri geleneksel ilk *mektep*lerden mezun olmuş 10-15 yaşlarındaki erkek çocuklar için, *rüşdiye* adlı laik okulların kurulmasını başlatmıştı. *Rüşdiyeler*, *mektep* ile meslekî okul, yahut devlet dairelerindeki meslek eğitimi arasında bir köprü oluşturuyordu. Ne var ki her zamanki para ve eğitimli eleman yokluğu yüzünden, yüzyılın ilk yarısında ancak birkaç tanesi açılmıştı. Modern eğitimdeki yavaş gelişme, orduyu 1855'ten itibaren kendi askerî *rüşdiye*ler ağını geliştirmeye zorladı, bunları önemli garnizon kentlerindeki *idadi*ler izledi.

1869'da, Fransız Eğitim Bakanlığı'nın tavsiyesini esas alan yeni bir Maarif Nizamnamesi yayınlandı. Bu yeni nizamname üç seviyeden oluşan bir eğitim sistemini öngörüyordu. Buna göre her büyük köy veya kasabaya *rüşdiye*, her kente sivil *idadi* ve her vilayet merkezine Fransız liselerini örnek alan *sultaniye* adlı yüksek okullar kurulacaktı. Bu okulların hepsi erkekler içindi, ama bu nizamnamede kızlar için ayrı okullara ilişkin maddeler de konulmuştu. 1870'lerde ilerleme hâlâ çok yavaştı, ama Sultan Abdülhamit'in saltanat döneminde sıbyan mektepleri ve idadiler ağı hızla yayılacaktı. Sadece iki sultaniye kurulmuş olup ikisi

de başkentteydi. Biri 1869'da eski saray okulu Galatasaray'da kurulmuştu. Diğeri ise 1873'te Aksaray semtinde Müslüman öksüz ve yetimleri için kurulan Darüşşafaka idi. Bilhassa Galatasaray, İmparatorluğa (sonra da Cumhuriyet'e), dış görünüşüyle iyi eğitim görmüş gerek Müslüman ve gerek gayr-ı müslim yönetici, diplomat, yazar, doktor ve akademisyen kuşakları kazandıracaktı.

19. yüzyılda eğitimdeki gelişmelerin sonucu olarak İmparatorlukta artık dört tür okul bulunuyordu. İlkini, geleneksel Müslüman okulları yani mektepler ve geleneksel İslâm ilimleri programını uygulayan *medreseler* oluşturuyordu. Ardından Tanzimat'ta kurulan ve II. Abdülhamit'in (1876-1909) saltanatında çok yaygınlaştırılan laik devlet okulları geliyordu. Bu okullar ekseriya vasat olan düzeylerine rağmen, İmparatorluğu (ve de Türkiye Cumhuriyeti'ni) yönetecek olan reformcu kadroları yetiştireceklerdi. Üçüncü tür okulları "milletlerin" kurdukları ve parasını temin ettikleri okullar ve dördüncüsünü de, yabancı Katolik ve Protestan misyoner heyetlerinin ve Musevi *Alliance Israelite Universelle*'in yönetmekte olduğu, Müslüman çocuklarının da az ama artan sayıda devam ettikleri okullar oluşturuyordu. Ancak hiç kuşkusuz bu eğitim sistemi, İmparatorluğun (hâlâ nüfusun yüzde onunun altında olan) okumuş seçkinleri arasında ulusal bir dayanışma duygusu ya da müşterek bir kimlik duygusu uyandırmak için tasarlanmış bir eğitim sistemi değildi.

Ekonomik bütünleşmenin artması

Daha önce belirtilmiş olduğu gibi, burada incelenmekte olan dönem Avrupa'daki "yüzyıl ortası ekonomik canlanma dönemi"ne tesadüf etmişti. 1838-1841 yıllarında büyük Avrupa devletleriyle olan serbest ticaret antlaşmalarından son-

ra, Osmanlı ekonomisinin kapitalist sistemle olan bütünleşmesi eskisinden hızla ilerledi. Bunun ve Avrupa'nın başlıca ülkelerindeki ekonomik genişlemenin sonucunda, Osmanlı dış ticareti ticaret hacmini her 11 ila 13 yılda bir ikiye katlayarak yılda yüzde 5'in üstünde bir hızla genişledi. Aynı zamanda İngiltere'nin bu ticaretteki payı belirgin şekilde arttı. İngiltere İmparatorluk için en önemli sanayi ürünleri kaynağıydı. Fransa hiçbir zaman bu seviyeye ulaşamadı. Bununla beraber Osmanlı tarım ürünleri için önemli bir pazar olarak kaldı. Avusturya önemli bir ticaret ortağı olmayı sürdürdü, ancak onun ticaretinin çoğu, bu yüzyıl süresinde İmparatorluktan ayrılan Balkanlar'daki bölgelerle oluyordu. Bütün Tanzimat dönemi boyunca bu ticaret modelinin önemli bir özelliği de Osmanlının büyük ticaret açığı idi.

Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu ekonomisine olan katılımı Kırım Savaşı'ndan itibaren ticaretin ötesinde yatırımlara da yayıldı. Girişimlere yapılan dolaysız yatırımlar henüz önemsizdi, ama Osmanlı hükümetine borç verme şeklinde yapılan yatırımlar önemli, hem de çok önemli bir rol oynamıştı.

Mali sorunlar reformcu hükümetlerin zayıf noktasıydı ve öyle de kaldı. Modernleşme hamlesi pahalıydı. Görülen iş karşılığında ücret verme sistemi yerine maaş sistemine geçilmesi, yeni orduya ağır silahlar alınması ve modern bir donanma edinme çabası devlet harcamalarını artırmıştı. 1860'ların sonlarından itibaren, Sultan Abdülaziz'in kişisel müsrifliği de denetlenemez hale gelmişti.

Tanzimat hükümetleri artık bütçe açıklarını, önceki hükümdarların 16. yüzyıldan beri yapmış oldukları gibi düşük ayarlı sikke çıkararak kapatmaya çalışmıyorlardı. Nedeni şuydu; dış ticaretin genişlemesiyle kambiyo rayiçleri çok daha fazla önem kazanmıştı ve Osmanlı sikkesine yapılan her ayar düşürme belli başlı Avrupa paraları karşısında der-

hal bir değer kaybı olarak yansıyordu.

Galata'daki Ermeni bankerlerden bir zaman için borç alınmıştı, ama bu bankacılık kuruluşları oldukça küçüktü ve uyguladıkları yüzdelerse yüksekti (çok defa yılda yüzde 16 ila 18 civarında). Bu nedenle hükümet 1840'larda dışarıdan borç almayı düşünmeye başlamıştı. Aslında, Galata bankerlerinden alınan borcun bir kısmı Avrupa'yı da alınan borca karıştırmış oluyordu, çünkü bu bankerler devlete ödünç verdikleri paranın bir kısmını dışarıdan borç almışlardı. Resmî olarak dış borçlanma 1854'te başlamıştı. Kırım Savaşı harcamalarından dolayı hükümetin ağır mali zorluklarla karşı karşıya kaldığı bir sırada, Batılı iki büyük güçle olan ittifak Avrupa piyasalarından borçlanma koşullarını nispeten elverişli bir hale getirmiş bulunuyordu. Nispeten elverişliydi çünkü bu borç ve onu izleyen borçların verilme koşulları göründüğünden çok daha az cazipti. Nominal faiz oranı hep yüzde 4 ile 6 arasındaydı, ama İngiltere ve Fransa'nın kefil olduğu 1855'teki savaş borcu haricinde, tahviller Avrupa borsalarında nominal değerlerinin çok altında, hatta bazen yüzde 70 kadar altında satılıyordu. Uluslararası bankaların ücret ve komisyonları çıkartıldığında, borç alınan bu paraların Osmanlı hazinesine getirdiği ortalama net gelir, borç alınan paranın nominal değerinin yüzde 50'si civarında oluyordu. Osmanlı hükümeti, faizlerden başka, aldığı miktarın iki katını da geriye ödemek zorundaydı.

Kuşkusuz bu borçlar sonradan hazine için ağır bir yük haline gelmişti. Devlet gelirleri çok az arttığı için borçların faizlerinin ödenmesi ciddi bir sorun olmuştu. 1861'de borcun zamanında ödenmemesi sorun olmuş ve son anda giderilmişti. Borcun ödenen faizi 1870'te hazine gelirinin üçte birini tutuyor ve bu oran hızla yükseliyordu. Yeni borçlanmanın büyük bir kısmı (yarısı ila üçte ikisi) faizlerin ve özellikle de önceki borçların ödenmesinde kullanılıyordu.

Bu borçlar, para ihtiyacındaki bir hükümete, borcun üzerinden yüksek komisyonlar kazanan bankacılara ve yüksek kazançlı bir yatırım olarak da (çoğu Fransız olan) Avrupalı küçük yatırımcılara ne kadar cazip görünmüş olursa olsun, Avrupa borçlarının işlerliğindeki herhangi ciddi bir duraksamanın bir felakete yol açacağı 1870'li yıllarda anlaşılmıştı.

1858 yılında alınan borçla, bilhassa çok karmaşık olan Osmanlı para sisteminin istikrara kavuşturulması amaçlanmıştı. Sürekli ayar düşürme nedeniyle tedavülde aynı nominal değere sahip ama içinde farklı gümüş miktarları bulunduğu için gerçek değeri farklı olan sikkeler bulunuyordu. Madeni para eksikliği bu sikkelerin piyasadan tamamen çekilip alınmasına engel oluyordu. Hükümetin 1844'te gerçekleştirdiği genel bir para reformundan sonra bile bu yapılamamıştı. Bu para reformuyla üç birim kullanıma sokulmuştu: kuruş, 20 kuruş değerindeki mecidiye ve 5 mecidiyeden oluşan Osmanlı Lirası. Bu yeni madeni paralar Fransa örneğine göre altın ve gümüş karması bir ayara bağlanmıştı. Ancak İmparatorluk'ta tedavülde olanlar sadece Osmanlı madeni paraları değildi. Değişik Osmanlı hükümetlerinin sorumsuz para politikalarının sonuçlarından biri, yabancı sikkelerin, özellikle Avusturya Maria Theresia *taleri*nin, Fransız frangı ve *Napoléon* altınının ve Rus *ruble*sinin İmparatorluk içinde sadece dış ticarette değil, içerdeki ticari işlemlerde de yaygın biçimde kullanılması olmuştu. Bunların üstüne, Osmanlı hükümeti bir de *kaime* adı verilen kağıt parayı 1840'ta ve bir kez de 1847'de basarak mali sıkıntısını azaltmaya çalışmıştı. Aslında *kaime* modern anlamda kağıt para değil, geçerli yasal para olarak kullanılması düşünülmüş yüzde 8 faize sahip devlet tahviliydi. Hazinenin ödeme yeteneğine olan itimat o kadar azdı ki, *kaime*ler kısa zamanda altın eşdeğeri karşılığında yüzde 40'a kadar kırılmışlardı. İtimadı kazanmanın tek yolu *kaime*nin tü-

münü geri çekmekti. 1858 tarihli dış borçlanma sayesinde hükümet bunu büyük ölçüde yapabilmişti.

Aynı sikkelerin yerel talebe bağlı olarak İmparatorluğun farklı yerlerinde farklı değerler taşıması, İmparatorluğun sonuna kadar devam eden bir para sorunu olarak kalmıştı.

Karmaşık para durumu bankacılığı İmparatorluk'ta çok ihtiyaç duyulan ve çok kârlı bir girişim haline getirdi. Öyle ki, zengin Ermeni, Rum ve Musevi bankacılar gerçekten de, kâr getirici, uzun vadeli yatırım gerektiren verimli işlere yatırım yapmada belirgin bir isteksizlik gösterir oldular. Bu durum, İmparatorluk'ta kapitalist bir ekonominin gelişmesine ciddi bir engel oluşturuyordu. Bununla birlikte hükümet, bankacılığın ekonomik öneminin farkına varmış ve gelişmesine destek olmuştu. 1856'da Osmanlı Bankası kuruldu. Bu banka İmparatorluk'ta faaliyet gösteren bankaların en önemlisi olacaktı. Ama ismine karşın bu bir Osmanlı kuruluşu değil, yönetim merkezi Paris'te olan bir Fransız-İngiliz kuruluşuydu.

Kültürel değişiklikler

Tanzimat dönemine sadece dış siyasal müdahaleler, idarî reformlar, ya da ekonomik bütünleşme açısından bakılırsa bu dönem yeterince anlaşılamaz. Tanzimat ayrıca, sınırlı bile olsa bir anlamda kültürel bir devrimdi. Tanzimat döneminde devlete egemen hale gelen kalemiye mensupları -bürokratlar- yeni bir tipti. Bunların yükselmelerini sağlayan şey Avrupa'yı ve Avrupa dillerini bilmeleriydi. İçlerinden birçoğu bu bilgileri Babıâli'nin Tercüme Odası ve Tahrirat-ı Hariciye Kalemleri'nde ve diplomatik hizmetlerde edinmişlerdi. Bilgileri de tarzları da yeniydi. Redingot ve fes giyiniyor, artık sık sık görüştükleri Avrupalıların arkadaşlığından hoşlanıyorlardı. Bu yeni yaşam tarzı padişahları bile etkile-

mişti; artık toplumsal ve diplomatik toplantılara katılıyor, kendilerini başkent halkına gösteriyor, hatta çevre eyaletlere ziyaretler yapıyorlardı. Sultan Abdülaziz'in 1867'de Fransa ve İngiltere'ye yapmış olduğu seyahat hiç görülmemiş bir şeydi: ilk kez bir Osmanlı hükümdarı barışçıl amaçlarla yabancı toprağına ayak basıyordu!

"Islahatların babası" Reşit Paşa, onun yetiştirmeleri olan ve imparatorluk işlerini 1850-1860'larda yöneten Âli ve Fuat Paşalar, ünlü taşra ıslahatçısı Mithat Paşa, ünlü yasa hazırlayıcısı ve eğitimci Ahmet Cevdet Paşa gibileri bürokrasinin en iyi temsilcileri olup son derece yetenekli kişilerdi. Ne var ki alt bürokratların birçoğu Batı hakkında sırf yüzeysel bir bilgiye sahip olup, bu bilgiyle geleneksel Osmanlı usullerini züppece reddedişi birleştirmiş kişilerdi. Bu kişilerin hem tebaasından zorla yeni şeyler isteyen merkezî bir devletin temsilcileri hem de yabancı bir kültürün açıkça taşıyıcıları olmaları, kendilerini geleneksel Müslüman çevrelerde hiç sevilmeyen kişiler haline getirmişti. Batılılaşmış Osmanlı Hıristiyanları ve kuşkusuz yabancılar çoğu zaman bu kişileri anlamadıkları bir uygarlığı taklit eden "Doğulular" olarak alaya alıyorlardı.

Reformlara muhalefet

Tanzimat'ın reform politikaları hiçbir zaman halkın isteğine dayanmamıştı. Reformlar, başı çeken bürokratlar gerekli gördükleri ya da bu bürokratlar büyük devletlerin temsilcilerince harekete geçmeye zorlanmış oldukları için bu reformları Osmanlı toplumuna zorla kabul ettirmişlerdi. Bu nedenle reformların kitle desteği asla geniş değildi. Reformlara destek olması beklenen İmparatorluğun Hıristiyan halkı, bir dereceye kadar destek verdi, ama reformlar bu cemaatler arasında ayrılıkçı milliyetçiliğin yayılmasını önlemeye

yetmedi. Zaman geçtikçe Müslüman çoğunluk, atalarının kılıçla kabul ettirmiş olduğu üstünlükten feragat etmek gibi gördüğü şeylere gitgide daha fazla karşı çıkar oldu. Bunlar Tanzimat'ın büyük paşalarını özellikle 1856 fermanından sonra Avrupalı güçlerin ve zenginliği ve gücü gözle görülür şekilde artan Hıristiyan cemaatlerin çıkarlarına hizmet eden kişiler olarak görüyorlardı. 1870'lerde Müslüman bir tepki başladı, ancak bu türden bir (*coup d'état*) duyarlık daha önce 1859'da Boğaziçi'ndeki Kuleli kışlasında patlak veren bir darbe girişiminde ve ayrıca 1860'ta Suriye'deki cemaatlerin şiddet eyleminde de önemli bir rol oynamıştı

Reformlara karşı bir üçüncü muhalefet çeşidi, reformcular çevresinin kendi içerisinde gelişiyordu. Reformcu bürokratlar topluluğunun, Batı tarzı eğitimden geçmiş (çoğu çeşitli zamanlarda Babıâli Tercüme Odası'nda çalışmış) tipik bazı temsilcileri, Fransızca bilmeleri sayesinde zamanın Avrupa düşünce akımlarıyla, özellikle "1848"in düşünceleriyle, liberalizm ve milliyetçilikle tanışmış oldular. Bu kişiler Osmanlı aydınlarının öncüleri olarak tanımlanmaktaydılar. Bunlar ayrıca, Reşit Paşa'nın koruyuculuğu altında olarak mesleklerine umut verici bir başlangıç yapmanın ardından, Âli ve Fuat Paşalar'la bozuşmuş ve bu nedenle de, bu iki paşa reform politikalarına ağırlıklarını koydukları sürece yükselememiş kişilerdi. İktidar merkezinden dışlanmaları nedeniyle sivrilmek için başka yollar aramak zorunda kalmışlar ve içlerinden bazıları bu yolu İmparatorluk için yeni olan bir meslekte, gazetecilikte bulmuştu.

Daha önce görmüş olduğumuz gibi, ilk Osmanlı gazetesi olan *Takvim-i Vakayi* Sultan Mahmut zamanında çıkmıştı, ama bu gazete modern anlamda bir gazete olmaktan çok bir resmî bültendi. Mülkiyeti ve yayımı özel olan ve Osmanlı Türkçesiyle yayınlanmış ilk gazete, bir İngiliz göçmeni olan Churchill adlı birinin 1840'ta çıkardığı *Ceride-i Havadis* idi.

Bu da resmî politikaları geniş ölçüde yansıtmaktaydı, ama uluslararası gelişmeler hakkındaki haberlere devletin gazetesinden daha çok yer ayırıyordu. Osmanlı basınının asıl başlangıç noktası, İbrahim Şinasi'nin başyazarı olduğu *Tercüman-ı Ahval* adlı yeni bir gazetenin çıkartıldığı 1860'ların başlarına kadar götürülebilir.

Şinasi, Reşit Paşa'nın himayesi altındaydı. 1848 liberal devrimi sırasında ya da bunun hemen ardından Paris'te öğrenim görmüş ve Avrupa'nın liberal düşüncelerini özümsemiş, inançlı bir modernleşme taraftarı olarak geri dönmüştü. 1862'de kendi gazetesi *Tasvir-i Efkâr*'ı çıkartmak için *Tercüman-ı Ahval*'den ayrıldı. Hükümetin otoriter eğilimlerine ve Avrupalı güçlere olan bağımlılığına çatmakta olan bu gazete kısa zamanda, tümüyle hükümete ılımlı eleştiriler yönelten bir araç haline gelmişti. Anlaşıldığı kadarıyla, hükümetin kendisine karşı harekete geçeceğinden korkan Şinasi 1865'te aniden ülkeyi terkedip Paris'e gitti, gazetesini ise, *Tasvir-i Efkâr*'a ve başka gazetelere birkaç makaleler yazmış olan, Babıâli Tercüme Odası'ndaki genç bir memura, Namık Kemal'e teslim etti. Gazete Namık Kemal'in yönetiminde daha radikalleşti. Başyazıları 1860'ların sonlarında daha da bütünlüklü geliştirilecek olan fikirleri açıklamaya başladı.

Gayri memnun genç bürokrat ve yazarlar topluluğu içerisinde düşüncelerini açık seçik en iyi dile getirebilen kişi olan Kemal'in fikirleri için yapılacak en iyi tanımlama, bunların liberal değerlerin İslâmî kanıtlarla bir savunulması olduğudur. "Yeni Osmanlılar" diye tanınmaya başlayan Kemal ve diğerleri, geçmişe, yani hem İslâmiyet'in altın çağına hem de İmparatorluğun yükseliş dönemine aşırı özlemle bakan, sofu Müslüman oldukları kadar Osmanlı yurtseveri olan kişilerdi. Âli ve Fuat Paşalar'ın politikalarını, geleneksel Osmanlı ve İslâm değerlerini hiçe sayarak Avrupa'nın yüzeysel taklidi olmakla ve Avrupa çıkarlarına hizmet et-

mekle itham etmekteydiler. Ayrıca Tanzimat rejimini, ulemâ henüz daha bağımsız ve güçlü bir konumdayken İmparatorluk'ta var olduğu farzedilen eski denetim ve denge mekanizmalarını yok etmiş tek taraflı bir bürokratik istibdat olarak görüyorlardı. Tanzimat politikalarının devletin yıkılmasına yol açacağına inanıyorlardı.

Onlara göre çözüm, İmparatorluğa temsili, anayasal ve parlamenter bir yönetimin getirilmesinde ve böylece Müslüman gayr-ı müslim bütün Osmanlı tebaasına tam bir yurttaşlık ve devlete sadakat duygusunun aşılanmasında yatıyordu. Bu iş yapılırken İmparatorluk Avrupa'nın liberal devletlerini örnek alacaktı, ama Yeni Osmanlılar bu işin aynı zamanda halk egemenliğini tanıyan şeriat ilkelerine bir dönüş demek olduğuna da inanıyorlardı. Kemal'e göre, örneğin yeni bir halifenin cülûsunda İslâm cemaatinin liderleri tarafından yapılan geleneksel *biat* uygulaması, sadakat yemini esasında halk ve hükümdar arasındaki toplumsal bir sözleşmenin onaylanmasıydı.

Kemal, Osmanlı halkına düşüncelerini açıklayabilmek için, eski sözcüklere yeni anlamlar verilmesiyle oluşturulan ve 19. yüzyıl liberalizminin terminolojisine karşılık düşen yeni bir sözcük dağarcığı yaratmıştı. Arapça *vatan* sözcüğü Fransızcadaki *patrie*, *hürriyet* sözcüğü Fransızcadaki *liberté*, *millet* sözcüğü Fransızcadaki *nation* sözcüklerinin eşdeğeri haline geldi. Bu yeni terminoloji, sonraki özgürlükçü ve milliyetçi Müslüman kuşakların ideolojik araçları olacaktı.

Kemal, gazetelerde devleti eleştirmekle ve yeni düşünceler açıklamakla yetinmemişti. Ayrıca, 1865'te İtalya'daki Carbonari örneğine göre *İttifak-ı Hamiyet* adlı gizli bir cemiyeti kuran, yurtsever, anayasal ve parlamenter bir yönetim biçimini getirmeyi amaçlayan altı genç bürokrattan biriydi de. Bu cemiyete iki yıl içerisinde aralarında padişahın yeğenleri olan veliaht Murat ile şehzade Hamit'in de bulun-

duğu birkaç yüz kişinin katılmış olduğu anlaşılıyor.

Muhalefet hareketinin, gelişen Osmanlı basınındaki yazılarıyla sonraları ün kazanacak olan öteki üyeleri ise, Âli Paşa'nın baskısıyla konumundan olmuş olan eski mabeyincilerden Ziya Bey (sonradan Paşa) ile kısa ömürlü *Muhbir* gazetesinin yöneticisi olan Ali Suavî idi. Ziya, genel olarak Kemal'den daha muhafazakârdı, sınırlı yetkileri olan bir Osmanlı parlamentosunu savunuyor ve gayrımüslimlerin eşitliğine karşı çıkıyordu, Ali Suavî ise radikal bir dinî tutucuydu.

Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın kardeşi ve Mehmet Ali'nin torunu olan Mustafa Fazıl Paşa ise muhalefet hareketi için hayati önemde bir kişiydi. Mustafa Fazıl Paşa liberal düşünceli bir adam olarak biliniyordu, ama onu 1867 yılı başlarında halkın yanında yer almaya sevkeden şey kişisel bir kindi. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Mısır'da da tahta geçiş, evlatların yaş sırasına göre belirlenmekteydi ve buna göre Mustafa Fazıl tahta geçecek ilk kişiydi, ancak ağabeyi Hıdiv İsmail, bir süreden beri tahta geçme sırasının kendi oğlu lehine değişmesi için İstanbul hükümetine baskı yapmakta ve rüşvet vermekteydi. Sonunda 1866'da tahta geçme sırasını değiştiren bir ferman elde etmeyi başardı. Bunun üzerine Mustafa Fazıl Fransa'ya gidip padişaha Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığına dikkati çeken ve hükümete amansızca çatan açık bir mektup göndererek öç aldı. Mustafa Fazıl bu arada Avrupa basınında kendini "Genç Türkiye"nin temsilcisi olarak takdim etmeye başladı.

1865'te bir basın yasası çıkarmış ve sansür getirmiş olan hükümet bu eleştiriye, bilhassa da Girit bunalımını ele alış şekline yapılan eleştiriye çok öfkelendi. Hükümetin ayrıca *İttifak-ı Hamiyet*'in gizli tertibinden haberi de olmuş olmalıydı. Kemal ve arkadaşları Mustafa Fazıl Paşa'nın padişaha açık mektubunu basıp dağıtınca, hükümet bu eleştirilere

karşı sert tedbirler almaya karar verdi. Kemal ve arkadaşlarını sürgüne gönderdi. Ziya ve Kemal'in sürgünleri taşra idaresine atanma kılıfına büründürülmüştü.

Mustafa Fazıl Paşa bunu duyunca onları Paris'e kendisine katılmaya davet etti, onlar da öyle yaptı. Kendilerine artık *Yeni Osmanlılar*, ya da Fransızca *Jeunes Turcs*, diye isim takmışlardı; bu ismi ilk kez Mustafa Fazıl kullanmıştı. Aşırı derecede zengin olan Paşa'nın para yardımlarıyla desteklenen Kemal ve Ziya, Londra, Paris ve Cenevre'de yayınlanan ve İmparatorluğa, Avrupalı güçlerin İmparatorluk içinde işletmekte oldukları posta kuruluşları ve ticarî kanallar vasıtasıyla ulaşmakta olan gazetelerde Âli ve Fuat Paşalar'ın politikalarını topa tutmayı sürdürdüler. İçlerinde en önemli olanı Ziya ve Namık Kemal tarafından 1868'den beri yayınlanmakta olan *Hürriyet* gazetesiydi, ama başka gazeteler de vardı ve bunlar çoğunlukla daha köktenci niteliğe sahipti. Jön Türkler'in yurt dışındaki faaliyetleri, hamileri olan Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in Haziran 1867'de Fransa'ya yaptığı devlet ziyaretinden hükümdarla barışmak ve İstanbul'a geri dönmek için yararlanmasından sonra da devam etti. Paşa geri dönmeden önce, Jön Türk yayın organlarının yaşaması için maddi düzenlemelerde bulunmuştu.

İstanbul'a sadece Mustafa Fazıl Paşa dönmemişti. Yeni Osmanlılar Ali Suavî dışında yönetici seçkinler sınıfı mensupları ve eski devlet memurlarıydı. Liberal ıslahatlar yoluyla kurtarmak istedikleri devletle sıkı sıkıya özdeşleşmişlerdi ve siyasete içerden nüfuz etme olanağı göz önüne alındığında geri dönmenin çekiciliği yüksekti. 1870'te ikinci dönen kişi Namık Kemal oldu ve eski düşmanları Âli Paşa'nın 1871'de ölümünden sonra Yeni Osmanlıların ikisi dışında (biri Ali Suavî'ydi) hepsi geri döndü.

"Yeni Osmanlılar" yönetici seçkinler sınıfı içerisindeki küçük bir topluluktu. Bunların örgütlü faaliyetleri beş yıl-

dan fazla sürmemişti. Sıkı şekilde örgütlenmemişlerdi ve topluluk üyelerinin düşünceleri birbirinden çok farklıydı. Buna rağmen Türkiye ve Türkiye ötesinde şaşırtıcı ölçüde etkileri oldu. 1876 Anayasası'nın oluşumunu ve 1878 sonrasında padişahın istibdat yönetimine muhalefet edecek olan ve onların yazıları üzerine temellendirilmiş olan Osmanlı meşrutiyet hareketini dolaylı yoldan bile olsa büyük ölçüde etkilemişlerdi. Onların Avrupa liberalizmi ile İslami geleneği kaynaştırmaya girişen akıl yürütme yolu, özellikle de Namık Kemal'inki, o yüzyılın daha sonraki İslâmcı yenileşme taraftarlarınca devralındı ve İslâm dünyasında geniş taraftar buldu. Düşüncelerinden başka onların en büyük katkısı yeni bir siyaset tarzının yaratılması olmuştu. Yeni Osmanlılar, İmparatorluğun Osmanlı seçkinler sınıfı içerisindeki ilk modern ideolojik hareket sayılabilir. Yazılarıyla bir kamuoyu, Osmanlıca *efkâr-ı umumiye* yaratmak ve onu etkilemeye bilinçli şekilde çalışmak da ilk kez onların yaptığı bir işti.

6.

1873-1878 Bunalımı ve Sonuçları

Yeni Osmanlılar, Fuat Paşa (1869'da) ve Âli Paşa'nın (1871'-de) ölmesiyle demokratik reformların karşısındaki engellerin ortadan kalktığını sanan şaşılacak ölçüde saf bir inanca kapılarak İstanbul'a geri dönmüşlerdi. Tam aksine kısa zaman içinde anlayacaklardı ki Âli Paşa'nın ölümü birkaç yıl içinde İmparatorlukta görülmemiş boyutlarda bir bunalıma yol açacak olan bir gelişmenin ilk aşamasıydı.

Bunalıma ortaya çıkışları aynı zamana rastlayan birtakım gelişmeler neden olmuştu. Uluslararası açıdan İmparatorluğun konumu daha Âli Paşa'nın ölümünden önce değişmeye başlamıştı. Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılması, esas liberal güçler olan Fransa ve İngiltere için İmparatorluk'tan çok Mısır'ın çıkar odağı haline gelmesi demekti. Fransa'nın 1870'teki savaşta Prusya karşısındaki açık ve beklenmedik yenilgisi Avrupa'daki güç dengesinde bir değişime yol açmıştı: Kırım Savaşı'ndan bu yana Osmanlı ıslahatçılarıyla en yakından ilişki kurmuş güç olan Fransa geçici bir gerileme durumundaydı. Bu durum, İstanbul'daki otoriter ve muhafazakâr güçlerin (bilhassa Rusya'nın) yandaşlarını güçlendirmişti.

Aynı zamanda, Fuat ve Âli Paşaların kendisini devlet işlerinin yönetiminden uzak tutmasına gittikçe artan tahammülsüzlük belirtileri göstermiş olan padişah, Âli'nin ölümünü iktidarı bizzat kendisi kullanmak için fırsat bilmişti. Ancak bu iş için padişah uygun değildi, çünkü mizacı değişmekte ve ortaya çıkmakta olan kendini büyük görme hastalığı gitgide artmaktaydı. Kontrolu elde tutmak için denediği bir yol, hiçbir memuru makamında sabit tutmayıp, yerlerini çılgınca bir süratte değiştirmekti. Sağ kolu ise, Sultanın gözüne girme gayretinde olağanüstü yollara başvuran ve kendine "Nedimof" lakabını kazandıracak kadar Rus büyükelçiliğinin alenen hizmetinde olan Mahmut Nedim Paşa'ydı. Mahmut Nedim Paşa ne Avrupa deneyimine sahipti ne de bir Avrupa dili biliyordu, bu bakımdan İmparatorluğu bunalım zamanlarında yönetecek donatımdan yoksundu.

Ekonomik etkiler ve siyasal sonuçları

1870'lerde ortaya çıkan bunalım siyasal olduğu (ya da siyasal hale geldiği) kadar ekonomik bir bunalımdı da. Kuraklık ve selin biraraya gelişi 1873 ve 1874 yıllarında Anadolu'da bir kıtlık felaketine yol açmıştı. Bu da çiftlik hayvanlarının yok olmasına ve ölümler ve kente göçler yüzünden kırsal bölge ahalisinin azalmasına neden olmuştu. Bunun sonucunda hem halk sefalete düşmüş hem de vergi gelirlerinde bir düşüş olmuştu. Hükümet vergi gelirindeki düşüşü hayatta kalanlara vergiler getirerek telafi etmeye çalışmış böylece halkın sefaletini daha da artırmıştı. Ayrıca, Kırım Savaşı'ndan beri borç almayı alışkanlık edinen hükümet para bulmak için Avrupa piyasalarına bel bağlamıştı. Ancak görünürde ödünç para yoktu. Avrupa ekonomisinde 1896'ya kadar sürecek olan "Büyük Bunalım"ın başlangıcı-

na işaret eden uluslararası menkul kıymetler borsasının 1873teki ani çöküşü, Osmanlı İmparatorluğu gibi güven vermeyen borçluların para toplamasını imkansız hale getirmişti. Sonuç olarak İmparatorluk artık eski borçların faizini ve 200 milyon sterling düzeyine varmış olan toplam borcunu ödeyemez olmuştu.

İmparatorluğun (kıtlıktan etkilenmemiş) Balkan eyaletlerindeki hoşnutsuzluk, vergilendirmenin artan baskısı yüzünden önce Bosna sonra Hersek'te ve 1876 Nisan'ından itibaren de Bulgaristan'da Hıristiyan köylülerin büyük çaptaki bir isyanına dönüştü. Osmanlı askerleri 12.000 ila 15.000 arasında Bulgarı öldürerek isyanı bastırdığında, manzaranın yine bir yanını oluşturan Hıristiyanların Müslümanları büyük çapta öldürmüş olması olgusundan zımnen habersiz olan Avrupa'da boydan boya bir şok dalgası yayıldı. Özellikle, Türk taraftarı olmakla ve bu nedenle katliamlara suç ortağı olmakla suçlanan muhafazakâr Disraeli hükümetine karşı Gladstone yönetimindeki liberal muhalefetin bir "Bulgar katliamı"nı propaganda aracı olarak kullandığı İngiltere'de, Kırım Savaşı öncesinden beri süren Türklerden yana hava yok oldu.

Rusya ve Avusturya-Macaristan 1875 sonlarından beri "Doğu Sorunu" üzerine yoğun müzakerelere girişmiş bulunmaktaydılar. Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalmasında hâlâ hayati bir çıkar görmekteydi. Bunun yanı sıra, Avusturya askeri yetkilileri Bosna-Hersek'teki Osmanlı hakimiyetinin sarsılması ihtimaline karşı buranın işgalini kuvvetle tavsiye etmekteydiler. Öte yandan Rusya'da güney Slavlarıyla Pan-slav dayanışma hareketi o sıralarda alabildiğine yayılmıştı ve İstanbul'daki Rus büyükelçisi Ignatiev bu hareketin ateşli bir taraftarıydı. Rus-Avusturya müzakereleri 30 Aralık 1875'te (adını Avusturya Dışişleri Bakanı'ndan alan) "Andrassy notası"yla sonuçlandı. Bu nota, Bosna-Her-

sek'te yabancı denetimi altında kapsamlı reformlara ilişkin bir öneriler paketiydi. Babıâli notayı Şubat'ta kabul etti, ama isyancılar savaştan vazgeçmeyi kabul etmediler. Nisan'daki kısa süreli bir ateşkes çok geçmeden ihlal edildi.

Meşrutiyet devrimi

Bu ürkütücü siyasal ve ekonomik karışıklık ortamında, reformların eyaletlerdeki uygulayıcılarından (o sırada sandalyesiz nazır) Mithat Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Askeri Mektepler Nazırı Süleyman Paşa ve Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin de içinde bulunduğu önde gelen Osmanlı siyasetçilerinden oluşan bir grup, 30 Mayıs 1876'da bir hükümet darbesi yaptı ve Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdi. Yerine, Yeni Osmanlılara yakın olan ve Namık Kemal ve Ziya Paşa vasıtasıyla Mithat Paşa ile temas halinde bulunan veliaht Murat, Sultan Beşinci Murat olarak tahta geçti.

Murat tahta çıkmadan önce, mümkün olan en kısa sürede bir anayasa ilan etmeye söz vermişti. Yeni Osmanlı programı (anayasa ve parlamento) artık tam olarak gerçekleşecekmiş gibi gözüküyordu. Namık Kemal ve Ziya Paşa mabeyinci olarak atandılar. Ne var ki Murat hükümdar olduğu andan itibaren, ısrarla ihtiyat tavsiye eden Sadrazam Rüştü Paşa'nın sözünü dinler olmuştu. Tahta çıkıştan sonraki hatt-ı hümayuna, Mithat Paşa ve Yeni Osmanlıların tavsiye ettiği gibi anayasa için somut vaatte bulunmak yerine, sadece reformlara ilişkin muğlak bir ifade konulmuştu.

5 Haziran 1876'da sabık padişah Abdülaziz intihar etti. Ardından, 15 Haziran'da, Çerkez Hasan adındaki bir kolağası kendi kişisel sorunları nedeniyle, bir kabine toplantısı sırasında Hüseyin Avni Paşa'yı, Hariciye Nazırı Reşit Paşa'yı ve birkaç kişiyi tabancayla öldürdü. Bu olay güç dengesini daha köktenci reformcular lehine değiştirdi. 15 Temmuz'da

yeni Devlet Şûrasının ilk toplantısında bir anayasa ilan edilmesi kararı alındı. Ancak bu karar, Sultan Murat'ın hızla kötüye giden aklî durumu nedeniyle uygulamaya konulamadı.

Artık bir alkolik haline gelmiş olan Murat, devlet ricalinin biat yemini için 30-31 Mayıs gecesi saraydan alınıp Bab-ı Seraskeri'ye götürülürken, had safhada asabiyet belirtileri göstermişti (Murat idama götürüldüğüne inanıyordu). Anlaşılan, amcasının intiharı ve kabinesindeki bazı üyelerin katli ciddi bir sinir bozukluğuna yol açmıştı. Osmanlı ve yabancı doktorların muayenesinden sonra kabine padişahın hükümdarlık yapamayacağı kararına varmak zorunda kaldı. Kabine önce, padişahın kardeşi Hamit Efendi'yi naip olması için ikna etmeye çalıştı, ama onun naipliği kabul etmemesi üzerine, Murat'ın tahttan indirilmesi ve yerine kardeşinin geçirilmesinden başka çare kalmamıştı ve Hamit Efendi 1 Eylül 1876'da II. Abdülhamit olarak tahta çıktı. Murat, Boğaziçi'ndeki Çırağan sarayına götürüldü, hemen hemen otuz yıl burada tutsak olarak yaşamını sürdürdü.

Bulgar bunalımı tırmanıyor. Rusya'yla savaş

Bu arada Balkanlar'daki durum daha da kötülemişti. Sırbistan 30 Haziran 1876'da İmparatorluğa savaş ilan etmiş, ama Osmanlı ordusunun üstün gücüyle karşı karşıya kalınca Eylül'de ateşkes istemek zorunda kalmıştı. Ancak Rusya'daki Panislav duyarlığı bu sırada ateşliliğin doruğundaydı. Sırbistan'da hayal kırıklığına uğramış olan Rus Panislavistleri artık Bulgarlara yönelmişti. Rus hükümeti Bulgarların yaşadığı bölgelerde geniş kapsamlı reformlar yapılması ve fiili özerklik verilmesi için İstanbul'a baskı yapmakta, taleplerin karşılanmadığı takdirde savaşla tehdit etmekteydi. İngiltere, Balkanlar'a ilişkin uluslararası bir konferans önererek büyüyen bunalımı hafifletmeye çalıştı. Konferansın 23

Aralık 1876'da İstanbul'daki ilk toplantısında delegeler, Osmanlı delegesinin Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmiş olduğunu açıklamasıyla şaşkınlığa uğradılar. Bu anayasa özellikle 1830 Belçika Anayasasını esas almıştı ama bazı maddeleri (ya da boşlukları) ona daha müstebit bir nitelik vermekte ve padişaha daha sonraları meşrutiyet yönetiminin zararına kullanacağı önemli birçok ayrıcalık getirmekteydi.

Osmanlılara göre Kanun-ı Esasi'nin ilanı ile bütün tebaaya meşruti haklar verilmiş olduğundan İmparatorluğun Hıristiyan bölgelerindeki bütün ıslahat tartışmaları gereksiz hale gelmiş oluyordu. Büyük güçlerce yapılan bütün ilave öneriler Babıâli tarafından reddedildi. Sonuç olarak konferans başarısızlığa uğradı ve Rusya, Bosna-Hersek'i işgal etmesine rıza göstermek suretiyle Avusturya'nın tarafsızlığını kazandıktan sonra 24 Nisan 1877'de savaş ilan etti. Başlangıçta Rus orduları az direnişle karşılaştı. Ama sonradan Bulgaristan'da Pilevne'de beklenmedik şekilde durduruldular. Burada Osmanlılar Mayıs ayından Aralık ayına kadar Rus saldırılarına karşı koydu.

Rusların sonunda cepheyi yarıp geçmesi Osmanlıların etkin direnişini sona erdirdi. Şubat ayı sonunda Ruslar, İstanbul'a sadece 12 kilometre uzaklıktaki Ayastefanos'taydılar (Yeşilköy). Burada 3 Mart 1878'de bir barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşma Osmanlılar için kelimenin tam anlamıyla bir yıkım olmuştu. Antlaşma, Ege ve Karadeniz arasında büyük bir özerk Bulgar devletinin kurulmasını, Karadağ'ın muazzam toprak kazançlarını (Karadağ savaş öncesindeki büyüklüğünün üç katına ulaşıyordu) ve Sırbistan'ın daha küçük toprak kazançlarını içeriyordu. Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsız oluyordu. Tesalya ve Epir'de geniş kapsamlı ıslahatlar uygulanacaktı. Batum, Kars, Ardahan ve Doğubeyazıt Rusya'ya terkedilecek ve Ermenistan'da ıslahatlara başlanacaktı. Dahası, yeni Bulgar devleti iki yıl

süreyle Rus işgalinde kalıyordu. Bulgaristan kuşkusuz, bu süreden sonra da Rus nüfuzunda kaldı.

Antlaşmanın imzalanması öteki Avrupa güçlerini, bilhassa Avusturya ve İngiltere'yi harekete geçirmek için gereken şok etkisini yaratmıştı, ama Osmanlılara acımalarından dolayı değil, eğer Avrupa güç dengesi yürürlükte kalacaksa Rusya'nın Balkanlar ve Küçük Asya'daki egemenliğinin kabul edilemez olmasından dolayı. Avusturya ve İngiltere'den gelen baskı ve askerî güç kullanımı tehditi, artık "Doğu bunalımı" haline gelmiş olan "Doğu Sorunu"na kabul edilebilir bir çözüm bulunması için Haziran 1878'de Berlin'de bir konferans yapılmasına yol açtı. Bu konferans, 1814'de Viyana'da başlamış bütün büyük Avrupa güçlerinin katıldığı büyük konferanslar dizisinin sonuncusu olacaktı. Balkan halkları ve devletlerinin konferanstaki nüfuzunun ise önemsiz olduğunu söylemeye gerek yok.

Konferansın sonucunda ortaya çıkan Berlin Antlaşması, Ayastefanos Antlaşması'nın koşullarını hafifletmiş, ancak iptal etmemişti. Romanya, Sırbistan ve Karadağ yine bağımsızlıklarını kazanmış, ama Sırbistan ve Karadağ'ın toprak kazançları çok azaltılmıştı. Özerk bir Bulgaristan ortaya çıkarılmış, ama başlangıçta öngörülenden daha küçük olmuş ve Balkan dağları boyunca ikiye bölünmüştü; güney kısmı, özel bir yönetim biçimine tâbi başında Hıristiyan valisi olan bir Osmanlı vilayeti olarak kalıyordu. Rusya'nın, liman kenti Batum dahil Asya'daki kazançlarının çoğu olduğu gibi kalıyordu. Ayrıca, hem Avusturya hem İngiltere müdahalelerinin karşılığını zorla koparmışlardı; Avusturya (genel anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olarak kalmış olan) Bosna-Hersek'i, İngiltere ise Kıbrıs'ı işgal etmişti. padişahın ses çıkarmadan kabul etmekten başka seçeneği yoktu.

7.
Gerici İstibdat ya da Islahatların Doruğu? Sultan II. Abdülhamit'in Saltanatı

Berlin Antlaşması imzalandığında, İstanbul'daki iç siyasal durum kökten değişmişti. Anayasa'da öngörülmüş olduğu için Osmanlı parlamentosu seçimleri Aralık 1876 ve Ocak 1877'de yapılmış, Meclis 19 Mart'ta resmen açılmıştı. 130 milletvekili halk tarafından değil, vilayet ve sancak meclislerince seçilmişti. Sürece halkın ilgisi hemen hiç yoktu ve bazı yerlerde vali tarafından yapılan atamaların seçimlerin yerine geçtiği görülmekteydi. Bununla beraber, Meclis daha doğrusu seçilmişlerden oluşan Meclis-i Mebusan'ın çalıştığı iki dönem boyunca milletvekilleri iyi iş çıkardılar. Birçok milletvekili, deneyim eksikliklerine ve İmparatorluk'ta temsil geleneğinin olmayışına rağmen, seçim bölgelerinin görüşlerini gerçekten de sorumlu bir şekilde temsil etmeye gayret etti. Yasama görevlerinde ise Meclis-i Umumi hemen hiç başarılı olamadı. Buna bir ölçüde, padişah ve nazırlara halkın rızasını almadan ülkeyi yönetmelerine olanak veren anayasa neden olmuştu. Yine de Meclis-i Umumi hükümetin işleri yönetme biçiminin eleştirildiği etkin bir tartışma yeri idi. Gerçekten de o denli etkin ve öfkelendirici olmuş-

tu ki, II Abdülhamit 14 Şubat 1878'de (Rus ordusunun neredeyse İstanbul kapılarına gelmesi ve hükümete yönelik açık eleştirilerin artmasıyla) Meclis-i Umumi'yi süresiz tatil etti. Kanun-ı Esasi de askıya alınmıştı.

Bu andan itibaren Sultan II. Abdülhamit, (her ne kadar meşrutiyet yönetimine geri dönüleceğine dair hileli sözler 1880'e kadar sürdürüldüyse de) 30 yıl sadece sultan olarak değil, mutlak bir hükümdar olarak da hüküm sürdü. Hükümdarlığı büyük tartışma konusu oldu. 19. yüzyıl Avrupalısı onu, özellikle hükümdarlığının sonuna doğru, kan dökücü ve gerici bir tiran olarak görüyordu. Bu izlenimin oluşmasında, Ermenilerin 1890'larda kanlı şekilde bastırılması etken olmuştu. Abdülhamit'i 1908-1909'da iktidardan alaşağı eden Jön Türkler'in mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihçileri de, onu İmparatorluğun yeniden hayat bulmasını bir kuşak süresince durduran bir gerici olarak görmektedirler. 1960'lardan bu yana ise Türkiye'nin modern tarihçileri, onun saltanat döneminin Tanzimatın bir devamını hatta doruğunu simgelediğini ve İmparatorluğa ve halka getirmiş olduğu yararlarını vurgulayan farklı bir tablo çizmektedirler. Her iki görüş de doğrudur, ancak ikisi de işin sadece bir yönünü anlatmaktadır.

Devamlılık unsurları

Gerçekten de Tanzimat ıslahatlarının ana teması olan idarî merkezileşme, ancak Abdülhamit döneminde İmparatorluk'taki haberleşme araçlarındaki çarpıcı gelişme sayesinde gerçekleştirilebilmişti. Bu araçların en önemlisi telgraftı. İstanbul'u Avrupa sistemine bağlayan ilk telgraf hatları, Kırım Savaşı sırasında döşenmişti. Ondan sonra telgraf ağı hızla yayılmış ve Abdülhamit döneminde her taşra kentine ulaşmış, böylece merkezî hükümete ilk kez taşradaki me-

murlarıyla haberleşme ve onları denetleme olanağını sağlamıştı. Ortaya usta bir telgrafçı ordusu çıkmıştı.

Demiryolu inşası, bugün de olduğu gibi, çok büyük yatırım gerektirdiğinden çok yavaş gelişiyordu, ama yine de döşenen hat uzunluğu bu yıllarda hayli arttı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk demiryollarını Fransız ve İngiliz şirketleri inşa etmişti. Bunlar, denizden uzak olan tarımsal içbölgeyi (hinterland) ana limanlara bağlayan kısa mesafelerden oluşuyorlardı. İzmit-Haydarpaşa ve Bursa-Mudanya hatları 1873'te kurulmuştu. İzmir'den doğuya, verimli Büyük ve Küçük Menderes ovalarına işleyen hatlar ise daha eskiydi, bunlar 1866'da çalışmaya başlamışlardı. Bu birkaç yüz millik demiryolu hattı 1880'lerde ve 1890'larda birkaç bin mile ulaştı. 1888'den itibaren Fransız ve İngilizler Suriye ve Filistin kıyılarından iç kısımlara doğru demiryolları inşa ettiler. Makedonya başkente bağlanmıştı. 1892'de Ankara'ya ve dört yıl sonra da Konya'ya ulaşan Anadolu demiryolunun (bir Alman şirketi tarafından) inşasıyla İç Anadolu da başkente bağlanmıştı. 1903'te bir Alman şirketine bu hattı Konya'dan doğuya, Bağdat ve Basra'ya doğru uzatma imtiyazı tanındı. Bu, I. Dünya Savaşı öncesi yıllarda büyük güçler arasında büyük gerginliklere yol açacak olan ünlü "Bağdat demiryolu"ydu. Bu hatlar sadece verimli bölgeler ile en yakın limanlar arasındaki bağlantılar olmayıp, bütünleşmeye gidişin ve merkezî denetimin çok etkin vasıtaları idiler (örneğin askerlerin daha hızlı hareketine olanak sağlıyorlardı).

1870'lerin sonlarından itibaren Doğu Akdeniz'deki uzun mesafe trağinde buharlı gemiler ağır basmaya başladılar. Demiryolu şirketleri gibi buharlı gemi şirketleri de, başkent içi ve çevresindeki hatların dışında, hemen hemen sadece yabancıların mülkiyetinde bulunuyordu. Buharlı gemiler limanları verimli içbölgeye (hinterland) bağlayan demiryolu hatlarıyla birlikte, bazı bölgelerin ve Osmanlı ekonomisinin

bazı kesimlerinin kapitalist sistemle bütünleşmesini hızlandırmıştı. Bu bölgeler, yolculuk süresi ve ekonomik etkinlik açısından Marsilya ve Trieste gibi Avrupa limanlarına, yüz mil uzaklıktaki iç bölgelerden daha sıkı bağlanmış bulunuyordu.

Bu ileri teknik araçlar, vergilerin toplanmasında, orduya asker yazımında ve kamu düzeninin muhafazasında yönetimin daha verimli ve başarılı olmasını sağlamıştı. Ayrıca 1880'lerde, modern okullar değişik bürokrasi düzeylerine eleman sağlayacak yeter sayıda mezunu nihayet vermeye başlamıştı. 1867 ve 1895 yılları arasında gerek okul, gerek öğrenci sayısı iki kattan fazla artmıştı. Ancak Hıristiyan cemaatlerin öğrenci yüzdesi Müslümanlarınkine göre çok daha yüksekti. İleri eğitim okuryazarlıkta artışa yol açtı ve Abdülhamit zamanında gerek yayınların sayısı ve gerek baskı adedi bakımından hızla genişleyen Osmanlı basınına bir talep yaratmış oldu.

Önceki dönemle olan çelişkiler

Basın, Abdülhamit döneminin hem Tanzimat'ın bir devamı hem de geçmişten bir kopuş olduğunu gayet açık bir şekilde ortaya çıkaran bir alandır. Gazeteler, 1860'ların öncü çabalarıyla kıyaslanırsa, artık daha profesyonelce hazırlanıyor ve daha büyük bir kitleye ulaşıyordu. Ne var ki bilhassa 1888'den itibaren, siyasal konuların, özellikle de liberalizm, milliyetçilik ve meşrutiyetçilikle ilgili herhangi bir şeyin tartışılmasını yasaklayan çok sert bir sansür tarafından da iğdiş ediliyorlardı. Günün siyasal ve toplumsal olaylarını anlamlı şekilde tartışmaktan menedilen gazete ve süreli yayınlar, sayfalarını bilim, coğrafya, tarih, teknolojiye ilişkin ansiklopedik makalelerle ve edebiyat ürünleriyle dolduruyorlardı. Böylece, (henüz nüfusun sadece küçük bir parçası

olan) Osmanlı okur kitlesinin dış dünyadan haberdar olmasını sağlıyorlardı.

Dönemin basını, önceki dönemden açık bir kopuşu simgeleyen, rejimdeki temel ideolojik yön değişikliğini de göstermektedir. Padişah yıkıcı güçler olarak gördüğü liberalizme, milliyetçiliğe ve meşrutiyetçiliğe tamamen karşı çıkmakla kalmıyor (Âli ve Fuat Paşalar da kendi zamanlarında bu hareketlere karşı çıkmışlardı), kendi saltanatının geleneksel ve İslâmî niteliğini vurgulayarak bunların etkisini azaltmaya da çalışıyordu. Bu eğilim Abdülaziz'in son yıllarında başlamış bulunuyordu. Ama Abdülhamit halifelik unvan ve sembollerini kullanarak İslâm dayanışmasına önceki sultanlardan daha çok başvurmaktaydı. Onun bu tercihi sadece yıkıcı ideolojilere karşı bir ağırlık bulma arzusunu şekillendirmiyor aynı zamanda 1878'teki kayıpların sonucunda toprak açısından daha Asyalılaşmış ve nüfusu açısından daha Müslümanlaşmış olan İmparatorluğun yeni durumunu da tam olarak yansıtıyordu.

Padişah etrafına toplamış olduğu fazla muhafazakâr *ulemâ* ve *sufi* şeyhlerin İslâm'ını destekliyordu. İslâmcı yenilik taraftarlarının ise saraydan fazla destek görmedikleri anlaşılıyor. Yabancı gözlemciler ve Hıristiyan cemaatlerin mensupları İslâmiyet'e başvurulmasını atadan kalma bağnazlığın nüksetmesi olarak görüyorlardı, oysa bu politika kendilerini Avrupa'nın emperyalizmi ve Hıristiyanların ayrıcalıklı konumlarının tehditi altında gören, İmparatorluk içindeki ve dışındaki Müslümanlarda coşkuya, duygudaşlık ve dayanışma duygularına yol açmıştı. Abdülhamit'in İslâmcı politikalarının en büyük anıtı, hacıları Mekke'ye götürmek için büyük ölçüde gönüllülerin katkılarıyla 1901-1908 yıllarında kurulmuş olan Şam-Medine arasındaki Hicaz demiryoluydu.

Abdülhamit döneminin Tanzimat döneminden farklılaştığı tek alan devlet ideolojisi değildi. Tanzimat döneminde

zayıf padişahlar ve güçlü paşalar zamanında, iktidar merkezi daha ziyade Babıâli'de, yüksek bürokratlarda idi, ama Babıâli ile saray arasındaki ilişkinin ne olduğu asla yeterince belirlenmiş değildi. Şimdi ise en tepede kararlı bir padişahın bulunduğu bu dönemde, iktidar merkezi saraya, II. Mahmut zamanında olduğu yere kesin olarak geri dönmüştü. Abdülaziz'in son yıllarında genişletilmiş olan *Mabeyin (orta daire)*, şimdi müthiş bir bürokrasi içinde büyümüştü. En tepesinde, Mabeyin Müşiri bulunuyordu. 1897'de ölene kadar mabeyn müşirliğini Plevne savunucusu, otoriter ve muhafazakâr bir şahsiyet olan Gazi Osman Paşa yapmıştı. Gazi Osman Paşa 20 yıl boyunca tahtın arkasındaki en büyük güçtü. Abdülhamit devrinin bazı büyük bürokratları, örneğin (yedi kez Sadrazam olan) Küçük Sait Paşa, Kıbrıslı Kâmil Paşa, Tanzimat önderlerinden daha az yetenekli değillerdi, ancak saraya aşırı itaat göstermiş olmaları onları aynı önem ve itibardan yoksun bırakmıştı.

Böyle bir istibdat sisteminde padişahın kişiliğinin büyük önemi vardı ve bu kişilik 1880'li ve 1890'lı yıllar boyunca giderek büyüyen bir sorun haline geldi. Abdülhamit gençlik yıllarında (tahta çıktığında 34 yaşındaydı), ihtiyatlı, çalışkan ve zeki bir kişiydi. Ancak, sarayda dönen çıkar mücadelelerindeki deneyimi ve bilhassa 1876'da kendisini tahta çıkartan olaylar hizmetindekilere karşı güvensizlik ve kuşku duygusu yaratmıştı. Abdülaziz'i ve Murat'ı tahttan indirebilenler niye kendisini de indirmesinlerdi? Bu kuşku ve karışanı olmadan kendi işini yönetme arzusu, yıllar içinde tuhaflık boyutlarında bir korkuya dönüşmüştü. Sonuç. Padişahın, kendi kurduğu ve her kademeden insanın başkalarının faaliyetlerini haber vermeye teşvik edildiği ülke içi bir hafiyelik ağına gitgide daha fazla bel bağlaması oldu. Abdülhamit'in *Yıldız* sarayı arşivlerinde on binlerce *jurnal* birikti.

Padişah için kendi şahsına sadakatın her şeyden önce gelen bir endişe haline gelmesiyle büyük çapta yiyicilik ve adam kayırmacılığın yolu açılmıştı, haddinden fazla eleman istihdamıyla muazzam şekilde şişirilmiş devlet daireleri buna fazlasıyla olanak veriyordu. Daireler işlevlerini akla uygun ve verimli şekilde yerine getiremiyordu: toplarını saraya yöneltebileceği korkusu yüzünden, askerî donanmanın Haliç'teki iskelesini terketmesine izin verilmiyordu; ordu atış talimini kurşun kullanmadan yapmak zorundaydı. Padişah büyük askerî yüksek okullardan mezun olanların birçoğunun liberal eğilimlerinden haberdardı. Bu nedenle de alaydan yetişmiş ve modern askerlik bilimine dair en ufak bir bilgisi olmayan (kimi de okuma yazma bilmeyen) subaylara güvenmeye -ve onları terfi ettirmeye- yöneldi. Ordu içinde "mektepli" ve "alaylı" subaylar arasında bariz bir bölünme oluştu. Ordu ve bürokrasideki ve özellikle bunların genç mensupları arasındaki moral bozukluğu gittikçe ciddi bir sorun haline geldi. Abdülhamit dönemi bu bakımdan, Tanzimat'ın sadece bir devamı değil aynı zamanda bir karikatürüydü de.

Abdülhamit döneminin niteliği ve başarıları hakkında yargıya varmak için, her şeyden önce bu dönemin uzun bir zaman, Osmanlı İmparatorluğu'na son vermesine ramak kalmış bir bunalım sonrasındaki nekahet dönemi olduğunun ayırdında olmak gerekir. 1877-1878 yıllarındaki olaylar İmparatorluğa yıkım getirmişti. Berlin Konferansı'ndan sonraki toprak kaybı muazzamdı. Romanya, Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Tesalya elden çıkmış ve Anadolu'dan ve Kıbrıs'tan toprak yitirilmişti. Toplam kayıp İmparatorluk topraklarının yaklaşık üçte birine ve nüfusunun yüzde 20'den fazlasına ulaşıyordu.

Bu felaket sadece askerî, siyasal ya da mali bir felaket olmakla sınırlı kalmamıştı, insanî açıdan da bir trajediydi.

İmparatorluğa Müslüman göçü 18. yüzyıl sonlarından beri Osmanlı yaşamının bir özelliği olagelmişti. Rus İmparatorluğunun Karadeniz kıyılarında ve Kafkasya'daki sömürgeci yayılımı nedeniyle, birçok Müslüman, kimi zaman aşiretlerin tamamı, Hıristiyan yöneticilere tâbi yaşamaktansa Osmanlı topraklarına göç etmeyi tercih etmişti. İmparatorluğun Avrupa'da şimdiye kadar elinde tutmuş olduğu topraklarda genellikle çok sayıda Müslüman nüfus olmamıştı. Şimdiyse, nüfusun önemli bir kısmı Müslümanlardan ve Türklerden oluşmuş olan bölgeler ilk kez olarak yabancıların işgali altındaydı; üstelik bu, Müslüman köylülerin büyük çapta katliama uğramalarına göz yuman bir işgaldi. Sonuçta 800.000'in üstünde insan arta kalan Osmanlı bölgelerine kaçtı. Bu insanların birçoğu İstanbul'da kalmış, ama daha çoğu, çok büyük zorluklarla Anadolu'ya, Osmanlı Balkanları'na, Girit ve hatta Suriye'ye yerleştirilmişti; bunun, 19. yüzyıl sonlarında bir güç haline gelecek olan Hıristiyanlık aleyhtarlığı duygusuna katkısı olmuştu.

İç durum

Osmanlı hükümeti, yüzyılın başındaki aynı temel sorunlarla yani çeşitli cemaatler arasında gelişen milliyetçilik ile büyük güçlerin baskısının bileşimiyle karşı karşıyaydı. Durumu farklı kılan şey, büyük güçlerin şimdi gitgide amansızlaşan emperyalistler arası bir mücadele içine kısılıp kalmış olmaları ve bunun da "Avrupa Ahengi"nin eski günlerinde olduğundan çok daha başarılı şekilde Osmanlıların bu güçleri birbirlerine düşürmesine imkan vermiş olmasıydı. Osmanlı hükümetinin oynayacağı başka kartları çok azdı. Biri özellikle de Fransız, İngiliz ve Rus İmparatorluklarında dünyada İslâm dayanışması duygularını tahrik etme tehdidiydi. Büyük güçlerin birçok siyasetçisi Panislâm siyaseti-

nin bir blöf olduğu kanısındaydı ama tam da emin değillerdi ve örneğin Hindistan'daki sömürge yöneticileri bu tehdidi çok ciddiye aldılar. Gerçekten de ilerde, padişahın İmparatorluk dışındaki Müslümanlar arasında kendisine karşı belirli bir sadakat uyandırmış olduğu görülecekti. İletişim araçlarının gelişmesi İslâm dünyası içindeki temasları artırmış ve İslâm dayanışması duygularını canlandırmıştı. Gelecek ayrıca, bu duyguları etkin siyasal ya da askerî desteğe dönüştürmenin Osmanlıların olanaklarını aştığını da gösterecekti.

Uluslararası durum içerisinde çeşitli güçlerin rolleri değişime uğramıştı. 1850'lerin sonları ile 1860'larda İstanbul'da başat bir güç olan Fransa, Prusya yenilgisinin sarsıntısından kurtulup eski durumuna kavuşmaya çalışıyordu. İntikam arayışı içerisindeki Fransa, Osmanlıların baş düşmanı Rusya ile olan ilişkilerini de iyileştirmişti. Mısır ve Kıbrıs şimdi, özellikle de Hıdiv İsmail'in Süveyş Kanalı'ndaki hisselerinin satın alınmış olmasıyla, İngiltere'nin Yakındoğu'da oynayacağı esas kartlar olmuştu. İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgali, Babıâli'yle ilişkileri ciddi şekilde gerginleştirmişti (Mısır halen biçimsel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun parçasıydı). İstanbul'da İngiltere'nin yerini, büyük ölçüde Almanya'nın artan nüfuzu almıştı. Osmanlılar Almanya'yı, Avrupalı emperyalist güçlerin en az tehdit edici olanı (ve Müslüman topraklarını sömürgeleştirmemiş tek güç) olarak görüyorlardı. Almanlarsa, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Alman ekonomik ve askerî nüfuz alanı yaratılmasında başarı şansı görüyorlardı. Alman askerî danışmanları, özellikle General von der Goltz, Osmanlı ordusunu eğitmekte ve Almanya'nın ekonomik ve diplomatik nüfuzu durmadan büyümekteydi. Almanlar Sultanın Panislâm siyasetini de destekliyorlardı. Kayzer II. Wilhelm, Osmanlı İmparatorluğu'na gerçekleştirdiği tanıtımı iyi yapılmış devlet ziyareti sı-

rasında, kendini "dünyadaki 300 milyon Müslümanın dostu" ilan etmişti.

Cemaatler arası gerginlik ve çatışmalar

Böylesine bir uluslararası durum büyük güçlerin İmparatorluktaki cemaat çatışmalarına etkin şekilde karışmalarını önlüyordu. Bu çatışmalardan içinden çıkılması en güç olan ikisi Makedonya ve Ermeni sorunlarıydı. Makedonya'nın büyük bir kısmı Ayastefanos'ta yeni Bulgaristan'la birleştirilmişti ama Berlin Konferansı'ndan sonra Makedonya İmparatorluk'ta kalmıştı. Makedonya nüfusunun Sırplar, Bulgarlar, Yunanlılar, Ulahlar ve kendilerini ayrı bir Makedonyalı ulus olarak kabul eden insanlardan oluşan bileşimi nedeniyle, gelişen milliyetçilik Makedonya'da başka yerlerdekinden daha fazla soruna yol açmaktaydı. Bunların hepsi Ortodoks Hıristiyanıydı, ama ayrıca Musevi azınlığın yanı sıra büyük ölçüde Müslüman Arnavut ve Türk azınlıklar da vardı. Bu toplulukların birbirine rakip milliyetçi özlemleri ve Ortodoks kilisesine hakim olmak için Bulgarlarla Yunanlılar arasında süren mücadele Makedonya'daki durumu denetlenemez hale getirmişti. Gizli komiteler büyük güçleri müdahale etmeye kışkırtmak için terörizm ve gerilla taktiklerinden yararlanıyorlardı. İçlerinde en faal olanları, 1893'te Selânik'te kurulmuş olan ve özerklik isteyen "İç Makedonya Devrimci Örgütü" ile bunun, 1895'te Bulgaristan'da kurulmuş ve Bulgaristan'a ilhakı isteyen rakibi "Dış Makedonya Devrimci Örgütü" idi. Büyük güçler her zaman olduğu gibi yine reformları ve yabancı denetimi altında bir miktar özerkliği önermek suretiyle devreye girmeye çalışmışlar, ancak Osmanlıların işi ağırdan alıp geciktirmeleri ve kendi aralarındaki rekabet yüzünden başarısızlığa uğramışlardı.

Diğer büyük cemaat sorunu Ermeni sorunuydu. Büyük

bir Gregoryen "milletiyle" küçük Protestan ve Katolik "milletlerine" bölünmüş olan Ermeniler, Anadolu'nun doğu vilayetlerinin altısında oldukça büyük bir azınlık kesimi oluşturuyorlardı. Türkmen ve Kürt aşiretlerinin ağırlıklı olduğu bölgelerdeki Ermenilerin çoğu köylüydü. Yüzyıllardır bunlar Anadolu'nun doğudan batıya ulaşan önemli ticaret yolları boyunca göç etmişlerdi, öyle ki, 19. yüzyılda büyük Anadolu kentlerinin birçoğu ile İstanbul'da da önemli Ermeni yerleşim bölgeleri vardı. Yeni ortaya çıkmış olan milliyetçilik ideolojisi 1870'lerde kendisini Ermeniler arasında hissettirmeye başladı. Berlin Kongresi'nde bir Ermeni heyeti Anadolu'nun doğu vilayetlerinde reform talebinde bulunmuş ama sadece Rusya'dan gönülsüz bir destek görmüştü.

Sonra 1887'de Cenevre'deki mülteci öğrenciler tarafından *Hınçak* (Çan sesi) adlı radikal milliyetçi bir örgüt kurulmuş, bunu, 1890'da Tiflis'te kurulan ve daha ılımlı ve daha büyük bir sosyal demokrat örgüt olan *Taşnaksutyun* (Ermeni İhtilâl Federasyonu) izlemişti. Bu komitelerin hedefi Ermenilerin bağımsızlığıydı (Ermeni cemaatinin çoğunluğunun, özellikle de daha zengin olanlarının henüz düşünmedikleri bir şeydi bu) ve terörist saldırılar yoluyla dünyanın ilgisini çekmeyi amaçlıyorlardı.

Hükümet buna, bazı Kürt aşiretlerini *Hamidiye* Alayları denilen, Rus Kazak birliklerinden örnek alınmış yeni gayrı resmi birliklere almak suretiyle karşılık verdi. 1894 Sonbaharında bir dizi olay, Sason kazasında *Hamidiye* Alayları tarafından yapılan geniş çapta bir Ermeni katliamına yol açmıştı. Avrupa'da bir öfke fırtınası esti. Ancak Osmanlı hükümetini doğuda reformları başlatmaya zorlama yollarına ilişkin büyük güçlerin kendi aralarında yaptıkları deneme kabilinden görüşmeler güçler arası rekabet yüzünden başarısızlığa uğradı. 1895 ve 1896'da doğuda yine yaygın katliamlar oldu ve bir Ermeni gurubunun Osmanlı Bankası'nın

yönetim merkezini işgal ettiği ve havaya uçurmakla tehdit ettiği İstanbul'da da geniş çaplı katliamlar oldu. Büyük güçler yine etkili olmadılar. 1896'dan sonra Osmanlı hükümeti giderek denetimi sağladı ve kavga yatıştı.

Osmanlıların Avrupa'daki itibarı Ermeni meselesi yüzünden çok azalmışken, 1897 ilkbaharında İmparatorluğun (yeni bir Girit isyanını açıktan açığa destekleyen) Yunanistan'a savaş ilan edip onu birkaç hafta içinde yenmesiyle Osmanlıların kendine olan güveni aniden arttı. Osmanlıların kazandıkları toprakları ellerinde tutmalarına Avrupalı güçlerce izin verilmemiş ama Yunanistan büyük bir tazminat ödemek ve isyana olan desteğini kesmek zorunda kalmıştı.

Milliyetlere ilişkin (Makedonya, Ermenistan, Girit) sorunların hiçbiri çözümlenmemişti. Bununla beraber 1896'dan sonra ağır siyasal bunalımlar az çok hafiflemiş gözüküyordu ve Abdülhamit yönetimi bir on yıl kadar göreli bir istikrar sağlama yeteneğine sahip olmuştu.

Maliye ve ekonomi

Abdülhamit'in miras aldığı mali durum da siyasal durum kadar güçlükler ve sorunlarla doluydu. Devlet 1875'te borcunu ödeyememiş ve Rus savaşı muazzam harcamalara yol açmıştı. Bu yüzden İmparatorluk iflas etmiş bulunuyordu ve zamanın ekonomik bunalımında zaten çok fazla cimrileşmiş olan Avrupa para piyasalarındaki itibarı ve güvenilirliği de tümden yok olmuştu. 1878'de barış yapılır yapılmaz borç bunalımına ilişkin müzakereler başlamış ve sonraki birkaç yıl zarfında aşama aşama bir çözüm geliştirilmişti.

Daha önce Tunus ve Mısır'da olduğu gibi çözüm, 1881 *Muharrem Kararnamesi* ile, *Düyun-ı Umumiye İdaresi*'(DUI)nin kurulmasında bulunmuştu. Bu kuruluş Osmanlı devlet tahvillerinin Avrupa'daki hamillerini temsil

eden kişilerden oluşan bir idare meclisiyle yönetiliyordu. DUİ modern bir bürokrasi kurmuştu ve buradaki memur sayısı sonunda 5000'in üstüne ulaşacaktı. DUİ bu bürokrasi sayesinde, bazı vilayetlerin vergileri, tuz ve tütün tekelleri ve ipek, alkollü içkiler, balıkçılık gibi değişik alanlardaki vergiler türünden birtakım gelir kaynaklarını doğrudan yönetiyordu. Bu devlet gelirleri masraflar düşürüldükten sonra devlet borçlarının faizlerinin ödenmesinde kullanılıyordu. DUİ vergi tahsilinde hükümetten daha etkindi ve muntazam devlet gelirlerinin aşağı yukarı üçte birini denetlemekteydi. Avrupa sermayesinin DUİ vasıtasıyla Osmanlı ekonomisine doğrudan müdahale ediyor olması ve Osmanlı yönetiminin yavaş yavaş işlerlik kazanması, Rum ve Ermeni aracıların Tanzimat döneminde ekonomide geliştirmiş oldukları güçlü konumlarının etkisini bir ölçüde azaltmıştı.

Abdülhamit hükümeti uzun bir süre dışarıdan çok az borç almış ve aldığından çok daha fazla, eski borç ödemiştir. Yeni borçlanmalar ancak 20. yüzyıl başında hızlanmıştı. Abdülhamit saltanatının Avrupa'daki "Büyük Bunalım"a tesadüf eden ilk yirmi yılında, uluslararası ticaretin büyümesi de yavaş olmuştu. Ticaret 1896'dan itibaren Avrupa'nın sınai ekonomilerindeki iyileşmeye koşut olarak, 1830-1875 yıllarındakine göre daha yavaş bir hızda olmakla beraber yeniden artmaya başladı.

1888-1896 yıllarında İmparatorluk'taki yabancı şirketlerin ilk dolaysız yatırımları gerçekleşti. Yatırımların çoğu (üçte ikisi) demiryollarına yapılmıştı. Bu yatırım patlamasını teşvik eden kısmen kâr arayışı idi. (özellikle de Osmanlı hükümeti yapımcılar için bütün riski ortadan kaldıran kilometre garantisini ödemeye ikna edildiğinden beri). Ama, emperyalistler arası rekabetin ve yeni demiryolları çevresinde nüfuz alanları oluşturma arzusunun da büyük ölçüde etkisi olmuştu. 1896'dan sonra yabancı yatırımlar ani şekilde azalmış, 1905'ten

sonra ise çok daha yavaş bir hızla yeniden başlamıştı.

İngiltere, yüzyılın başından beri olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük ticaret ortağı olmayı sürdürüyordu. Bütün Osmanlı ihraç mallarının (esas olarak tarım ürünleri) yaklaşık dörtte birini ithal ediyor ve Osmanlı ithal mallarının yüzde 30 ila 40'ını sağlıyordu. Ancak, hükümetleri tarafından Kıta'daki öteki ülkelerin şirketleri gibi destek görmeyen İngiliz şirketleri yatırım bahsinde Fransa ve özellikle Almanya karşısında kaybetmişlerdi. İngiltere'nin toplam yatırımdaki payı bu dönemde yüzde 50'nin üstünden yüzde 20'nin altına düşmüş, oysa Alman yatırımları bariz şekilde yüzde 1 civarından yüzde 25'in üstüne çıkmıştı. Ama en büyük yatırımcı, payını yaklaşık yüzde 30'dan yüzde 50'ye çıkarmış olan Fransa idi.

İmparatorluğun geleneksel el sanatları sanayii, özellikle kıyı bölgelerinde, ucuz ithal sanayi ürünlerinden ciddi şekilde etkilenmiş ve etkilenmeye devam etmekteydi. Bununla beraber, bazı sınai sektörler yeniden yapılanmış ve ayakta kalmış veya tamamiyle yeni bazı iş kolları türemişti. Genel olarak bu yeni sanayiler (Bursa'da Ermeni girişimcilerce kurulan ipek fabrikaları, Uşak'taki halı sanayii, Selânik'teki bira fabrikaları ve kiremit imalathaneleri gibi), küçük işletmelerde çalışan, son derece düşük ücretli lonca dışı emekçilere, çok defa kadın ve çocuklara dayanıyordu. Ondan fazla işçiye sahip sanayi kuruluşlarının yüzde 90'dan fazlası gayrımüslimlerin mülkiyetindeydi.

Yeni sanayilerin büyümesi ve Avrupa'nın modern şirketlerinin doğrudan işe karışması, Osmanlı toplumunda gerginlik yaratmıştı. Geleneksel olarak kentlerdeki loncalar Osmanlı yetkilileri tarafından korunagelmişlerdi. Şimdiyse yetkililer çok defa, yabancı şirketlerce kavratılan rasyonel uygulama zorunlukları ile ezilmiş loncaların geleneksel talepleri arasında sıkışıp kalmışlardı.

Görüldüğü gibi, hükümetle Hıristiyan cemaatler, özellikle Ermeniler arasındaki ilişkiler yıllar geçtikçe çok gerginleşmişti, ama Sultan İmparatorluğun Müslüman nüfusunun büyük çoğunluğu tarafından seviliyordu. Böyle olmaması için bir sebep yoktu, çünkü, İmparatorluk'taki köylülerin varlık içinde olduklarını söylemek abartılı olsa da hiç olmazsa köylüler çoğunlukla savaşın, açlığın ve salgın hastalıkların büyük yıkımlarından zarar görmemişlerdi. Veba yüzyılın ortalarında büyük bir sorun olmaktan çıkmış, tifo ve kolera 1880 sonrasında gerilemişti. Sonuç olarak, 1870'lerin sonlarında yaklaşık 20.000.000 olan İmparatorluk nüfusu Abdülhamit'in saltanat döneminde yüzde 37 artışla yüzyılın sonunda 27.000.000'un üstüne çıkmıştı. Anadolu nüfusu daha da hızlı artmıştı.

Abdülhamit'in en büyük zayıflığı, kendi geliştirdiği eğitim kurumlarından çıkmış yeni bürokrat ve subay kuşaklarına, yani Osmanlı aydın zümresine sadakat aşılıyamamış olmasıydı. İmparatorluğun arta kalan kısımlarını çağdaşı Avusturya-Macaristan İmparatoru II. Franz Joseph gibi bütünüyle muhafaza etmede dikkati çekecek derecede başarılı olduğu öne sürülebilirse de, kendi hizmetindekileri yönlendirmede ve onlara ulaşılacak bir amaç sunmada tamamiyle başarısız kalmıştı.

Mülkiye ve Harbiye'de eğitim gören yeni kuşaklar, hem liberal ve anayasal düşüncelerin hem de kitaplarını gizlice okuyup, tartıştıkları Yeni Osmanlıların Osmanlı yurtseverliğinin etkisinde kalıyorlardı.

Kanun-ı Esasi askıya alındıktan hemen sonra, Abdülhamit'i indirip yerine, hakkında tamamen iyileştiği söylentileri dolaşan V. Murat'ı geçirmek amacıyla iki silahlı girişim olmuştu. Bu girişimlerden biri sabık Yeni Osmanlı Ali Su-

avî'nin, diğeri ise sabık padişahın mason dostlarının önderliğinde yapılmış, her iki girişim de başarısız olmuştu. Sonraki on yıl içerisinde önemli bir örgütlü eylem olmadı ama sıkı hükümet denetimine rağmen okullarda hafif tertip bir çalkantı sürmekteydi. İlk örgütlü muhalefet topluluğunun 1889'da, Mekteb-i Tıbbiye'de kurulmuş olduğu anlaşılıyor; bu tarihte dört öğrenci, amacı anayasa ve parlamentoyu geri getirmek olan *İttihad-ı Osmanî Cemiyeti*'ni kurmuştu. Sonraki birkaç yıl boyunca bu cemiyet çok yavaş şekilde büyüdü. Cemiyetin bazı üyeleri padişahın zaptiyesi tarafından tutuklanmış, bazıları ise dışarıya, çoğunlukla da Paris'e kaçarak tutuklanmaktan kurtulabilmişti. Bunlar Paris'te risale ve dergilerde Sultanı sertçe eleştiren mülteci Osmanlı meşrutiyetçilerinden küçük bir topluluk buldular. Bu topluluğun önde gelen şahsiyeti, Osmanlı parlamentosundan bir milletvekilinin oğlu olan, Bursa eski maarif müdürü Ahmet Rıza'ydı. Ahmet Rıza öteki mültecilerle birlikte *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (İTC) adında küçük bir cemiyet kurmuştu ve 1895'ten itibaren de Osmanlıca ve Fransızca dillerinde *Meşveret* gazetesini yayınlamaktaydı. Topluluk Fransa'da kendine *Jeunes Turcs* (Jön Türkler) adını vermişti.

İstanbul'daki gizli cemiyetin bazı hususlarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birleştiği ve bu cemiyetin adını kullanmakta olduğu anlaşılıyor. Ermeni bunalımı (1894-1896) sırasında, Abdülhamit yönetiminin gözden düştüğü ve uluslararası açıdan tecrit edildiği bu yıllarda, İTC'nin üye sayısı aniden hızlı şekilde artmıştı. Cemiyet'in 1896'da bir hükümet darbesi tertiplemeye teşebbüs ettiği anlaşılıyor, ancak hafiye örgütü gizli tertibi ortaya çıkarmış ve tertipçileri tutuklamıştı. İçlerinden çoğu sürgüne gönderilmişti.

İmparatorluk içindeki meşrutiyet hareketi ciddi bir darbe yemişti. Sonraki on yıl zarfında muhalefetin ağırlık merkezi Avrupa'daki mültecilere kaydı. Ara sıra bunlara sürgün yer-

lerinden kaçabilmiş Jön Türkler katılıyordu. Bunların gelişi harekete genellikle yeni bir ivme kazandırıyordu. Ayrıca rekabete de yol açıyordu, çünkü Jön Türkle'rin hepsi Ahmet Rıza'nın peşinden gitmeye istekli değildi. Buna sebep Ahmet Rıza'nın inançlı bir pozitivist haline gelmiş olması ve dini reddedişinde çoğu Jön Türk'ün kabul edemeyeceği kadar aşırıya kaçmasıydı. Kişiliğinin de bir payı vardı; Ahmet Rıza'nın uzlaşmaz ve geçimsiz bir kişi olduğu anlaşılıyor.

Rıza'nın liderliğine ilk büyük meydan okuma Mizancı Murat'ın 1896'da Paris'e gelişiyle oldu. Eski *Mülkiye* hocası Kafkas kökenli Mizancı Murat, önce İstanbul'da sonra 1895'te Kahire'de çıkardığı *Mizan*'ın yöneticisi olarak üne kavuşmuştu. Kendisi bir liberaldi, buna rağmen, hilafete ve İmparatorluğun İslâmî niteliğine Rıza'dan çok daha fazla önem veriyordu. Bu konuda, mülteciler grubunun çoğunluğuyla uyum içindeydi; bu grup kendisini, Paris'e vardıktan sonra Ahmet Rıza'nın yerine İTC'ye başkan seçti. 1897 yılı başlarında Murat ve bir grup taraftarı İTC'nin yönetim merkezini Cenevre'ye taşıdı.

Ancak altı ay sonra, Sultan Abdülhamit (Ermeni karışıklıklarının en kötü faslının bitmiş olması ve o yıl yapılan Yunan savaşının kazanılması sayesinde) artmış olan itibarından yararlanıp içerdeki ve dışardaki muhalefetin üstesinden geldi. Başkentte, tanınmış bütün Jön Türkler toplandı ve uydurma bir duruşmadan sonra Trablusgarp'a sürgüne gönderildi, aynı zamanda padişahın temsilcileri de Mizancı Murat'ı ve bazı önde gelen Jön Türk'ü "Sultana ıslahatlarında yardımcı olmaları" için geri dönmeye ikna etmeyi başarmıştı. İTC Sultanla olan bu anlaşmayı bir ateşkes olarak göstermeye çalıştıysa da, Abdülhamit yönetiminde ya da diplomasi hizmetinde arpalıkları kabul etmiş oldukları için çoğu Jön Türk önderi inanılırlık ve güvenilirliğini yitirmişti. Onların tavrı Ahmet Rıza'yı haklı çıkarmış ve Ahmet Rı-

za bir kez daha sürgündeki hareketin tartışmasız önderi olmuştu. Ne var ki hareket ciddi bir darbe yemiş bulunuyordu. 1897-1899 yılları hareketin en sönük zamanıydı.

1899 yılının Aralık ayında, zengin bir paşanın, oğulları Sabahattin ve Lutfullah'la Fransa'ya kaçan (Abdülhamit'in kayınbiraderi) Mahmut Celâlettin Paşa'nın Paris'e gelişiyle muhalefet hareketi canlılık kazandı. Üç yıl sonraki ölümüne kadar Paşanın Jön Türkler arasında, bir kuşak önce Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar arasında oynadığı role benzer bir rolü oldu. Ama, şimdi büyük oğlu Sabahattin, Ahmet Rıza'nın otoritesine en ciddi tehdidi oluşturmaktaydı. Sabahattin, İmparatorluğu canlandırmak için asgari devlete ve serbest girişimin gücüne inanan katıksız bir liberaldi, oysa Ahmet Rıza gitgide bir Osmanlı milliyetçisi haline gelmekteydi. Hareket ikisi arasında bölündü ve bu bölünme 1902'de Paris'te düzenlenen ilk "Osmanlı Liberalleri Kongresi"nde açığa çıktı.

Bu kongrede İmparatorluğun bütün milliyetleri temsil edilmişti. Ermeni örgütlerinin ve Sabahattin'in grubunun dahil olduğu çoğunluk, gerek şiddetin ve gerek İmparatorluğa yabancı müdahalesinin Abdülhamit'i ortadan kaldıracak vasıtalar olarak kabul edilebilir olduğunu ilan etti. Ahmet Rıza ise İmparatorluğun bağımsızlığı için endişe ettiğinden her iki vasıtayı da kabul etmedi. Kongre sonrasında Prens Sabahattin önce "Osmanlı Hürriyetperverân Cemiyeti"ni ve sonra 1906'da *Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni kurunca, bölünme resmiyet kazandı. Sabahattin'in grubu Kongre'de alınan kararlar gereğince, Trablusgarp'taki Osmanlı garnizonunun yardımıyla askerî bir darbe düzenlemeye kalkıştıysa da bu girişim hayata geçirilemedi.

1905-1906 yılları hareketin Ahmet Rıza önderliğindeki daha milliyetçi ve merkeziyetçi kanadı için en hayati yıllar-

dı. Osmanlı milliyetçiliği de meşrutiyetçiliği de 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'yla ve bu savaşın bitimindeki birinci Rus Devrimi'yle bir canlılık kazanmıştı. Bu savaşta, ilk kez bir Asya devleti Avrupa'nın büyük emperyalist güçlerinden birini yenmişti ve bunu izleyen kargaşada Çar, Rusya'da bir yasama meclisini ve bir ölçüde meşrutiyetçiliği kabule zorlanmıştı. Hemen ardından, 1906'da, geri kalmış İran'da bile meşruti bir devrim olmuştu. Bu olaylar Osmanlı muhalefet hareketine esin verici olmuştu, daha uygulamaya yönelik bir seviyede ise, iki yeni Jön Türk'ün, Bahattin Şakir ve Dr. Nâzım'ın Paris'e gelişleri harekete güç katmıştı. Ahmet Rıza uygulamaya yönelik bir siyasetçi olmaktan çok hep bir kuramcı olmuştu, ama yeni gelenler İTC'ye ilk kez, İmparatorluğun birçok kısmında ve komşu ülkelerde şubeleri bulunan ve etkin bir sekreteryası ile iletişim araçları olan sağlam bir örgütsel temel sağlamışlardı.

1907'de bütün muhalefet hareketini Paris'te bir ikinci kongrede birleştirmek için yeni bir girişimde bulunuldu. Bu kez inisiyatif Ermeni gruplarından gelmişti ve yeniden örgütlenmiş olan İTC bile şiddet yöntemlerinin kullanılmasını kabul etmişti. Bu tavır değişikliğinin nedeni İmparatorluk içindeki gelişmelerde yatıyordu. Gerek başkentteki büyük yüksek okullardaki ve gerek taşra merkezlerindeki küçük yerel gruplar 1896 yılındaki büyük tevkifattan kurtulmuş ama aralarındaki teması yitirmişlerdi. Sürekli yeni gruplar kuruluyordu, ama içlerinden hiçbiri ülke çapında sistemli bir örgütlenme ağı kurmayı başaramıyordu, tâ ki Eylül 1906'da Selânik'te *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* kurulana dek. Cemiyetin kurucuları genç bürokrat ve subaylardan oluşuyordu, içlerinden kimileri 1896'dan önce İTC'ye katılmıştı. Cemiyetin arkasındaki itici güç Mehmet Talât'tı. Edirneli bir posta memuru olan Mehmet Talât, eski İTC'ye katıldığı için 1896'da Edirne'den sürülmüştü ve şimdi Selâ-

nik Posta-Telgraf Müdürlüğünde telgraf başkâtibi idi. Onun örgütleme dehası sayesinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti Makedonya'da hızla yayılmıştı. Çok önemli bir gelişme de, 3.Ordu (Makedonya) ve 2.Ordu'dan (Edirne) subayların cemiyete katılmalarıydı. Bunda Üçüncü Ordu'nun kurmay subaylarından Binbaşı Enver başrol oynamıştı. Selânik grubu 1907'de Paris'teki mültecilerle temas kurmuş ve Ahmet Rıza'nın düşüncelerini Prens Sabahattin'inkilere göre daha uygun bulduklarından, gruplarını onun grubuyla birleştirme kararı almış ve İTC'nin geleneksel adını kendilerine mal etmişlerdi. Ancak bu ada rağmen İmparatorluk'taki muhalefet hareketine hakim olan merkez Paris'teki değil Selânik'teki merkezdi.

İmparatorlukta ve özellikle ordu içerisinde 1906-1908 yıllarında, pahalılık (enflasyon yüzyılın ilk yıllarında yeniden hızlanmıştı) ve maaş ödemelerinin normalden daha gecikmesinden dolayı hoşnutsuzluğun arttığı anlaşılıyor. İmparatorluğun birçok değişik bölgesinde belgelere geçmiş grevler ve küçük çaplı isyanlarla ortaya çıkan hoşnutsuzluk belirtileri ortamı hazırlamıştı, ama Temmuz 1908 Devrimi'nin doğrudan nedeni Makedonya sorunu idi.

O yılın Haziran ayında Rus Çarı ve İngiltere Kralı VII. Edward Baltık kıyısındaki Reval'de buluştu. İngiltere ve Rusya, Almanya'ya karşı duydukları ortak korkudan dolayı gittikçe birbirlerine daha yakınlaşmaktaydı ve bu nedenle her iki ülkenin devlet adamları aralarındaki sorunların bazılarını çözmeye çalışıyordu. Çıkan sonuçlardan biri, Makedonya sorununun çözümüne yönelikti; yabancı denetimini esas alan bu öneriye göre padişah sadece görünüşte hükümdar konumunda kalacaktı. Reval görüşmesinin haberi (İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamayı kabul ettikleri söylentisiyle beraber) Selânik'e ulaşınca, İTC eyleme geçmeye karar verdi. Bu zamanlamada

muhtemelen, hükümet ajanlarının örgütün unsurlarını ortaya çıkarmak üzere olduklarının keşfedilmesinin de bir etkisi olmuş olmalıydı.

Cemiyet üyesi subaylar (aralarında Enver de vardı) eşgüdümlü bir harekâtla, askerleriyle dağa çıkıp Kanun-ı Esasî'nin geri gelmesini talep ettiler. Sultan Makedonya'ya önce güvenilir subaylar ve sonra da Anadolu'dan asker gönderilmesi suretiyle isyanı bastırmaya çalıştı, ancak subaylardan kimisi öldürüldü, ve gemilerindeki İTC kışkırtıcılarının etkisinde kalan askerler isyancılarla savaşmayı kabul etmediler. Padişah pes etti ve 23 Temmuz 1908 gecesi otuz yıllık bir aradan sonra Kanun-ı Esasî yeniden yürürlüğe konuldu.

BÖLÜM II

Türk tarihinde Jön Türk dönemi (1908-1950)

8.
İkinci Meşrutiyet Dönemi

1908 Meşrutiyet Devrimi

Temmuz 1908 Devrimi 3. (Makedonya) ve 2. (Trakya) Orduları'ndaki İttihatçı subayların eylemlerinin sonucuydu. İmparatorluğun Avrupa'daki vilayetlerinde bu yeterince açıktı, çünkü İTC, Meşrutiyet rejiminin yeniden kurulduğunu ilan etmek ve Meşrutiyetin yararlarını halka açıklamak için her büyük kente heyetler göndermişti. Bu heyetlerin başındaki İttihatçı subaylar, bu değişimin gerçek sorumlusunun padişah değil Cemiyet olduğunu açıklamaya özellikle dikkat etmişlerdi. Ama durum, Asya'daki vilayetlerde ve başkent İstanbul'da çok farklı görünüyordu. Abdülhamit rejiminin sıkı sansürü Makedonya'dan gelen haberlerin halka ulaşmasına engel olmuştu. Bu nedenle padişah olaylara ilişkin kendi yorumunu başarı ile sunabildi; hain danışmanları tarafından aldatılıp ülkenin meşrutiyet yönetimine hazır olmadığını düşünmeye sevkedilmişti, ama şimdi ve kendi rızasıyla artık meşrutiyet için zamanın geldiği sonucuna varmıştı.

Haber etkisini bir kere gösterdikten sonra (bu biraz zaman almıştı, çünkü başkentteki ilk duyuru, yeni seçimleri bildiren gazetelerdeki başlıksız, göze çarpmayan üç satırlık bir haberdi) İstanbul ve Asya'daki halkın tepkisi Makedonya'daki halk tepkisinin aynısı olmuştu; olağanüstü bir sevinç ve ferahlama vardı, her meslekten ve Müslüman, Musevi, Hıristiyan her cemaatten insan caddelerde kardeşlik gösterileri yapıyor, birbirini kutluyordu. Yaşamın bir şekilde şimdi daha iyiye doğru değişeceğine dair genel ama dile getirilmemiş bir beklenti vardı. Aynı zamanda, başkent dahil birçok yerde halk, memurları işlerinden attırarak ve hafiye örgütlerinin bilinen üyelerinin peşini yakalayıncaya kadar bırakmayarak eski rejimin temsilcilerinden öcünü alıyordu.

Meşrutiyet devriminin getirdiği düşünce, ifade ve toplantı özgürlüğünün etkisi sadece sevinçli ya da öfkeli siyasal gösterilerle kalmamış, ayrıca işçiler arasında yaygın çalkantılara da sebep olmuştu. İşçiler fiyat artışlarını (devrimden sonraki ilk iki ay içerisinde enflasyon yüzde 20'ydi) telafi etmek için ücret artışı talebinde bulunmuşlar, talepleri yerine getirilmeyince de imparatorluğu bir grev dalgası sarmıştı. Altı ay içerisinde 100'ün üstünde grev olmuştu. Halkın siyasal gösterilerde içindekileri döküp ferahlamasından hoşnut olan hükümet, bu grevlerden korkuya kapılmış ve kamu kesiminde sendikaları yasaklayan, zorunlu hakem usulünü getiren ve grev eylemini son derece güçleştiren iş yasasını İTC'nin desteğiyle çıkararak tepkide bulunmuştu. Bu yasa işçi hareketini etkin şekilde bastırdı ve II. Meşrutiyet döneminin daha sonraki dönemi boyunca hemen hiç grev olmadı. İTC'nin grevcilerin bozguna uğratılmasındaki rolü ilginçtir, çünkü -anayasal özgürlüğün *en önde gelen* şampiyonu olan- Cemiyet, örgütlü işçilerin pek de fazla olmayan özgürlüğünün bastırılmasında gayet açık şekilde kapitalistlerin tarafını tuttuğunu göstermişti.

Mülteci hareketinin önderleri gibi İmparatorluk dahilinde sürgünde olanlar da, İstanbul'a döndüklerinde kahramanlara yaraşır şekilde karşılandılar. Buna rağmen bu kişiler, devrimden önce İmparatorluk içindeki muhalefet hareketiyle en çok temasta bulunmuş olan iki parti örgütçüsünün, Bahaettin Şakir ve Dr. Nâzım'ın dışında, tam nüfuzlu konumlar elde edemediler. İTC içerisindeki siyasal güç Selânik'ten gelenlerin elinde kaldı.

İTC'nin bu coşku havasında iktidarı kendi denetimi altına almayışı, hatta yirmi yıldır büyük çabalar harcayarak karşı koymuş ve yermiş olduğu padişahı tahttan indirmemiş olması şaşılacak bir şeydi. Bunun bir nedeni, padişahın kamuoyunu istediği şekilde yönlendirmesi sayesinde birçok kimsenin onu olayın kahramanı olarak görmesiydi. İTC liderleri padişaha güvenmedikleri halde, onu azledecek gücü kendilerinde bulamıyorlardı. Hele hükümetin dizginlerini kendi ellerine geçirecek güvene hiç sahip değillerdi. Yaş ve kıdem, Osmanlı toplumunda otoritenin çok önemli önkoşullarıydı ve çoğu yüzbaşı ve binbaşı ya da küçük bürokrat olan yaşları yirmilerinin sonlarında ve otuzlarının başlarında olan Jön Türklerde ikisi de yoktu. Bu yüzden Cemiyet, siyaset işlerini Sadrazam Sait Paşa yönetimindeki mevcut hükümetin eline bırakmayı yeğledi. Bu arada, uygun gördüğü zamanlarda siyaset işlerine müdahale ederek, henüz erişilmiş meşruti özgürlüğü korumanın bekçiliğini üstlenmişti. Sonraki yıllarda, İTC'nin hiçbir resmî sorumluluğu olmaksızın baskı uygulayan ve siyasal iktidarı elinde tutan gizli bir cemiyet olarak bu konumunun istikrarsızlık yaratan bir etken olduğu görülecekti.

İTC'nin müdahalede bulunduğu ilk çatışma, padişahın, Harbiye ve Bahriye nazırlıklarına ilişkin sadrazamın tercihini onaylamak yerine, bu nazırları doğrudan doğruya atamak için ısrarda bulunmasından kaynaklandı. Sait Paşa pa-

dişalılı destekleyince, Cemiyet onu istifaya zorladı. Onun yerine Ağustos ayında, İngiliz taraftarı bir liberal olarak tanınan *Kıbrıslı* Kâmil Paşa atandı.

Devrim sonrasındaki ayların en önemli olayı otuz yıldır ilk kez yapılan seçimler idi. İTC devrim öncesinde sadece Avrupa'daki vilayetlerde çok güçlü bir taşra örgütüne sahipti. Şimdiyse örgütünü Asya'daki vilayetlerde ve Kuzey Afrika'da yayma çabası gösteriyordu. Yeni şubeler kimi zaman, Abdülhamit'in sürgüne göndermiş olduğu kişilerden oluşan mevcut yerel muhalefet topluluklarının İTC örgütlerine dönüştürülmesi suretiyle kurulmaktaydı. İTC'nin şube örgütleri genellikle, meslek sahipleri (öğretmenler, avukatlar, doktorlar), Müslüman tüccarlar, lonca başkanları ve toprak sahipleri ittifakından oluşuyordu. Cemiyet neredeyse sırf Müslümanlardan bilhassa da Türklerden oluştuğu halde yeni parlamentoda sandalye garantisi vererek diğer uyrukların işbirliğini elde etmeye çalışıyordu. Sonunda Türkler 288 sandalyenin yüzde 50'sinin biraz üstüne sahip oldular.

Seçimlerde İTC'nin yanı sıra aday olan tek örgüt, Prens Sabahattin'in (o da geri dönmüştü) taraftarlarının Eylül ayında kurmuş oldukları yeni parti, *Osmanlı Ahrar Fırkası*'ydı. Ancak bu partinin ülke çapında bir örgütü yoktu ve sadece bir sandalye kazanabilmişti.

Mutlak zafere rağmen, İttihatçıların etkisi doğrudan olmaktan çok dolaylı idi, çünkü İttihatçılar İmparatorluğun birçok yerinde İTC'nin kendi üyelerinden çok, isimlerinin İttihatçıların listesine aday olarak yazılmasına izin veren yerel eşrafa bel bağlamak durumunda kalmışlardı. Bu, parlamentodaki parti disiplininin çok zayıf olması demekti.

Böylece devrim ve seçimler sonrası ortaya çıkan siyasal durum, sarayın iktidarının gemlenmiş ama yok edilmemiş olduğu, Babıâli'nin başta gelen bürokratlarının 1878'den bu yana ilk kez bağımsız bir siyasi etmen olarak ortaya

çıktıkları ve İTC'nin hükümeti denetlemek için parlamentodaki çoğunluğuna bel bağlayarak arka planda kaldığı bir durumdu.

31 Mart isyanı

İTC, devrimin şaşırtıcı başarısından sonra ülkedeki en sözü geçen güç olduğu halde, 1908 yılı boyunca ve 1909'un ilk aylarında muhalefetin iki türüyle artan şekilde uğraşmak zorunda kaldı. Biri, seçimlerde başarısız olan ve gittikçe kızgınlık duyan *Ahrar Fırkası*'nın muhalefetiydi. İTC'nin baskısına *Ahrar Fırkası* üyeleri gibi öfke duyan Kâmil Paşa da bu topluluğa katılmış ve kendisiyle İTC arasındaki ilişkiler gittikçe gerginleşmişti. 14 Şubat'ta İTC Kâmil Paşa'yı görevinden atmayı ve yerine Cemiyet'e yakın olan Hüseyin Hilmi Paşa'yı geçirmeyi başardı. Muhalefet tarafından amansız bir basın kampanyası başladı, buna İttihatçıların yayın kuruluşları tarafından aynen karşılık verildi. 6 Nisan'da, en şiddetli İttihatçı aleyhtarı olan gazetelerden birinin başyazarı olan Hasan Fehmi -muhtemelen bir İttihatçı görevli tarafından- öldürüldü. Ertesi gün yapılan cenaze töreni Cemiyet aleyhinde bir kitle gösterisine dönüştü.

İTC'nin karşısına çıkan ikinci muhalefet türü, özellikle ulema ile tarikat şeyhlerinin alt tabakasından olan muhafazakâr dinci çevrelerden gelmekteydi. Ekim 1908'e rastlayan Ramazan ayı sırasında, meyhane ve tiyatroların kapanması, fotoğraf çekiminin yasaklanması ve kadınların hareket özgürlüğünün kısıtlanmasının talep edildiği birçok olay ve en az iki ciddi ve şiddetli gösteri olmuştu. 3 Nisan'da, Nakşibendi şeyhi Derviş Vahdeti'nin *Volkan* gazetesi etrafında çoktandır faal bir topluluk olan dinci aşırılar, *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti*'nde örgütlendiler. Bu topluluk, Jön Türklerin siyaseti ve din dışı, dünyevi yaklaşımına karşı

büyük çaplı bir propaganda düzenledi.

İttihatçılar ve yabancı gözlemciler, geçmiş aylardaki bütün bu iç çekişmeye ve artan gerginliklere rağmen, 12 Nisan 1909 (30 Mart 1325) gecesi başkentte İslâm'ın ve şeriatın geri gelmesi adına silahlı bir ayaklanma patlak verdiğinde tam bir şaşkınlığa uğradılar. O gece, Taşkışla'da bulunan ve İTC tarafından henüz bir hafta önce güya daha az güvenilir Arap ve Arnavut askerlerinin yerine geçmeleri için getirilmiş olan Makedonya taburları subaylarını esir alarak ayaklandılar. Çok sayıdaki *softa*yla, medrese öğrencileriyle birlikte meclis binasına yürüdüler. Sabahleyin onlara gittikçe daha çok asker ve *ulemâ* katıldı. Hükümet ne yapacağını bilmez haldeydi. Kendine bağlı birlikleri sevketmeyi göze alamamış, bunun yerine zabtiye müdürünü gösterici kalabalığının isteklerini dinlemeye göndermişti. Askerlerin sözcüleri altı istekte bulundular:

• Sadrazamın, Harbiye ve Bahriye nazırlarının azledilmesi

• Bazı İttihatçı subayların başka yerlere gönderilmesi

• Meclis-i Mebusan'ın İttihatçı Başkanının (Ahmet Rıza) değiştirilmesi

• Bazı İttihatçı milletvekillerinin İstanbul'dan uzaklaştırılması

• *Şeriat*ın geri getirilmesi

• İsyancı askerler için genel af.

Bu talepler karşısında Sadrazam öğleden sonra saraya gidip istifasını sundu, istifası Sultan tarafından kabul edildi. Ertesi gün, renksiz bir diplomat olan Tevfik Paşa'nın (Okday) sadrazam olarak atandığı ilan edildi. Yeni kabinenin Harbiye Nazırı Müşir Ethem Paşa askerleri ziyaret etti, onlara övgüde bulundu ve bütün isteklerinin karşılanacağına dair söz verdi. Askerler ve *softalar* zaferlerini coşkun bir şekilde kutladılar. Aynı zamanda, ünlü İttihatçılara karşı en az yirmi kişinin ölmesiyle sonuçlanan bir katliam gerçek-

leşmişti; ölenlerin çoğu subaydı, ama içlerinde ünlü İttihatçılarla karıştırılan iki de milletvekili bulunuyordu.

İttihatçılar yeraltına kaymış ya da başkentten kaçmıştı. Bunun sonucunda, İTC'nin çoğunluğa sahip olduğu Meclis-i Mebusan'da yeterli sayı kalmamıştı. Yine de, mecliste hazır bulunan milletvekilleri askerlerin isteklerini kabul ettiler ve aynı zamanda da, şeriatın ve anayasanın muhafaza edileceğini ilan ettiler.

Ahrar liderleri ilk günden beri, isyanı tamamen İTC aleyhtarı bir olaya dönüştürmeye ve isyanın gerici, Meşrutiyet aleyhtarı ve Abdülhamit taraftarı bir yöne gitmesini önlemeye çalışmışlar ama başaramamışlardı. Bu arada, *Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye*'de birleşen üst rütbeden ulemâ ise ayaklanmayı hiç desteklememiş ve 16 Nisan'dan itibaren de açıkça kınamıştı.

İTC İstanbul'dan sürülmüştü ama taşradaki, özellikle de Makedonya'daki konumunu korumuş ve derhal karşı tedbirler almaya başlamıştı. Taşra kentlerinde halk gösterileri düzenlemiş ve meclisi ve sarayı telgraf yağmuruna tutmuştu. Halkı anayasanın tehlikede olduğuna inandırmak suretiyle, bilhassa Makedonya'da propaganda savaşını kolaylıkla kazanmıştı. 15 Nisan'dan itibaren de isyancılara karşı askerî bir sefer başlattı. Bu sefer için kurulmuş olan *Hareket Ordusu*, 3.Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın yönettiği düzenli birliklerden ve bu birliklere takviyede bulunan, çoğunluğunu Arnavutların oluşturduğu, 1908 Devrimi kahramanlarından biri olan Niyazi Bey yönetimindeki gönüllü birliklerden oluşuyordu. Bu askerler İstanbul yakınlarına trenle getirildiler.

Meclis-i Mebusan, Hareket Ordusu'nun kenti kuvvet zoruyla almasını önlemeye çalışmak için ordu karargahına bir heyet yollamış, ama olumlu bir yanıt alamamış, bunun ardından heyettekiler orduyla kalmaya karar vermiş, diğer

milletvekillerine de kendilerine katılmaları için bir çağrıda bulunmuşlardı. 22 Nisan'dan itibaren parlamentonun iki meclisi Ayastefanos'ta (bugünkü Yeşilköy) *Meclis-i Umumî-i Millî* olarak birlikte toplanmıştı.

Hareket Ordusu 24 Nisan günü sabah erken saatlerde fazla direnişle karşılaşmadan kenti işgal etti. İsyan bastırıldıktan sonra, sıkıyönetim altında iki askerî mahkeme kuruldu; Derviş Vahdeti dahil çok sayıda isyancı bu mahkemelerce mahkum edilip idam edildi. Birçok *Ahrar* önderi tutuklandı, ancak İngilizlerin baskısıyla serbest bırakıldılar. 27 Nisan'da, halen birlikte toplantı halinde olan parlamentonun iki meclisi, Sultan Abdülhamit'i tahttan indirdi. Yerine, küçük kardeşi Mehmet Reşat Sultan V. Mehmet olarak tahta çıktı.

Nisan 1909'daki olaylar için birkaç farklı neden gösterilebilir. Farklı topluluklar farklı nedenlerle Meşrutiyet yönetiminden hayal kırıklığına uğramıştı. Eski rejimin yıkılması Abdülhamit düzeninin üyeleri olarak yaşamlarını kazananları çok kötü etkilemişti, bunlara padişaha jurnaller vermiş olan İstanbul'da faal binlerce hükümet casusu da dahildi. Yeni hükümetin akılcı ve hesaplı politikaları, hükümet dairelerinde eski yönetimin adam kayırmacılığından kaynaklanan istihdam fazlalığına son vermeyi amaçlamıştı. Her kademeden binlerce devlet memuru işlerini kaybetmiş bulunuyordu. İstanbul gibi, devletin ana gelir kaynağı olduğu bir kentte bunun geniş kapsamlı sonuçları olmuştu.

Ordudaki başlıca sıkıntı kaynağı, askeri okullar ve Harbiye'de eğitim görmüş *mektepli* subaylarla, alt kademelerden yetişip gelen *alaylı* subaylar arasındaki sürtüşmeydi. Alaylı subaylar eski rejim tarafından kayırılmış, maaşları düzenli ödenmiş ve İstanbul içinde ve civarında Birinci Ordu'ya tayin olunmuşlardı. Mektepli subaylardansa kuşku duyulmuştu (bunda haklıydılar da, çünkü 1908 Meşrutiyet Dev-

rimi'ne yol açanlar bu modern eğitim görmüş subaylar olmuştu). Şimdi bu mektepli subaylar yönetimi ele almışlardı. Alaylı subayların birçoğuna yol verilmiş, rütbeleri indirilmiş ve daha kötüsü alt kademeden yükselip subay olmaya son verilmişti. Askerlerin de memnuniyetsizlik nedenleri vardı. Eski ordunun gevşek disiplinine ve rahat ortamına alışmışlardı, şimdiyse talimler sırasında başka şeylerle birlikte abdest ve namaz molalarını kaldıran, Prusya talim yöntemlerini zorla kabul ettirmek isteyen genç subaylarla karşı karşıya idiler.

Meşrutiyet devriminden bu yana sekiz aydır açıkça laik yasalar çıkartılmadığı halde, alt rütbeden *ulemâ* belirli bir şekilde, devrimin yol açtığı ortam değişiminin kendilerini tehdit ettiği duygusuna kapılmıştı. Bu topluluğu özellikle tahrik eden bir tedbir, sınavlarından zamanında geçemeyen din okulları öğrencilerinin askeri hizmetten artık muaf tutulmamaları idi.

Jön Türk topluluğu içerisinde, İttihatçıların sorumsuz siyasalarını ve sahip olduğu iktidar tekelini diline dolayan *Ahrar* muhalefeti ile olan uyuşmazlık da isyanın meydana gelebileceği ortamın yaratılmasına yardımcı olmuştu.

Karşıdevrimi kimin başlattığı meselesine gelince; İTC suçu tamamen Sultan Abdülhamit'in ve Şeyh Vahdeti'nin *İttihad-ı Muhammedi*'sinden gelen dinsel muhalefetin omuzlarına yıkmıştı. O sıralarda, isyancılarda bol para bulunmasında ve askerlere ödemelerin görünüşte altınla yapılmış olmasında da Abdülhamit'in parmağı olduğu düşünülmüştü. Aynı nedenle bazıları, İngiltere ile Osmanlı liberalleri arasındaki yakın ilişkileri göstererek İngiltere'nin bulaşmış olmasından kuşkulanmıştı. Yine de padişahın ayaklanmanın 11 günü boyunca son derece ihtiyatlı davrandığı açıktır. Askerleri açıktan açığa tanımamazlık etmemekle beraber, ne onların taleplerini açıktan açığa desteklemiş ne de eylemle-

rini yönlendirmeye çalışmıştı. Hareket Ordusu kente girdiğinde, görünüşte onu rahat karşılamış ve saraydaki askerlere direniş göstermemelerini emretmişti. Sonradan anılarında, isyanla herhangi bir ilişkisinin olduğunu yalanlamıştı.

İsyancılarca dile getirilen talepler, askerî mahkemeler önünde yapılan ve muhalefet liderlerinin anılarında yeralan tanıklıklar, baş tahrikçi olarak siyasal muhalefet partisi *Ahrar*'ı göstermektedir. İsyancıların saldırılarında İttihatçı kişileri ve iş yerlerini seçmiş olmaları da bu görüşü desteklemektedir. Bununla beraber, Şeyh Vahdeti ve İttihad-ı Muhammedi çevresindeki dinci muhalefetin, ayaklanmanın örgütlenmesinde ve askerlerin harekete geçirilmesinde önemli bir rolünün olduğu açıktır. Çok büyük bir olasılıkla, ayaklanmayı ilk kışkırtan liberal muhalefet olmuştu. Kendi gücünü olduğundan fazla görüp, dinci toplulukları kullanabileceğini düşünmüştü, ama ayaklanmanın başlamasının hemen ardından hakimiyet kuracak konumda olmadığı ortaya çıkmıştı.

1909 karşıdevrimi taşraya tam olarak yayılmamıştı. Ama karşıdevrime bağlanabilecek bir şiddet olayı olmuştu. Adana vilayetinde eski rejimin bazı taraftarları, merkezî hakimiyetin bozulmasını İttihatçılara saldırmak için fırsat bilmişti. Ayaklanma bir katliama dönüşmüş ve çok sayıda Ermeni yurttaşı katledilmişti.

1909-1913 yıllarındaki siyasal çekişme

Cemiyet fena halde sarsılmıştı. Karşıdevrim, Meşrutiyet rejiminin ve Cemiyet'in taraftarı olduğu türden modernleşme politikalarının zayıf ve dayanıksız olduğunu ortaya koymuştu. Bu anlamda karşıdevrim, ne İttihatçıların ne de 1918'den sonraki haleflerinin unutmayacakları hem sarsıcı bir deneyim hem de bir ders olmuştu.

Karşıdevrimin bastırılmasıyla iktidar ordunun, bilhassa da başkomutan Mahmut Şevket Paşa'nın eline geçmişti. Mahmut Şevket Paşa üç ana ordunun, Birinci (İstanbul), İkinci (Edirne) ve Üçüncü (Manastır) Orduların Müfettişliği'ne getirildi. Mahmut Şevket Paşa'nın otoritesine ne Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi, ne onun yerine Aralık 1909'da geçen Hakkı Paşa kabinesi, ne de İTC meydan okuyacak konumda değildi. Sonuçta, sonraki birkaç yıl süresince, ordu her bakımdan hukukun üstündeydi (zaten Temmuz 1912'ye kadar da sıkıyönetim vardı). Öte yandan, Cemiyet orduya karışmadığı sürece arzu ettiği yasa değişikliklerini yapmakta serbestti.

Böylece, İttihatçı ağırlıklı Meclis-i Mebusan, Meşrutiyet düzeninin pekişmesini hedefleyen bir yasama programına girişti. Ağustos 1909'da anayasanın bazı maddeleri sonunda tam bir meşruti ve parlamenter rejim kuracak ölçüde değiştirildi. Bundan böyle padişah, sadece sadrazamı ve şeyhülislâmı atama hakkına sahip bulunuyordu. Parlamento artık yalnızca kabinenin güvenoyu almaması durumunda feshedilebilecek, feshedilme durumunda ise üç ay içerisinde seçimler yapılacaktı. Yasaların yapılması ve antlaşmaların akdi parlamentonun imtiyazına geçmişti.

Bu anayasal değişikliklerin ardından, sonraki aylar içerisinde merkezî otoritenin güçlendirilmesini ve bireysel ve toplumsal özgürlükleri sınırlamayı amaçlayan bazı yasalar geçirildi: kamu toplantıları, cemiyetler, eşkiyalık ve grevlere ilişkin yeni yasalar ile yeni -ve kısıtlayıcı- basın yasası gibi. Askerlik hizmeti hakkındaki yeni bir yasa Müslüman gayrımüslim bütün Osmanlı erkeklerini askerlik ödevi ile yükümlü kılıyordu. Yeni bütçe sarayın nüfuzunun azalmış olduğunu gösteriyordu, çünkü sultan ailesinin harcamalarının üçte ikisi kesilmişti. Son olarak, maaşlarda kesintiye, erken emekliliğe ve rütbe tenziline gidilerek hem bürokrasi

ve hem de (Mahmut Şevket Paşa'nın izniyle) subay takımı budanmış ve yeniden düzenlenmişti. Orduda, Abdülhamit zamanında alaydan yükselmiş subayların çoğu tasfiye edilmişti. Sonuçta, sonraki birkaç yıl boyunca onbinin üstündeki subay, başka deyimle subayların aşağı yukarı üçte biri tasfiye edilmiş bulunuyordu.

1909-1913 yıllarında süren sorunlardan biri ordunun yani subayların siyasetteki rolü ve diğeri -halen gizli olan- Cemiyet ile onun egemen olduğu meclis arasındaki ilişki idi.

Rütbe ve kıdemce küçük olan subayların İTC'deki konumları sayesinde fazla siyasal nüfuza sahip olmaları ordu içindeki disipline çok zarar veriyordu, çünkü siyasal hiyerarşi subayların askeri hiyerarşisini alt üst etmekteydi. Ordunun Nisan ayında Cemiyet'i değil anayasayı kurtarmak için müdahalede bulunmuş olduğunu belirten Mahmut Şevket Paşa, subayların kendilerini sadece askerlik işine hasretmelerini aksi takdirde orduyu terketmelerini istedi. Buna özde İTC rıza gösterdi. Subayların siyaset dışı kalmasına ilişkin önergeler İTC kongrelerinde kabul edildi.

Bununla beraber, Nisan'daki olaylar aynı zamanda, İTC'nin siyasal konumu açısından sonuçta kendi asker üyelerine ve ordu üzerindeki kendi nüfuzuna bel bağlamış olduğunu göstermişti. Anayasayı açıkça ihlal ettiği halde, halen hizmette olan subayların mecliste oturmalarına izin verilmişti. 1910 sonrasında yeniden ortaya çıkan muhalefet askerlerin siyasete karışması ve ordunun siyasallaşmasını özellikle istememekteydi, ama istediğini elde edemeyince aynı muhalefet, ordu içerisinde İttihatçı karşıtı bir hareket örgütledi ve silahlı bir ayaklanma ile tehdit etti. Bu ikilem II. Meşrutiyet dönemi süresince çözümlenemeden kaldı.

Aynı durum ikinci sorun için de, yani Cemiyet'le parlamento arasındaki ilişki için de geçerliydi. Muhalefet İTC'yi iktidarı sorumsuzca kullandığı için kınamaktaydı. İTC bu-

na tepki olarak, 1908 sonbaharındaki birinci kongresinde siyasal bir parti haline gelmeye karar verdi.

Ancak, parlamentonun İttihatçı üyelerinden oluşan bu parti Cemiyet'in yerini almadı, onunla yan yana varlığını sürdürdü. Parti disiplinine sahip olmadığından dolayı bu meclis grubuna İTC liderleri tam güvenmiyorlardı ve dolayısıyla İTC'nin iç tüzüğü asıl iktidarın merkez-i umumi (genel merkez) ile kalem-i umumide (genel sekreterlik) kalmasını sağlamıştı. Meclisteki partiye daha fazla söz hakkı ancak 1914 sonrasında, artık sadece düşünmeden onaylayan bir kurum haline geldiğinde verildi.

Nisan 1909'da sindirilmiş olan muhalefet, sonraki yıllarda yavaş yavaş yeniden ortaya çıktı. 1909-1911 yıllarında yeni bazı partiler kuruldu; bazısının kurucusu İTC'nin eski hasımlarıydı, ama diğerlerinin kurucuları ise ya daha liberal ya da daha muhafazakâr bir çizgiden yana olan muhalif İttihatçılardı. Birinci öbekte, 1909 sonlarına doğru kurulmuş olan *Mutedil Hürriyetperveran Fırkası* ile *Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası* bulunmaktaydı. Bunlardan ikincisinin yönetim merkezi Paris'teydi. 1910 ilkbaharında kurulmuş olan *Ahali Fırkası* ile 1911 başlarında kurulmuş olan *Hizb-i Cedid* (Yeni Parti) ikinci öbeğe mensuptu. *Hizb-i Cedid*, İTC'nin aşırı milliyetçi politikalarından ve laik eğilimlerinden düş kırıklığına uğramış olan eski İttihatçı Miralay Sadık tarafından kurulmuştu. Paradoksal biçimde, Miralay Sadık'ın başlıca siyasal isteklerinden biri subayların siyasete karışmaktan kaçınmaları idi. İTC'nin gizli bir cemiyet olmayı bırakmasını da talep etmekteydi.

Bu dönem, örgütlü sosyalist faaliyetin İmparatorluk'ta ilk ortaya çıkışına da sahne oldu. İstanbul'da küçük bir solcu aydın çevresi vardı ve bunlar İttihatçıların Meşrutiyet Devrimi sonrasında sendikaları ve grev eylemini yasaklamış olmasına karşı çıkıyorlardı. Bu gruptaki başlıca şahsiyet, *İsti-*

rak dergisini çıkaran Sosyalist Hüseyin Hilmi'ydi. Bu zat Eylül 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurdu. İsmine karşın, gerçek bir sosyalist parti olmaktan çok ilerici, liberal bir partiydi. Parti çok küçük bir topluluktu, mecliste temsilcisi bulunmuyordu ve hiç nüfuzu yoktu. Partinin, Dr. Refik Nevzat tarafından yönetilen Paris şubesi Fransız sosyalistlerinden biraz destek görüyordu.

1910'da Arnavutluk'ta büyük çaplı bir ayaklanmanın patlak verişi ve 9 Haziran'da ünlü muhalif gazeteci Ahmet Samim'in öldürülmesiyle muhalefetteki büyüme yeni bir ivme kazandı. Ahmet Samim olayı, 1909'daki Hasan Fehmi cinayetinin hemen hemen bir kopyasıydı ve karşıdevrimin tekrarından korkan Cemiyet, Temmuz ayında önde gelen bazı muhalifleri gizli bir tertibin ortaya çıkarılmış olduğu bahanesiyle tutuklattırdı. Yine de muhalefet büyümeye devam ediyordu ve 1911 yılı başında durum o denli ciddileşti ki, İTC uzlaşmadan yana bir tavır takınmak suretiyle muhalefeti yatıştırmaya çalıştı. Talât dahil bazı katı İttihatçılar hükümetten çekildi ve 23 Nisan'da, nüfuzu gittikçe artan Miralay Sadık tarafından dile getirilen muhalefet taleplerinin kabul edildiği on maddelik yeni bir program yayınlandı. Bu şimdilik muhalefeti yatıştırmış görünüyordu ve Hakkı Paşa kabinesi 27 Nisan'da açık farkla güvenoyu almıştı, ama bu sadece anlaşmazlıkların üzerini örtmüş oluyordu.

İtalya savaş ilan edip Afrika'daki son Osmanlı eyaleti olan Trablusgarp'ı işgale başlayınca Hakkı Paşa 29 Eylül'de istifa etti ve kabinesi sorumluluğu omuzlamak zorunda kaldı. Hakkı Paşa'nın yerine sekizinci kez sadrazam olan tecrübeli Sait Paşa geçti.

İTC karşısındaki muhalefet hızla güçlenmekteydi. Kasım ayında hemen hemen bütün muhalefet grupları ve partileri yeni bir partide, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*'nda (Fransızca adıyla *Entente Libérale*) birleştiler. Bu parti, İTC'den nefret

etmelerinin dışında hemen hemen hiç ortak noktaları olmayan muhafazakârlar ve liberallerin bir yığınıydı. Bu durum yine de partinin kısa vadede etkisiz kalmasına sebep olmadı. Kurulduktan üç hafta sonra, herkesi şaşırtacak şekilde İstanbul'da İTC adayını yenip ara seçimi kazanmayı başardı.

Cemiyet artık harekete geçme zamanının geldiğine karar vermişti. 1908'den beri hükümeti, sarayı ve bürokrasiyi denetlemede başlıca silahı olarak meclise güvenmişti, şimdiyse meclis üzerindeki hakimiyetini yitirmekte olduğunu görmekte ve meclisin feshini tezgahlamaktaydı. 1912 ilkbaharında yapılan seçimler Türk tarihinde, İTC'nin şiddet ve gözdağıyla çoğunluk sağlamasından dolayı *sopalı seçim* diye bilinir. Sonuç olarak yeni Meclis-i Mebusan Cemiyet'in itaatkâr bir aleti olmuş, yalnızca bir avuç muhalif aday seçilmişti. Bu meclis, şimdi meclis dışı girişimlere başlamış olan muhalefetin gözünde hiçbir meşruiyete sahip değildi. Mayıs ve Haziran 1912'de Miralay Sadık ve arkadaşları hükümetin istifasını isteyip, razı olmadığı takdirde hükümete *Halâskâr Zabitan* adındaki bir topluluk tarafından yapılacak silahlı müdahale tehdidinde bulundular. İttihatçı ağırlıklı meclis Sait Paşa'ya güven oyu verdi, buna rağmen yaşlı devlet adamı istifa etti, çünkü artık meclise hiç itimadı kalmamıştı. Ordu içinde süren siyasal iç çekişmeden tiksinti duyan Mahmut Şevket Paşa da aşağı yukarı aynı zamanda istifa etti.

Sait Paşa kabinesinin yerine, içinde çok sayıda yaşlı tecrübeli devlet adamı olduğu için "Büyük Kabine" denilen, bir ulusal birlik kabinesi geçti. Bu yeni kabine, İmparatorluktaki siyasal kargaşanın sebebini subayların siyasete karışmasında ve İTC'nin sorumsuz politikalarında görüyordu ve İttihatçıların, özellikle de İttihatçı subayların gücünü kırma işini yapılacak ilk iş sayıyordu. Bu konuda kabine Miralay Sadık ile aynı düşüncedeydi ve Miralay meclisin

dağıtılmasını istediğinde bunu kabul etmişti. Meclis-i Mebusan daha önce davranıp, oturumlarına kendiliğinden ara vererek bunu önlemeye çalıştı ama yine de dağıtıldı. Sonraki aylarda ülke içinde önde gelen İttihatçılar hükümetin zulmüne uğradı; birçoğu sürgüne gönderildi, diğerleri de ya yeraltına kaydı ya da ülke dışına çıktı. Ne var ki, 1912 sonbaharındaki bu hayli sert parti mücadeleleri, 1876'dan bu yana ortaya çıkan en kötü uluslararası bunalım tarafından gölgelendi.

Uluslararası siyaset: Gene Doğu sorunu

Jön Türkler Meşrutiyet rejiminin yeniden tesisinin Batı Avrupa'nın liberal devletleri içinde İmparatorluğa itibar ve destek kazandıracağını ummuşlardı. İngiltere Jön Türkler için hâlâ ideal örnekti ve devrimin hemen ardından İngiliz büyükelçisini destekleyen halk gösterileri olmuştu. Ama umutları çok çabuk kırıldı. Devrim sonrasındaki günlerde Avusturya-Macaristan, 1876'da işgal ettiği Bosna-Hersek'i resmen ilhak ettiğini ilan etmiş; Bulgaristan, (1876'da kurulan özerk vilayet) Doğu Rumeli'nin krallıkla birleştiğini ilan etmiş; ve Girit Yunanistan'la birleştirilmişti. İngiltere İttihatçılara soğuk davranmış ve Osmanlılardan yana müdahalede bulunmayı diğer büyük güçlerle birlikte kibarca reddetmişti. Osmanlılara yapacak pek bir şey kalmamıştı. Aslına bakılırsa, Avusturya mallarına karşı boykot düzenlemişlerdi. Boykot (Avusturya'yı sarstığı kadar Avusturya mallarını ithal eden Rum ve Ermenileri de sarsmış olmakla beraber) oldukça etkili olmuş ve Osmanlıların uğradıkları siyasal zararı mali açıdan telafi etmişti. Bu boykot, liderlerin halkı büyük çapta seferber etmeye giriştiği bir yeni siyaset tarzının ilk örneği olduğu için de ilginçtir.

Bu ilk darbelerden sonra, 1910'a kadarki sürede baskılar

hiç azalmadı. Önceki on yıllarda olduğu gibi, hem dışardan baskı (rakip emperyalist güçlerin Osmanlı topraklarına ilişkin planları ve yeni Balkan devletlerinin genişlemeci politikaları) ve hem de içerden baskı (İmparatorluğun Türk olmayan toplulukları arasındaki ayrılıkçı hareketler) vardı.

Bölgesel ayaklanmalar kuşkusuz yeni değildi. Gerçekten de bu ayaklanmalar 19. yüzyılda olağan bir hale gelmişti. Yeni rejimi bu çatışmalara karşı daha duyarlı hale getiren şey, ideolojik özelliği idi. Yeni rejim, bütün Osmanlı cemaatlerini temsil etme iddiasıyla iktidara gelmişti ve gerilla topluluklarının, örneğin Makedonya'daki tahrikinin eskisi gibi sürmesi, İTC için ek bir hayal kırıklığı anlamındaydı.

Bu açıdan en büyük darbe Arnavutlar arasında Mart 1910'dan itibaren patlak veren ayaklanmalar dizisi idi. Arnavutlar ki çoğunluğu Müslümandı ve içlerinden kimileri Osmanlı yönetiminde ve İTC içerisinde önemli roller oynamaktaydı (unutulmamalı ki, 1908 Devrimi'nin ve 1909'da Hareket Ordusu'nun en başta gelen kahramanlarından biri, bir Arnavut olan Niyazi Bey idi). 1910'da Kosova'da, 1911'de Karadağ'ın güney sınırları civarında ve 1912'de yine Kosova'daki ayaklanmaların, vergilendirme ve askere almaya ilişkin geleneksel direniş sebepleriyle ilgisi vardı, ama bu ayaklanmalar ayrıca İTC'nin merkezileştirme politikalarına karşı olan bir itirazdı da. Belirgin olan bir sorun, İttihatçıların Arnavut okullarına Latin alfabesinin sokulmasına karşı çıkması idi. Müslüman Arnavutların çoğu bu sırada İstanbul'la olan bağları hepten kesmek istemiyordu, ama geniş çaplı bir özerklik istiyorlardı.

İkinci büyük isyan Yemen'deydi. Arap yarımadasının bu dağlık bölgesi 19. yüzyıl ortasından beri, Osmanlının sözde hakimiyeti altındaydı. İmparatorluğun bu uzak eyalet üzerindeki nüfuzu hep yüzeyseldi ve buna rağmen 1904'te irsi yönetici İmam Yahya yeniden isyan etmişti. Birçok Osmanlı

askeri Yemen'de bu sonu gelmeyen küçük çaplı savaşta yaşamını yitirdi (gerçekten de "Yemen" folklorda, Osmanlı askerinin kötü durumuyla eşanlamlıydı). Ama 1911'de iki taraf bir uzlaşmaya vardı; Yemen Osmanlının sözde hakimiyetine tekrar giriyor, İmam özerkliğini koruyordu. Bundan sonra Yemen İmparatorluğa sonuna kadar sadık kaldı.

Emperyalist yayılmanın baskısı kendisini, İngiliz hükümetinin Mezopotamya'da, Fransız hükümetinin Suriye'de ve Alman hükümetinin Anadolu'da ekonomik nüfuz alanı elde etmede birbirleriyle çekişen girişimleriyle hissettiriyordu, ama asıl tehlike Kuzey Afrika'daki İtalyan emelleriydi. Trablusgarp eyaleti ekonomik ve stratejik açıdan önemsizdi ne var ki Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ya da Fransa tarafından işgal edilmemiş Afrika'da kalan son parçasıydı da. Afrika ve Doğu Akdeniz'de yayılmak İtalyanlar tarafından büyük güç statüsünü elde etmenin bir önkoşulu olarak görülüyor ve yirmi yıldır İtalyan diplomasisi ısrarla bu yayılmaya uluslararası onay çıkartmaya çalışıyordu. 1911'de İngiltere, Fransa ve Rusya'nın örtülü onayını elde etmiş, Almanya ile Avusturya'nın ise en azından tarafsız kalmasını sağlamış ve sonra da harekete geçmişti. 28 Eylül 1911'de Osmanlı hükümetine, İtalyan yurttaşlarının Müslüman bağnazlarca tehdit edildikleri bahanesiyle, Trablusgarp'ın işgaline Osmanlıların rıza göstermesini isteyen bir ültimatom verdi.

Osmanlı hükümeti ültimatomu kabul etmedi ama yatıştırıcı bir yanıt verdi, ancak buna rağmen İtalya ertesi gün savaş ilan etti. Eyalet hemen tamamiyle savunmasızdı ve İtalyan askerleri kıyı bölgesini işgalde fazla güçlük çekmediler. İtalyanların denizlere hakim olmaları yüzünden Osmanlılar askerî birlik gönderemiyordu. Hükümetin yapabileceği az şey olmasına karşın İTC karşı tedbirlerin alınmasını istedi; bunu Trablusgarp'ın aslî değerinden dolayı değil, bu eyale-

tin kaybının daha doğudaki Arap tebaasının gözünde padişahın hükümetinin itibarını düşüreceği için istemişti. Hiçbir şey yapılmayınca, İTC içerisinde Binbaşı Enver'in liderliğindeki İttihatçı subaylar harekete geçmeye karar verdiler. Elli kadar subay, zaten militan nitelikli Sünusiye tarikatının liderliğinde başlamış olan Arap direnişini körüklemek için, Mısır ve Tunus üzerinden Trablusgarp'a *fedai* olarak gitti. Ertesi yıl, bu subayların yönetimindeki Bedevi askerler başarılı şekilde İtalyanları sürekli akınlarla tedirgin etti ve onların iç kısımlara doğru fazla ilerlemesini önledi.

İtalyanlar bu açmazdan, savaşın alanını genişletmek suretiyle çıkmaya çalıştılar. Nisan 1912'de Çanakkale Boğazı'nı bombaladılar. Bu bölgedeki çarpışmalar büyük güçler arasında telaş yaratınca, Mayıs'ta Oniki Adalar'ı işgal ettiler. Savaş, hem Trablusgarp hem Oniki Ada'yı İtalyanlara bırakan barışa Osmanlılar 17 Ekim 1912'de razı olana kadar uzamıştı, çünkü o tarihe kadar Balkanlar'da çok daha tehlikeli bir durum ortaya çıkmıştı.

Dönüşü olmayan nokta: Balkan Savaşı ve Babıâli Baskını

Balkanlar'daki yeni ulus devletler pek az şeyde anlaşıyorlardı, ama üzerinde anlaştıkları tek şey, Osmanlıları Avrupa'dan atma arzusuydu. Onları bu yönde etkin şekilde harekete geçmekten alıkoyan şeyler, ganimetin paylaşımına ilişkin anlaşmazlık ve Osmanlı ordusundan duyulan korkuydu (Balkanlar'daki son savaş, 1897 savaşı, yankılar uyandıran bir Osmanlı zaferiyle sonuçlanmıştı). Ama, 1911-1912 yıllarında bu durum değişmişti. Mart 1911'de Sırbistan ve Bulgaristan, Sırbistan'ın girişimiyle bir ittifak yaptı. Bu ittifak resmî olarak savunma nitelikliydi, ama aslında Türkiye Avrupa'sının fethini hedefliyordu. Buna çok

benzer bir anlaşmaya Mayıs 1912'de Yunanistan ile Bulgaristan arasında varıldı. Karadağ ve Sırbistan Ekim başında bir ittifak yaptılar. Bunlar olup biterken Osmanlı-İtalyan Savaşı İmparatorluğun siyasal ve askerî zayıflığını gün ışığına çıkarmış, böylece Balkan devletlerini harekete geçmek için cesaretlendirmişti.

2 Ekim 1912'de müttefik Balkan devletleri (Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan) Babıâli'ye, Makedonya'da yabancı denetimi altında geniş çaplı ıslahat isteğinde bulunan müşterek bir ültimatom gönderdiler. Aynı zamanda da savaş için seferberliğe giriştiler. Osmanlı hükümeti daha önce onaylamış olduğu bütün ıslahatları uygulamaya hazır olduğunu bildirdi, ama ültimatomun ima etmiş olduğu egemenliğinden bir biçimde feragat etmeyi reddetti. Bunun üzerine Karadağ 8 Ekim'de savaş ilan etti, onu öteki ülkeler izledi. Büyük güçlerin hiçbiri savaşı desteklemiyordu ama savaşı durdurmada fazla etkide bulunamayacak derecede anlaşmazlık içerisindeydiler.

Osmanlı harekât planı şimdi olduğu gibi (sayıca çok üstün) bir ordunun saldırısıyla karşı karşıya geldiğinde, Asya eyaletlerindeki birlikler cepheye getirilinceye kadar batıda Arnavutluk'a doğuda doğu Rumeli'ye çekilerek yapılacak bir savunma savaşı idi. Ancak yeni Harbiye Nazırı Nazım Paşa bu planların yabancısıydı, bu planları hazırlamış olan eski genelkurmay başkanı Ahmet İzzet Paşa ise şimdi Yemen'de vazifeliydi. Bundan ötürü, Osmanlı ordusu geri çekilmeyip Sırp ve Bulgarlarla aynı anda savaştı ve bozguna uğradı. Bulgarlar karşısında Kırkkilise ile Lüleburgaz ve Sırplar karşısında Komanova muharebelerini kaybettikten sonra, ordu İstanbul'un hemen dışındaki Çatalca hatlarına doğru geri çekilmek zorunda kaldı. Batıda sadece birkaç müstahkem mevki, Yanya, İşkodra ve Edirne hâlâ direnmekteydi.

Kasım ayında durum umutsuzdu ve sonuçta 3 Aralık'ta

Osmanlı hükümeti ateşkesi kabul etti. On gün sonra, biri savaşan devletler diğeri büyük devletler arasında olmak üzere Londra'da iki diplomatik konferans toplandı. İkinci konferansta iki hususta anlaşmaya varıldı: İstanbul ve Boğazlar (bu bağlamda, hem İstanbul hem Çanakkale Boğazları) Osmanlılarda kalacaktı ve bağımsız yeni bir Arnavutluk devleti oluşturulacaktı. Bunda esas olarak Avusturya ısrar etmişti, çünkü bu devletin en önemli siyasal hedefi Sırbistan'ın Adriyatik denizine bir çıkış yolu edinmesini önlemekti. Ancak bu konferanslarda pek bir anlaşma olmamış, hele Avrupa'daki toprak kazançlarının paylaşımı ve Makedonya ile Trakya'daki yeni sınırlar üzerinde ise hiç anlaşmaya varılamamıştı. Bu nedenle görüşmeler, İstanbul'da 23 Ocak 1913'te silahlı bir darbe yapıldığı haberi Londra'ya ulaştığı sırada, hemen hemen çıkmaza girmiş bulunuyordu.

Babıâli Baskını ve Balkan Savaşı'nın ikinci safhası

İTC'nin Enver ve Talât yönetimindeki kilit kadrosu hükümeti tamamiyle iç sebeplerden ötürü devirmeye muhtemelen daha 1912 yılı sonlarında karar vermişti. Kasım ayında İTC'nin eski düşmanı Kâmil Paşa sadrazam olarak yönetime geçince, hükümetin İttihatçılar üzerindeki baskısı arttı ve Komitenin varlığını sürdürmesi tehlikeye girdi. Londra Konferansı Cemiyet'e parti çıkarları değil yurt sevgisi adına eyleme geçme fırsatını vermişti. Büyük güçlerin Babıâli'ye 17 Ocak'ta bildirdikleri öneriler içerisinde Edirne'nin Bulgarlara teslimi de bulunuyordu.

Bu aşırı hassas bir meseleydi, çünkü Edirne bir Müslüman şehriydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun eski başkentiydi. Üstelik, şehir Ekim'den beri Bulgarlar tarafından kuşatılmış bulunuyor buna rağmen halen direniyordu. Hükü-

metin büyük güçlere boyun eğeceği 22 Ocak'ta anlaşılınca, İttihatçılar kendilerine bir gerekçe bulmuş oldular ve ertesi gün darbeye giriştiler. Bir İttihatçı subay topluluğu Babıâli'ye atla gelip kabinenin toplantı yapmakta olduğu odaya aniden girerek Harbiye Nazırı'nı vurdu ve kabine üyelerini esir alıp Kâmil Paşa'yı istifaya zorladı. Yeni bir kabine kuruldu ve Mahmut Şevket Paşa Sadrazam ve Harbiye Nazırı oldu.

Darbenin hemen ardından Balkan devletleri yeniden saldırıya geçti. İTC, Çatalca hatlarından karşı saldırıya geçilmesinde, saldırgan bir siyasette ısrar etti, ama ordunun durumu ve yolların kış mevsimindeki durumu buna olanak vermedi. Şarköy'de Bulgar ordusunun arka saflarına kuvvet çıkartma girişimi ve bununla aynı zamana denk gelecek şekilde (henüz Osmanlıların elinde bulunan) Gelibolu yarımadasından yapılacak bir yarma harekâtı, eşgüdüm eksikliğinden başarısız oldu ve ordu içinde karşılıklı sert suçlamalara yol açtı. Çatalca hatlarında Bulgarların şiddetli bir saldırısı geri püskürtüldü, yine de Edirne 26 Mart'ta düştü. Mayıs ayında, artık İttihatçılar da İmparatorluğun barışı müzakere etmekten başka seçeneği olmadığını kabul etmek zorunda kalmışlardı. 16 Nisan'da yeni bir ateşkes yapıldı. 10 Haziran'da imzalanan Londra Antlaşması, Ege'de Enez'den Karadeniz'de Midye'ye kadar uzanan bir hattın kuzeyinde ve batısında Edirne dahil bütün toprakların kaybı anlamına geliyordu.

Bu arada çeşitli Balkan ülkeleri arasındaki gerilim tırmanmaktaydı. Savaşa iştirak etmemiş olan Romanya, Bulgarların toprak kazançlarının kendi aleyhine yarattığı eşitsizliğin telafi edilmesini istedi. Makedonya'daki toprak kazançlarının bölüşümünden hoşnut olmayan Sırbistan ve Yunanistan, Bulgaristan aleyhinde bir ittifak kurdular. Bu düzenlemelerin farkında olan Bulgarlar, kendileri önce dav-

ranıp Sırplara saldırmaya karar verdiler, ama bu saldırı tamamiyle başarısız oldu. Bu olay İkinci Balkan Savaşı'nı başlattı ve bu savaşta Bulgaristan dört bir yandan saldırıya uğradı. İTC önderleri hükümete ve genelkurmay başkanına yeniden saldırıya geçilmesi için baskı yaptı, ama onlar tereddüt edip ısrarla ihtiyat tavsiye edince, Enver'in yönetiminde bir küçük rütbeli subay topluluğu İTC'nin desteğiyle inisiyatifi ele alıp Temmuz'da Edirne'ye bir saldırı başlattı. Edirne geri alındı ve Bulgarlar İstanbul barış antlaşmasını (29 Eylül 1913) imzalamak zorunda kaldı, bu antlaşmayla Edirne Osmanlı İmparatorluğuna geri verildi.

Yine de, Osmanlılar'ın Balkan Savaşı'nda uğradığı kayıp çok fazladır. İnsani, ekonomik ve kültürel açıdan durum feciydi. İmparatorluk Avrupa'daki topraklarının neredeyse tamamını, yaklaşık 4 milyon insanın yaşadığı 150 bin kilometrekarenin üstündeki toprağını yitirmişti. 1878'de olduğu gibi İstanbul yine her şeyini yitirmiş Müslüman mültecilerin akınına uğradı. Ağır tifo ve kolera salgınları oldu, mülteciler arasında ölüm oranı çok yüksekti. Mültecileri yerleştirmek çok büyük sorunlara yol açmış ve birçoğu birkaç yılını gecekondularda geçirmişti. Ama işin önemi daha da derinlere gidiyordu: yitirilen bölgeler (Makedonya, Arnavutluk, Trakya), beş yüz yılı aşkın zamandır İmparatorluğun nüvesini oluşturmuş bölgelerdi. Buraları en zengin ve en gelişmiş eyaletlerdi ve Osmanlı yönetici seçkinlerinin çoğu buralardan çıkmıştı. Herşeyin ötesinde Selânik İTC'nin beşiği idi.

Teşkilât-ı Mahsusa

İTC içerisinde 1908 devrimi öncesinden beri *fedailer* diye bilinegelen bir subay topluluğunun Edirne'nin kurtuluşunda önemli bir rolü olmuştu. Bunlara, Komitenin (siyasal cinayetler gibi) kirli işlerini yapan ve bunalım zamanlarında

onu savunmak için bir araya gelen İttihatçı saldırı taburları denilebilir. 1909'da Hareket Ordusu olayında önemli bir rol oynamışlar ve birçoğu Trablusgarp'ta Arap gerillalarının İtalyanlara karşı örgütlendirilmesinde hizmet vermişti. Bu topluluk Enver'e çok yakındı. Enver'in onlara liderlik yapmış olduğu anlaşılıyor. Edirne geri alındıktan sonra bu topluluk mensuplarına Enver tarafından, Türkçe konuşan Müslümanların (bugün de) yaşamakta olduğu Meriç nehrinin batısında kalan Batı Trakya bölgesinde bir gerilla hareketini başlatmaları emredildi. Bunlar bu amaçla *Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi*'ni kurdular. Bu kuruluşun ömrü sadece iki ay sürmüş olmasına karşın (Osmanlılar tarafından barış görüşmelerinde Bulgarlara baskı yapmakta yararlanılmış, istenen ödünler elde edilir edilmez de varlığına son verilmişti), Anadolu'da Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkacak olan ulusal direniş hareketi için önemli bir "laboratuvar" vazifesi gördü.

Enver'in etrafındaki bu fedai subaylar topluluğunun, 1913'te gayrıresmi olarak *Teşkilât-ı Mahsusa* diye bilindiği anlaşılıyor. Örgüt bu ad altında 1914'te resmileştirilmiş ve (o tarihte) Harbiye Nazırı olduğu için Enver'in doğrudan denetimine verilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda bu örgütün hem ayrılıkçı hareketlerin, bilhassa Arap eyaletlerindekilerin bastırılmasında ve hem de Batı Anadolu'daki Rum işyerlerine karşı yapılan terör saldırılarında perde arkasından önemli rolü oldu. Ermeni meselesindeki rolüne ise ayrıca geleceğiz. *Teşkilât* ayrıca İmparatorluk dışında da faaliyet göstermiş, Rus, Fransız ve İngiliz sömürge imparatorluklarındaki yönetimlere karşı Müslümanların direnişini körüklemeye çalışmıştı. Osmanlı "Lawrence"larının bu faaliyetleri romantik ve maceralı olmalarına karşın fazla etkili olamamış görünmektedir.

Teşkilât'ın örgüt yapısı hakkında az şey biliniyor, ama

sonraları İTC'nin merkez-i umumisine bağlı olan ve Bahaettin Şakir yönetiminde siyaset işlerine bakan bir bürosu olmuştu. Örgütün bu bölümü, Enver'e tâbi olan askerî topluluktan bir dereceye kadar bağımsız gibi görünüyor.

İttihatçı iktidarının pekişmesi

Ocak 1913'teki *hükümet darbes*inden sonra İTC iç siyasal duruma tamamen hakim oldu. Başlangıçta Liberal muhalefete baskıda bulunulmadı. Sadece, önderlerine siyaset dışında kalmaları özel olarak bildirilmişti. Bu durum, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa 11 Haziran 1913'te *Hürriyet ve İtilaf*'ın bir taraftarı tarafından öldürülünce değişti. Yaygın tutuklamalar oldu, bazı kişiler ölüm cezasına çarptırıldı. Artık İttihatçılar hükümetteki nüfuzlarını daha da artırmışlardı: Talât Dahiliye Nazırı olarak kabineye girmiş, Enver iki kez üst üste terfi ettirilerek Paşa ve Harbiye Nazırı yapılmıştı. İstanbul muhafızı Cemal de terfi ettirilmiş ve kendisine Paşa rütbesi verilmişti. Yeni Sadrazam, Mısırlı bir prens olan Sait Halim Paşa'ydı, İTC'nin kilit kadrosundandı ama buna rağmen az nüfuza sahipti.

Ortaya çıkan bu yönetim biçimine ekseriya Enver, Cemal ve Talât "Triumvira"sı (Üçlü yönetimi) denilmiştir. Ancak bu basite indirgemedir. Her üçü de kuşkusuz güçlü kişilerdi: Enver orduya hakimdi ve Talât'ın Cemiyet içerisinde büyük nüfuzu vardı. Cemal İstanbul muhafızı olduğu müddetçe ülke siyasetinde sözü geçmekteydi, ama 1914 ortalarından sonra etkisi azalmıştı. Ancak Enver'in orduda rakipleri vardı (en başta da Cemal geliyordu). Cemiyet içerisinde, ("Kâtib-i Mes'ul" ya da "Müfettiş" denilen) yerel parti başkanları ile İttihatçı valiler çoğunlukla güçlü ve bağımsızdılar. İTC, birtakım hiziplere mensup olan elli kişilik bir iç kadro tarafından yönetiliyordu. Talât'ın büyük nüfuzu as-

lında tamamen bu hiziplerin önderlerini uzlaştırmadaki tartışılmaz becerisinden kaynaklanıyordu.

1913-1918 döneminde, İTC'nin iç kurullarının siyasete yön verilmesinde kabineden çok daha fazla ağırlığı olmuş ve çok defa kabine oldubittilerle karşılaşmıştı. Yeni parlamento seçimleri 1913-1914 kışında yapıldı. Hürriyet ve İtilâf Fırkası resmen fesholmamakla beraber seçimlere katılmamıştı ve seçimlerden sonra ortaya çıkan meclis, İTC'nin bir kuklası idi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girişi

Balkan Savaşı biteli daha henüz bir yıl olmuştu ki Osmanlı İmparatorluğu -son kez olarak- tekrar savaştaydı. Zamanın İttihatçı hükümetinin bu savaşta İttifak devletlerine nasıl ve niçin katılma kararı almış olduğu Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Türkiye'de tartışma konusu olmuştur.

Avusturya veliahtı Arşidük Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da Sırp milliyetçileri tarafından öldürülmesinin ardından süratle artan uluslararası gerginlik ortamında, Osmanlı İmparatorluğu'nun İttihatçı hükümeti, bir ittifak imzalanması için büyük güçlerin ilgisini çekmeye çalıştı. Balkan Savaşı İmparatorluğun diplomatik tecridini ortaya çıkarmıştı. İttihatçılar sürekli tecridin İmparatorluğun sonu demek olacağı inancındaydılar. Sürekli yalnız kalmaktansa herhangi bir ittifakı kabul etmeye esasen hazırdılar.

Önce, Cemal Paşa Paris hükümetine başvurdu, ama yüz bulamadı. Fransa ve İngiltere'nin ikisi de gündemlerinde ilk yeri tutan Rusya ile şimdi iyi ilişkiler içerisindeydi ve Balkan Savaşı'ndan sonra Yakındoğu söz konusu olduğunda, bu iki devlet Balkan devletleri ittifakı ile yapılacak bir işbirliğini Osmanlılarla bir bağlantıdan daha fazla tercih

ediyorlardı. O yüzden İttihatçılar gözlerini İttifak devletlerine çevirdiler. Avusturya-Macaristan, Osmanlılarla Sırbistan aleyhine bir ittifak olasılığına dair nabız yoklamış, Talât da Enver de yüreklendirici yanıt vermişti. 28 Temmuz'da Enver Paşa bir sohbet sırasında Alman Büyükelçisi Wangenheim'a açıkça Almanya ile savunma amaçlı bir ittifak önerdi. Öneri Berlin'e ulaştırıldığında Kayzer II. Wilhelm'den bizzat destek gördü.

Bunu izleyen günlerde, Jön Türk önderlerinden küçük bir grup (Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver Paşa, Talât Paşa, Meclis-i Mebusan Başkanı Halil), fevkalade bir gizlilik içerisinde Almanlarla bir antlaşmanın ayrıntılarını müzakere ettiler. Kabinenin öteki üyeleri ise, Maliye Nazırı Cavit Bey, Cemal Paşa ve *Şeyhülislâm* Hayri Efendi gibi önemli şahsiyetler dahil, haberdar edilmemişti. Antlaşma 2 Ağustos 1914'te Sait Halim Paşa'nın Boğaziçi'ndeki özel ikametgâhında imzalandı. Bu çok önemli belgenin sekiz maddesi şunlardır:

1. Her iki taraf Avusturya ile Sırbistan arasındaki bir çatışmada tarafsız kalacaktı.

2. Rusya çatışmaya girer ve Almanya da girmek zorunda kalırsa, Osmanlı İmparatorluğu İttifak devletlerine katılacaktı.

3. Alman askerî heyeti Türkiye'de kalacak ve heyete Osmanlı yüksek komutası altında etkin bir rol verilecekti.

4. Almanya, Osmanlı topraklarını koruyacaktı.

5. Antlaşma derhal yürürlüğe konulacak ve 31 Aralık 1918'e kadar geçerli olacaktı.

6. Taraflardan biri aksine karar vermedikçe antlaşma kendiliğinden beş yıllık süre için yenilenecekti.

7. Padişah ve Kayzer antlaşmayı bir ay içerisinde tasdik edeceklerdi.

8. Antlaşma gizli kalacaktı.

Önemli olan nokta, antlaşmanın Rusya savaş ilan ettikten bir gün sonra yapılmış olmasıydı. Osmanlı liderlerinin bundan haberdar olduklarını varsaymak lazım, öyle olunca da, kendilerini savaşa sürükleyeceğini bildikleri bir antlaşmayı imzalamaya sevkeden şeyin ne olduğu sorusu doğuyor. Daha önce sözü edilmiş olan yalnızlık korkusunun yanı sıra, muhtemelen iki başka etkenin rolü olmuştur. Birincisi, büyük güçler içinde sadece Alman İmparatorluğu'nun Osmanlılarla eşit taraflar olarak bir anlaşma imzalamaya istekli olmasıydı; ülkeyi yarı sömürge statüsünden kurtarmaya çalışan İttihatçılar için bu çok önemli bir husustu. İkincisi ise, yapılan yanlış bir hesaplamaydı. Osmanlılar Alman strateji planının, önce Rusya'nın müttefiki Fransa'yı, Belçika üzerinden bir kuşatma harekâtıyla yenip saf dışı etmeye dayandığını bilmiyorlardı; bu harekât sadece Fransa'yı değil İngiltere'yi de kesinlikle savaşa sokacaktı. İttihatçılar belki de sadece Rusya ile bir savaş ummuşlar ve bu savaşta Almanya ve Avusturya'nın kazanacağını tahmin etmişlerdi. Rusya zaferinin Kafkasya ve Balkanlar'da somut sonuçlar doğurması beklenebilirdi. Savaş daha fazla genişlediğinde, İttihatçılar içerisindeki Alman taraftarı hizip tereddüdü bırakıp her şeye karşın kesin adımı atmaya karar vermiş bulunuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu askeri, ekonomik ve iç iletişim açılarından ciddi bir savaşı götürecek durumda değildi. Almanlar bunun pekala farkındaydı, ama onlar için Osmanlı ittifakının çekiciliği Osmanlı ordusunun birkaç ay içinde bitmesi beklenen bu savaşa olacak katkısında değil, bu ittifakın Fransız ve İngiliz sömürge imparatorluklarındaki Müslümanlar ile Balkan devletleri üzerindeki etkisinde yatıyordu. Ayrıca Osmanlılar Rus gemilerinin boğazlardan geçişini de etkili şekilde engelleyebilirdi.

Gizli antlaşmanın imzalanışının hemen ardından meclis

tatil edildi ve hükümet kamuoyunu savaşa hazırlamaya girişti. Bu konuda İngiliz hükümeti sayesinde eline bir koz geçmişti.

Osmanlılar Yunan donanmasının artan gücüne mukabele etmek için İngiltere'ye 1911'de iki modern zırhlı ısmarlamıştı. Bedelleri kısmen *Donanma Cemiyeti*'ne İmparatorluğun her tarafında yapılan halk bağışlarıyla ödenmiş olan iki gemi 1914 yılı ortalarında hazır durumdaydı, ancak ek denemeler ve kalan ücreti ödemedeki sorunlar nedeniyle teslimleri gecikmişti. Osmanlı subay ve denizcilerinden bir topluluk gemileri teslim almak için İngiltere'ye gitmiş ve paranın son kısmı da ödenmiş bulunuyordu ki 1 Ağustos'ta Amirallik Birinci Lordu (Deniz Kuvvetleri Bakanı) Winston Churchill gemilere İngiliz hükümeti adına el koyuverdi (İngiltere savaşta olmuş olsaydı bu davranış meşru olabilirdi, ama değildi). Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir tepkiye yol açtı. Bu tepkiden Almanlar ustalıkla kendi çıkarları için yararlanıp, *Goeben* zırhlısı ve *Breslau* hafif kruvazöründen oluşan küçük Akdeniz filosuna Çanakkale Boğazı'na hareket emri verdiler. Akdenizde'ki bütün Fransız ve İngiliz filolarının peşine düştüğü bu gemiler destansı bir yolculuktan sonra 10 Ağustos'ta Çanakkale Boğazı'na ulaştılar. Gemilerin mayın döşenmiş sulardan geçmelerine Enver Paşa'nın emriyle izin verildi. İngiltere bunların iadesini isteyince (bu sırada Osmanlı İmparatorluğu henüz tarafsızdı), gemiler Almanlardan sözde bir meblağ karşılığında satın alındı ve Osmanlı donanmasına katıldı.

Rusya'yla savaşa girme nedeni *(casus feoderi)* doğmuştu ve Osmanlılar açıkça savaşa katılma yükümlülüğü altındaydılar. Ancak İttihatçı hükümet İmparatorluğun hiç hazırlıklı olmadığı ve öncelikle Almanlardan yüklüce bir para yardımı ve silah almadan savaşa başlayamayacağı gerekçesiyle savaş ilanını ertelemeyi başardı. Aslında Enver Paşa'ya kalsa

savaş ilanını 1915 ilkbaharına kadar ertelemeyi tercih ederdi ama Alman hükümeti baskısını artırıp gereken mali teminatları da sağlayınca, artık savaş ertelenemezdi. Savaş kararı 25 Ekim'de alındı ve iki gün sonra Enver'in kesin emriyle, *Yavuz Sultan Selim*'deki (*Goeben*'in yeni adı) Alman amirali Souchon komutasındaki küçük bir Osmanlı filosu Rus donanmasına saldırmak ve Karadeniz'de deniz üstünlüğünü ele geçirmek için denize açıldı. Ve 11 Kasım'da Osmanlı İmparatorluğu Rusya, Fransa ve İngiltere ile savaşa girmişti.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu

Kısa bir savaş beklentisi boş çıkıp, batı cephesindeki saldırı 1914 yılı sonlarında siper savaşına dönüşünce, Almanların gözünde Osmanlıların katkısının önemi arttı. *Şeyhülislâma* danışıldıktan sonra Sultan tarafından 14 Kasım'da resmen *cihat* ilan edildi. Cihat ilanının İtilaf devletlerinin sömürgelerinde (ve Rus Orta Asya'sında) yaşayan Müslümanlar üzerindeki etkisine dair beklenti (Osmanlıların çoğunda daha az olduğu halde) Almanlar arasında çok yüksekti, ancak Osmanlı hükümetinin, bilhassa da *Teşkilât-ı Mahsusa*'nın, pek büyük propaganda çabasına rağmen cihat ilanının etkisi çok az oldu.

Osmanlıların askerî güçleri hakkındaki kuşkularına rağmen Almanlar saldırı amaçlı bir stratejiyi teşvik etmekteydiler. Osmanlı genelkurmayının Alman Başkanı Bronsart von Schellendorf'un geliştirdiği harekât planları Süveyş Kanalı ve Rus Transkafkasyası'na saldırılmasını öngörüyordu. Bu planları Enver Paşa hararetle benimsedi.

Kafkasya cephesinde ilk saldıran Kasım ayında Ruslar oldu, ama Osmanlı ordusu onları durdurdu. Aralık ayı so-

nunda bizzat Enver Paşa'nın komutası altında bir karşı saldırı başladı. Başarılı bir başlangıca rağmen Osmanlılar Kars yolu üzerindeki Sarıkamış'ta Ocak ayında ağır biçimde yenilgiye uğradılar. 90.000 askerden sadece 12 bini sağ kalmıştı; bunların çoğu öldürücü kış koşullarında bir dağı geçerken soğuktan ve bitkinlikten öldü.

Ermeni sorunu

Bu askerî fiyasko Doğu Anadolu'yu, tam havalar düzeldiğinde yapılacak bir Rus saldırısına açık hale getirmişti. Ayrıca bu başarısızlık 75 yıl sonra hâlâ tartışılan bir sorun olan Osmanlı Ermenilerinin sindirilmesinin başlangıcını da işaret etmekteydi.

Ermeni cemaati Doğu Anadolu vilayetlerinin hiçbirinde çoğunluk olmamasına rağmen buradaki nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. İmparatorluktaki Ermenilerin toplam sayısına ilişkin tahminler değişiktir, ama Osmanlı Anadolu nüfusunun yüzde onu kadarı olan 1.500.000 civarındaki bir sayı akla yatkın bir tahmin olsa gerek.

1896 karışıklıklarından sonra doğudaki durum bir derece normale dönmüştü, ancak yerel Ermenilerle Müslümanlar, bilhassa da Kürtler arasındaki ilişkiler gerginliğini sürdürüyor ve sık sık çatışmalar oluyordu. Mayıs 1913'te *Taşnaksutyun* temsilcileri Doğu Anadolu'daki Ermenilerin korunması için yabancı bir jandarma örgütünün kurulmasını istediler. Bu konu için İTC hükümeti İngilizlere başvurmuş, İngilizler de konuyu Fransız ve Rus hükümetleriyle görüşmüştü. 1914 Şubat'ında, Doğu Anadolu'da geniş kapsamlı yetkileri olan iki müfettişliğin kurulmasına dair bir anlaşmaya varılmış ve Mayıs ayında birer Belçikalı ve Hollandalı müfettiş tayin edilmişti. Savaşın çıkması bu planın uygulanmasına engel oldu.

Savaş patlak verdiğinde, Ermeni milliyetçileri Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması olanağını Rusların zafer kazanmasında görüyorlardı. Rus propagandası bu emelleri cesaretlendiriyordu. Birkaç bin Ermeni Rus ordusuna katılmıştı. Ermeniler Osmanlı ordusundan firar etmekte ve Osmanlı hatlarının gerisinde gerilla faaliyetleri olmaktaydı. Bu durum karşısında Osmanlı kabinesi, Dahiliye Nazırı Talât Paşa'nın girişimiyle, savaş bölgesindeki bütün Ermeni halkının Suriye çölünün merkezindeki Zor'a yerleştirilmelerini kararlaştırdı. Bu yerleştirme *(tehcir)* 1915-1916 yıllarında tamamlandı ve muazzam sayıdaki Ermeninin ölümüyle sonuçlandı. Buraya kadarkiler tartışılmaz tarihsel gerçektir. Tartışma konusu olan şeyler ise üç husus üzerinde cereyan etmektedir. İlki, uygulamanın askerî açıdan gerekliliğine ilişkindir. Türk tarihçileri ve onları destekleyenler, savaş sırasında birçok Ermeninin devlete ihanet niteliğindeki faaliyetlerine ve hangi Ermeninin sadık kalacağı hangisinin Rusların tarafını tutacağını bilmenin güçlüğüne dikkat çekmektedirler. Karşı taraf ise -doğru olarak- tehcirin savaş bölgesiyle sınırlı kalmayıp bütün İmparatorluk'ta meydana gelmiş olduğunu belirtmektedir. Batı Anadolu'da ve İstanbul'da Ermenilerin toplu tehciri istisnai idi, ama Ermeni seçkinleri baskı görmüş ve sürülmüştü.

İkinci tartışma sayılara ilişkindir: Türk tarihçileri 200.000 diye düşük bir ölüm sayısı sunmakta, Ermeniler ise kimi zaman bunun on katını iddia etmektedirler. Bu çelişkinin nedeni, propaganda bir yana, İmparatorluk'ta savaş öncesinde yaşayan Ermenilerin sayısıyla göç etmiş olanların sayısına ilişkin değişik tahminlerde yatmaktadır. 600.000 ile 800.000 arasındaki ölü sayısı çok olası görünüyor.

Üçüncü ve en önemli tartışma, kasıt olup olmadığı ve soykırımın yapılıp yapılmadığı hususuna ilişkindir. Türk tarafı ve onu destekleyenler, Doğu Anadolu'da, (Rus ordusu

tarafından desteklenen) Ermeni çeteleriyle (Türk jandarması tarafından desteklenen) Kürt aşiretlerinin kontrolu ele geçirmek için verdikleri cemaatler arası bir savaş durumu olduğunu iddia etmektedirler. Bunlar, Suriye'ye gönderilmiş olan Ermenilerin yerel Müslüman halkın (özellikle Kürtlerin) şiddetli saldırılarına uğradıklarını da kabul etmekle beraber, bunu Osmanlı hükümetinin politikalarından çok onun denetim zaafına bağlamaktadırlar. Osmanlı hükümetinin resmî kayıtlarının, bilindiği kadarıyla hükümetin ölüm olaylarında parmağı olduğunu kanıtlayan bir belgeyi içermediğine dikkat çekiyorlar. Ermeni tarafı ise devletin işe bulaşmış olduğunu kanıtlamaya çalışmaktaysa da sunduğu belgelerin bazısının ("Andonyan belgeleri") düzmece olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu mesele üzerine Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana yayınlanan, hükümetin parmağı olduğunu kanıtlama iddiasındaki İngiliz ve Amerikan yayınlarından birçoğu dahi savaş zamanındaki propagandanın damgasını taşımaktadır. Öte yandan, hükümetin işe bulaşmış olduğunu bildiren savaş zamanının Alman kaynakları hakkında aynı şey söylenemez.

Osmanlı hükümetinin kendisi soykırıma bulaşmadığı halde, İTC içerisinde Talât'ın yönetimindeki bir iç kadronun, Doğu Sorunu'nu Ermenilerin yok edilmesiyle "çözmek" istediğinin ve bu politikayı perdelemek için tehcirden yararlanmış olduğunun belirtileri bulunmaktadır. Taşra parti başkanlarının bazıları, *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın siyasî işler yöneticisi (ve İttihat ve Terakki merkez komite üyesi) Bahaettin Şakir'in yönetiminde *Teşkilat-ı Mahsusa* vasıtasıyla düzenlenmiş olan bu kırıma yardımcı olmuşlardı.

Kuşkusuz, *Teşkilât-ı Mahsusa*'nın kayıtlarının imha edilmiş ve İTC'ninkilerin kaybedilmiş olması, bunların işe bulaşmış olduklarını kanıtlamayı imkânsız kılmasa bile, güç hale getirmektedir, ama bu satırların yazarı en azından,

İTC'nin ön ayak olduğu, merkezden denetlenmiş bir kırım politikası olduğu kanısındadır.

Süveyş Kanalı'na saldırılar

Ocak ayında, Süveyş Kanalı'nın almak için 20.000 askerin Sina çölünü on günde geçtiği bir ilk girişim de oldu, ama kanalı geçmeyi veya ablukaya almayı hedefleyen bu girişim yenilgiyle sonuçlandı. Mısır'da umulduğu gibi "cihadı" destekleyecek İngiliz aleyhtarı bir ayaklanma da olmadı. Osmanlı ordusu Filistin'in güneyine doğru nispeten az zayiatla geri çekildi. Kanala 1916'da yapılan bir ikinci saldırı girişimi de başarısızlıkla sonuçlandı.

İtilaf Devletleri'nin saldırıları

Osmanlıların bu ilk girişimlerinden sonra inisiyatif doğrudan doğruya İtilaf devletlerine geçer.

İngilizlerin ilk saldırı harekatı, (İngiliz donanmasının kömür yerine petrol kullanmaya başlamasıyla önem kazanan) Basra Körfezi'ndeki İngiliz petrol tesislerini korumak için körfezin yukarısına iki Hint tümeni çıkarmak oldu. Sina cephesinde, Osmanlıların Süveyş Kanalı'ndaki girişimleri sayesinde İngiliz hükümeti kanalın saldırıya açık olduğunun bilincine varmıştı ve 1915-1916 yılları burada bir saldırıya hazırlanan askerî güçlerin kademe kademe takviye edilişine sahne oldu.

Ancak İtilaf devletlerinin esas saldırısı Çanakkale Boğazı'nı hedefliyordu. Stratejik olarak kesinlikle doğru olan varsayıma göre, boğazların zaptı ve İstanbul'un işgali tek bir hamleyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanlardan yardım görmesini engelleyecek ve Rus cephesinin ikmalini ve takviyesini mümkün kılacaktı. Ayrıca büyük bir olasılıkla

kararsızlık içindeki Balkan devletlerini İtilaf devletlerine katılmaya ikna edecekti. Batı cephesinde bir çıkmaza girildiğinden, bu, Almanları arkadan vurmak için büyük bir fırsat gibi görünüyordu.

Boğazı ilk zorlama girişimi 1915 Şubat'ı ve Mart'ında yapıldı. Bu tamamiyle, Fransız ve İngiliz savaş gemilerinin Osmanlı bataryalarını susturmaya ve sonra da Çanakkale Boğazı'nda denize döşenmiş mayınları taramaya çalıştıkları bir deniz harekâtıydı. Ancak 18 Mart'ta ağır kayıplara uğrandığından, harekât iptal edildi ve Anadolu ve Gelibolu yarımadasına asker çıkartmayı içeren bir kara ve deniz saldırının başlatılması kararlaştırıldı. 25 Nisan'da ilk çıkarma gerçekleşti. İngiliz ve Avustralyalı askerler sahilde bazı yerleri işgal etti ama yarımadaya hakim olan tepelere ulaşamadan durduruldular. Ağustos'taki yeni çıkarmalar da cepheyi yaramadı ve 1916 Ocak ayı başında İtilaf askerleri mevkilerini boşalttılar. Osmanlılar için İngiltere'ye karşı kazanılan bu zafer olağanüstü bir ulusal gurur kaynağı oldu, ama Gelibolu'daki çarpışmalar aynı zamanda Osmanlılar için bu savaşın en ağır kaybını oluşturmuştu. Ölü ve yaralı sayısı 300.000'in üstündeydi.

Osmanlı ordusunun 1916'da bir başarısı daha oldu. Dicle'den yukarıya Bağdat yönünde ilerlemekte olan İngilizlerin Hintli kuvvetleri kuşatıldı ve Temmuz ayında Kutü'l-Amare'de teslime zorlandı. 13.000 savaş tutsağı Anadolu'da tutuldu, komutan General Townshend savaşın geri kalanını İstanbul'da geçirdi.

Osmanlı tümenleri sadece Osmanlı topraklarında savaşmadı. Alman genelkurmayının isteği üzerine Galiçya'daki Alman ve Avusturyalıların ve Makedonya'daki Bulgarların yardımına da gönderildiler. Avrupa'ya bu askerleri göndermek İmparatorluğun harcı olmayan bir lükstü, çünkü 1916 yılının ikinci yarısından itibaren işler her cephede ters git-

meye başlamıştı. Ruslar Anadolu içlerine ilerlemeye devam etmiş ve sonunda Trabzon, Erzurum ve Van'ı almışlardı. İngilizlerden sağlanan silah, altın ve bağımsızlık vaatleri, Mekke Şerifi Hüseyin'i bir Arap bağımsızlık savaşını başlatmaya ikna etmişti. Başlangıçta bu sadece rahatsızlık verici bir durum olmuştu, ancak İngiliz subayları ve İngiliz teçhizatı sayesinde sonraki iki yıl boyunca giderek ciddi bir tehdite dönüşmüştü; aynı zamanda da İngiliz orduları Mezopotamya'daki ve Filistin cephesindeki güçlerini sistemli şekilde artırmaktaydılar.

Mart 1917'de İngiliz güçleri Bağdat'ı aldı ve Dicle'nin yukarı kısmına doğru ilerlemeye devam etti. İlkbaharda İngilizlerin Filistin'de yaptıkları iki cephe yarma girişimi Gazze'de durduruldu. Osmanlı ordusu açlık ve hastalıklarla boğuşuyor, orduda büyük çaplı firarlar oluyordu. Ordunun büyük sıkıntısı ulaşım kolaylıklarının olmayışıydı. Demiryolları tek hatlıydı ve bunlar daha henüz Toros ve Amanos dağlarından geçmiyorlardı, bu yüzden Anadolu (ve başkent) ile cephe arasında doğrudan demiryolu bağlantısı yoktu. Almanların karşı tepkisi, var olan cepheleri güçlendirmek yerine tam aksine Bağdat'a bir karşı saldırı hazırlamak oldu. Bunun için Halep'te, eski Alman Genelkurmay Başkanı von Falkenhayn'ın komutası altında, "Yıldırım" adlı yeni bir ordu oluşturuldu. Halep'e 13.000'den fazla Alman askeri gönderildi, ama bunlar oraya vardıklarında Filistin'deki durum öylesine tehdit edici hal almıştı ki, bunlar Bağdat yerine Filistin'e gönderildiler. Buna rağmen, İngiliz ordusu Aralık ayında Gazze'deki hatları yardı ve tam 1917 Noel'inden önce Kudüs'ü aldı.

O yılın Osmanlılar açısından tek olumlu gelişmesi, Rus hükümetinin Kasım 1917 Rus Devrimi'nden sonra bir ateşkes istemesi idi. Brest-Litovsk'taki (Aralık-Mart 1918) barış görüşmelerinde, Ruslar Doğu Anadolu'yu, 1878'te fethet-

miş oldukları bölgeler dahil, boşaltmayı kabul ettiler, ne var ki Brest'te görüşmelerin sürdüğü sırada, Anadolu'daki Rus ordusu çökmekteydi ve sonuçta Türk güçleri bölgeyi geri aldılar. En inatçı direnişi Ruslar tarafından terk edilmiş Ermeniler gösterdi. Diğer binlerce Ermeni ise Rus askerleriyle birlikte doğuya doğru geri çekilmişti.

Rus devriminden sonra, Aralık 1917'de, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'daki Bolşevik aleyhtarı topluluklar, başkenti Tiflis olan Transkafkasya Cumhuriyeti'ni kurmuşlardı. Bu cumhuriyet, sınırın 1876'daki konumuna getirilmesini reddetti, bunun üzerine Osmanlı askerleri güç kullanarak bölgeyi işgal etti ve Osmanlı hükümeti Brest-Litovsk'ta kabul edilmiş olanın ötesinde toprak talebinde bulundu. Rus devrimi Pantürkist fikirlere yeni bir ivme kazandırmıştı ve şimdi bizzat Enver Paşa, Yakındoğu'da yitirilmiş bölgelerin yerini tutacak Orta Asya'daki Türki bölgelerin dahil olduğu bir birlik üzerine kurulu yeni bir imparatorluk fikrini kuvvetle destekliyordu. Enver Paşa, Mezopotamya ve Filistin cephelerindeki tehlikeli duruma rağmen, Galiçya'dan dönen tümenleri güneye göndermek yerine Kafkasya'ya gönderdi. Transkafkasya Cumhuriyeti Mayıs 1918'de yıkılınca, her şeyden önce Bakû'daki petrol yataklarına ulaşmaya ilgi duyan Almanlar Osmanlıları engellemeye çalıştılar, ama Enver kararlı şekilde devam etti ve Osmanlı askerleri Eylül'de Azerbaycan'ı işgal etti. Sovyetler Birliği de protesto olarak Brest-Litovsk antlaşmasını tanımadığını açıkladı ama gerçekte yapabileceği fazla bir şey yoktu.

Osmanlı ordusu Bakû'ya girdiğinde savaş çoktan kaybedilmiş bulunuyordu. Fransa'daki Alman ordusu 8 Ağustos'tan itibaren yavaş yavaş ama kesintisiz şekilde geri çekilmeye zorlanmıştı. 20 Eylül'de Megiddo çarpışmasında İngiliz ordusu Filistin cephesinde sonuç getirici bir cephe

yarma harekâtı yaptı ve Osmanlı ordusunun arta kalanı kuzeye doğru geri çekildi. İttifak devletlerine 1915'te katılmış ve Almanya, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında çok önemli bir bağ oluşturmuş olan Bulgaristan, Selânik'ten karaya çıkan İngiliz-Fransız güçleri tarafından 29 Eylül'de yenilgiye uğratıldı ve 2 Ekim'de teslim oldu.

İttihatçı hükümet artık ateşkes istemekten başka seçeneğinin olmadığını anlamıştı. Ayrıca, (üyeleri İtilaf devletleri tarafından savaş suçlusu diye damgalanmış olan) savaş döneminin lider kadrosuyla yapılacak görüşmelerin güç olacağını da sezdi. Bu nedenle kabine çekildi ve yerine Ahmet İzzet Paşa yönetiminde bir kabine geçti. General Townshend'in arabuluculuk üstlendiği ön görüşmelerin ardından, Hüseyin Rauf (Orbay) başkanlığındaki bir Osmanlı heyeti ile İngilizlerin Karadeniz filotilla komutanı Amiral Calthorpe arasında 31 Ekim 1918'de bir ateşkes imzalandı.

1913-1918 reform politikaları; toplumsal ve kültürel değişim

İTC, kapitülasyonların 1914 Ekiminde kaldırılması ile bu yıllar boyunca ilk kez kendi ülkesinde serbestçe hüküm sürebilir hale gelince 1913 Ocağında ele geçirdiği iktidar tekelini siyasal ve toplumsal bir reform programını zorla uygulamak için kullandı.

Bu programın bir kısmı idari yapıda her şeyden önce de orduda reforma ilişkindi. Görmüş olduğumuz gibi, Ocak 1914'te, Edirne'nin kurtuluşunun kahramanı olan Enver iki kez terfi ettirilerek "Paşa" unvanını almış ve Harbiye Nazırı yapılmıştı. Enver atanır atanmaz, ordunun esaslı şekilde yeniden düzenlenmesine girişti. Yaşlı subayların büyük bir kısmı tasfiye edildi. General Liman von Sanders yönetimindeki 70 kişilik bir Alman askerî heyetine orduyu ıslah etme

görevi verilmişti. Bu heyet mensuplarına, daha önceki askerî heyetlerin aksine, gerçek yetkiler verilmiş ve özellikle de Dünya Savaşı sırasında bu subayların sayıları on kat artıp 700'e vardığında bunlar büyük nüfuz sahibi olmuşlardı. Hatta Bronsart von Schellendorf isminde bir Alman subayı doğrudan Enver'in bir altına Genelkurmay Başkanı olarak atanmıştı.

Taşra idaresinde reform yapmak için, onu daha etkin kılacak girişimler de olmuş, bir yandan da bir miktar adem-i merkeziyet getirilmişti. İTC'nin 1913-1914'teki politikaları bu hususta önceki beş yılınkilerle bir tezat oluşturuyordu. Adem-i merkeziyet politikaları her şeyden önce, İmparatorluğun en büyük azınlığı olan Arapları yönetimden yana kazanmayı amaçlıyordu. Bu politikalar ancak kısmen başarılı oldu. Birçok Arap ileri geleninin İttihatçıları desteklemesine karşın, eski İttihatçı subay Aziz Ali el-Mısrî önderliğindeki *El-Ahd* (Yemin) türünden ayrılıkçı Arap örgütleri kışkırtıcılıklarını sürdürmekteydiler.

Bir diğer husus, adliye ve eğitim sistemlerinin daha fazla laikleştirilmesi ve ulemanın konumunun biraz daha zayıflatılmasıydı. 1916'da *Şeyhülislâm* kabineden çıkarıldı ve ertesi yıl şeyhülislâmın yetki alanı her bakımdan sınırlandı. 1917'de *şer'iye* mahkemeleri, (laik) Adliye Nezareti'nin denetimi altına verildi, medreseler Maarif Nezareti'ne tâbi kılındı ve *vakıfları* yönetecek yeni bir Evkaf Nezareti oluşturuldu. Aynı zamanda medreselerin öğretim programı yenileştirildi, hatta Avrupa dillerinin öğrenilmesi zorunlu tutuldu.

Aile hukuku *şeriat*ın nüfuz alanı olarak kalmıştı, ancak İslâmî devletin bu son kalesinde bile gedikler açılmıştı. 1913'te Alman yasasını esas alan yeni bir miras yasası uygulamaya konuldu. 1917'de şer'iye mahkemelerindeki yargılama usulünü düzenleyen bir yasa yürürlüğe girdi ve bir kararname bütün Osmanlı tebaası için, İslâm'ın dört ortodoks

mezhebinin hükümlerinden modern bir seçme üzerine oturtulmuş bir aile hukuku getirdi. Kararname gayr-ı müslimler için bazı özel düzenlemeleri içermekteydi.

Kadınların, en azından kentlerdeki orta ve üst sınıftan kadınların durumu, kısmen İTC'nin politikaları ve kısmen de Dünya Savaşı'nın etkilerinden dolayı değişmişti. Kadınların boşanma hakları genişletilmiş, ancak çokeşlilik yasaklanmamıştı. 1917'deki Aile Yasasına göre evlilikler hâkim huzurunda sonuca bağlanıyor ve evlenecek kadının (her ne kadar hâkim istisnaları kabul edebilecekse de) 16 yaşın üzerinde olması gerekiyordu. Jön Türkler kadınları toplum yaşamına katılmaya teşvik etti ve böylece orta ve üst sınıftan kadınlar halkın önünde kocalarıyla birlikte görünmeye ve tiyatroya, müzik gösterilerine gitmeye başladılar. Kadınlar Türk milliyetçilerinin Türk Ocağı kulüplerindeki konuşmalarını dinlemekle kalmayıp kendileri de konuştular. Belki hepsinden en önemlisi, İttihatçı yönetimin yarattığı eğitim olanaklarıydı. Genç kızlar çeşitli seviyelerde sayıları artan okullardan yararlandılar. Dahası, ilk öğretim 1913'te kızlar için zorunlu hale getirildi. Yüksek öğretime gelince, bu başlangıçta öğretmen yetiştiren yüksek okullarla (bunların sayıları 1913'ten sonra hızla artmıştı) sınırlı kalmış, ama 1914'ten itibaren İstanbul Darülfünun'unda kadınlar için birçok kurs açılmıştı.

Küçük sanayiideki işgücünün çoğunluğu, her ne kadar kadın ve çocuklardan oluşmaktaysa da, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı kadınlarının oldukça düşük sayıda bir kısmının ücretli işçi olduğunu da belirtmek gerekiyor. Çünkü kadın nüfusun çoğu aile çiftliklerinde çalışmaktaydı. Savaşmakta olan öteki ülkelerde olduğu gibi, erkeklerin savaşa alınmasından kaynaklanan istihdam açığını, kadınlarla telafi etmek gerekmiş ve bu da kadınların iş piyasasına girişini hızlandırmıştı. İttihatçılar, *Kadınları Çalıştırma Ce-*

miyeti de kurdular; bu cemiyet sanayide istihdam edilecek kadınları bulmaya ve kadınların çalışma koşullarını düzene sokmaya çalışıyordu.

İTC yönetiminin bu son beş yılı boyunca, politikalarının içeriğinden başka, bütün siyaset tarzları da hayli değiştirildi. İttihatçılar, (isimlerinde *milli* sözcüğü bulunan) milliyetçi örgütlerin kurulması yoluyla, ülkenin mevcut bütün kaynaklarını seferber etmeye çalıştılar; bunlardan en önemlisi, Balkan Savaşı sırasında güçlü bir "cephe gerisi" oluşturmak için 1913'te kurulmuş olan *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*'ydi. Siyasete katılma çok daha yaygınlaşmış, siyaset mesleği daha az seçkinci hale gelmişti. Aynı zamanda da daha acımasızlaşmıştı.

Son olarak, 1913 sonrasında icra edilen reform programının önemli bir kısmı, ekonomiyi yabancıların ve Osmanlı Hıristiyanlarının denetiminden kurtarma gayretlerinden oluşmaktaydı.

Maliye ve ekonomi: Liberalizmden milliyetçiliğe

Kabineye giren ilk gerçek İttihatçının, Haziran 1909'da Maliye Nazırı olan, maliye uzmanı Mehmet Cavit Bey olması bir tesadüf değildi. Jön Türk hareketinin doğuş sebeplerinden biri, yönetici seçkin sınıfın genç mensuplarının İmparatorluğun ekonomik açıdan hemen hemen sömürge durumuna düşmesine duydukları öfke idi. İTC Devrim anlamlı sonuçlar verecekse ekonomik bağımsızlığa ulaşmak gerektiğinin tam bilincindeydi. Devrimden Balkan Savaşı'na kadarki dönemde, İttihatçılar reformlar ve müzakereler yoluyla bu amaca erişmeye çalıştılar.

İttihatçılar ekonomik duruma klâsik liberal bakış açısıyla yaklaştılar. Geleneksel engelleri kaldırmak ve ticarî işlemle-

re ve mülkiyete ilişkin mevzuatı modernleştirmek suretiyle (örneğin 1911 tarihli arazi yasası ve 1913 tarihli miras yasası), ticaret ve sanayiin büyümesini teşvik etmeyi amaçladılar. İTC serbest ticareti destekliyor, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun, hammadde üreticisi bir çevre ülke konumu ile Batı Avrupa'nın liberal devletlerinden ya da Amerika'dan esasta daha zayıf durumda olduğunu -ki korumacılık için bir nedendi bu- henüz görmüyordu. Cavit'e göre yabancı yatırım ve dışarıdan ithal edilecek iş yönetim bilgi ve tecrübesi çok önemliydi ve her fırsatta bunların teşviki için elinden geleni yaptı; hatta (birçok Jön Türk için en büyük örnek olan) Japon hükümetine başvurarak uzman gönderilmesini istedi.

İTC ülke içi ekonomide kapitalistlerin yanında yer aldı. Bunun böyle olduğu 1908 sonrası yılların toplumsal çalkantılarını ve grevlerini bastırma şeklinden ve çıkarmış olduğu, girişimcilerin yararına olan iş ilişkilerine dair yasadan bellidir. Kırsal bölgelerde İttihatçılar toprak sahiplerinin mülkiyet haklarını korudular. (Sulama projeleri, altyapı çalışmaları ve kredi kolaylıkları yoluyla) tarımda yenileşmeyi ve yatırımları etkin şekilde teşvik etmelerine karşın, toprakların yeniden taksimine ya da ortakçılığı sona erdirmeye teşebbüs bile etmediler.

Hükümet dış ticaret ve yabancı yatırımı teşvik ederken aynı zamanda da vergi denetimi ve tahsilini daha iyi hale getirerek maliyesini düzene sokmaya çalıştı. Sonuç olarak devlet gelirleri yaklaşık yüzde 25 yükseldi. Aralık 1909'da Cavit, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk gerçekçi ve modern bütçesini ülkenin mali sorunlarını gizlemeye hiç kalkışmadan açıkladı. Kuşkusuz bu, harcamalara ilişkin tahminlerin de artmak zorunda olduğu anlamına geliyordu.

İttihatçılar, liberalizm ve ciddi para politikaları karışımının kendilerine Avrupalı güçlerin saygısını ve işbirliğini ka-

zandıracağını ve bunun sonucu olarak da bu güçlerin kapitülasyonlar sayesinde sahip oldukları imtiyazları terketmeye ve Osmanlılara eşit koşullarda davranmaya istekli olacaklarını ummaktaydılar.

Bu beklentilerinde hayal kırıklığına uğradılar. Anayasanın yürürlüğe girmesiyle yabancı yatırımlarda olağanüstü bir artış olmadı. Aksine, yabancılar yeni rejimin milliyetçiliğinden ürkmüşlerdi. Kapitülasyonlarda değişiklik yapılması ya da yavaş yavaş kaldırılmasına dair Avrupalı güçlerle yapılan görüşmeler bir sonuç getirmedi ve gümrük tarifesini yüzde 4 yükseltme girişimleri de ilk önce Avrupalı güçler tarafından engellendi. En büyük darbe Fransa ve İngiltere'nin 1910'da Osmanlı İmparatorluğu'na uygun koşullarda borç vermeyi reddetmesi idi. Osmanlı borçlarının çoğu, İngiliz-Fransız Osmanlı Bankası'nın liderliğindeki konsorsiyumlar tarafından Avrupa, bilhassa da Paris piyasalarından temin edilmişti. 1881'den beri bütün borçlara, Osmanlı hükümetinden çok daha güvenilir bulunan Düyun-ı Umumiye İdaresi kefil olmaktaydı.

1909-1910'da Osmanlı hükümeti yine borç alma gereğini duydu. Çok sayıdaki devlet memurunun emekliye sevkedilerek kendilerine maaş bağlanması ve devlet dairelerindeki istihdam fazlalalığının azaltılması kısa vadede masraflı olmuştu ve Mahmut Şevket Paşa'nın bütün askerî komutanın başı olarak tartışılmaz konumu Cavit'in aşırı hızla artan askerî harcamaları frenlemede güçsüz kalmasına yol açıyordu. Bu yüzden Cavit 11 milyon Türk lirası civarında bir borç elde etmeye çalışmak için Fransa'ya gitti, ama Osmanlı Bankası'nın, borçların Düyun-ı Umumiye İdaresi tarafından garanti edilmesi ve Osmanlı mali kaynaklarının Fransızlar tarafından denetlenmesine izin verilmesi anlamına gelen şartlarını, İmparatorluğun itibarına ve bağımsızlığına aykırı diye reddetti. Sonuç olarak, Osmanlı Bankası'yla olan gö-

rüşmeler kesildi. Bundan kısa bir süre sonra Cavit bir başka Fransız konsorsiyumuyla anlaşmaya varmayı başardı. Ancak Fransız hükümeti Jön Türklere hadlerini bildirmek istedi ve bu borcun Paris borsasında işlem görmesine izin vermeyi reddetti. Bu konuda İngiltere Fransız hükümetine arka çıkmıştı. Kozların paylaşımının bu önemli anında, Deutsche Bank, Alman hükümetinin talimatı üzerine, Osmanlılara özel şartları ya da sınırlamaları olmayan bir borç sunmaya istekli olduklarını bildirmek için araya girdi. Tam zamanında Cavit'in konumunu kurtaran ve Almanlar hakkında İstanbul'da çok iyi düşünceler beslenmesini sağlayan bir anlaşma imzalandı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürge durumuna ve Jön Türk ekonomi politikalarının toyluğuna dikkat çeken ve çok daha milliyetçi bir ekonomi politikasının savunuculuğunu yapan birkaç kişi vardı. Bunların da başında, Parvus takma adıyla da bilinen Alexander Helphand geliyordu. Helphand, gençken Almanya'ya göçetmiş ve orada sosyalist harekete katılmış olan bir Rus Yahudisiydi. 1905 Rus Devrimi'nden sonra Rusya'ya geri dönmüş ve Troçki ile birlikte St. Petersburg Sovyeti'nde çalışmıştı. 1912'den sonra İstanbul'a yerleşen Parvus, gazeteciliği, Alman ajanlığını, silah tacirliğini ve Marksist düşünürlüğü birlikte yürütüyordu. Parvus ortodoks bir Marksist olarak Osmanlı İmparatorluğu için sosyalist bir devrimin savunuculuğunu yapmıyor (emekçi sınıfı olmayan bir ülke için devrimi yersiz görüyordu), ama *Türk Yurdu* dergisindeki bazı etkili makalelerinde, milliyetçi ekonomi politikalarını ve yerli ticaret ve sanayi burjuvazisinin yaratılmasını savunuyordu.

Parvus'un düşünceleri 1913'ten itibaren çok daha ağırlık kazandı. Artık tamamen İTC'nin hakimiyetinde olan devlet, Babıâli Baskını'ndan sonraki ulusal seferberlik bağlamında, ekonomiye daha etkin şekilde müdahale etmeye başlamıştı.

Sonraki yıllarda bu yeni eğilim, 19. yüzyıl Alman sanayileşmesinin örnek alındığı *Milli İktisat* politikalarına dönüştü. Milliyetçi bir ekonomi programı kuşkusuz, hükümet önce kendi işlerini bir müdahaleyle karşılaşmaksızın yönetir ve kendisini Avrupa'ya bağımlı konumda tutan kapitülasyonları feshederse ancak tam anlamıyla uygulamaya konabilirdi. Bu fırsat 1914'te Büyük Savaş'ın patlak vermesiyle ele geçti. Gizli Osmanlı-Alman antlaşmasının imzalanmasının hemen ardından, 2 Ağustos 1914'te, Osmanlı hükümeti dış borçların ödenmesini geçici olarak durdurduğu duyurusunu yaptı.

Büyük güçler başka tarafta meşgul olduklarından, İttihatçı hükümet Eylül 1914'te, kapitülasyonları 1 Ekim'den itibaren tek taraflı olarak kaldıracağını duyurdu. Büyük güçler şiddetle tepki gösterdi ama yapabilecekleri fazla bir şey yoktu. Almanya önce bu protestoya katıldı, ama daha sonra Osmanlılarla kapitülasyonların kaldırılmasını kabul eden bir anlaşmaya vardı. İki yıl sonra hükümet, ithalattaki gümrük vergisi sistemini tek taraflı olarak değiştirdi; sırf ithal edilen malların para değerini esas alan eski *ad valorem* vergilendirme sistemini kaldırıp, yerine değişik ithal malları için spesifik gümrük tarifesi getirdi, bu da, hükümete bir ekonomi politikası sürdürme olanağı veren bir diğer korumacı tedbir olmuştu.

Daha savaştan önce, Haziran 1914'te, Osmanlı sanayi ürünlerinin, ithal edilen benzerlerinden yüzde 10 daha pahalı olsalar dahi, tercih edilmesini şart koşan Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi çıkarılmıştı. Bir ulusal tüketici cemiyeti bile kurulmuştu. Parvus'un düşüncelerini yansıtan hükümet, taşra kentlerindeki Müslüman tüccarlar, esnaf, hatta bürokratlar arasında bulmaya çalıştıkları adaylardan girişimci kadrolar oluşturmak suretiyle, güçlü bir ulusal burjuvazi kurmaya çalışıyordu. Gelişmesinin ilk basamağında

olan bu burjuvazinin mensupları, savaş sırasındaki olağanüstü pazar koşullarından yararlanmak suretiyle sermaye biriktirmeye teşvik edilmiş, bu da vurgunculuğu mümkün hale getirmişti.

Bu politikaların kurbanları, kentlerdeki tüketiciler ve özellikle de, işlerinin yönetiminde ve dükkan vitrinlerinde Türkçe kullanmaya ve şirketlerinin yönetim kurullarına Türkleri almaya mecbur tutulmakla kalmayıp, Teşkilat-ı Mahsusa'nın içlerinden birçoğunu ülke dışına sürgün eden bir terör saldırısına da maruz kalan Rum ve Ermeni girişimcileri idi. Sırf batı kıyı bölgesinden, 130.000 Rum Yunanistan'a göçtü. Bunların şirketleri yeni Müslüman girişimcilere verildi. Müslüman girişimcilerin ise deniz aşırı temaslardan, pazarlardan ve iş idaresine ilişkin bilgi ve deneyimden yoksun oldukları için bu şirketlerde iyi iş göremedikleri ortaya çıktı.

Gelibolu'daki beklenmedik zaferden sonra, Milli İktisat programı hız kazandı. Kuşkusuz bu zafer Türklerin maneviyatını -ve Türk milliyetçiliğini- çok güçlendirmişti. Programın mimarı, Cemiyet'in İstanbul parti örgütünün başı ve eski hamal esnafı kâhyası Kara Kemal Bey'di. Kara Kemal, *Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye* aracılığıyla yeni kurulan "milli" şirketleri denetlemekteydi. 1916-1918 yılları arasında İTC'nin etkin desteğiyle 80'in üzerinde anonim ortaklık kuruldu. Bu konudaki en önemli gelişmelerden biri, çatısı altında başkentteki önemli bazı loncaların birleştirildiği *Esnaf Cemiyeti*'nin kurulması idi. Bunlar kârlarını yeni şirketlere yatırmaya teşvik ediliyorlardı. Bu resmî politikanın tersine bir durumdu, çünkü ekonomiyi liberalleştirme gayreti içerisindeki hükümet yakın bir tarihte, 1913'te loncaların kaldırıldığını ilan etmişti.

Savaş her çeşit malda, özellikle gıda maddelerinde olağanüstü bir talebe yol açmıştı. Geleneksel olarak Ukrayna,

Rusya ve Romanya İstanbul'un buğday kaynakları olagelmişlerdi. Şimdi İstanbul'un bu kaynaklarla olan bağlantısı kesilmiş ve Türklerin merkezî toprağı Anadolu bunların yerini almak zorunda kalmıştı. Ayrıca İmparatorluğun müttefikleri Avusturya ve Almanya da gıda gereksinimi içindeydi. Artan talep kırsal kesimde yeni bir servet yaratmıştı, ama bu sadece piyasa güçlerinin işlemesi sayesinde gerçekleşmemişti. Seferberlik sonrasında, İTC hükümeti demiryolu taşımacılığı tekeline sahip olmuştu. Bu yüzden de, buğdaylarını İstanbul'a veya orduya nakletmek için gereken yük vagonlarını temin edebilenler İTC ile iyi ilişkileri olan taşra tüccarları idi. İTC vekilleri, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Esnaf Cemiyeti aracılığıyla kentlerdeki satışları ve dağıtımları denetlemekteydi. Müttefiklere yapılan buğday satışı da hükümetin denetimindeydi. Bu durum Müslüman tüccarda, büyük toprak sahibinde ve esnafta istenen sermaye birikimini sağlamış, ama çok büyük ölçüde adam kayırmacılığa ve yolsuzluğa da yol açmıştı. "1916 zenginleri" ya da başka deyimle, savaş vurguncularının adları kötüye çıkmıştı. Tabii bunun bedelini ödeyenler, son derece yüksek fiyatlardan ödeme yapmak zorunda kalan kentlerdeki ücretlilerdi (savaş sırasında fiyatlar yüzde 400'den fazla artmıştı). Hükümetin vurgunculuğu yasaklama ve dağıtım sistemleri kurma girişimleri ise gevşek ve başarısızdı.

Bir diğer açıdan zarara uğrayanlar, (taşımacılıkta ve pazarı kullanmada büyük toprak sahiplerine ve kent tüccarlarına bağımlı olduklarından dolayı) kendi ürünleri için yüksek fiyatlardan yararlanacak bir durumda olmayan ve Osmanlı ordusuna insan gücü temin etmek zorunda bulunan Anadolu'nun küçük çiftçileri ve ortakçıları olmuştu. İnsan gücü sıkıntısı gitgide daha da vahim bir sorun haline gelmişti, çünkü Anadolu çiftçisinin yüz binlerce erkek evladı Mezopotamya'da, Kafkasya'da, Çanakkale'de ve Filistin'de

ölmüştü. Savaş bittiğinde İmparatorluğun ekonomisi harap haldeydi.

İdeolojik tartışmalar

1913 yılı, tıpkı siyasal ve ekonomik gelişmelerde olduğu gibi İmparatorluk'taki ideolojik akımların etkisinde de tam bir değişimi simgeliyordu. Sultan Abdülhamit saltanatının son yıllarının sansürüyle ve hoşgörüsüzlüğüyle boğucu olan ortamından sonra, 1908'de Meşrutiyet döneminin başlangıcı, her çeşit siyasal ve toplumsal meselenin toplum önünde tartışılmasında bir patlamaya tanıklık etti. Bu tartışmaların yoğunluğu türeyen yeni yayınların sayısında yansımaktaydı. Eski rejimin son zamanlarında bir düzineye inmiş olan dergilerin sayısı, devrimden sonraki yıl otuz kat arttı.

Bu siyasal ve toplumsal tartışmalar çok defa, birbiriyle rekabet eden üç ideoloji arasında süren tartışmalar olarak tanımlanır: Yeni Osmanlıların, farklı cemaatleri Osmanlı tahtı etrafında birleştirme yönündeki eski ülküsü, Osmanlıcılık; İslâmî uygulamaları ve İslâm ümmeti içerisindeki dayanışmayı esas alarak İmparatorluğa hayat vermeye çalışan (Pan)İslâmizm; ve Türki halkları Osmanlı bayrağı altında birleştirmeye çalışan (Pan)Türkizm. Sonraki yazarlar dönemin düşünce yaşamına ilişkin tanımlarına kimi zaman bir dördüncü akımı eklemişlerdir: bu da, İslâmî gelenekçiliğe ters düşen Avrupa uygulamalarını ve düşüncelerini benimseme eylemi olan Batıcılıktır.

Bu türden bir tanımlama, bu çok yönlü tartışmaların gerçekliğini verememektedir. İkinci Meşrutiyet Dönemi yazarlarını ilgilendiren temel sorun devlete ve topluma canlılık kazandırmaktı. Çoğu Jön Türk'e göre, bunlar bürokrat ve subay oldukları için, devlet, değişimi başarmanın akla uygun, gerçekte de tek aracıydı. Devletten çok toplum üzerin-

de duranlar ve canlılık kazandırmanın araçlarını adem-i merkeziyetçilikte, özel girişimde ve eğitimde görenler ise Prens Sabahattin'in çevresinde bulunan çok daha küçük bir topluluktu.

Bu canlılık kazandırma temel sorunu üzerine olan tartışmalar içerisinde, gerekli ya da kabul edilebilir Batılılaşma ölçüsü ve gelecekteki Osmanlı devletiyle özdeşleşme ve bağlılıkta neyin esas alınması gerektiği sorunu sürekli ele alınan iki tema idi. Bu ikinci konuda Osmanlıcılar, Türkçüler ve İslâmcılar birbirinden ayrı düşüyorlardı. Birincisinde ise bu düşünce ayrılıkları o kadar belirgin değildi ve bu üç ana akım içerisine yayılmış haldeydiler. Doktor Abdullah Cevdet gibi bazı aşırı Batıcılar geleneksel Osmanlı uygarlığının tamamiyle terkedilmesinden ve bunun yerine tümüyle Avrupa usullerinin kabul edilmesinden yanaydılar. Öte yandan, bazı dinci eylemciler hiçbir Batılı uygulama ve düşüncesini kabul etmiyorlardı. Ancak bunlar enderdi. Aydınların büyük çoğunluğu Avrupa uygarlığının yararlı unsurları olarak görülen şeylerin kabulünden yanaydı. Bunların çoğu için, en zor ve en acil olan ve tartışmalarının çoğunun üzerinde odaklanmış olduğu sorun, Namık Kemal'in yanıt bulmaya çalışmış olduğu soruydu: Avrupa unsurları ile Müslüman Osmanlı uygarlığının bir bireşimi nasıl meydana getirilebilirdi; başka deyişle, kendi olarak kalınırken modernleşmek nasıl mümkün olabilirdi?

Bu ideolojik akımlardan biri savunulurken ötekiler de savunulamaz diye bir şey yoktu: Osmanlıcılığı akılcı şekilde savunan birçok Jön Türk, aynı zamanda da, romantik bir Pantürkist, milliyetçiliğine güçlü duygularla bağlanmış olup dindar Müslümandı.

Osmanlıcılık, yani inanç ve dil gözetmeksizin bütün tebaanın yeni meşruti devlette eşit haklara sahip sadık yurttaşlar haline geleceği düşüncesi, 1908 Devrimi'nin resmi

ideolojisiydi ve Osmanlıcılık yanılsamasının 1913'te tümden yıkılmasına kadar da öyle kaldı. Osmanlıcılık kavramına içtenlikle inanan bazı kişiler, örneğin Prens Sabahattin'in çevresinde, bulunmakta idiyse de, milliyetçiliğin İmparatorluğun bütün büyük cemaatlerini çoktan etkisi altına almış olması bu kavramın temel zayıflığıydı. Devrim sarhoşluğu geçince, Rum, Bulgar ve Ermenilerin özerklik emellerini gütmeyi sürdürdükleri kısa zamanda belli oldu. 1910'dan itibaren, Müslüman Arnavutların bile Arnavutluklarını Osmanlı kimliğine tercih ettikleri anlaşıldı. Aynı zamanda şu da bir gerçek ki, İTC'nin kendisi Türk milliyetçiliğinin, ya da en azından Müslüman milliyetçiliğinin ağına çoktan, hatta 1908 Devrimi'nden önce düşmüş bulunuyordu. Cemiyet Osmanlıcılığı resmen destekliyor olmasına rağmen (gerçekten de, İmparatorluk topraklarının üçte ikisi ya da daha fazlasından gönüllü olarak vazgeçmeksizin başka da ne yapabilirdi), onun Osmanlıcılık yorumu neredeyse, Türk olmayan unsurların Türkleştirilmesi düşüncesine yaklaşmıştı. Bu durum gözden kaçmadı ve Osmanlıcılığın inandırıcılığını daha da azalttı.

Türk milliyetçiliği, Osmanlı milliyetçiliğinin aksine, geç ortaya çıkmıştı. Önce, Sultan Abdülhamit yönetiminin son yirmi yılında kültürel bir hareket olarak doğmuştu. Başlangıç noktası, 19. yüzyılda Orta Asya Türklerini incelemeye başlamış olan Fransız de Guignes ile Cahun ve Macar Vambéry gibi Avrupalı doğubilimcilerinin çalışmalarına ve Rus İmparatorluğu menşeli Türklerin, bilhassa Tatarların ve Azerilerin etkilerine dek gitmekteydi. Bu insanlar arasında 19. yüzyılın ikinci yarısında bir yerli burjuvazi ortaya çıkmış, bu burjuvazi oğullarını Rus okullarına ve üniversitelerine göndermiş, bu çocuklar bu okullarda kendi cemaatlerine yönelen Rus ve Panislav tehdidinin yoğun şekilde bilincine varmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda etkin olan

Rusya çıkışlı Türkçülerin arasında en önemli olanları Azeri Hüseyinzade Ali (Turan), Azeri Ahmet Ağaoğlu ve ailesi İstanbul'a göçetmiş olan Tatar Yusuf Akçura'ydı.

Akçura İstanbul'da Harbiye'de öğrenim görmüş, bu okulda birçok çağdaşı gibi yaygın Jön Türk propagandasına kapılmış ve 1897'de Trablusgarp'a sürülmüştü. Oradan Paris'e kaçmış, sonra da doğduğu kent olan Volga üzerindeki Kazan'a geri dönmüştü. Rus siyasetinde etkinleşmişti, ama aynı zamanda da Jön Türk mültecilerinin Kahire'deki gazetesi *Türk*'te 1904'te çıkan uzun bir makale yayınlamıştı. "Türkçülüğün Manifestosu" denilen bu makale, "Üç Tarz-ı Siyaset" başlığını taşımaktaydı. İslâmcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük siyasetlerinin meziyetlerini birbirleriyle kıyaslıyor ve Türkçülük siyasetini savunuyordu. Makale, Pantürkist siyasal amaçların ilk tutarlı ifadesi olarak addedilebilir. İmparatorluğun farklı unsurlarından bir Osmanlı ulusu vücuda getirmenin bir yanılsama olduğuna, sömürgeci güçlerin dünya Müslümanlarının siyasal birliğine ilişkin bir girişimi engelleyeceklerine, Pantürkizmin -Türklerin ve Türki halkların birliğinin- ise aksine Asya'nın bütün Türki halklarının desteğine sahip olacağına ve sadece Rusya'nın muhalefetiyle karşılaşacağına dikkat çekiyordu.

Pantürkizm Jön Türk aydınları arasında belli miktarda taraftar kazandı, ama Balkan Savaşı 1913'te Osmanlıcılığı hükümsüz bırakana kadar hiçbir resmî tasvip görmedi. Ama ondan sonra bile Pantürkizm somut bir siyaset sunmaktan çok, günlük siyasetin yıkımlarından bir kaçış sunan romantik bir düş olarak kaldı. İttihatçıların toplumsal ve kültürel örgütü olan Türk Ocağı, 1911'den itibaren (Pan)Türkist hareketin kürsüsü oldu. Bu örgüt İmparatorluğun her tarafında kulüpler kurmuştu; buralarda yapılan konferanslar, tartışmalar, tiyatro, müzik gösterileri ve sergiler Türk milliyetçiliği ideolojisini yaymaktaydı. Türk Oca-

ği'nın dergisi *Türk Yurdu*, yaygın şekilde okunuyordu.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Pantürkizm, Jön Türkler tarafından Rusya ile olan savaş bağlamında teşvik gördü. Rus ordusunun 1917'de çöküşüyle ve Azerbaycan'ın işgaliyle (ya da kurtuluşuyla) bir canlılık kazandı. Bu dönemde Pantürkizmin siyasal amaçlarının kaleme alınmış en bilinen örneği, İttihatçı yazar Tekin Alp (Serez'li Moiz Kohen'in takma adı) tarafından 1914'te yayınlanan *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?* adlı kitapçıktı. Bu kitapçık, Osmanlının savaş gayelerinin bir bildirisi addedilerek Avrupa'da *Turkism and Panturkism* adı altında ün kazandı.

Aynı zamanda, Türk milliyetçiliğinin, Türklerin merkezî toprağıdır diye Anadolu'ya ağırlık veren ve Türk köylüsünün kültürünü ülküleştiren bir ikinci türü, Pantürkizm ile yan yana -ve onunla çekişerek- gelişmekteydi. Anadolu köylüsünün berbat yaşam koşullarını iyileştirmek için hiçbir şeye girişmeyen, kent çıkışlı romantik bir hareketti bu; hareketin *halkçılık* doktrini, savaş yıllarının ekonomik gelişmeleri yatıştırılması gereken toplumsal gerilimlere yol açmakta iken ulusal bir dayanışma yaratma peşindeydi. Bu nedenle de, bu türden ulusçuluğu temsil eden bir örgütün, 1917'de İzmir'de kurulan *Halka Doğru*'nun bizzat İTC tarafından kurulmuş olması şaşırtıcı değildi.

Kuşkusuz (Pan)İslâmcı akımın en parlak dönemi Sultan Abdülhamit'in saltanat döneminin ikinci yarısı idi. İttihatçılar, İkinci Meşrutiyet döneminde ve özellikle Nisan 1909 karşıdevriminin başarısızlığından sonra, İslâmcı eylemciliğe karşı son derece kuşku duyuyorlardı. Onu hem çok uluslu İmparatorluğun varlığına hem de kendilerine karşı bir tehdit olarak görmekteydiler. İttihatçılar ancak siyasal çıkarlar gerektirdiği zaman devletin İslâmî niteliğini vurgulamaya hazırdılar; tıpkı 1914-1916 yıllarında, Arapların sadakatini ve sömürgelerdeki Müslümanların desteğini kazanma gay-

reti içerisindeyken davrandıkları gibi. En açık ifadesini 1914'teki *cihad* ilanıyla bulan bu siyaset sonunda her iki amacında da başarısızlığa uğramıştı.

Ancak, bu dönemdeki İslâmcı akımı sırf muhafazakârlıkla ya da gericilikle bir tutmak yanlış olacaktır. *Volkan* gazetesi etrafında toplanmış bulunan ve 1909 karşıdevrimine iştirak etmiş olan topluluk türünden İslâmcı gericiler vardı; bununla beraber çok daha önemli olanı, anayasayı destekleyen İslâmî yenileşme ya da reform taraftarlarının büyük topluluğuydu. Sait Halim Paşa, Mehmet Akif (Ersoy) ve Eşref Edip (Fergan) gibi kişilerin dahil olduğu bu topluluğun önde gelen yayın organı *Sırat-ı Müstakîm* idi ve 1912'den sonra ise *Sebilürreşat* diye bilinecekti. Bunlara göre, toplumsal canlanmaya İslâmî değerlere geri dönüşle ulaşılacaktı. Bunların birçoğu şeriat hukukuna geri dönülmesini savunuyor, (Namık Kemal gibi) modernleşmenin kabulünün şeriatla bağdaşabileceğini öne sürüyordu. Onların inanışına göre, İmparatorluk dışındaki Müslümanların İslâm *ümmeti* içerisindeki dayanışması, İmparatorluğa bir ek güç getirecekti.

Kökleri II. Meşrutiyet döneminde bulunan önemli bir İslâmî hareket ise, bir Kürt *alimi* olup, Nakşibendi tarikatinin yenilikçi kanadına mensup olan Said Nursi'nin kurmuş olduğu *Nurculuk*'tu. 1909'da İttihad-ı Muhammedi'ye katılmıştı, ama aynı zamanda da önde gelen İttihatçılara yakındı ve sonraları bir İTC propagandacısı olarak Teşkilât-ı Mahsusa içinde çalışmıştı. Ancak Nurculuğun asıl büyümesi daha sonraki bir döneme aittir ve orada ele almak en iyisidir.

Osmanlı mirasının değişik unsurları (İslâmiyet, Türk etnik köken, Osmanlı devleti) ile Avrupai tarzda modernleşmenin sentezine yönelik en yaratıcı ve tutarlı girişim Fransız toplumbilimci Durkheim'ın izleyicisi olan Mehmet Ziya (Gökalp)'den geldi. Onun, toplumun birey üzerindeki üs-

tünlüğüne ilişkin düşüncelerini benimsemişti ancak toplumun yerine *millet*'i koymuştu. Ateşli bir milliyetçi olarak Gökalp, milletin, doğal toplumsal ve siyasal birim olduğuna inanıyordu. Ancak, Gökalp sadece Durkheim'ın etkisinde değildi. Alman toplumbilimci Tönnies'in düşüncelerinden yararlanarak, bir topluluk içerisindeki geçerli değerler ve alışkanlıklar bütünü olan "kültür" *(hars)* ile akla dayalı, uluslararası bir bilgi, bilim ve teknoloji sistemi olan "uygarlık" *(medeniyet)* arasında bir ayırım yapıyordu. Gökalp'e göre Türk ulusu, kendi güçlü kültürüne sahipti; bu kültür, kısmen İslam'a ve Araplara ve kısmen de Bizans'a ait olan bir Ortaçağ uygarlığının istilası altında kalmıştı. Kurtuluşun yolu (sırf iman açısından İslâmiyetin de bir parçasını oluşturduğunu düşündüğü) Türk kültürüne sahip çıkarken o uygarlığın yerine modern Avrupa uygarlığını geçirmekti. Onun gözünde Tanzimat ıslahatçılarının kusuru, Avrupa uygarlığına katılırken, kendi halklarının kültürüyle olan temaslarını yitirmiş olmalarıydı. Kuramsal değerleri her ne olursa olsun, Gökalp'in düşüncelerinin büyük çekiciliği şuradaydı; bu düşünceler ulusal gururun Avrupa usullerinin kabulüyle barışmasına imkan vermekteydi. Türk Ocağı hareketinde olsun, (bir süre merkez-i umumi üyeliğini ve az çok parti ideologluğunu yaptığı) İTC'de olsun Gökalp'in hayli ağırlığı vardı.

II. Meşrutiyet dönemindeki bu düşünce akımları gözden geçirilirken, dikkat çekici olan nokta tartışmalara iştirak etmiş önemli çoğu düşünür ve yazarın, tıpkı İTC'nin etnik bakımdan karma olan Makedonya bölgesinden çıkmış olması gibi, çevre bölgelerden ya da karma bölgelerden gelme olmalarıdır. Rus İmparatorluğu'nun Türki bölgelerinden gelenlerin (Akçura, Ağaoğlu, Hüseyinzade, milliyetçi şair Mehmet Emin) yanı sıra, en ateşli Türk milliyetçilerinden Tekin Alp, Serez'li bir Museviydi, Batıcı Abdullah Cevdet

Arapkir'li bir Kürt'tü, Diyarbakırlı Ziya Gökalp yarı Kürt'tü ve Said Nursi Bitlis'li bir Kürt'tü. Öyle anlaşılıyor ki, bu bölgelerde İmparatorluğun mülti-etnik niteliği ile doğrudan karşılaşmış olmaları, bu kişileri Osmanlı toplumunun temel sorunları hakkında daha yoğun şekilde bilinçlendirmiştir.

Jön Türklerin ideolojik tartışmalarının anlaşılması önemlidir, ama aynı zamanda, iktidarı fiilen elinde bulunduran kişilerin, yani İTC liderlerinin ideolog değil eylem adamı olduklarının hatırlanması da önemlidir. İdeolojik bakımdan seçmeciydiler ve onların ortak paydası, ortak bir ideolojik programdan çok, ortaklaşa bir tutumlar bütünüydü. Bu tutumlar bütünündeki önemli unsurlar, milliyetçilik, nesnel bilimsel doğrunun değerine olan pozitivist inanç, bu doğruyu yaymada ve halkı iyileştirmede eğitimin gücüne olan büyük (ve oldukça saf) güven, merkezî devletin toplum içinde itici güç olma rolüne olan sarsılmaz inanç ve Abdülhamit döneminde hüküm süren ihtiyatlı muhafazakârlığa bariz şekilde ters düşen bir tür eylemciliğe, değişime ve ilerlemeye olan inançtı.

9.
Bağımsızlık Savaşı

Mondros Mütarekesi

31 Ekim 1918'de, İngilizlerin Karadeniz filotillasının komutanı Amiral Calthorpe ile Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey başkanlığındaki Osmanlı heyeti arasında Mondros'ta akdedilen mütareke Osmanlıların tam anlamıyla teslim olması idi.. 25 maddesi, Boğazlar'ın askerî işgali, bütün demiryolu ve telgraf hatlarının İtilaf devletleri tarafından denetlenmesi, kamu düzeninin muhafazası için gerek duyulan küçük askerî birimler haricinde kalan Osmanlı askerlerinin terhis edilip silahlarının alınması, Arap eyaletlerindeki bütün Osmanlı askerlerinin teslim olması ve İtilaf devletlerine ait Osmanlıların elindeki bütün savaş tutsaklarının serbest bırakılması (ancak Osmanlı tutsaklara bu uygulanmayacaktı) gibi koşulları içermekteydi. Bütün Alman ve Avusturyalı askeri personel ülkeyi iki ay içerisinde terketmek zorundaydı. Osmanlılar açısından en tehlikeli olan madde 7. maddeydi. Bu madde, kendi güvenliklerini tehdit altında gördükleri takdirde İtilaf devletlerinin Osmanlı İm-

paratorluğundaki herhangi bir yeri işgal etme hakkı olduğunu bildiriyordu. 24. madde ise "Ermeni" vilayetlerinde kamu düzeninin bozulması durumunda, İtilaf devletlerine buralara askerî müdahalede bulunma hakkını veriyordu. Bu maddelerle İtilaf devletleri istedikleri gibi güç kullanabilirlerdi (ve kullandılar da).

Mütareke ertesi gün yürürlüğe girdi ve tümüyle uygulandı. Tek büyük sorun, kuzey Irak'ın en önemli kenti Musul konusunda çıktı. Mütareke günü, İngiliz kuvvetleri Musul'un 60 kilometre kadar güneyindeydiler, ama İngiliz komutanlığı mütarekenin 7. maddesi gereğince kentin teslimini istedi. Yörenin Osmanlı komutanı bunu reddetti ve meseleyi İstanbul'un bilgisine sundu. İstanbul'un talebe uymasını bildirdi. Osmanlı askerleri de 8-15 Kasım arasında kenti boşalttılar. Musul'un mütareke sonrasında işgal edilmiş olması, bu eyaletin kime ait olduğu konusunda sonraki yıllarda tartışmalara neden olacaktı.

Savaş sonrasındaki duruma toplu bakış

14 Ekim'de iktidarı artık Ahmet İzzet Paşa yönetimindeki yeni kabineye devretmiş olan İTC'nin savaş zamanındaki liderleri, mütareke akdedilir edilmez ülkeyi terketmişlerdi. 1 Kasım gecesi, Cemal, Enver, Talât, Bahaettin Şakir, Doktor Nâzım ve üç kişi, Ermenilere karşı olan muamelelerinden sorumlu tutulacaklarından korktuklarından bir Alman denizaltısına binerek Odessa'ya gitmişlerdi. İtilaf devletleri onları yargılama niyetinde olduğunu daha önceden, 1915'te ilan etmişti ve gerçekten de yargılayacakları kuşkusuzdu. Sonuçta, bu İttihatçılar hiç mahkemeye çıkmadı, ama Enver dışında hepsi de Ermeni katiller tarafından 1920-1921 yıllarında öldürüldüler.

Savaştan sonra sabık liderler zamanlarının çoğunu Ber-

lin'de geçirdiler, burada karmaşık siyasal plan ve entrikalarla uğraştılar ve bu işler onları Roma, Moskova ve Afganistan gibi birbirinden uzak yerlere sürükledi. Ne var ki içlerinden sadece Enver Paşa savaş sonrası Türk siyasetinde önemli bir rol oynadı.

Önde gelen İttihatçı liderlerin kaçışı İstanbul'da bir iktidar boşluğu bırakmıştı. İktidar için çekişme konumunda olan taraflar şunlardı:

• Saray; Sultan V. Mehmet Temmuz 1918'de ölmüş ve kardeşi Vahdettin Efendi, VI. Mehmet olarak tahta geçmişti. Zeki ve inatçı biri olan yeni padişah, İttihatçılar zamanında oynamak zorunda kaldığı kukla rolünden kurtulmak için bu fırsattan yararlanmaya tümüyle niyetliydi.

• Liberaller; 1913'te susturulan *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*'nda birleşmiş olan liberal muhalefet, 1913 öncesinin bazı liberal muhalefet liderlerinin, bilhassa da Damat Ferit Paşa'nın etrafında yeniden örgütlenmiş bulunuyordu.

• İtilaf devletleri; İtilaf devletlerinin temsilcileri başkente büyük şaşaa içerisinde girmişlerdi. Müttefiklerin savaş gemilerinden oluşan bir filo, Boğaz'daki sarayın önlerinde demir atmıştı. İtilaf devletleri temsilcilerinin esas işi mütareke koşullarının uygulanmasına nezaret etmekti, ancak bunlar Osmanlı siyasetini etkilemeye de çalışıyorlardı. Gelgelelim, mütarekenin hemen ardından Fransız, İngiliz ve İtalyanlar arasında ilk düşünce ayrılıkları belirmeye başlamıştı.

• İttihatçılar; Liderleri gitmiş olduğu halde, İttihatçılar yine de meclise, orduya, polise, posta ve telgraf servislerine ve diğer birçok kuruluşa hakimdiler. 1919'da yeni yönetim tarafından temizlik hareketlerine başlanmıştı, ancak ne yeni yönetim ne de İtilaf devletleri İttihatçı memur çoğunluğunun yerine koyacak yeterli insan gücüne sahip değildi.

Bunların, 1918 sonlarından itibaren gitgide artan şekilde ve İstanbul'un İngilizlerce Mart 1920'deki işgalinden sonra

ise hepten başkentteki siyaset oyununun esas oyuncuları olmalarına karşın, asıl siyasal mücadele Anadolu'da cereyan etti. Bunun zemini ülkeyi terketmelerinden önce savaş zamanının İTC lider takımınca hazırlanmış bulunuyordu. Lider takım planlarını Anadolu'da ulusal bir direniş hareketinin oluşturulmasına dayandırmış, bu planlar İTC liderleri dahil herkesin İngiliz ve Fransız donanmalarının Mart 1915'te Çanakkale Boğazı'nı yarmasını beklediği sırada hazırlanmıştı. Eğer bu olsaydı, Osmanlı hükümeti İstanbul'dan ayrılıp Konya'ya gidecekti.

1918'de çeşitli liderler rol oynadıysa da, itici güç Enver'miş gibi gözüküyor. Enver, savaşın sadece ilk aşamasının kaybedilmiş olduğuna ve tıpkı 1913'te Balkan Savaşı'nda olduğu gibi, ikinci bir raunt için fırsat çıkacağına ve bu rauntta Osmanlıların saldırıya geçebileceklerine inanıyordu. Savaşın bitiminde Panislâmist, özellikle de Pantürkist düşüncelere kapılmış olan Enver, Orta Asya'nın Türki bölgelerinin ve özellikle, özgürlüğüne yeni kavuşmuş Azerbaycan'ın süren mücadelede hayatî rol oynayacağını ummaktaydı. Avrupa'dan 1918'de dönmüş olan Osmanlı tümenlerine Kafkasya'ya gitmelerini emretmiş olmasının nedeni buydu. Kendisi, Kasım 1918'de Odessa'dan Bakû'ya gitmeye niyetlenmiş, ama hastalığı buna engel olmuştu. Aynı zamanda da o ve Talât, *Teşkilât-ı Mahsusa*'ya Anadolu'nun birtakım noktalarındaki gizli depolara silah ve mühimmat depolaması emrini vermişlerdi. Ekim 1918'de *Umum Alem-i İslâm İhtilâl Teşkilatı* olarak yeniden kurulan bu *Teşkilât*, kendilerine ülke içinde gerilla çeteleri oluşturma talimatı verilmiş özel görevliler göndermişti. Bu yapılması zor bir şey değildi, çünkü bu türden birçok topluluk zaten mevcuttu ve bunların Ermenilere ve Rumlara yapılan kötü muamelede tüyler ürpertici rolleri olmuştu. Bunlar, silahlarını teslim edecek ve dağıtılacak olurlarsa cezalandırı-

lacakları korkusuyla yaşıyorlardı.

İttihatçı lider takımı tarafından savaş bitmeden önce atılan en önemli adım *Karakol*'un kurulmasıydı. Girişimi ayrılışlarından önceki haftada, başlatanlar yine Talât ve Enver'di. Asli kurucular, (İttihatçı subaylar kilit takımının önemli bir üyesi olan) Miralay *Kara* Vasıf ile İTC İstanbul parti örgütünün başı *Kara* Kemal idi. Örgütün adı bu ikisinin lakaplarından yapılmış bir sözcük oyunuydu ve örgütün amacı savaş sonrası ortamında İttihatçıları korumak ve onları İtilaf devletlerinin, liberallerin (İtilafçıların) ve Hıristiyan cemaatlerin öç almalarına karşı himaye etmekti. Ayrıca, başkentten yetenekli insanlar, para, silah, erzak ve gereç göndermek suretiyle Anadolu ve Kafkasya'daki direnişi güçlendirmeyi de amaçlıyordu.

İTC bir taraftan Anadolu'da silahlı direniş hareketi hazırlarken, aynı zamanda da Rum, Ermeni, Fransız, İtalyan ya da İngilizler tarafından işgal edilme tehlikesi olan bölgelerdeki Müslüman-Türk kesiminin haklarını savunmaya hazırlanıyordu. Bu girişim, yerel "müdafaa-i hukuk cemiyetlerinin" kurulması şeklini almıştı, ki bu örgütler savaş sonrasında Anadolu (ve Trakya'da) ulusal direniş hareketinin oluşturulmasında hayati bir rol oynayacaklardı. İlk cemiyet Kasım 1918'de kurulmuştu.

Ulusal direniş hareketi Anadolu'da ortaya çıktığında, bunun asıl hasmının İngiltere ya da Fransa değil Yunanistan olduğu anlaşıldı. Yunanistan'a İngiltere'nin güçlü desteğiyle Mayıs 1919'da İzmir civarındaki bölgeyi işgal hakkı verilmişti. Yunanistan'ın Anadolu işgali sonraki yıllarda çok büyük boyutlar alacaktı. Bunun nedeni, İtilaf devletlerinin savaş sonrasındaki barış görüşmelerini yürütme şeklinde görülebilir. Görüşmeler yenik ülkelerle birlikte yürütülmemiş -barış koşulları galip ülkeler tarafından zorla kabul ettirilmişti- İtilaf güçlerinin kendi arasında yürütülmüştü. Bu

güçler, savaş sırasında yapılmış, kısmen ihtilaflı birtakım anlaşma ve vaatlerle karşı karşıyaydılar ve bunları bir sonuca bağlamak zorundaydılar. Bu iş epey zaman aldı. Aslında öylesine çok zaman aldı ki, İtilaf devletleri sonunda Osmanlı İmparatorluğu'na Ağustos 1920'de son derece sert barış koşullarını dayattıkları sırada, savaşın bitişinden beri askerlerini sürekli terhis eden bu devletlerin barış koşullarını uygulatacak araçlar kalmamıştı. Başbakanları Eleutherios Venizelos önderliğindeki Yunanlılar bu durumdan yararlandılar. Venizelos İtilaf devletlerinin güçlü bir uzantısı gibi davranma ve Anadolu'daki Türk direniş hareketini barış koşullarını kabule zorlama önerisinde bulundu. Sonuç, Yunanlıların 1922'de tam bir bozguna uğramasıyla sonuçlanan kanlı bir savaştı.

İstanbul, Kasım 1918 - Mart 1920

Saray

Osmanlıların son padişahı olacak olan VI. Mehmet Vahdettin, bütün bu dönem boyunca daha elverişli bir barış antlaşması elde etmek için İtilaf devletlerinin, bilhassa da İngiltere'nin suyuna gitmeyi amaçlayan siyasetler izledi. Gayretlerine rağmen 1920 yazında son derece ağır bir barış antlaşması ortaya çıkınca, bu çizginin öteki taraftarları gibi o da bütün itibarını kaybetti.

Padişah tıpkı öncekiler gibi saltanat ve din çizgisinde düşünmekteydi. Onu ilgilendiren şeyler, saltanatın, halifelik makamı olarak İstanbul'un ve güçlü şekilde sorumluluğunu duyduğu Ortadoğu'nun Müslüman halkları üzerindeki otoritesinin muhafazasıydı. Milliyetçi değildi (gerçekte milliyetçiliği ve bu ideolojiye kapılmış olan İttihatçıları İmparatorluğun başına gelen felaketten sorumlu tutuyordu) ve

Anadolu'nun ya da başka bir bölgenin tam bağımsızlığına pek aldırdığı da yoktu.

Sultan Vahdettin, İttihatçıların kuklası olmuş selefinin aksine, İttihatçı aleyhtarı, milliyetçi aleyhtarı ve İngiliz taraftarı çizgiyi yerleştirmek için siyasete etkin şekilde müdahalede bulundu. Kuşkusuz onun esas silahı, sadrazamları (ve nazırlarını) kendi tercihine göre atamaktı. Bu bakımdan Nisan 1920'ye kadarki dönem üç altdöneme ayrılabilir.

Kabineler

Birinci dönem, bir geçiş dönemiydi. Savaş zamanının liderleri iktidarı Ekim ayında devrettiklerinde, Padişah eski diplomat Ahmet Tevfik Paşa (Okday) yönetiminde tarafsız bir kabine kurmak istemiş, ama İttihatçılar bir İttihatçı olmadığı halde yine de Cemiyet'in güven duyduğu eski genelkurmay başkanı Müşir Ahmet İzzet Paşa (Furgaç) yönetiminde ılımlı bir İTC kabinesinde ısrar etmişlerdi. Savaş zamanı liderlerinin uzaklaşması ve mütarekenin akdedilmesiyle birlikte, Padişah, İzzet Paşa'nın yerine Tevfik Paşa'yı atadı. Tevfik Paşa 11 Kasım 1918'den 3 Mart 1919'a kadar İttihatçı aleyhtarı niteliği giderek artan iki kabineye başkanlık etti.

4 Mart'ta, Tevfik Paşa kabinesinin yerine, I. *Damat* Ferit Paşa kabinesi geçti. Savaş sonrası Osmanlı siyasetinin kilit adam olan Damat Ferit Paşa en az beş kabine yönetti. Padişahın eniştesi olmasından dolayı saraya yakındı ve Padişah'ın tam olarak güvendiği tek kişiydi. Ama aynı zamanda da, yeniden canlanmış olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın başta gelen bir mensubuydu. Mart-Eylül 1919 aylarındaki üç Ferit Paşa kabinesi, bir ikinci altdönem oluşturmaktadır. Bu üç kabine, özellikle İtilaf devletleri Yunanistan'a Mayıs ayında İzmir ve çevresindeki bölgeleri işgal etme iznini verdikten sonra, ulusal direnişin hem başkentte hem Anado-

lu'da gittikçe artan etkinlikleriyle karşılaşmıştı. Bu kabineler direnişi bastırmak ve İttihatçıları cezalandırmak için gittikçe daha kararlı bir çaba gösterdiler.

Eylül sonlarında direniş hareketinin baskısı Ferit Paşa'yı çekilmeye zorladı. Yerine geçen Ali Rıza Paşa (3 Mart 1920'ye kadar) ve Sâlih Hulûsi Paşa (2 Nisan'a kadar) kabineleri, Ferit Paşa hükümetlerinin aksine, ulusal direnişçilerle işbirliği yapmaya ve Anadolu'yla artan geçimsizliği yatıştırmaya çalıştılar.

Partiler

Bu dönemin çoğunda, yeniden canlanan Hürriyet ve İtilaf Fırkası resmî siyasette başat güç idiyse de, İttihatçıların etkinlikleri yeraltı direnişiyle sınırlı kalmadı. İttihatçı partiler bir süre çalışmaya devam etmişlerdi. İTC Kasım ayı başındaki son kurultayında kendini feshetmiş ve *Teceddüt Fırkası*'nı kurmuştu. Muhalif İttihatçılardan bir topluluk, Fethi (Okyar) yönetiminde *Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası*'nı kurmuştu. Bunlardan başka, savaş sonrası dönemde bol sayıda kısa ömürlü küçük parti vardı.

Meclisin Aralık ayında dağıtılmasından sonra, İttihatçılar üzerindeki baskı yoğunlaşmaya başladı. Giderek çok sayıda önde gelen Cemiyet üyesi tutuklanmaktaydı (100'ün üstündeki üye Nisan başında tutuklanmıştı). Tutuklamalar kısmen liberal hükümetin girişimiyle, kısmen de İngilizlerin talebiyle oluyordu. İngilizler, Ermeni zulmünde, İngiliz savaş tutsaklarına yapılan kötü muamelede ya da mütareke koşullarının baltalanmasında parmağı olan kişiler diye düşündükleri "savaş suçlularını" yargılamak niyetindeydiler. Bu davaların bazılarıyla özel bir Osmanlı mahkemesi meşgul olmuş ise de, tutuklananların birçoğu sonradan İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü, çoğu orada 1921 sonlarına kadar kaldı.

Meclisin dağıtılmasıyla zaten sekteye uğramış olan siyasal faaliyet, Teceddüt Fırkası'nın Mayıs'ta kapatılmasıyla daha da kısıtlanmıştı. Durumu yeterince istikrarlı bulmayan hükümet yeni seçimler için yapılan baskılara karşı koymuş, ama sonunda Anadolu direnişinden gelen isteklere boyun eğmişti. Seçimler 1919 sonbaharında yapıldı, ama o zamana kadar, İttihatçıların güdümünde olan direniş hareketi Anadolu'nun çoğuna hakim olduğundan Ocak 1920'de toplanan Meclis-i Mebusan, kararlı şekilde İttihatçı ve milliyetçi bir nitelik taşımakta ve direnişin sözcülüğünü yapmaktaydı. Meclis-i Mebusan'daki milliyetçi çoğunluk *Felâh-ı Vatan Grubu* olarak örgütlenmişti.

28 Ocak 1920'de bu grubun hazırladığı *Misak-ı Millî* denilen beyanname mecliste kabul edildi. Bu beyanname, direniş hareketinin amaçlarının resmî ifadesiydi ve sonraki bağımsızlık savaşı boyunca da öyle kaldı. Milliyetçiler tarafından Erzurum ve Sıvas'ta düzenlenen kongrelerin kararlarını esas alan bu metin altı maddeden oluşuyordu.

1. (Din, ırk ve amaç bakımından birleşik olan) Osmanlı-İslâm çoğunluğuyla meskun topraklar ayrılmaz bir bütün oluşturmaktadır, ancak Arap çoğunluğuyla meskun olup, yabancı işgali altında bulunan toprakların kaderi halkoylamasıyla tâyin edilmelidir.

2. 1878'den 1918'e kadar Ruslarda kalmış olan "Elviye-i Selâse" (Üç vilayet)'nin (Batum, Kars ve Ardahan), kaderini bir halkoylaması tâyin edebilir.

3. Batı Trakya'nın kaderi için de aynısı geçerli olmalıdır.

4. Başkent İstanbul'un ve Marmara Denizi'nin güvenliği sağlanmalıdır. Boğazların ticarî deniz ulaşımına açılması ilgili diğer devletlerle birlikte bir müzakere konusu olmalıdır.

5. Azınlıkların hakları, İtilaf devletleri ile Avrupa devletleri arasında yapılmış antlaşmalara uygun olarak sağlanacaktır.

6. İmparatorluğun siyasî, malî ve adlî bağımsızlığı temin edilmeli ve kısıtlamalardan bağımsız olmalıdır (yani, kapitülasyonlara dönüş kabul edilmeyecektir).

Bu, milliyetçi programın temel beyannamesiydi. Anlamlı olan şu ki, Türk ulusal egemenliğini savunmuyor, bütün Müslüman Osmanlıların egemenliğini savunuyordu. Fiiliyatta bu, Türkler ile Kürtler demek oluyordu.

63 farklı grup ve partiyi birleşik bir cephede toplayarak bir "Milli Kongre" oluşturulması suretiyle, parti anlaşmazlıklarının giderilmesi ve Paris'teki barış konferansında Türklere söz hakkı sağlamak amacıyla bir girişim oldu. Bu kongre Kasım 1918-Kasım 1919 arasında aralıklı şekilde faaldi, ne var ki birtakım broşürler yayınlamasına, hatta Paris'e bir heyet göndermiş olmasına rağmen kendisine kulak veren olmadı.

Açık siyasal faaliyet İstanbul'un 16 Mart 1920'de İngilizlerce işgaliyle son bulmuştu; bununla hem Osmanlı hükümet kurumlarının milliyetçilerle olan işbirliğini durdurmak, hem de milliyetçilere baskıda bulunmak istenmişti. Meclis-i Umumi'deki milliyetçi önderler, İngilizlerin harekete geçmelerinin eli kulağında olduğunun farkındaydılar, ama meclisi açık tutmayı, yeraltına kaymamayı ve Anadolu'ya gitmemeyi kararlaştırdılar. Çünkü, İngiliz siyasetinin ülkenin ulusal haklarını ortadan kaldırdığı iyice anlaşılsın istiyorlardı. Nitekim İngiliz güvenlik subayları, *Felâh* grubunun en önde gelen liderleri olan Hüseyin Rauf ile *Kara* Vasıf'ı meclis binasında tutukladılar. Bunun üzerine son Osmanlı Meclisi protesto olarak 2 Nisan'da kendini tatil etti.

Kamuoyunu harekete geçirme çabaları

Gerek İttihatçı gerek İttihatçı karşıtı çeşitli parti ve siyasal grupların kamuoyunda olsun Avrupa'daki siyasetçiler üze-

rinde olsun önemli bir etki yaratamamalarına karşın, savaş sırasında İTC'yle sıkı ilişkisi olan ama açıkça siyasal olmayan birtakım toplumsal ve kültürel örgütlerin yerel Müslüman kamuoyunu milliyetçilik davasına kazandırmada önemli katkıları oldu. Mütarekeden sonraki ilk aylarda Müslüman halk arasında genel bir umutsuzluk ve tevekkül havası vardı, ancak İzmir'in Mayıs 1919'da Yunanlılarca işgali bir dönüm noktası oldu. İşgalden hemen sonra protesto olarak, İstanbul Darülfünun öğrencileri ve hocaları önderliğinde kitle gösterileri yapıldı.

İtilaf devletleri

Mütarekenin koşulları ve 50.000'in üzerindeki (30.000'i İngilizdi) İtilaf askerinin varlığı, İtilaf devletleri temsilcilerini İstanbul'un Mart 1920'deki resmî işgalinden önce bile başkentteki egemen siyasal güç haline getirmişti. Bununla beraber, uysal bir Osmanlı hükümetinin iktidarda olduğu dönemlerde bile bazı etkenler İtilaf devletlerinin denetimini güçleştirmekteydi.

İmparatorluğun hâlâ resmen bağımsız olması, milliyetçilere sıcak bakan Osmanlı devlet memurlarının Anadolu hareketine istihbarat, erzak, gereç, silah ve insan göndererek yardımcı olmalarına olanak sağlamıştı. İtilaf devletleri her bir hükümet dairesinde neler olup bittiğini denetleme olanağına sahip değildi. (Bilhassa İngilizlerin) Rum ve Ermeni azınlık mensuplarına aşırı bel bağlamış olmaları İtilaf devletlerinin Osmanlı toplumunun Müslüman Türk kesiminde olan bitene ilişkin istihbaratını kısıtlıyor, bu da İtilaf devletlerinin yeraltı direnişinin hem sayısal gücünü hem de becerilerini eksik değerlendirmeye götürüyordu.

İtilaf devletlerinin ortaya koyduğu yönetim yapısı son derece karmaşıktı. İngilizlerin önce General Milne'in sonra-

dan General Harington'un komutasındaki Karadeniz ordusu, Boğazlar bölgesinin işgalinden sorumluydu; oysa, Balkanlar'ın parçası olan Avrupa Türkiyesi'nin, aslen Selânik'te üslenmiş ve 1918'de Bulgaristan'ı yenen Fransız Armée de l'Orient'in komutanı General Franchet d'Esperey'in denetiminde olacağı kabul edilmiş bulunmaktaydı. Bu durum kuşkusuz, bir parçası Avrupa'da bir parçası Boğaziçi'nde olan İstanbul'da sürekli sürtüşmeye yol açıyordu. Ancak, dizginler tam olarak askerî yetkililerin elinde değildi. İtilaf devletlerinin ayrıca kendi diplomatik temsilcileri de vardı. Bunlar, İmparatorluk ile İtilaf devletleri arasında resmen bir savaş hali sürdüğü için büyükelçi değil yüksek komiser diye adlandırılıyorlardı. Resmî olarak komutanlar bunların otoritesine tâbiydiler. Gerçekte ise çok defa bağımsız davranıyorlardı. Başkentin Mart 1920'deki işgalinden sonra, komutanların rolleri doğal olarak çok daha artmış bulunuyordu.

Yüksek komiserler hükümetlerini diplomatik açıdan temsil etmekle kalmayıp, gıda, sağlık işleri, mülteci sorunları ve mali işler gibi konulara bakan "Müttefik Denetim ve Düzenleme Kurulları" aracılığıyla başkent yönetiminin büyük ve gittikçe artan kısmını da üstlenmişlerdi. Osmanlı hükümeti, kendi memurlarına ödeme yapma ya da halkı besleme olanaklarından yoksundu, bu nedenle İtilaf devletleri soruna yardımcı olmak için devreye girmek zorunda kalmış ve oldukça da başarı göstermişlerdi. Öyle bile olsa savaş ertesi yıllarda İstanbul'da yaşam hayli zordu. Savaş sırasında zaten yüzde 400 artmış olan fiyatlar tekrar dörde katlanmıştı. Başlangıçtaki ciddi kömür ve buğday darlığı, sonunda İngiltere'den ithal edilen kömür ve ABD'den ithal edilen buğdayla halledildi.

Durum, kentteki mültecilerin sayısı nedeniyle ağırlaşmıştı. Yenik düşmüş bir ülke başkentinde savaş sonrasında doğal olarak bulunan mülteci kitlesinden başka bir de Rus ka-

çakları vardı. Bunların bazısı 1920 başında gelmişti ve o yılın Kasım ayında Fransız donanması, General Vrangel komutasındaki 150.000 kadar Bolşevik aleyhtarı Beyaz Rus'un Kırım'dan tahliyesini gerçekleştirmiş ve bunları Boğazlar bölgesine yerleştirmişti. Bu mültecilerin yarısı İstanbul bölgesinde yaşamaktaydı. Bu durum konut sorununu artırmış, İtilaf devletlerinin binalara el koyması ise konut sorununu daha da kötüleştirmişti.

Bu karmaşık yönetim yapısı şayet İtilaf güçleri arasındaki ilişkiler güven ve iyi niyete dayansaydı işler hale getirilebilirdi, ama ikisi de yoktu. Osmanlılara yönelik İngiliz siyasetinin düşmanca ve kendi işgal bölgelerindeki yönetimlerinin sert, hatta kinci olmasına karşın, İtalyanlar 1920'den ve Fransızlar 1921'den itibaren ulusal direnişe kur yapmaya başlamışlardı ki bu durum yüksek komiserler arasında sık sık çatışma konusu oluyordu.

İttihatçı yeraltı örgütü

Bu uyuşmazlıktan İstanbul'daki İttihatçı yeraltı örgütü kendi çıkarı doğrultusunda yararlanmaktaydı. *Karakol*, Kasım 1918 ile Mart 1920 arasında hatırı sayılır sayıdaki İttihatçı subayı -ki birçoğu aranmakta olan kişilerdi- Anadolu'ya gizlice kaçırmayı başarmıştı. Karakol ayrıca, Anadolu'da gelişmekte olan direniş hareketine İtilaf devletlerinin denetimi altındaki Osmanlı depolarından çalınmış büyük miktarlarda silah, erzak, gereç ve cephanelik sağlamıştı. Anadolu'ya bu şekilde 56.000 ateşleme takımı, 320 makineli tüfek, 1500 tüfek, 2000 sandık cephane ve 10.000 üniformanın kaçak gitmiş olduğu bildirilmektedir. Bu eylemlerde, eski *Teşkilât-ı Mahsusa* ajanlarından başka -halen Kara Kemal'in denetiminde olan- hamal ve kayıkçı esnaflarının ve Harbiye Nezareti ile telgraf idaresindeki İttihatçı memurla-

rın çok büyük rolleri oldu. Karakol, direniş hareketine, hükümet dairelerindeki kendi casusluk şebekesinden edinilmiş istihbarat da temin etmekteydi. Osmanlı bürokrasisinin Anadolu'daki milliyetçilerle olan işbirliğinin genişliğinin anlaşılması, İngilizlerin 1920'de İstanbul'u resmen işgalinin başlıca nedeni idi.

1919'da gittikçe daha çok subay Anadolu'ya geçtiğinde ve bir direniş hareketi ortaya çıkmaya başladığında, harekete başkanlık edecek otorite sahibi ve adı lekesiz olan birine ihtiyaç duyulmuştu. Yeraltı örgütünün önce eski başkomutan ve sadrazam Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa'ya başvurduğu anlaşılıyor. Paşa İttihatçı olmamakla beraber İttihatçıların ateşli bir yurtsever diye itimat ettikleri bir kişiydi. Anlaşma olmayınca, önde gelen Karakol mensupları Mustafa Kemal Paşa'ya (Atatürk) yanaştılar.

Mustafa Kemal İTC'nin başından beri üyesiydi. Çekirdek kadrodaki eylemci subaylardan biriydi. 1908 Devrimi'nde ve 1909'daki "Hareket Ordusu"nda yer almış, 1911'de Libya'da görev yapmıştı. Onun İTC içerisinde Cemal Paşa hizibine mensup olduğu anlaşılıyor. Bu hizip içerisinde özellikle, Ali Fethi (Okyar)'a yakın olmuştu. Sözü geçen bir İttihatçı subay olan Ali Fethi, Enver'in rakibiydi. 1912-1913 yıllarında Fethi ve Mustafa Kemal'in Enver'le olan kişisel ilişkileri çok gerginleşmişti. Bu nedenledir ki, Ocak 1913'teki Babıâli Baskını sonrasında Enver önde gelen askerî lider olarak ortaya çıkar çıkmaz Mustafa Kemal iktidar merkezinin dışında bırakıldı. Bu da 1919 yılında, onun Enver ve Talât'ın savaş dönemi siyasetleri ile ilişkisinin kurulmaması demek oluyordu. Mustafa Kemal Birinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale Savaşı'nda Anafartalar cephesi komutanı olarak ün yapmış ve ardından Doğu Anadolu ve Filistin cephelerinde üstün şekilde savaşmış, savaşı Suriye cephesindeki tüm kıtaların komutanı olan bir mirliva ola-

rak bitirmişti. Orduda, son derece yetenekli ama gururlu ve kavgacı bir subay olarak ünlenmişti. Mütareke sonrasında İstanbul'a gelmiş ve bir süre kendini, arkadaşı Ali Fethi'nin Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'na yakın göstererek siyasette bir konum elde etmeye çalışmıştı. 1919 ilkbaharında bundan bir sonuç çıkmayacağı belli olmuş ve sonuçta artan sayıdaki meslektaşının yaptığı gibi Anadolu'ya gitmeye karar vermişti.

Mustafa Kemal'in ordu içerisindeki büyük ünü ve siyasal anlamda lekesiz oluşu direniş önderliği için onun ideal bir aday olmasını sağlıyordu. O kabul edince işe başlaması için fırsat hemen bulundu. Damat Ferit hükümeti, Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesindeki cemaatler arası şiddetin artışından ürküp (bu durum, mütareke antlaşmasının 24. maddesi gereğince İtilaf devletlerini müdahaleye sevkedebilirdi) bölgeyi sakinleştirmek ve silahtan arındırmak için askerî bir müfettiş tayin etmek niyetindeydi. Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Mustafa Kemal'in yakın subay arkadaşlarından biri olan ve çoktan Anadolu'ya geçmiş bulunan Ali Fuat Paşa'nın (Cebesoy) akrabasıydı. Önce Mehmet Ali Bey'le sonra da sadrazamla birer görüşme ayarlandı ve sonuçta Mustafa Kemal doğudaki 3. Ordu Müfettişliğine tayin edildi. Harbiye Nezareti'ndeki arkadaşları, bütün Doğu Anadolu'yu kapsayan müfettişlik bölgesi içindeki tüm askerî ve sivil yetkililerle doğrudan haberleşme hakkı dahil kendisine çok geniş yetkiler veren bir talimat kaleme aldılar. Çok geniş yetkilerle donatılmış olan Mustafa Kemal kendisine eşlik eden 18 kişilik bir karargah heyetiyle İstanbul'dan ayrılıp 19 Mayıs 1919'da Samsun'a vardı. Samsun'a varışından itibaren giriştiği faaliyetler, en iyi şekilde Anadolu'daki gelişmeler bağlamında ele alınmıştır.

İtilaf güçleri daha savaş sırasında, Osmanlı İmparatorluğu yenilince nasıl paylaşılacağına ilişkin birtakım anlaşmalar yapmışlardı. Temelde bu anlaşmalar iki öbekte toplanmaktadır. Birinciler, büyük güçler arasında yapılan, aralarındaki güç dengesi bozulmadan ganimetin bölüşülmesini amaçlayan anlaşmalardır. Bu anlaşmalara ilişkin diplomasi faaliyeti, "Doğu Sorunu" oyununun son perdesi olarak düşünülebilir. İkinciler ise, -her ne kadar vesayet altında olacaksa da- kendi geleceğini tayin hakkının rol oynadığı, bölgenin ahalisi ya da öyle farzedilenlere daha modern bir anlaşma türü altında yapılmış olan vaatlerdir.

İlk anlaşma, Fransa ile İngiltere'nin Rusların bazı taleplerini kabul ettikleri Mart 1915'teki İstanbul anlaşmasıydı. Zaferden sonra Rusya'nın Doğu Anadolu'nun bazı kısımlarını, İstanbul'u ve Boğazlar'ı işgal etmesine izin verilecekti. Kuşkusuz bu Ruslar için büyük bir kazançtı ve ardından Fransız ve İngilizler güç dengesindeki bu bozulmayı telafi etmek için müzakerelere başladılar. Bu arada İtilaf devletleri, Nisan 1915'teki Londra Anlaşması gereğince İtalya'ya İtilaf devletlerine katılma bedelinin bir parçası olarak Güneybatı Anadolu'yu vaat ettiler.

Fransız-İngiliz müzakereleri 16 Mayıs 1916'da temsilciler arasındaki bir anlaşmayla son buldu. Sykes-Picot Anlaşması, güney Mezopotamya'nın İngilizlerce ve Suriye kıyılarının Fransızlarca ilhakını öngörüyordu. Her iki ülke ilhak ettikleri bölgelerin arasındaki toprağın ortasından geçen bir hatta kadar olan bölgede kendi nüfuz alanını oluşturacak, Filistin ise uluslararası bir yönetime tâbi olacaktı. Ağustos 1917'deki St.Jean de Maurienne Anlaşması İtalya'nın, İzmir ve iç bölgesi dahil, Güney Anadolu'daki hak iddialarını yeniden tanımlamış, ancak Rusya'daki devrim bunun onan-

masını engellemişti. Bu durum sonradan Fransız ve İngilizler tarafından İtalyanların hak iddialarına karşı çıkmak için kullanıldı.

Bunlar hep büyük güçler arasındaki anlaşmalardı, ama bu arada başkalarına da vaatlerde bulunulmuştu. Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri ile Mekke Şerifi arasında sonunda bir Arap isyanına yol açacak olan temaslar, ilk kez 1915 ilkbaharında başlamıştı. Bu temaslar (Temmuz 1915 ile Mart 1916 arasında) uzun süreli bir mektup teatisine dönüşmüş, bu mektuplarda İngilizler Mekke Şerifi'ne bir Arap isyanı karşılığında, Suriye kıyıları ve Filistin'deki kutsal yerler hariç kuzeyde 37. paralele kadar yayılan bir Arap krallığının kurulmasına destek vaat etmişlerdi. Bu vaat ancak mevcut anlaşmalarla bir uyuşmazlık göstermediği ölçüde geçerliydi.

Kasım 1917'de İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur Balfour, İngiltere'deki -bilhassa- Almanya ve Avusturya'daki etkin Musevi çevrelerinin desteğini kazanma çabasıyla, İngiltere'de Siyonist hareket lideri Lord Rothschild'e, İngiltere'nin Filistin'de bir Musevi vatanı kurulmasını destekleyeceği vaadinde bulunmuştu. Son olarak, Ocak 1918'de Başkan Wilson kendi "Ondört İlke"siyle Amerikan savaş amaçlarına açıklık getirmişti. Bu ilkeler ulusların kendi geleceklerini tayin hakkını tanıyordu ki bu Fransız ve İngiliz hükümetlerince hiç hoş karşılanmamıştı.

Bolşevik devriminin hemen ardından yeni Rus hükümeti bütün "emperyalist" antlaşmalardan çekildiğini ilan edince -daha da kötüsü- bunları ifşa edince, İtilaf'ın devlet adamları için durum çok daha çatallaştı. Osmanlı hükümeti Suriye'de Şerif Hüseyin'e yapılan vaatlerin açık şekilde tersini söyleyen Sykes-Picot anlaşmasını yaymak için bu propaganda fırsatını kaçırmadı. Mekke Şerifi, İngiliz Yüksek Komiseri'ni protesto etti ama sadece kaçamaklı bir yanıt aldı. İngiltere tavrını ancak Haziran 1918'de açıklığa kavuştur-

du. Bölgeler iki kümeye ayrılmıştı. Savaştan önce müstakilen Araplara ait olan bölgeler ile Araplar tarafından kurtarılmış bölgeler bağımsızlıklarını kazanacak, İtilaf devletlerince kurtarılmış ya da Türklerin mülkiyetinde olan bölgeler ise İtilaf güçlerinden birinin nüfuz alanına sokulacaktı.

Ekim 1918'de Osmanlı direnişi çöktüğünde antlaşmalara, sözleşmelere ve vaatlere ilişkin olan durum buydu. Paris'te toplanmış olan barış konferansı bunları hal yoluna koyma göreviyle karşı karşıya idi. Bu konferansın çalışması esas itibariyle, büyük İtilaf güçlerinin kendi aralarındaki görüşmelerden ve bu güçler ile Yunanistan ve Sırbistan gibi yanaşma devletler arasındaki görüşmelerden oluşuyordu. Rusya tabii ki artık bir İtilaf gücü değildi ve ABD kendi iç nedenlerinden dolayı 1919'da konferanstan çekilmişti. Galip devletlerle yenik devletler arasında herhangi bir ciddi görüşme asla olmadı. Yenik devletlerin önüne sadece, ya imzalayabilecekleri ya da -sözde- reddedebilecekleri nihai bir metin konulmaktaydı.

Alman ve Avusturya meselelerinin hallinin önceliği olduğu için Yakındoğu hakkında bir karar oluşturma işi ertelenmişti. Bu işi, İtilaf güçleri temsilcilerinin Yakındoğu'daki farklı etnik toplulukları temsil eden heyetler tarafından kuşatılmış olmaları da çok güçleştirmekteydi. Yunanlılar, Ermeniler, Türkler, Kürtler, Araplar ve Museviler'in hepsi de birbiriyle çatışmakta olan hak iddialarında ısrar etmekteydiler.

İngiltere ile Fransa arasındaki esas uyuşmazlık Suriye'ye dairdi. İngiltere Arap isyancılara taahhütlerde bulunmuştu ve Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal tarafından Şam'da ilan edilmiş olan bağımsız Arap krallığı lehine Sykes-Picot antlaşmasında değişiklikler yapmaya hazırdı. İngiltere bu devleti tanımış, Sykes-Picot antlaşmasının tam icrasını isteyen Fransa ise tanımamıştı. Görüşmeler çıkmaza girince, Ame-

rikalılar halkın görüşlerini öğrenmek için Haziran 1919'da Suriye'ye bir komisyon (King-Crane Komisyonu) gönderme girişiminde bulundular. Araplar bu encümene umutlarını bağlamışlardı ancak Fransa ve İngiltere encümeni baştan beri ciddiye almamış ve Amerika barış konferansından çekildikten sonra da tamamen boşlamışlardı. Fransızlar ile Araplar arasında bir tercih durumunda kalan İngiltere sonunda Eylül 1919'da Fransa'yı tercih etti. Fransa Suriye'nin bütün kıyı bölgesi ve hinterlandı üzerinde manda hakkına sahip oluyor ve bölgenin yönetimi de Faysal'a veriliyordu. Fransa da karşılığında Filistin'de İngiliz mandasına razı oluyordu. 1919-1920 kışında San Remo'daki barış konferansında tasdik edilen bu antlaşma Suriye'de bir Arap isyanına yol açtı. Bu isyan Fransız askerleri tarafından amansızca bastırıldı ve sonuçta Fransa Temmuz 1920'de bütün Suriye'yi işgal etti.

Anadolu'da bir çözüme gidilmesi konusunda üç esas sorun bulunuyordu: Ermeni sorunu, Yunanistan ve İtalya'nın batıda çatışan hak iddiaları ve İstanbul ile Boğazlar'ın durumu. Sonunda konferans Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması kararını verdi; bu, Ermeni milliyetçilerinin yayılmacı isteklerini fazlasıyla karşılıyordu. Ancak bu anlaşma Türklerin muhalefetinden dolayı hükümsüz kalacaktı. Bölgenin coğrafî konumu, bu kararı Türklerin silahlı karşı koyuşuna rağmen zorlamanın, büyük çaplı bir askerî işgal gerektireceğini gösteriyordu, ki bunu yapmaya İtilaf devletlerinin ne olanağı vardı ne de hevesi.

İkinci sorun, (İtilaf devletlerine savaşın sonuna doğru katılmış olan) İtalya ve Yunanistan'ın ikisinin de Güneybatı Anadolu'daki aynı bölgede hak iddia etmelerinde odaklanıyordu. İtalya eski iddialarını sürdürüyordu ancak aynı zamanda Doğu Adriyatik kıyılarından da toprak iddialarında bulunduğu için konferanstaki konumu zayıflamıştı. Yuna-

nistan ise İngiltere'den gitgide daha çok destek görüyordu. Bu kısmen, Yunan Başbakanı Venizelos'un İngiliz meslektaşı Lloyd George üzerinde dikkat çekici psikolojik nüfuzundan kısmen de serinkanlı bir siyasal akılyürütmeden, yani İngiltere'nin Yunanistan'ı, Fransa ve İtalya'ya karşı Doğu Akdeniz'de bir karşı ağırlık olarak görmesinden kaynaklanmaktaydı. Ve sonuçta Yunanistan İzmir ve çevresini Mayıs 1919'da işgal etme iznini almıştı.

İstanbul ve Boğazlar konusunda İtilaf devletleri bir ikilemle karşı karşıyaydı. Bu bölgelerin İngiliz hükümetinin gözündeki stratejik ve siyasal önemi derken kasdedilen şuydu: eğer bu bölgeler Osmanlı İmparatorluğu'na bırakılacaksa, bütün imparatorluk bir çeşit yabancı denetimine, muhtemelen de bir mandaya tâbi kılınmak zorunda olacaktı. Yok eğer bu bölgeler Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılacaksa, bu durumda Osmanlı İmparatorluğu o kendi haline bırakılacak kadar önemsiz hale gelmiş olacaktı. İngilizlerin tutumu katıydı, Fransızlar ise Türklere karşı çok daha uzlaşmacıydılar ve İstanbul'un Türklerde kalmasını istiyorlardı. Aralık 1919'da Fransızlar -Suriye'de istediklerine ulaşma karşılığında- İngiliz isteklerini kabul ettiler, ama gariptir, İngiliz kabinesi, İngiliz Hint Müslümanları arasında şiddetli bir karşı tepkiden korkan Hindistan Dairesi'nin baskısıyla sonradan fikrini değiştirdi.

Bu arada ABD'nin Ermenistan'da bir manda kurmasının istenmesi üzerine, King-Crane Komisyonu'na benzer bir keşif heyeti, Harbord Komisyonu, Eylül 1919'da Anadolu'yu dolaştı. Türklere geniş ölçüde özerklik veren, bütün Anadolu'yu kapsayacak bir Amerikan mandası tavsiyesinde bulundu. Amerikan mandası fikri, Wilson'un "Ondört İlkesi" (Fourteen Points)'nden Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kesimlerine "güvence altında bir egemenlik" sağlayan onikincisine umut bağlamış olan birçok Osmanlı Türküne

cazip gelmekteydi. Hatta birçok Türk aydını "Wilson Prensipleri Cemiyeti"ni kurmuştu, ama Amerikan mandası fikri İtilaf devletlerince, ya da Anadolu'daki milliyetçi önderler topluluğunca asla ciddiye alınmadı.

1920 ilkbaharı başına kadar barışın tanzimine ilişkin başlıca kararlar alındı ve koşullar 11 Mayıs'ta Osmanlı heyetine sunuldu. İstanbul Osmanlıların elinde kalmıştı, ama onun dışındaki koşullar son derece ağırdı. Gerçekten öylesine ağırdı ki Osmanlı heyeti bunları kabul etmeyi reddetti ve antlaşma ancak İstanbul'dan yeni ve daha uysal bir heyet gönderildikten sonra imzalandı.

10 Ağustos 1920'de imzalanan Sèvres Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'na sadece, Kuzey Anadolu'da, başkenti İstanbul olan küçük bir devlet bırakıyordu. Doğu Trakya ve İzmir çevresindeki bölge Yunanlılara veriliyor, Boğazlar ise uluslararası denetime tâbi kılınıyordu. Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kuruluyordu. Fransa, Suriye ve Lübnan'da mandalar, Güney Anadolu'da ise bir nüfuz bölgesi oluşturuyordu. İngiltere, Filistin, Güney Suriye ve petrol bakımından zengin olan Musul vilayeti dahil olmak üzere Mezopotamya'da mandalar kuruyordu. İtalya, nüfuz bölgesi olarak Anadolu'nun güneybatı parçasını alıyordu. Musul vilayetinin kuzeyindeki Kürdistan Osmanlı İmparatorluğuna bırakılmıştı, ancak özerklik edinecek ve bağımsızlık için bir yıl içerisinde Milletler Cemiyeti'ne başvurma hakkı alacaktı.

Bu antlaşma imzalandığı sırada, İstanbul'daki Padişah hükümetinin imzasının artık fazla bir önem taşımadığı ve antlaşma koşullarının, ülkesinin büyük kısmı çoktan militan milliyetçi bir hareketin eline geçmiş olan bir ülkeye dayatıldığı anlaşıldı. İtilaf devletlerinin antlaşma koşullarına direniş olacağını öngörerek İstanbul'u Mart ayında işgal ettiklerini söylemiştik. Ama iç bölgeleri kapsayan büyük çaplı bir

askerî işgali göze alabilecek ve yapacak halde değillerdi. Bunun yerine ve güçlü İngiliz baskısı altında, Yunanlıların bu antlaşmayı askerî olanaklarla zorla uygulatma teklifini kabul ettiler. Sonuç, aşağıda anlatılan ve 1920'den 1922'ye kadar süren büyük çaplı bir Türk-Yunan savaşı oldu.

Anadolu, Kasım 1918 - İlkbahar 1921

İttihatçılar yeraltı faaliyetlerinden başka taşradaki kamuoyunu harekete geçirmek konusunda da inisiyatifi ele almışlardı. Başkan Wilson'un "İlkeleri"nden onikincisi, İmparatorluğun Türk bölgelerine güvence altında bir egemenlik vaat ediyordu, bu nedenle, Türk bölgelerinin İmparatorluktan ayırılmasını önlemek isteyenlerin ilk işi, barış konferansında koparılma tehlikesi içinde olan bu bölgelerin aslında ezici şekilde Türk-Müslüman bölgeleri olduklarını ve anayurtla birleşik olarak kalmak istediklerini göstermekti. Bu amaçla taşra merkezlerindeki İTC şubeleri, genellikle başkentteki bölge milletvekilleriyle birlikte "ulusal hakları savunma" cemiyetleri kurdu.

Açıkça Yunanlı ya da Ermenilere verilme tehlikesinde olan bölgelerde bu tür siyasal ajitasyon kuşkusuz çok daha hayati idi. Kasım 1918'de bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Edirne'de ve aynı tarihlerde bir diğeri de Batı Trakya için kuruldu. Bunları, kendi bölge örgütünü Aralık'ta kuran İzmir izledi. Doğudaki ilk örgüt Kars'ta (Kasım 1918'de) kurulmuştu, bunu Trabzon ve Erzurum'da (ilk hazırlıklardan sonra ikisi de Şubat 1919'da) kurulanlar izliyordu. Bir tane de güneyde Aralıkta Urfa'da kurulmuştu.

Birçok küçük örgüt vardı ve hepsi de benzer şekilde hareket ediyordu: Örgüt arkasındaki İttihatçılar genellikle, örgütün "ulusal" niteliğini vurgulamak ve geniş destek çekmek amacıyla, yerel eşraf ve din adamlarının (çok defa *müf-*

tülerin) cemiyetin itibari başkanları olmalarına çalışıyorlardı. Sonra da, örgütün temsile dayanan niteliğini kanıtlamak için bir kongre düzenlemeye girişiyorlardı. Gerçekte bu kongrelere genellikle, İTC taşra örgütünün davetli ama seçilmemiş memurları gidiyordu. 28 tanesi Aralık 1918 ile Ekim 1920 arasında yapılmış olan bu kongreler sonra, bölgenin Türk ve Müslüman niteliğini ve anayurtla birleşik kalma kararlılığını ilan edeceklerdi. Anadolu kentlerinde "Müdafaa-i Hukuk" örgütleri genellikle Müslüman toprak sahipleri ve tüccarlarından destek görüyordu. Bu kişilerin birçoğu, devlet ihaleleri yoluyla ve sürülmüş ya da göçetmiş Yunanlı ve Ermenilerin topraklarını, taşınmazlarını ve işlerini hemen hiçbir şey ödemeden devralmak suretiyle zenginleşmişti. Bu nedenle Yunanlı ve Ermenilerin hak iddialarına karşı koymak için çok güçlü bir saikleri vardı. Çok defa "Müdafaa-i Hukuk" topluluklarının önderleri aynı zamanda yeraltı direnişine de iştirak ediyorlardı.

Bu model, Kasım 1918 ile Haziran 1919 arası yıllarda Anadolu ve Trakya'nın her tarafında görülebilir. Başlangıçta örgütleyiciler, nüfusunun büyük bir kısmı yok olmuş savaş yorgunu bir halkı harekete geçirmede güçlük çekiyorlardı, ama İzmir'in Mayıs 1919'da Yunanlılarca işgaliyle müthiş bir canlılık kazandılar. Yunanistan İtilaf devletlerine savaşın sonlarında katılmış ve hiçbir Osmanlı birliğini mağlup etmemişti, bu yüzden İtilaf devletleri tarafından bu şekilde ödüllendirilmiş olması büyük bir haksızlık olarak algılanıyordu. Üstelik Yunanlılar İzmir ve Ayvalık'ın işgalinden sonra, (önceden kabul edilmiş olduğu gibi) durmamış, ilerlemişlerdi. İtilaf devletleri, Ekim ayında Osmanlı ve Yunan kesimleri arasında bir sınır hattı, "Milne Hattı"nı çizmek suretiyle çok daha büyük bir bölgedeki Yunan işgalini tanımışlardı.

1919 yılı boyunca, Türklerin doğudaki ve batıdaki tartış-

malı vilayetleri ele geçirmek için savaşmak zorunda olacakları ve bunu yapma güçlerinin orduya bağlı olduğu gitgide daha belirgin hale geldi.

Osmanlı ordusu yenilgiler, salgın hastalıklar ve firarlar yüzünden tükenmiş haldeydi, ama yine de bir varlığı vardı. Ocak 1916'da Osmanlı ordusunda eğitimli ve silahlı asker sayısı 800.000 iken, Ekim 1918'de bu rakam inanılmaz bir biçimde 100.000'e düşmüştü. Bunun nedeni ölenlerin ve yaralananların çokluğu değil, firarilerin sayısının 500.000'e ulaşmış olmasıydı. Ordunun komuta örgütü henüz sağlamdı ve önde gelen subayların hemen hepsi -mesleklerinde geçen on yıl içinde yükselmiş olan Jön Türk subayları- direnişi destekliyorlardı. Askerlerinin silah bırakmasını ve terhis olmalarını gizlice engellemişler ve bölgesel direniş örgütlerine gizlice silah ve mühimmat temin etmişlerdi. Öyle bile olsa Anadolu'nun çoğunda ordunun gücü etkileyici değildi. Trakya, Boğazlar bölgesi ve tüm Batı Anadolu, 804 kilometrelik bir kıyı hattı boyunca dağılmış 35.000 civarında askere sahipti ve birçoğu İtilaf devletlerinin denetimindeki bölgelerde bulunuyorlardı. Düzenli ordu birlikleri öylesine zayıftı ki milliyetçiler Yunan işgalcilerine karşı direnmek için 1921'e kadar Türk ve Çerkez çetelerine bel bağlamak zorunda kalmışlardı. Bu çeteler sürekli akınlarla Yunan ordusuna hayli rahatsızlık verebilirlerdi, ve verdiler de, buna rağmen bunlar tayin edici bir etken olamayabilirlerdi.

Güneyde askerî durum biraz daha iyiydi, Kilikya'da ve Suriye çölünün kuzeyinde (Osmanlıların Suriye ordularından kalan) 18.000 civarında asker ve daha doğuda, Kürdistan'da 8.000 asker bulunuyordu. -Merkezi Adana olan- Kilikya'da, Urfa, Maraş, Antep kentlerindeki hava başından beri çok gergindi. Gayet belirgin biçimde Müslüman ağırlıklı olan bu bölgeler Fransızlar tarafından işgal edilmişti

ama Fransızlar yerel Ermenileri askere alıp bunları silahlandırdıklarında Ermenilerin bu bölgedeki hak iddialarının itibar göreceğine dair güçlü kuşkular uyandı. Savaş burada Ocak 1920'de başladı.

Osmanlı güçlerinin oldukça büyük miktarda yoğunlaştığı tek yer doğuydu. Mütareke sonrasında Azerbaycan'dan geri çağrılmış olan askerler de buraya yerleştirilmişlerdi ve bunların toplam gücü (seferber edildiklerinde) 30.000 civarındaydı. 15.Kolordu adını alan bu birlikler batıdakilerden çok daha iyi teçhizatlandırılmışlardı ve ulaşılması çok güç olan bir bölgede harekâtta bulunuyorlardı. Bu askerlerin komutanı olan Kâzım Paşa (Karabekir) Anadolu'daki kilit adamdı, onun ardından, 1918 yılı sonunda Kilikya'dan Orta Anadolu'ya nakledilen askerlere komuta eden, Ankara'daki 20. Kolordu komutanı Ali Fuat Paşa (Cebesoy) geliyordu.

Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da (Yunanlıların İzmir'e çıkışlarından dört gün sonra) Samsun'a ayak bastığı zamanki durum buydu. Derhal büyük komutanlarla temasa geçmiş ve çeşitli bölgesel örgütleri tek bir ulusal örgüte dönüştürme girişimlerini başlatmıştı. 21 Haziran'da Rauf (Orbay), Ali Fuat (Cebesoy) ve -kendi kurmay heyetinin en üst rütbedeki üyesi- Refet (Bele) ile Amasya'da buluşmuş ve bir tamim kaleme almıştı; bu tamim, Erzurum'daki Kâzım Paşa ile olan telgraf istişaresinden sonra Anadolu'daki bütün sivil ve askeri yetkililere gönderilmişti. Tamim, ülkenin tehlikede olduğunu, onu İstanbul'daki hükümetin koruyamadığını ve ülkeyi sadece ulusun azminin kurtarabileceğini bildiriyordu.

(Anadolu'daki en emin yer olarak düşünülen) Sıvas'ta ulusal bir kongrenin yapılacağı ve her vilayetin derhal "milletin itimadına mazhar" üç delege göndermesi gerektiği ilan edildi. Mustafa Kemal bu kongrenin hemen yapılmasını istemişti, ancak doğuda bölgesel ve yerel cemiyetlerin birliği

olan *Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* tarafından bölgesel bir kongre zaten düzenlenmiş bulunuyordu. Ermenilerin altı Doğu Anadolu vilayeti üstünde hak iddia ettikleri ve onların taleplerinin Paris'te sıcak karşılandığı biliniyordu. Bu sebepten doğuda hummalı bir siyasal çalkantı vardı.

Kongre Erzurum'da 23 Temmuz'da, Meşrutiyet devriminin onbirinci yıldönümünde toplandı. Kongre, altı doğu vilayetinin İmparatorluk dahilinde kalma kararını yeniden bildiren, ama ayrıca hem mütareke sınırları içerisindeki bütün toprakların hem de Müslümanların bir çoğunluk oluşturdukları öteki bölgelerin toprak bütünlüğünü ve ulusal egemenliğini talep eden on maddelik bir beyanname kabul etti. Ulusal bağımsızlığı muhafaza etmek, saltanatı ve hilafeliği korumak için milli güçlerin harekete geçmesi gerektiğini bildiriyor ve Osmanlı topraklarını İmparatorluk'tan ayırma girişimlerine İstanbul'daki hükümet dış baskılarla boyun eğse bile, direneceğini ilan ediyordu. Kongre dağılmadan önce, Mustafa Kemal'in başkanı olduğu bir *Heyet-i Temsiliye* seçti.

Kongre sırasında Mustafa Kemal üç ay önce olduğu gibi bir kez daha yarım maaşlı boşta bir subaydı. İstanbul hükümeti ve İtilaf temsilcileri onun faaliyetlerinden gittikçe telaşa düşmüşlerdi. İstanbul hükümeti onu 5 Temmuz'da geri çağırmış ve o geri dönmeyi reddedince üç gün sonra onu azletmişti. Önceden uyarılmış olan Mustafa Kemal, görevinden azledilmeden hemen önce istifasını vermişti. Tehlikeli bir gelişmeydi bu, çünkü Mustafa Kemal'in ordu üzerindeki nüfuzu sona erebilirdi. Ne var ki, Mustafa Kemal'i tutuklaması ve başkente göndermesi emredilmiş ve onun müfettişlik görevi kendisine teklif edilmiş olan doğunun askerî bakımdan güçlü adamı Kâzım Paşa (Karabekir) bu emre itaat etmeyip, kendisini halen üstü olarak addettiğini bil-

dirince Mustafa Kemal'in konumu korunmuş oldu. Ordunun büyük çoğunluğu da Kâzim Paşa örneğini izledi.

Sivas'taki ulusal kongre 4-11 Eylül arasında yapıldı. Sadece 31 taşra temsilcisi Sivas'a ulaşmayı başarabilmişti, ama toplantılarda resmen temsilci olarak tayin edilmemiş bazı askerî ve sivil yetkililer de vardı. Kendini *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* olarak sunan bu kongre, Amerikan mandası dahil olmak üzere birçok seçeneği tartıştı, ama sonunda Erzurum'da benimsenen kararları yeniden ilan etti. Yine, bir Heyet-i Temsiliye seçildi ve Mustafa Kemal başkan atandı. Bu heyet bundan böyle direniş hareketinin ulusal yürütme organı olarak çalıştı.

İstanbul'daki Damat Ferit hükümeti, kongreyi Kürt çetelerin yardımıyla Malatya valisi Ali Galip Bey'e bastırtmak için bir girişimde bulunmuş, ama başarısız kalmıştı. İnisiyatif artık açık şekilde direniş örgütündeydi. Yazın Paris ziyaretinde İtilaf devletleri tarafından kendisine çok kaba davranılmış ve İtilaf devletlerini tatmin etme siyaseti sonuç vermemiş olan Ferit Paşa istifa etmek zorunda kaldı. Yerine geçen Ali Rıza Paşa hükümeti çok daha milliyetçilerden yana bir çizgi benimsedi ve direniş örgütüyle uzlaşmaya girişti. Gerçekten de Ekim ayında Amasya'da Mustafa Kemal ile Bahriye Nazırı Salih Paşa arasındaki görüşmeler bir anlaşmayla sonuçlandı; bu anlaşmayla hükümet, Erzurum ve Sivas'ta açıkça dile getirilmiş olan milliyetçi programı benimsiyor, milliyetçiler ise hükümeti en yüksek otorite olarak kabul ediyorlardı. Ancak tarafların her ikisi de çeşitli baskılar altında bu anlaşmayı uygulamaya imkan bulamamıştı.

Aralık ayında Heyet-i Temsiliye Ankara'ya taşındı. Ankara'nın tercih edilmesindeki neden, merkezî konumu ve İstanbul'a doğrudan bağlanan bir demiryolu hattının başında olmasıydı. 1919 yılının son aylarında Osmanlı İmparatorluğunun son genel seçimleri yapıldı. Osmanlı Meclis-i Umu-

mi'sinin yeni üyeleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tam denetimi altında bütün Anadolu'dan seçildiler (Amasya'da hükümet sadece cemiyetin onayladığı adayların geçerli olabileceğini kabul etmişti). Anadolu temsilcileri Meclisin açılışı için İstanbul'a gitmeden önce Ankara'da Mustafa Kemal ile görüştüler.

28 Ocak'ta "Misak-ı Milli"yi bir resmî amaçlar beyannamesi olarak kabul eden Meclis-i Umumi sonraki birkaç ay boyunca, direniş hareketinin sözcüsü oldu. Meclis-i Mebusan'daki milliyetçi liderler, her zaman Ankara'nın emirlerine uymamakla beraber, Ankara ile, bilhassa uygulanacak taktiklere ilişkin konularda, sürekli temas halindeydiler. İngilizlerin İstanbul'u işgalinin an meselesi olduğu anlaşılınca, Mustafa Kemal Meclis-i Umumi'nin açık kalmasını kabul etti, ama liderlerin, özellikle de Hüseyin Rauf Bey'in, Ankara'ya dönmelerini acilen istedi. Ancak onlar kalmaya karar verdiler ve 16 Mart'ta ve bunun hemen ardındaki günlerde içlerinde Meclis-i Umumi'nin önde gelen 14 üyesinin de bulunduğu 150 ünlü Türk tutuklandı. İşgal haberi Ankara'ya ulaşır ulaşmaz Mustafa Kemal milletvekillerini Ankara'ya gelerek bir "millet meclisi"nde yer almaya davet etti. Sonraki birkaç hafta boyunca doksan iki milletvekili Ankara'ya ulaşmayı başardı ve bunlar Müdafaa-i Hukuk hareketinin yerel şubelerince seçilen 232 milletvekili ile birlikte *Büyük Millet Meclisi*'ni oluşturdular; Büyük Millet Meclisi ilk kez 23 Nisan 1920'de toplandı.

Millet Meclisi'nin toplanmasıyla direniş hareketi bir aşama kaydetmişti. Padişah-Halife'nin otoritesini resmen tanımaya devam etmekle birlikte, milliyetçi hareketin Ankara'daki komuta merkezi artık tam bir hükümet niteliğini almıştı (İstanbul hükümetinin 16 Mart'tan sonraki bütün yasaları geçersiz ilan edilmişti). Aynı zamanda da, İtilaf devletlerinin kabul etmiş olduğu barış koşullarını milliyetçiler

asla kabul etmeyecekleri için bir çatışmanın artık an meselesi olduğu besbelliydi.

Bağımsızlık savaşı, 1921-1922

İstanbul'da Nisan 1920'de Ferit Paşa'nın yeniden sadrazam oluşuyla birlikte, İstanbul ile Anadolu arasındaki çatlak hızla açıldı. Şeyhülislâm, hükümetin isteği üzerine bir *fetva* yayınlayarak milliyetçilerin asi olduğunu, gerçek inananların bunları öldürmeye çaba göstermesi gerektiğini ilan etti. Hemen ardından Mustafa Kemal ile bazı önde gelen milliyetçiler gıyaplarında ölüme mahkum edildiler. Milliyetçiler buna Ankara müftüsünün hükümettekileri vatan haini ilan eden bir fetvasıyla mukabelede bulundu. Milliyetçiler saltanat ve hilafetin muhafazası için savaşmakta olduklarını önemle vurgulayıp, kabine ve İtilaf devletlerini kınadılar. Ayrıca mücadelelerinin İslâmî niteliğinin de altını çiziyorlardı. Mustafa Kemal hem Anadolu'daki geleneksel Sünni din önderlerinin hem de Alevi cemaati önderleri ile Bektaşi tarikatının desteğini almaya büyük itina gösteriyordu.

İstanbul hükümeti, -hayli şüpheli- İngiliz desteğiyle milliyetçilere karşı silahlı direniş örgütlemeye de çalışmaktaydı. Milliyetçilerin yaptığı gibi onlar da çeteleri kullanıyorlardı. Bunların en önemlisi Balıkesir bölgesinde Çerkez Ahmet Anzavur tarafından yönetileniydi. Bunlar, milliyetçiler adına Çerkez Ethem'in çeteleri tarafından güçlükle bastırılmıştı.

İstanbul hükümeti ortaya *Kuvâ-yı İnzibatiye* denilen düzenli bir ordu çıkartmaya da çalıştı. İki alaydan (yaklaşık 2000 kişi) oluşan Kuvâ-yı İnzibatiye Mayıs ayında İzmit bölgesinde savaş düzenine sokuldu, ancak maneviyatı düşüktü, yöneticileri yeteneksizdi ve sonuçta asla etkin bir güce dönüşemedi.

1920'de Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde milliyetçilere karşı bazı yerel ve bölgesel isyanlar oldu, ancak hepsi de kimi zaman güçlükle de olsa, bastırıldı. Milliyetçilerin karşı tedbirleri arasında, *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*'nun kabulü ve asker kaçaklarının olduğu kadar Ankara'nın hasımlarının da şiddetle icabına bakan "*İstiklâl Mahkemeleri*"nin kurulması da vardı.

1920 yazında Yunan ordusu işgal bölgesini bütün Batı ve Kuzeybatı Anadolu'da ve Trakya'da genişletti ve Yunan ordusunu İstanbul'u işgalden alıkoyan sadece İtilaf devletlerinin yoğun baskısı idi. Türk milliyetçilerinin ordusu batıda henüz çok zayıftı ve kuzeybatıda Ethem ve güneybatıda Demirci Mehmet gibi liderlerin yönetimindeki çetelerce yürütülen gerilla savaşlarına başvurmak zorunda kaldı. Doğuda ordu (1918 sonunda boşaltılmış ve Sèvres Antlaşması'nda Ermenistan'a devredilmiş olan) Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini geri almak için saldırıya geçmeye bir süredir hazır bulunuyordu, ama Ankara'daki liderler Sovyetler Birliği ile bir anlaşmaya varmaya çalışırken orduya beklemesi bildirilmişti.

Bolşeviklerle, Türkiye'ye askerî ve malî yardıma ve iki ülke arasında (bağımsız Gürcistan ve Ermenistan'ın içinden geçen) doğrudan bir yolun açılmasına ilişkin görüşmeler Temmuz ayından beri devam etmekteydi. Sovyet desteği milliyetçi hareket için kesinlikle hayatî önemdeydi. Bu yüzden özel gönderilen Türk görevli Bekir Sami Bey (Kunduh) bir antlaşma olsun diye gayret etmişti. Ama Bolşevikler zaman kazanmak için oyalayıcı davranmakta, Van ve Bitlis bölgelerinin Ermenilere devredilmesini istemekteydiler. Bu Türkler tarafından kabul edilemezdi. Görüşmeler kesildi ve 28 Eylül'de Kâzım Karabekir'in ordusu Sarıkamış'a ilerledi, iki gün sonra kenti aldı. Türk ordusu yeniden savaş düzenini alırken savaş bir ay kadar durdu. 27 Ekim'de savaş ye-

niden başladı ve Kasım ayı sonunda Ermenistan kesinlikle yenildi. 2 Aralık 1920'de Gümrü'de koşullarını Türklerin saptadığı bir barış yapıldı.

Antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra, Ermenistan'daki milliyetçi ve sosyal demokrat Taşnaksutyun hükümeti Bolşeviklerce alaşağı edildi ve 1921 yılı başlarında Türk milliyetçileri ile Bolşevikler arasında görüşmelere yeniden başlandı. Bu görüşmeler (16 Mart 1921'de) bir dostluk antlaşmasıyla sonuçlandı ki bu milliyetçilerin akdettiği ilk diplomatik antlaşmaydı. Türkler Nahçıvan ve Batum'u bırakmayı ve Bolşeviklerin Boğazların gelecekteki statüsü hakkında söz sahibi olmalarını kabul ettiler. Türklerin bunlara karşılık olarak almayı umdukları altın ve askerî gereçler ise yavaş yavaş geliyordu. Bunlar ancak milliyetçilerin Sakarya zaferinden sonra gerçekten gelmeye başladı ve milliyetçi güçlerin yeniden silahlandırılmasında çok önemli bir rol oynadı. Ermenistan'la yapılan barış antlaşması ve Sovyetler Birliği ile olan antlaşma, milliyetçilerin askerleri doğu cephesinden, durumun halen çok tehlikeli olduğu batı cephesine sevketmelerine de olanak verdi.

Yunan ordusunun Bursa'dan Eskişehir'e doğru ilk ilerleme girişimi, Albay İsmet (İnönü) komutasındaki Türk askerlerinin onları İnönü'de 10 Ocak 1921'de yenmeyi başarmasıyla önlenmişti. Bu, düzenli ordunun batıdaki ilk başarısıydı. Ermenistan karşısındaki ve de İnönü'deki zaferlerin sonucunda millî hareketin diplomatik konumu hayli güçlenmişti. İtilaf devletlerinin en ateşli iki taraftarı, Atina'daki Venizelos ve İstanbul'daki Ferit Paşa'nın ikisi de iktidardan düşmüş bulunuyorlardı. Yunanistan'da Venizelos Aralık 1920'deki seçimlerde kraliyetçilere yenik düşmüş, Ferit Paşa'nın konumu ise milliyetçilerin başarısı ve İtilaf devletlerinin ağır barış koşulları yüzünden savunulamaz hale gelmişti. Fransızlar, hatta İngilizler bile Sèvres antlaşmasının

yeniden gözden geçirilmesinin kaçınılmaz olduğunu artık anlamaya başlamışlardı. Yunan ve Osmanlı hükümetleri antlaşmadaki mümkün düzenlemeler üzerinde 21 Şubat'tan itibaren görüşmeler yapmak üzere Londra'ya davet edildiler. Milliyetçilerle uzlaşma Osmanlı hükümetine bırakılmıştı; kendilerini "millî iradenin" tek meşru temsilcileri addeden milliyetçiler için bu usul kabul edilemez idi; sonunda, İtalyan hükümetinin aracılığıyla, milliyetçi bir heyet resmen davet edildi. Konferansta, Ferit Paşa'nın yerine geçmiş olan Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa kısa bir açılış konuşması yaptı ve ardından bir ulusal dayanışma jesti olarak sözü Ankara'nın Hariciye Vekili Bekir Sami (Kunduh)'a bıraktı.

İki taraf önce uç tavırlar aldı: Türkler Misak-ı Millîyi savundu, Yunanlılar ise Türk direnişine bir ceza olsun diye barış antlaşması koşullarının daha da sertleştirilmesini istediler. Büyük güçler, ihtilaflı bölgelerde uluslararası bir tarafsız bilirkişiler encümenince soruşturma yapılması esasına göre bir çözüm bulma teşebbüsünde bulundu, ancak Yunan tarafı bunu kabul etmedi. İzmir civarında Hıristiyan valisi olan özerk bir vilayet kurulması önerileri, Türklerin bölgede simgesel bir Yunan gücünü bile kabul etmeyi reddetmeleri üzerine yarıda kaldı.

Konferans sırasında, Fransız ve İtalyanların Yunan yayılması konusunda güçlü kuşkular duymaya başladıkları belli olmuştu. Bu yayılmayı, İngilizlerin Doğu Akdeniz'deki Fransız ve İtalyan nüfuzuna karşılık vermek için burada kendisine bağlı bir devlet kurma girişimi olarak algılıyorlardı ve Türk milliyetçileriyle ayrı anlaşmalara varma konusunda oldukça istekliydiler. 11 Mart'ta Fransız Dışişleri Bakanı Briand, Bekir Sami ile Fransızların ekonomik ayrıcalıklar karşılığında Kilikya'dan çekilmesi esasına dayanan bir anlaşmaya vardı. İki gün sonra da İtalyan Kont Sforza Türklerle benzer bir anlaşmaya vardı. İngilizlerle ise sadece

savaş tutsaklarının değiş tokuşu konusunda bir anlaşma olmuştu. İngilizler halen Yunanlıları güçlü şekilde destekliyor ve faaliyetlerini perde arkasından onlarla ortak yürütüyorlardı. Yunanlılar yapılmakta olan konferansa rağmen saldırıya yeniden başlamada serbest bırakılmalarına dair güvence istediklerinde, Yunan ordusunun saldırıya hazır olduğu yolunda bilgilendirilen Lloyd George bu güvencenin verilmesinde ısrar etti.

Bekir Sami oldukça cesaret verici olduğunu düşündüğü sonuçlarla Ankara'ya döndüğünde, Millet Meclisi'ndeki çoğunluğun kendisinin Milli Misak'tan hayli sapmış olduğuna hükmettiğini gördü. Fransız ve İtalyanlarla yaptığı ayrı anlaşmalar bile reddedildi ve istifa etmek zorunda kaldı. Yunan ordusu yeniden saldırıya geçti. Bir kez daha İnönü'de (7 Nisan 1921) durduruldular, ama yazın cepheyi yarıp Afyonkarahisar'ı, Kütahya'yı ve önemli demiryolu kavşağı Eskişehir'i işgal ettiler. Bu son kentin düşmesi Ankara'da hayli paniğe yol açtı, meclis Ankara'yı terkedip güvenliği nedeniyle Sivas'a gitmeye hazırlandı. Mustafa Kemal meclisin isteği üzerine ordunun komutasını bizzat üstlendi ve üç ay boyunca meclisin bütün yetkileri kendisine verildi. Hükümet kırsal kesimdeki bütün gıda maddeleri ve çiftlik hayvanları ile mevcut bütün silah ve cephanenin üçte birine el koydu. Askere alınabilecek herkes hizmete çağrıldı.

Ordu Ankara'nın seksen kilometre kadar batı ve güneybatısında olan Sakarya nehrinde mevzilendi. Orada, Anadolu'nun tipik çıplak ve tepelik bozkır arazisinde savaşın nihai muharebesi yapıldı. Muharebe iki haftayı aşkın sürdü ve Yunan güçleri 13 Eylül'den itibaren geri çekilmeye başlayınca Türklerin zaferiyle sona erdi. Türk ordusunun aşırı yorgun oluşu düşmanı takip etmesine engel olmuştu. Cephe hemen bir yıl boyunca değişmeden kaldı, Yunanlılar Afyonkarahisar-Eskişehir hattına kadar Batı Anadolu'yu elle-

rinde tutmaya devam ettiler.

Bu bir yıl boyunca siyasal durum esas olarak Türk milliyetçilerinin lehine değişti. Ekim ayında Ankara'daki Fransız temsilcisi Franklin-Bouillon ile Kilikya'nın Türkiye'ye iadesine dair bir anlaşmaya varıldı. Yunanlıların ısrarlı taleplerine rağmen İtilaf devletleri tarafsızlıklarını ilan ettiler, çünkü İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, önce Londra'da yapılmış olan öneriler doğrultusunda ve sonra da Yunanlıların Anadolu'dan tamamen çekilmesi esasında görüşmeleri yeniden başlatma çabasındaydı. Ancak bu girişimler sonuçsuz kaldı ve Mustafa Kemal çok titiz hazırlıklardan sonra 26 Ağustos 1922'de kuvvetlerine Yunan ordusuna taarruz emrini verdi. Venizelos taraftarlarıyla monarşi taraftarları arasındaki kavgalarla ikiye bölünmüş bir subaylar heyeti tarafından çok kötü yönetilen Yunan ordusu Afyonkarahisar'ın güneyine doğru yapılan esas şiddetli hücumu beklemiyordu. Her tarafta bozguna uğratıldılar ve başkomutanları dahil olmak üzere ordunun büyük bir kısmı Afyon'un batısında tutsak alındı. 30 Ağustos'ta savaş kazanıldı ve ardından Yunan ordusunun denize -ve deniz ötesine- geri çekilişi bir kaçış halini aldı. 9 Eylül'de Türk süvarileri İzmir'e girdi.

Yunan ordusunun yenilmesiyle, Türkler ile halen Boğazlar bölgesini işgal altında tutan İngiliz güçleri arasında başka bir güç kalmamıştı. Karşı karşıya gelmeleri an meselesi gözüküyordu. Türkler Avrupa'ya geçiş hakkı istediler. İngiliz hükümeti direnmeye ve Boğazlar'ı savunmaya karar verdi ve İtilaf ortaklarına ve Dominyonlarına destek çağrısında bulundu. İngiliz hükümeti (Yeni Zelanda dışında) hiç destek çıkmayınca, İmparatorluğun Müslüman halkları üzerindeki nüfuzunu tehlikeye sokacak bir itibar kaybına uğramaktansa, gerekirse kendi başına savaşmaya karar verdi. Sonunda bu tehlikeli durum, çatışmalara meydan vermemeyi başaran

cephedeki komutanların, General Harington ve İsmet Paşa'nın (İnönü) duyarlı davranışlarıyla etkisiz hale getirildi. Mudanya'da bir hafta süren görüşmelerden sonra 10 Ekim'de bir ateşkes anlaşmasına varıldı. İstanbul ve Boğazlar savaş sonuna kadar İngilizlerin denetiminde kalıyordu.

Ulusal Direniş Hareketi içerisindeki siyasal gelişmeler

Türk ulusal direniş hareketinin 1918 ve 1919 yıllarındaki bölgesel kongrelerden 1922'deki zafere kadarki gelişiminin öyküsü, aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa'nın (Atatürk) hareketin kesin önderi olarak ortaya çıkışının da öyküsüdür. Ancak otoritesi tartışılmaz değildi. Onun silahlı kuvvetler üzerindeki otoritesi, İstanbul hükümetince işine son verilmiş olduğu halde hep muhafaza edilmişti, çünkü önde gelen komutanlar kendisine kesin şekilde sadık kalmışlardı. Siyasal otorite ise başka konuydu. Yaptıkları kongrelerle bölgesel direniş hareketlerini örgütlemiş ve Karakol'un faaliyetleri sayesinde hareketin başarısına belirleyici şekilde katkıda bulunmuş olan İttihatçı kadrolar, sahneye ilk çıkanın kendileri olduğunun ve Mustafa Kemal'e gözü kapalı bağlı olmadıklarının bilincindeydiler. Bunların başına buyruk oluşu (Ocak 1920'de Karakol, Bolşevik temsilcileriyle kendi başına görüşmeler yürütmüştü), Paşa'nın Karakol lideri Vasıf'la Sivas kongresindeki aleni atışmasında olduğu gibi, Paşa'yla ciddi sürtüşmeye yol açmıştı.

Ulusal direnişi destekleyen, İstanbul Harbiye Nezareti'ndeki İttihatçı subaylar, ulusal direnişi esasen İtilaf devletlerine baskı yapmakta ve İtilaf devletlerine barış koşullarını değiştirmekte bir araç olarak görüyorlardı. Anadolu hareketinin gittikçe bağımsız olan çizgisinden hoşlanmamaktaydılar. Bir ara Mustafa Kemal'in yerine daha yumuşak

başlı olan Kâzım Karabekir'i geçirmeyi düşündükleri anlaşılıyor. Onların rekabetini tam olarak sona erdiren şey, İstanbul'un 20 Mart'ta İngilizler tarafından işgal edilmesi ve Karakol'un önde gelen mensuplarının Malta'ya sürülmesi oldu. İstanbul'daki yeraltı örgütü çalışmaya devam etti ancak artık etkin şekilde Ankara'dan denetleniyordu.

İstanbul'un işgalinden 1922'deki nihai zafere kadar olan dönemde, kabaca sol ve sağ muhalefet diye sınıflandırılabilecek iki tür muhalefet ortaya çıktı. Sol muhalefet sıkı komünistlerden oluşmuyor fakat bir İslâmî, emperyalizm aleyhtarı, korporatist ve sosyalist düşünceler karışımını destekleyen insanlardan oluşuyordu. Ortak paydaları Batı aleyhtarlığıydı. Bunların ilk ciddi örgütü, Mayıs 1920'de (Mustafa Kemal'in onayıyla) kurulmuş olan "Yeşil Ordu" idi. Bu gerçek bir ordu değil, milliyetçi güçlerin maneviyatını düzeltmek ve padişahın "Hilafet Ordusu" adı altında faaliyet gösteren propagandacılarının eylemlerine mukabelede bulunmak için düşünülmüş siyasal bir örgüt idi. Buna Çerkez Ethem kendi Çerkez savaşçılarının başında katılınca, örgüt dikkate alınır bir güç ve gizil bir tehdit halini aldı. Mustafa Kemal Paşa örgütü Temmuz ayında dağıttı. Ama meclisteki köktenciler aynı ay içerisinde *Halk Zümresi* adıyla yeniden örgütlendiler. Mustafa Kemal Paşa'nın buna tepkisi, Halk Zümresi içerisinde güvendiği bazı kişilere, resmen tasdik edilmiş bir "komünist" partisini (*Türkiye Komünist Fırkası*) kurdurtmak oldu. Parti Paşa'ya yakın olan kişiler tarafından sıkı şekilde kontrol edilmekteydi.

Ne var ki bu partiyi ne köktenciler tanımıştı ne de III. Enternasyonal, çünkü 1920 ilkbaharında Bakü'da kurulmuş gerçek bir Komünist Partisi zaten mevcut bulunuyordu. Bunun yönetimini Mayıs 1920'de, Mustafa Suphi yönetimindeki bir topluluk devralmıştı. Eski yüksek okul hocası (ve İttihatçı) Mustafa Suphi 1914'te Rusya'ya kaçmış ve bu-

rada savaş boyunca tutuklu kalmıştı. Devrim ertesinde Rusya'daki 60.000 Türk savaş tutsağı arasında komünist düşüncelerin yayılması için uğraştı. Yandaşları, Halk Zümresi içerisindeki aynı düşüncedeki bazı kişilerle birlikte Ankara'da Kasım ayında *Halk İştirakiyun Fırkası*'nı kurdular.

Mustafa Kemal Paşa bu sol hareketi ezmek için Ocak 1921'de girişimlerde bulundu. Önce, Çerkez Ethem'e askerlerini dağıtmasını ve bunları düzenli orduya katmasını emretti. Çerkez Ethem bunu kabul etmeyince üzerine asker gönderildi, adamlarının çoğu tutsak alındı ve kendisi de kaçıp Yunan tarafına geçti. Solun güçlü parçası böylece yok edildikten sonra Mustafa Kemal Halk İştirakiyun yanlılarını dağıttı. Mustafa Suphi Trabzon'dan Anadolu'ya girmeye çalışırken, geri dönmeye zorlandı ve sonra da bölgedeki komutanların emriyle bazı taraftarları ile birlikte denizde boğduruldu.

Sebep, aşırı solun Mustafa Paşa'nın önderliğine gerçek bir tehdit oluşturmuş olması değildi: gerçekten de aşırı sol Türkiye'de 1960'lara kadar marjinal bir olguydu. Ama aşırı solun varlığı, milliyetçiler için hayatî önemde olan Sovyet desteğini tehlikeye sokabilirdi. Bu özellikle, sabık İttihatçı savaş lideri Enver Paşa Mustafa Kemal'e karşı bir seçenek olarak var olduğu sürece tehlikeli idi.

Enver, ordu içinde ve milliyetçi hareketin dayanmış olduğu yerel ve bölgesel İttihatçı topluluklardan bazıları arasında hâlâ büyük bir üne sahipti. Enver, 1918'de Kafkasya'ya ulaşıp, mücadeleyi oradan sürdürme girişiminin başarısızlığa uğramasından sonraki bir buçuk yılı Berlin'de geçirdi, Bolşeviklerle temaslar kurdu. Avrupa'da yaşamakta olan çeşitli İslâm ülkelerinden bir grup eski Teşkilat-ı Mahsusa ajanını esas alarak bir çeşit İslâmî Komintern kurmaya çalıştı ve Eylül 1920'de Bakû'daki Sovyet destekli "Doğu Halkları Kongresi"ne Kuzey Afrika temsilcisi olarak katıldı.

Kongre sonrasında kısmen İslâmcı kısmen de sosyalist olan köktenci bir program kaleme aldı ve (kendisinin dünya çapındaki İslâmî devrim ağının Türk şubesi olacak olan) *Halk Şuralar Fırkası* adlı bir parti kurdu. Aynı zamanda da kendine Mustafa Kemal'e göre daha güvenilir bir sol seçenek görüntüsü vermek suretiyle Sovyet desteğini elde etmeye çalışıyordu.

İstediği aslında, Sovyet parası ve silahıyla Kafkasya'da bir Türk ordusu kurmak ve sonra da bu ordunun başında Anadolu'ya girmekti. Bu tasavvur batı cephesindeki tehlikeli durum ve Mustafa Kemal'in savaş yönetimine ilişkin meclisteki eleştiriler nedeniyle 1921 ilkbaharı ve yazında başarıya ulaşabilirdi, ama görünürde Sovyet desteği yoktu. Bolşevikler Enver'i bir süre oyalayıp, onu Ankara'ya karşı üstü kapalı bir tehdit gibi kullandılar. Sonunda Bolşevikler Ankara ile bir dostluk antlaşması imzalayınca ve planını Bolşeviklerin desteklemeyecekleri belli olunca Enver, taraftar toplamada kendi şöhretine güvenip, Anadolu'ya tek başına gitmeye karar verdi.

30 Temmuz'da Türk sınırındaki Batum'a gitmek üzere Moskova'dan ayrıldı. Türkiye'ye girmesi kabul edilmedi, ama Anadolu'dan gelen taraftarlar onu Batum'da karşıladılar. Sınırın ötesindeki Trabzon'daki milliyetçi örgütün önde gelen mensuplarıyla sürekli temas halinde idi. Eylül başlarında kendi topluluğu Batum'da bir "kongre" bile yaptı, ama Halk Şuralar Fırkası olarak değil İttihat ve Terakki Fırkası olarak. Bu da, Enver'in Sovyet desteğine artık güvenmeyip milliyetçi örgüt içerisindeki İttihatçıların desteğini amaçladığını gösteriyor. Ne var ki çok geç kalmıştı. Kendisi sınırda meşgulken Sakarya'daki savaş doruğundaydı. 13 Eylül zaferi yalnız Ankara'yı değil belki de Mustafa Kemal'in de konumunu kurtarmıştı. Enver iki hafta daha kaldı ve sonra temelli gitti. Yine de yeni bir İslâm-Türk imparatorlu-

ğu hayalinden hiç vazgeçmemişti. Ve Haziran 1922'de Afgan sınırı yakınında Türki gerilla çetelerinin başında Kızıl Ordu ile savaşırken öldü.

Ancak, Mustafa Kemal'in 1921'de üstesinden gelmek zorunda kaldığı tek sorun sol ya da Enverci tehdit değildi. Mustafa Kemal'in Sovyetler Birliği'ne yönelik uzlaşmacı siyaseti doğulu muhafazakâr milletvekilleri arasında endişeye sebep olmuştu. Mart ayında bunlar, 1919 Erzurum Kongresi düzenleyicilerinden biri olan Hoca Raif'in (Dinç) yönetimindeki *Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti*'ni kurdular. Bu hareket dinin ve saltanat ile hilafetin önemini vurgulamaktaydı.

Yukarıda anlatılanlardan ilk Millet Meclisi'nin türdeş olmayan ve yönetimi zor bir topluluk olduğu anlaşılacaktır. Meclis üzerindeki hakimiyetini güçlendirmek ve meclisin eylemlerinin önceden daha bir kestirilebilir olması amacıyla, Mustafa Kemal güvendiği yandaşlarından *Müdafaa-i Hukuk Grubu*'nu oluşturdu. Yunan tehdidi sırasında geçici olarak sessiz kalmış olan muhalefet, bu tehlikenin 1921 sonbaharında uzaklaşmasından sonra yeniden örgütlendi. Muhalefet, İngilizler tarafından Malta'ya sürülen tutukluların o yılın sonunda serbest bırakılıp Ankara'ya dönüşleriyle de, hız kazandı. Malta'dan dönenlerin bazıları (eski Karakol şefi Vasıf dahil) muhalefete katıldılar ve 1922 Temmuzunda *İkinci Grup*'u kurdular. İkinci Grup ideolojik açıdan çok karışıktı ve gerçekte birbirlerine sadece Mustafa Kemal'de algıladıkları artan mutlakiyet ve köktenciliğe karşı ortak muhalefetle bağlı idiler. Müdafaa-i Hukuk Grubu mecliste genel olarak bir çoğunluğa sahipti, gelgelelim grupların ikisi de disiplinli değildi ve her birinin taraftar sayısı değişip duruyordu.

Eylül 1922'deki bağımsızlık savaşında alınan zafer, Mustafa Kemal'in konumunu fazlasıyla güçlendirmişti. O artık

Halâskâr Gazi idi ve bu durumdan savaş ertesi dönemdeki konumunu sağlamlaştırmak için yararlanmakta kararlıydı. 6 Aralık'ta Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu siyasal bir partiye, "Halk Fırkası"na dönüştürme niyetini ilk kez açıkladı. Önde gelen bazı gazetecilerle olan görüşmelerde halifeliğin kaldırılması ve bir cumhuriyet kurulmasından da ilk kez söz etmişti.

Mart ayı sonunda İkinci Grup liderlerinden birinin (Ali Şükrü) Mustafa Kemal'in muhafız kıtası komutanı (Topal Osman) tarafından öldürülmesinden dolayı çok gergin olan bir ortam varken meclise, 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda saltanata dönüş mücadelesinin yasa dışı olduğu yolunda bir değişiklik getirildi. 1 Nisan'da Mustafa Kemal meclisi dağıtma ve yeni seçimlere gidilme niyetini açıkladı. Bir hafta sonra da, yeni partisi için dokuz umdelik bir beyanname sundu. Bu beyanname, değişik kaynaklardan alınmış genel ifadeler ("hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir") ile özel ayrıntıların ("tütün pazarlaması ıslah tedbirleri") garip bir karışımıydı. 15 Nisan'da Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na ilişkin değişiklik meclisten geçti ve ertesi gün meclis dağıtıldı.

Ankara'da bütün bunlar olurken İstanbul'da ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin son kongresi yapılıyordu. Kongreyi toplantıya, İttihat ve Terakki'nin eski İstanbul patronu ve *Karakol* kurucularından *Kara* Kemal Bey çağırmıştı. Kara Kemal Mustafa Kemal'le Ocak ayında İzmit'te İttihatçıların gelecekteki rolüne dair gizli müzakereler yapmıştı. Kongre kendi dokuz maddelik programını kaleme almış ve yeniden canlandırılmış İTC'nin liderliğini Mustafa Kemal'e önermişti; Mustafa Kemal ise bu onurlandırmayı nazikçe geri çevirmişti.

Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında yeni bir meclis için iki dereceli seçimler yapıldı. Adayların nitelikleri ve

geçmişleri bizzat Mustafa Kemal tarafından adamakıllı bir incelemeye tâbi tutulmuş olduğundan, İkinci Grup'tan hiçbir üye yeni meclise girememişti. Yeni meclis ilk olarak 11 Ağustos 1923'te toplandı -ve ancak bundan sonra- Müdafaa-i Hukuk Grubu kendini (şimdi bütün meclisi içeren) Halk Fırkası adıyla yeniden yapılandırdı. Yeni parti, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bütün varlığını devralmış, bu da kendisine bir hamlede ülke çapında bir örgüt sağlamıştı. Lozan'da Türkiye ile İtilaf güçleri arasında akdedilen barış antlaşmasını tartışan ve tasdik eden, işte bu çok daha sıkı bir denetim altına alınmış yeni meclisti.

Lozan Barış Antlaşması

Savaş halinin bitmesinin hemen ardından İtilaf devletleri Türkleri görüşmelere başlamaya davet etti. Türk tarafı görüşmelerin İzmir'de yapılmasını istiyordu (bu durumda heyete Mustafa Kemal başkanlık edecekti), ama İtilaf devletleri Türk topraklarında görüşme yapılmasını kabul etmedi ve sonunda Lozan seçildi. İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan ev sahipleri olmuş, Türk tarafına ise heyet gönderilmesi için hem Ankara hem İstanbul hükümetlerine davette bulunulmuştu. Buna tepki olarak Osmanlı İmparatorluğunun son sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa (Okday) Ankara'ya bir telgraf çekerek, müşterek bir heyetin gönderilmesini önermişti. Bu öneri Millet Meclisi'nde büyük bir öfke doğurmuş ve 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasına ilişkin bir önergenin kabul edilmesine yol açmıştı. Dört gün sonra Tevfik Paşa sadrazamlık mühürünü, Osmanlı nazırlarına bütün faaliyetlerine son vermelerini emreden milliyetçilerin İstanbul'daki temsilcisi Refet Paşa'ya (Bele) teslim etti ve 17 Kasım'da son Osmanlı padişahı kendisini Malta'ya götürecek olan İngiliz savaş gemisine sığındı. Yerine yeğeni Abdülme-

cit geçmişti, ama padişah değil yalnızca bir halife olarak.

İsmet Paşa (İnönü) kendisi dahil kimsenin beklemediği şekilde Lozan'daki Türk heyetinin başkanlığına atandı. Mustafa Kemal'in onu seçme nedeni kısmen, İsmet'in kendisinin en sadık ve güvenilir destekçisi olmasındandı, ama bir nedeni de Başvekil Hüseyin Rauf'un (Orbay) İngilizci diye bilinmesi ve hariciye vekilinin (Yusuf Kemal Tengirşenk) ise aşırı Sovyet yanlısı olmasıydı. İsmet, Milli Misak'tan hiçbir şekilde sapmamak için sıkı talimatlar almış olarak Lozan'a gitmek üzere yola çıktı. Konferans 20 Kasım'da başladı. Temsil edilen ülkeler İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan ve Türkiye idi, Sovyetler Birliği, Ukrayna, Gürcistan, Romanya ve Bulgaristan ise kendilerini doğrudan ilgilendiren oturumlara çağrılıydılar. İki tarafın farklı bakış açıları yüzünden görüşmelerin son derece zor geçeceği daha başından belliydi. İtilaf devletleri -ki içlerinde en belirleyici kişi İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon idi- kendilerini Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri olarak görüyorlardı. Onların gözünde bu konferans Sèvres Antlaşması'nın koşullarının yeni duruma uyarlanması anlamına geliyordu. Türklere göreyse, kendileri ulusal bağımsızlık savaşının galibiydiler ve Sèvres geçmişte kalmıştı.

Türk heyeti özellikle de başlangıçta Lozan'da pek zor zamanlar yaşadı. Eşit taraf olarak görülmüyorlardı. Curzon kötü havayı artıran son derece küçümseyici ve kibirli bir tavır takınmıştı. Diplomatik bilgi ve ustalıktan yoksun olmaları Türklere ciddi şekilde engel çıkarmaktaydı. Oyuna getirilerek büyük ödünler vermekten korktuklarından, doğrudan yanıtlar vermeyi ya da hazırlıksız oldukları tartışmalara girmeyi reddedip neredeyse hiç esnemeyen katı bir tavır gösteriyorlardı. İsmet'in sağırlığı yararlı bir özür olarak çok defa işe yaradı. Türk heyeti, bütün mesajlarının İngiliz istihbaratı tarafından ele geçirildiğinden habersiz, sürekli An-

kara'ya danışmaktaydı.

Tartışılan sorunlar üç başlık altında toplanmıştı: Topraklar ve askerî sorunlar; ekonomik ve malî sorunlar; ve yabancılar ile azınlıkların durumları. İlk iki ay içerisinde hiçbir sorunda ilerleme sağlanamadı. Şubat başlarında bütün belli başlı toprak sorunları (Trakya'daki sınır, Boğazlar'ın gelecekteki yönetim biçimi), tarafların Musul sorununu tartışmayı daha sonraya ertelemeyi kabul etmesiyle halledilmiş bulunuyordu. Ancak, öteki iki alandaki sorunlarla başa çıkılamayacağı belli olmuştu. Konferans işlemez hale geldi ve heyetler ülkelerine döndü.

Ankara'da şimdi ateşli bir milliyetçilik hüküm sürmekteydi ve Mart ayı başlarında mecliste hem İsmet hem de hükümet, verdikleri bazı ödünlerden dolayı şiddetli hücumlara uğradılar. Mustafa Kemal meclisin görüşmeleri sürdürmek üzere hükümete yetki vermesi için şahsen araya girmek zorunda kaldı.

Türk tarafı, Şubat ayında İtilaf devletleri tarafından verilmiş olan antlaşma taslağına 100 sayfanın üzerinde değişiklik koymuştu. İtilaf devletleri, bu değişikliklerin kendi uzmanlarınca incelenmesinden sonra, görüşmelere yeniden başlamak üzere Türkleri Mart sonunda davet ettiler ve taraflar 23 Nisan'da yeniden toplandılar. Yunan ve Türk heyetleri ikili sorunlarını kısa sürede hallettiler, Türkiye savaş tazminatı istemekten vazgeçme karşılığında Trakya sınırında küçük bir düzeltme sağladı,* ama esas sorun sürüyordu, yani İtilaf devletleri kapitülasyonların kaldırılmasının kabulüne karşılık ekonomik ve adli ödünler almak için ayak diretiyorlardı. Türk tarafı, yeni Türk devletinin tam egemenliğinin ihlali anlamına gelecek her şeyi reddediyordu. İtilaf devletleri zayıf bir konumdaydı, çünkü hiçbirinin halkı bu meselelerden dolayı savaşmaya istekli değildi. Bu ne-

(*) Meriç'in batı sahilindeki Karaağaç ve civarı Türkiye'ye bırakıldı (çev. notu).

denle sonunda 17 Temmuz'da anlaşmaya varıldı. İsmet Ankara hükümetinden imza için izin istedi. Hiç yanıt gelmeyince Mustafa Kemal'den izin istedi ve aldı. Antlaşma 24 Temmuz 1923'te imzalandı.

Esas itibariyle Misak-ı Milli'nin amaçlarına, her hususta olmasa da, erişilmiş ve Türkiye Misak-ı Milli dahilinde tamamiyle egemen bir devlet olarak ortaya çıkmıştı. Türkiye'nin hak iddia ettiği ama İngilizlerin işgal ettiği Musul, Milletler Cemiyeti'nin kararını bekleyerek Irak'ın parçası olarak kalmış, İskenderun sancağı Fransız Suriye'sinde kalmış, Türklerin hak iddia ettiği Anadolu'ya bitişik Ege Adaları ise, İmroz ile Bozcaada dışında Yunanistan ve İtalya'ya kalmıştı. Anadolu ve Doğu Trakya yeni devletindi, Ermenistan ile Kürdistan'dan ise hiç söz edilmemişti. Boğazlar bölgesi bir Türk'ün başkanlığındaki bir komisyona tâbi olup uluslararası denetime alınmış ve İstanbul'daki 12.000 mevcutlu bir garnizon dışında silahtan arındırılmıştı. Kapitülasyonlar kaldırılmıştı ama Türkiye yabancılara verilmiş mevcut bütün imtiyazları kabul etmek zorunda kalmıştı ve 1929'a kadar da gümrük tarifelerini değiştirmede özgür olmayacaktı. Büyük güçlerin Türk adlî sistemi üzerinde bir denetim kurma girişimlerinin hepsi de başarısız olmuştu, artık Türkiye'de yabancılar dahil tüm ahali Türk mahkemelerine tâbiydi. Verilen tek ödün, yabancı gözlemcilerin Türk mahkemelerine kabul edilecek olmaları idi. Savaş tazminatı taleplerinin hepsinden vazgeçilmişti. Azınlıklar konusuna gelince, Türkiye'nin yurttaşlarını inanç, milliyet ve dil farkı gözetmeksizin korumayı taahhüt ettiğine ama Türkiye'nin kendi azınlıklarını yönetişinin denetlenemeyeceğine dair bir madde konulmuştu.

İtilaf devletleri antlaşmaya genel bir affın konulmasını istemişti. Buna dair öneriler azınlıklara ilişkin alt encümenlerde tartışıldı, ancak Türkler milli hareketin hasımlarına

genel bir af ilan etmek istemiyordu ve "istenmeyenler" listesi hazırlanmamış olduğundan aftan kimlerin hariç tutulacağını tam olarak belirtemiyorlardı. Sonunda Türk hükümeti affı kabul etti, ama 150 kişiyi -henüz isimleri belli değildi- hariç tutma hakkını saklı tuttu. Af 16 Nisan 1924'te ilan edilmişti ama hariç tutulacaklar hâlâ belirlenmemişti. Nihayet Haziran'da bir liste meclise sunuldu ve hemen ardından, bazıları hâlâ ülkede bulunan "150'likler"e ülkeyi terketmeleri emredildi. Meclis barış antlaşmasını (oybirliğiyle olmamakla beraber) kabul etti ve antlaşma 21 Ağustos'ta tasdik edildi. İtilaf devletleri hemen işgal güçlerini geri çekmeye başladı. 1 Ekim 1923'te son İngiliz askeri İstanbul'u terketti.

1923 yılında Türkiye

Lozan'da bekasını ve bağımsızlığını kazanmış bulunan bu ülkenin durumunu göz önüne getirmek çok zor. Hemen hemen on yıllık sürekli bir savaş durumundan sonra, modern tarihte benzeri olmayan ölçüde nüfusu seyrekleşmiş, yoksullaşmış ve harap olmuştu. Ülkede büyük çaplı göçlerin ve ölümlerin sonuçları demografik görülmekteydi. Anadolu halkı arasında ölüm son derece yaygındı. Osmanlı ordusu askerinin çoğunu hep Anadolu köylüsünden toplamıştı ve Kafkasya, Gelibolu, Filistin ve Mezopotamya'daki savaşlardaki büyük insan kaybı Anadolu'nun nüfus istatistiklerinde görünür. Bundan başka, 1915 başlarından itibaren Doğu Anadolu önemli askeri olaylara sahne olmuştu. Bu durum Müslüman halk arasında, kısmen de geri çekilmekte olan Osmanlı ordusunun ardından, büyük ıstıraplara yol açmıştı. Bu durum Ermeni cemaatinin tehcirine ve kısmi imhasına da neden olmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nı Bağımsızlık Savaşı izlemiş, hem doğuda hem batıda savaşıl-

mıştı. Batı cephesinde ricat ve kaçış halindeki Yunan güçleri Müslüman halka büyük çapta vahşette bulunmuş ve ilerlemekte olan *Türk askerlerinden bazıları da Rum Ortodoks halka karşı aynı biçimde davranmıştı.*

Hem 2.5 milyon kadar Anadolu Müslümanı hem de 600.000 ile 800.000 arasında Ermeni ile 300.000 kadar Rum yaşamlarını yitirmişti. Anadolu nüfusu ölümler yüzünden yüzde 20 dolayında düşmüştü; bu oran, Dünya Savaşı'nda savaşan Avrupalı devletler arasında en büyük sarsıntıya uğramış ülke olan Fransa'nınkinin yirmi misliydi. Ancak bu rakam bile aldatıcıdır. Savaş mıntıkalarında rakam daha yüksekti: bazı doğu vilayetlerinde nüfusun yarısı ölmüş ve dörtte biri göç etmişti. Çoğu batıda olan 12 vilayet vardı ki buralarda kadın nüfusunun içerisinde dul kalmış kadın oranı yüzde 30'u geçmekteydi. Anadolu'daki yüksek ölüm oranına sadece savaş ve vahşetler neden olmamıştı. Savaşlar altyapı tesislerinin bozulmasına ve tarımda emekçi kıtlığına neden olmuş, bu da açlığa, o da genellikle salgın hastalıklara, bilhassa kolera ve tifoya yol açmıştı.

Ölümlerden sonraki en önemli demografik olgu olarak göçler geliyordu. Daha önce, 1878 savaşının ve 1912-1913 Balkan Savaşı'nın ülkeye yüz binlerce Müslümanın (ekseriyetle Türkün) göçüne neden olduğuna değinilmişti. Dünya Savaşı sırasında ve ertesinde Anadolu'dan birkaç yüz bin Ermeni ekseriyetle Sovyetler Birliği, Fransa ve ABD'ye göç etti. Bu örneği Batı Anadolu'dan çok sayıdaki Rum izledi. Son olarak, Lozan Antlaşması hükümleri gereğince, Anadolu'nun (ama İstanbul'un değil) kalan 900 bin civarındaki Rum Ortodoks halkı, Yunanistan'daki (Batı Trakya'daki cemaat hariç) 400.000 civarındaki Müslümanla mübadele edildi. Göç hareketleri Anadolu nüfusunda yüzde 10 civarında net bir kayıp demekti; bunu ölümlerin neden olduğu yüzde 20'lik orana eklemek gerekir.

Nüfus değişiklikleri, 1923'teki Anadolu'nun 1913'teki Anadolu'dan kültürel açıdan da tamamiyle farklı bir yer olduğu anlamına geliyordu. Büyük Hıristiyan cemaatleri hemen hemen gitmişti (Ermeni cemaati 65.000'e düşmüş ve Rum cemaati 2 milyondan 120.000'e inmişti) ve savaşlar öncesinde yüzde 80'i Müslüman olan Anadolu'nun şimdi yaklaşık yüzde 98'i Müslümandı. Konuşulan dil açısından yalnızca iki büyük topluluk kalmıştı: Türkler ve Kürtler. Bunlarla birlikte yarım düzine küçük topluluk bulunuyordu (Rumca, Ermenice ve Süryanice konuşan Hıristiyanlar, İspanyolca konuşan Museviler ve Çerkezce, Lazca ve Arapça konuşan Müslümanlar). Kent nüfusu kırsal nüfustan daha fazla azalmıştı. Ülkenin köylüleşmesinin sonucu olarak, savaşlar başlamadan önce kentlerde nüfusun yüzde 25'i yaşarken şimdi yüzde 18'i yaşamaktaydı.

Savaşların ekonomik açıdan doğurduğu büyük tahribat da çoktu. Gerçek fiziksel hasar sınırlı kalmıştı: zarara uğrayabilecek oldukça az sanayi tesisi vardı ve bunların çoğu da doğrudan savaş felaketine uğramamış olan İstanbul bölgesinde bulunuyordu. En büyük hasar Batı Anadolu'daki demiryolları ve köprüler ile evlerde idi (en kötüsü İzmir'de olmuş, 1922'deki yangında İzmir yanıp yıkılmıştı). Buna hem savaş hem ricat halindeki Yunan ordusunun kasıtlı tahribatı neden olmuştu. Çok daha önemli olanı, Rum ve Ermeni göçünün girişimcilerin ve yöneticilerin büyük çoğunluğunun da toptan göçüne yol açmış olmasıydı. Onlarla birlikte sanayi ve ticaretteki yeri doldurulamaz teknik bilgi ve ustalık birikimi de gitmişti. 1923'te uluslararası ticaret on yıl öncesindekinin üçte biriydi. Türk ekonomisindeki en önemli kesim tarımdı ve bu kesim 1923 sonrasında oldukça hızlı şekilde iyileşecekti. Yine de Gayri Safi Milli Hasıla'nın dünya savaşı öncesindeki seviyelere ulaşması 1930'u bulacaktı.

Türkiye bir bakımdan şanslıydı. Osmanlı hükümeti de öteki savaşan devletler gibi ağır savaş borçlarına girmişti, ama Osmanlılar galip olan Amerika Birleşik Devletleri'ne değil yenik olan Almanya'ya borçlu idi. Bu nedenle 170 milyon sterling civarını bulan bu borç, gayrı resmi olarak iptal olmuştu. Vadesi uzatılmış eski Osmanlı devlet borçlarında ise durum böyle olmadı. Bu borçlar Lozan'da İmparatorluk toprakları üzerinde kurulmuş devletlere pay edildi ve borçların yüzde 65'i (78 milyon sterling) Türkiye'nin payına düştü ve bu borç yıllarca zamanında ödendi.

10.
Tek Parti Devletinin Doğuşu, 1923-1927

Cumhuriyet ve hilafet

Mustafa Kemal Paşa kendi siyasal konumunu, görmüş olduğumuz gibi daha Lozan Antlaşması'nın imzalanması ve tasdikiyle bağımsızlık savaşı resmen sona ermeden önce pekiştirmeye başlamıştı. Bunun için Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan bir değişiklik; meclisin dağıtılması ve sıkı şekilde denetlenmiş seçimler; yeni bir partinin, Halk Fırkası'nın kurulması ve bu partinin bütün Müdafaa-i Hukuk örgütünü devralması gibi araçları kullandı. Bu pekiştirme süreci, yani iktidarın Mustafa Kemal'de ve ikisi de onun tam denetimi altında olan bir meclis ve bir partide toplanması süreci barıştan sonra da sürdü.

Doğmakta olan yeni Türk devletinin esas niteliği bu sırada henüz oldukça belirsizdi. Osmanlı saltanatı hemen hemen bir yıl önce kaldırılmıştı. Ülke, sadece meclis başkanını değil bakanları, daha doğrusu *vekilleri* de, doğrudan doğruya seçmiş olan Millet Meclisi tarafından yönetilmekteydi. Meclis ile Halife Abdülmecit Efendi arasındaki anaya-

sal ilişkiler belirsizdi. 1922'de halifelik yalnızca dinsel bir memuriyet olarak düşünülüyordu, ancak birçok kişinin halifeyi, sırf biçimsel anlamda olsa bile, devletin başı olarak görmeye devam etmesi kaçınılmazdı. Ayrıca halife olarak onun yetki alanı Türk devletinin sınırlarını aşıyor ve -en azından kuramsal olarak- bütün Müslüman dünyasını kapsıyordu.

Mustafa Kemal Ocak ayında Türk basınıyla olan mülakatlarında bu karışık durumu değiştirmeye ve cumhuriyeti ilan etmeye niyetlendiğini ima etmişti ve Eylül ayında bir Viyana gazetesiyle olan mülakatta bunu tekrar ileri sürmüştü. Ekim ayında meclis, Meclis İkinci Başkanlığı ve Dahiliye Vekaleti için hükümetin gösterdiği adayları seçmeyip bu mevkilerden ilki için Hüseyin Rauf (Orbay)'ı diğeri için de Sâbit (Sağıroğlu)'nu seçince bir fırsat doğdu. Mustafa Kemal Başvekil Ali Fethi (Okyar) hükümetini bu durumun bir güvensizlik durumu oluşturduğuna ikna edince hükümet istifa etti. Bu durum kendiliğinden, meclise bu hükümeti yeni bir *vekiller* heyeti ile değiştirme görevi yüklüyordu, ancak Mustafa Kemal önde gelen taraftarlarına mevki kabul etmemeleri talimatı vermiş olduğundan, bu mümkün olmadı. Bunun üzerine meclis kendisine danıştığında, Mustafa Kemal, seçilmiş bir cumhurbaşkanı, cumhurbaşkanı tarafından atanmış bir başvekili ve de bir kabine sistemi olan bir cumhuriyet ilan edilmesi teklifini sundu. Meclisteki çoğunluk bu teklifleri kabul etti ve 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi. Cumhuriyetin ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ve ilk başvekili İsmet (İnönü) idi.

Bu karar, bağımsızlık savaşının bazı ünlü kişileri, Hüseyin Rauf, Ali Fuat (Cebesoy), Adnan (Adıvar), Refet (Bele) ve Kâzım (Karabekir) başkentte olmadıkları bir sırada alınmıştı. Bunlar İstanbul basınındaki mülakatlarda bu ilana öfkeyle tepki gösterdiler; bu kararı zamansız bulup, devleti

bir cumhuriyet olarak adlandırmanın aslında özgürlük getirmediğini ve ister bir cumhuriyet yönetiminde olsun ister bir monarşi yönetiminde olsun asıl farklılığın istibdat ile demokrasi arasında olduğunu vurguladılar. İstanbul gazeteleri bu eleştirileri beğeniyle yayınladı. O sıralarda hükümet İstanbul'da son derece gözden düşmüştü. Bunun nedeni cumhuriyetin ilanından çok, hükümetin iki hafta önce Ankara'yı resmen Türkiye'nin yeni başkenti yapmış olmasıydı. Bu eski başkent halkının sadece gururunu inciten bir şey değildi, ayrıca on binlerce memur için sürekli işsizlik anlamına geliyordu. Rauf'un (yeni adına rağmen devletin müstebit olduğu yolundaki üstü kapalı suçlamasını içeren) eleştirel yorumları, Halk Fırkası meclis grubu içerisinde şiddetli bir tartışmaya yol açtı ve bu tartışma partiyi Aralık ayında az kalsın bölünme noktasına getirdi.

Cumhuriyet aleyhtarı duyguyu kısmen, halifenin gelecekteki konumuna ilişkin kaygı körüklüyordu. Birçok kimse, kuşkusuz İstanbul'dakiler, hanedana duygusal şekilde bağlı bulunuyordu, ama ayrıca halifenin, Mustafa Kemal'in siyaset sahnesindeki üstünlüğüne karşı olası tek karşı ağırlık olduğuna da inanılıyordu. Cumhuriyet ilanının hilafetin sonunu işaret ediyor olmasından -haklı olarak- endişe ediliyordu. Kasım ayında İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri basına halifeye hitaben bir açık mektup göndererek daha etkin olmasını istemiş ve benzer bir mektup Aralık ayında iki ünlü Hintli Müslüman, Emir Ali ve Ağa Han tarafından hem başvekile hem basına gönderilmişti. Ankara ile olan haberleşme zorluklarından dolayı, mektup daha Başvekil İsmet'e ulaşmadan İstanbul'da yayınlanmış, bu ise İsmet'i ve meclisteki taraftarlarını sinirlendirmişti. Lütfi Fikri'nin mi yoksa gazetelerin mi devlete ihanet ettiğini araştırması için İstanbul'a bir İstiklâl Mahkemesi gönderilmesine karar verildi. Gazete yöneticileri aklandı ancak Lütfi Fikri beş yıl

hapis cezasına mahkum edildi. Bütün bunlar Halk Fırkası içerisindeki ve Ankara ile İstanbul arasındaki artan gerginliği göstermekteydi. Şubat ayında Cumhurbaşkanı ile İstanbul gazetelerinin önde gelen yöneticileri arasında yapılan görüşmeler kavgayı yatıştırmayı sağlayamadı.

Yeni yasama yılının 1 Mart'ta açılmasının hemen ardından beklenen darbe indi: hilafet kaldırıldı ve Osmanlı hanedanı mensuplarına ülkeden gitmeleri emredildi. Yoğun tartışmalardan sonra Nisan ayında, 1876 Anayasası'nın yerine Cumhuriyetin yeni anayasası kabul edildi. 1876 Anayasası, önce 1909 yılında ve sonra da Ocak 1921'de direniş hareketinin fiili anayasası *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nun ilk meclis tarafından kabul edilmesiyle fiilen değişikliğe uğramıştı.

Milli hareketteki bölünme: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu

Halk Fırkası'nın Mustafa Kemal ve İsmet'in önderliğindeki köktenci kanadı, 1924 kışı ve ilkbaharı boyunca, cumhuriyetin ilan edilme şekline karşı çıkmış olan Hüseyin Rauf'un önderliğindeki oldukça küçük ılımlılar grubu üzerindeki baskıyı artırmayı sürdürdü. Halk Fırkası içerisinde süren muhalefet gitgide daha güçlenmiş ve yaz sonlarında, azınlığın ayrı bir muhalefet partisi kurmaktan başka bir seçeneği kalmadığı belli olmuştu. Hükümetin, Yunanistan'dan gelen Müslümanları, Rumların terketmek zorunda kaldıkları taşınmazlarına yerleştirme şekli -geniş çaplı yolsuzluklara yol açan bir şeydi bu- üzerine olan bir tartışma bağlamında kesin bölünme oldu. Meclisteki hararetli bir tartışmanın ardından İsmet Paşa güvenoyu isteyip de güvenoyunu kolayca kazanınca, Hüseyin Rauf Bey'in çevresindeki 32 milletvekili partiden ayrıldı ve 17 Kasım'da *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nı kurdu. Bu yeni partinin "Cumhuriyet" sıfatı-

nı kullanacağı söylentisi, Halk Fırkasının ismini "Cumhuriyet Halk Fırkası" olarak değiştirmeye yöneltti.

Yeni parti beyannamesini ve programını yayınladığında, Batı Avrupa'ya has liberal nitelikte bir parti olduğu belli oldu. Çoğunluk partisi gibi laik ve milliyetçi politikalardan yanaydı, ancak onun köktenci, merkeziyetçi ve otoriter eğilimlerine açıkça karşı çıkıyordu. Bunun yerine, adem-i merkeziyetçiliği, güçler ayrımını ve devrimci değişimden çok evrimci değişimi savunuyordu. Dış borçlanmayı gerekli sayan daha liberal bir ekonomi politikasına da sahipti.

Şurası açıktı ki, ülkenin birçok yerindeki, kuşkusuz muhafazakâr doğuda, İstanbul'da ve iskan sorunlarının özellikle kötü olduğu (İzmir civarındaki bölge gibi) bölgelerdeki hava, bir muhalefet partisinin kuruluşuna yardımcı oldu. Cumhuriyet Halk Fırkası lider takımı tehlikeyi kavrayıp karşı önlemler aldı. Meclis'teki parti içerisindeki disiplin sıkılaştırıldı (milletvekilleri mecliste, grubun kapalı oturumunda alınan çoğunluk kararına göre oy vermekle yükümlüydüler) ve bir grup doğulu muhafazakâr milletvekiliyle bir uzlaşmaya varıldı. En önemlisi, Rauf Bey'le Lozan'dan beri köklü bir kişisel düşmanlığı bulunan ve sözünü sakınmaz bir köktenci gözü ile bakılan İsmet'in yerine, 21 Kasım'da çok daha uzlaşmacı olan Ali Fethi (Okyar) getirildi. Bu önlemlerle Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan kitlesel kopuşların önüne geçildi.

Bununla beraber, uzlaşmacı çizgi ancak geçici bir önlem olmuştu. Dahiliye Vekili Recep Peker'in güdümünde olan katı çizgideki bazı kişiler gözetici olarak kabineye sokuldu ve sonuçta 1925 başlarında köktenci kanat, İstanbul ve doğuda giderek halka dayalı bir örgütleniş geliştirmekte olan muhalefetle başa çıkması için Ali Fethi'ye gitgide daha çok yüklenir hale geldi. Ali Fethi bir süre bu baskıya karşı koyduysa da dış olaylar köktenci kanada şans tanımaktaydı.

Sertlik yanlılarına ve Cumhurbaşkanına siyasal muhalefete son verme fırsatı veren olay, Kürtlerin hoşnutsuzluğunun 1925 Şubat'ında Diyarbakır'da silahlı bir ayaklanma şeklinde patlak vermesi idi.

Kürt milliyetçiliği bölgedeki ideolojiler arasında görece yeni olanıydı. Kürtler hep aşiret çizgileri doğrultusunda bölünmüşlerdi ve Kürt beylerinin Sultan II. Mahmut zamanında bastırılmasından beri Kürt toplumu artan şekilde parçalanmış bulunuyordu. Sultan Abdülhamit Kürtler arasındaki anlaşmazlıkları kendi çıkarına kullanmış, aynı zamanda, 1891 sonrasında bazı (ama hepsi değil) aşiretlerden Kazaklarınkine benzer Hamidiye Alaylarını meydana getirdiğinde onların savaşçı niteliklerinden, yararlanmıştı. Jön Türkler *Hamidiye* Alaylarını kaldırmış, ancak çok geçmeden, kamu düzenine ilişkin sorunlar Jön Türkleri, bunları milis güçleri biçiminde yeniden kurmaya zorlamıştı. Bu milis alayları Balkan Savaşı ile Birinci Dünya Savaşı'na katıldılar.

1908 Meşrutiyet Devrimi'nden sonra, başkentteki Kürt seçkinleri *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti*'ni kurmuşlardı. Dinde reform yanlısı Said-i Nursi de bu cemiyetin üyesiydi. Ama bu cemiyetin siyasal değil toplumsal amaçları vardı ve kendini güneydoğudaki halk kitlesinden uzak tutuyordu. 1912'de İstanbul'daki bazı Kürt öğrenciler, daha belirgin bir milliyetçi eğilime sahip olan *Hevi* (Umut) cemiyetini kurdular.

Ermeni halkının Doğu Anadolu vilayetlerinden çıkarılması savaş sırasında Kürtleri bölgenin sahibi konumuna getirdi, ancak bu durum ve de Rus cephesinin çöküşü ile Kürt ve Türklerin ortak düşmanları ortadan kalkmış ve iki toplum birbirine rakip hale gelmiş oluyordu. 1918 yılında İstanbul'da, *Kürdistan Teâli Cemiyeti* kuruldu. Bu cemiyetin Kürdistan'da, hem Kırmançi diliyle konuşan çoğunluk ve

Diyarbakır'ın kuzey batısında Zaza diliyle konuşan topluluklar arasında, hem de Sünni ve Aleviler arasında şubeleri bulunuyordu.

Bağımsızlık savaşı sırasında ulusçulara karşı tek büyük Kürt ayaklanması, Dersim (bugünkü Tunceli) bölgesinde özerklik isteyen aşiret başkanları tarafından yönlendirilmiş, ama bu kolayca bastırılmıştı. Genel olarak Kürtler, İngiliz ajanlarının kendilerini etkileme çabasına ve Sèvres Antlaşması'nda kendilerine özerklik verilmiş olmasına rağmen direniş hareketine destek vermişlerdi. Erzurum'da ve Sıvas'ta, hatta milli hareketin Heyet-i Temsiliye'sinde Kürt temsilciler yer alıyordu.

Cumhuriyetin (güneydoğuda tam da aşiretlerin geleneksel otlak alanlarının ortasından geçen) yeni sınırları dahilindeki nüfusun yüzde 20 civarı Kürt'tü, buna rağmen Lozan barış antlaşmasında Kürtlerden söz edilmemiş ve Mustafa Kemal dahil, milliyetçi önderlerce bağımsızlık mücadelesi sırasında verilen özerklik sözleri unutulmuştu. Kürt milliyetçileri için bu büyük bir hayal kırıklığı idi. 1923'te, eski milis subayları *Azadi* (Özgürlük) cemiyetini kurdular. Cemiyet ilk kongresini 1924'te yaptı. Bu kongrede, tutumuyla dikkat çekenlerden biri, Zaza aşiretleri arasında çok nüfuzlu bir kişi olan Palu'lu Şeyh Sait'di.

Bir şeyhin sahip olduğu büyük siyasal nüfuz Kürdistan'da hiç de görülmemiş bir şey değildi; burada iki büyük tarikat, Kadiriye ve -özellikle de- Nakşibendi tarikatları aşiret farklılıklarını aşabilen iki örgüttü. Çeşitli aşiretler arasındaki kavgaları halletmede bu tarikat önderlerinin sık sık yardımları istenir ve bu da kendilerine itibar, nüfuzlu dostlar ve çok defa hatırı sayılır servet sağlardı. Bizzat Şeyh Sait, Nakşibendi tarikatının çok etkin bir mensubuydu.

Kürtler ile çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu cumhuriyet hükümeti arasındaki ilişkiler 1924'te kötüleşti. Hilafetin

kaldırılması iki toplumu bir arada tutan dinsel simgeyi yok etmişti. Aynı zamanda, milliyetçi cumhuriyet yeni bir ulusal bilinç oluşturma çabası içinde, Kürt kimliğine karşı baskıcı bir siyaset geliştirmekteydi: Kürtçenin aleni kullanılması ve öğretilmesi yasak edilmişti. Nüfuzlu Kürt toprak sahipleri ve aşiret başkanları zorla ülkenin batısına yerleştirilmekteydi. Bu siyasetlere ilk direniş işareti, güneydoğunun en ucundaki Beytüşşebap'ta bulunan garnizonun Ağustos 1924'te yaptığı başarısız isyandı.

Azadi ile Şeyh Sait'in 1925 Mayısı için planlamış oldukları büyük isyan, 8 Şubat'ta Piran köyünde jandarmalarla olan bir silahlı çatışma denetimden çıkınca, zamanından önce patlak vermiş oldu. Ayaklanmaya Zaza aşiretlerin hemen hemen tamamı ve iki büyük Kırmançi aşireti katılmış, ama Kürtler arası anlaşmazlıklar kendini yine göstermişti: Alevi Kürtler Sünni isyancılara öfkeyle hücum ettiler. İsyanın ikili niteliği dikkate alınırsa neden böyle yaptıkları anlaşılıyor. Lider takımının kuşkuya yer vermeyecek şekilde özerk, hatta bağımsız bir Kürdistan arzusunun güdümünde olmasına karşın, halk tabakası dinsel güdülerden hareketle şeriat ve hilafetin getirilmesini istiyordu. Heterodoks bir cemaat olarak Aleviler genellikle, hilafetin ve geleneksel sünnî (ortodoks) düzen taraftarlarına karşı Cumhuriyetin laik eğilimlerini destekliyorlardı. Kendi açılarından haklı nedenleri vardı, çünkü Sünniler arasında Aleviler aleyhindeki önyargı derinlere kök salmıştı, ki bugün de öyledir.

Her ne kadar isyancılar bir ara Diyarbakır'ı kuşattılarsa da ele geçirebildikleri tek kent Elazığ oldu, o da ancak kısa bir süre için. İsyanın genişliği belli olur olmaz Ankara hükümeti sıkı karşı önlemler aldı. 25 Şubat'ta meclise durum hakkında bilgi verildi. Aynı gün doğu vilayetlerinde bir aylık sıkıyönetim ilan edildi ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda, dinin siyasete alet edilmesini vatana ihanet suçları

arasına dahil eden bir değişiklik yapıldı. Bu sırada Başvekil Fethi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası önderlerinden kendi iradeleriyle dağılmalarını istedi. Onlar bunu reddetti, ancak partinin genel başkanı Kâzım Karabekir hükümetin doğu siyasetinin hem mecliste hem de basında var gücüyle savunuculuğunu yaptı.

Bu arada Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki şahinlerin Fethi Bey üzerindeki baskıları artmaktaydı. İsmet Ankara'ya dönmüştü ve kabine toplantılarına katılmaktaydı. 2 Mart'ta Fethi, Mustafa Kemal'in daha sıkı önlemler alınmasını isteyen katı çizgidekilerden yana çıkması üzerine Cumhuriyet Halk Fırkası grubundaki güvenoylamasını kaybetti. İstifa etti ve ertesi gün İsmet Paşa başvekil oldu. Onun ilk işi meclisten *Takrir-i Sükûn Kanunu*'nu geçirtmek oldu. Bu yasa iki yıllık bir süre için hükümete, kamu düzeninin bozulmasına yol açtığına hükmettiği bütün örgüt ya da yayınları idarî tedbirlerle yasaklama yetkisi vermekteydi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın aşırı esnek olması nedeniyle karşı çıktığı bu yasa, sadece güneydoğuda değil bütün ülkede geçerli olacaktı. Aynı zamanda, biri doğu vilayetleri biri ülkenin geri kalanı için olmak üzere yeniden iki İstiklâl Mahkemesi kuruluyordu.

Kürt isyancıları şimdi hızla dağlara doğru püskürtülüyordu. Küçük topluluklar yaz boyunca gerilla savaşını sürdürdülerse de Şeyh Sait'in 27 Nisan'da yakalanması isyanın sonunu işaret etti. 1926'da Ağrı dağı yamaçlarında yeni bir Kürt isyanı çıktı ve dört yıl sürdü. Bu isyan Şeyh Sait isyanının doğrudan bir sonucu olarak düşünülebilir, ancak isyan yayılmamıştı. İsyan sona erdikten sonra hükümet, askerî yetkililer ve İstiklâl Mahkemeleri yoluyla Kürtler'in çok sert şekilde üstesinden geldi. Önderlerinden birçoğu idam edildi ve çok sayıda, 20.000'den fazla Kürt, güneydoğudan tehcir edildi ve zorla ülkenin batısına yerleştirildi. O

andan itibaren ayrı bir Kürt kimliğinin varlığı resmen yok sayıldı.

Ne var ki, Takrir-i Sükûn Kanunu sadece Kürtleri bastırmada kullanılmadı. İstanbul'daki en önemli gazete ve dergilerden (muhafazakâr, liberal ve hatta Marksist olan) sekizi ile bazı taşra gazeteleri kapatıldı, ulusal gazeteler olarak sadece hükümetin yayın organları olan Ankara'daki *Hakimiyet-i Milliye* ve İstanbul'daki *Cumhuriyet* gazeteleri kaldı. İstanbullu önde gelen gazetecilerin hepsi tutuklandı ve doğudaki İstiklâl Mahkemesi'ne gönderildi. Bunlar sonunda serbest bırakıldı, ancak işlerini sürdürmelerine izin verilmedi. Basın ortadan kaldırıldıktan sonra, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası İstiklâl Mahkemesi'nin tavsiyesi üzerine 3 Haziran'da hükümet tarafından kapatıldı. Mahkemeye göre parti üyeleri isyanı desteklemiş ve siyasal amaçlar uğruna dini istismar etmeye çalışmışlardı.

Reformlar ve idamlar

Siyasal sahnede tam hakimiyetin sağlanmasıyla Mustafa Kemal ve hükümeti yoğun bir reform programına girişti. Burada II. Meşrutiyet dönemiyle olan ilginç bir koşutluk var. II. Meşrutiyet döneminde, anayasayı geri getirme mücadelesi olarak yola çıkmış olan bir hareket (1908'de) iktidara ulaşmış, bu iktidarı başkalarıyla çoğulcu ve nisbeten özgür bir ortamda (1913'e kadar) belirli bir süre paylaşmış ve sonunda kendi iktidar tekelini kurmuş ve bu iktidar tekelini (1913-1918'de) kökten bir laikleştirme ve modernizasyon programını meclisten zorla ve hızla geçirmede kullanmıştı.

Şimdi de aynı kalıp, bir ulusal egemenlik hareketinin zafere ulaşması (1922'de), çoğulcu bir aşamadan geçmesi (1925'e kadar) ve sonra bir reform programına girişmiş olan otoriter bir yönetim biçimini kurmasıyla kendini tek-

rarladı. İttihatçı dönemin de Kemalist dönemin de otoriter milliyetçi aşamaları, azınlık topluluklarının, ilkinde Ermenilerin ikincisinde Kürtlerin, acımasızca bastırılışlarına da sahne olmuştu. Bu da şu izlenimi uyandırıyor ki, Jön Türk hareketinin bu her iki aşamasında, reform hızı daha yavaştan olan bir demokratik sistemle, kökten önlemler için daha çok olanağa sahip bir otoriter sistem arasında bir tercih durumu olduğunda, sonunda ikinci seçenek galip gelmekteydi, çünkü Jön Türkler için sonuçta önemli olan devletin güçlenmesi ve bekasıydı, demokrasi (veya "meşrutiyetçilik" ya da "ulusal egemenlik") bu amaç için bir araçtı, amacın kendisi değildi.

Kemalist reformlar, 1913-1918 yıllarındaki reformlar gibi, toplumu laikleştirmeyi ve modernleştirmeyi amaçlıyordu. Eylül 1925'te *tekke* ve *zaviyeler* kapatıldı ve Kasım ayında, Osmanlı beyefendisinin Sultan İkinci Mahmut'tan beri geleneksel başlığı olmuş olan fes yasaklandı ve yerini Batı tarzındaki şapka ya da kep aldı. Bu girişimler halkın inatçı direnişiyle karşılaştı. *Tekke* ve *zaviyeler* Müslümanların günlük yaşamında önemli bir rol oynamaktaydı ve şapkaya Hıristiyan Avrupa'nın bir simgesi gözüyle bakılıyordu. Bu direnişi bastırmada İstiklâl Mahkemeleri kendilerine düşen rolü oynadı. Takrir-i Sükûn Kanunu gereğince yaklaşık 7500 kişi tutuklandı ve 660 kişi idam edildi.

1926'nın ilk yarısında Avrupa takvimi, İsviçre medeni yasası ve Mussolini İtalyası'nın ceza yasası kabul edildi. Bankacılık kesimini yeniden yapılandıran bazı yasalar meclisten geçirildi ve ordu içinde kullanılması hariç (Bey, Efendi, Paşa gibi) resmî olmayan unvanların hepsi kaldırıldı.

Bu girişimler, saltanat ve hilafetin kaldırılması ve cumhuriyetin ilanıyla birlikte, Kemalist reformların ilk dalgasını oluşturmaktaydı. Açıktır ki bunlar, hukuk ve eğitim sistemini epeyce laikleştirmiş olan *Tanzimat* ve İttihatçı reform-

ların bir uzantısı idiler. Padişah-halifenin süs konumuna indirgenmesi ve şeyhülislâmın kabineden çıkarılmasıyla devletin kendisi zaten büyük ölçüde laikleştirilmişti. İslâm, İmparatorluğun devlet dini olarak kalmıştı, ama cumhuriyetin başlarında da öyleydi.

Kemalistlerin yeni büyük girişimi aile hukukunun tam laikleştirilmesiydi; dinî nikahın ve çokeşliliğin kaldırılmasıyla halkın günlük yaşamına müdahale edilmekteydi. Toplumun laikleştirilmesinde de çok daha ileri gidildi. Reformun (örneğin "şapka inkılâbı" gibi) giyim kuşam yönünün, (hem reform yandaşları hem de düşmanları için) bu denli önemli bir rol oynamış olması, tâ II. Mahmut'un hizmetkarlarının Batı tarzındaki yeni üniformaları, fesleri ve İstanbulinlerine kadar uzanan bir geleneğe uygun düşmektedir. Son zamanlarda Müslüman kız öğrencilerin başlarını örtmelerine ilişkin son tartışmalar bu geleneğin bugüne kadar yaşamış olduğunu göstermektedir.

Kemalistler tıpkı kendilerinden önceki İttihatçı reformcular gibi gerçek bir sosyo-ekonomik devrim ya da reform programının önünü açmayı birdenbire durdurdular. Ülkedeki mülkiyet ilişkilerini değiştirmek için hiç girişim olmadı.

Hesaplaşma günü: İzmir suikasti

Siyasal muhalefet ve muhalif basın 1925'te susturulmuştu, ama Mustafa Kemal hasımlarının yeteneklerini ve bunların (1908 Devrimi öncesi günlere kadar giden) yeraltında örgütlenme ustalıklarını iyi biliyor ve kendini güvenlikte hissetmiyordu. İTC'nin ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın eski liderleri bağımsızlık savaşı kahramanları olarak zedelenmemiş itibarlarıyla ortalıkta var oldukları sürece, sürekli kötü ekonomik durum ve halkın reformları tutmayışı yüzünden hüküm süren hoşnutsuzluğu istismar edebilirlerdi.

Mustafa Kemal 1926'nın Mayıs ve Haziran aylarını ülkenin güney ve batısında uzun bir inceleme gezisiyle geçirdi. 15 Haziran'da İzmir'e gelmek üzereyken (kendisi beklenmedik şekilde gecikmişti), kendisine karşı bir suikast tertibi ortaya çıkarıldı. Tertipçiler tutuklandı ve bunların eski milletvekili (ve Müdafaa-i Hukuk Grubu kâtibi) Ziya Hurşit tarafından yönetilen küçük bir kiralık katil çetesi oldukları ortaya çıktı. Ankara İstiklâl Mahkemesi İzmir'e gönderildi ve mahkeme İzmir'e 18 Haziran'da vardıktan hemen sonra tutuklamalar başladı.

Hem hayatta kalan ünlü İttihatçıların hemen tamamı, hem de Millet Meclisi'ndeki eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın o sırada yurt dışında olan Hüseyin Rauf (Orbay) ve Adnan (Adıvar) haricinde kalan üyeleri tutuklanmıştı. Tutuklanan siyasetçiler, 26 Haziran'dan 12 Temmuz'a kadar süren davada, suikast tertibine yardımcı olmak ve bir darbe planlamakla suçlandılar. Sanıklardan onaltısı, çoğunun bu işe karışmış olduğu ispatlanamamış olmasına rağmen ölüme mahkum edildi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'yla yakından ilişkisi olan askerî kahramanlar, Kâzım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele) ve Cafer Tayyar (Eğilmez), kamuoyunun ve ordudan gelen memnuniyetsizlik işaretlerinin baskısıyla serbest bırakıldılar. Ama siyasetteki konumlarının onarılamaz şekilde yok edildiği açıktı.

Ağustos ayında Ankara'da 50'nin üstündeki eski önemli İttihatçı aleyhinde ikinci bir dava açıldı. Bu seferki birincisinden daha fazla göstermelik bir davaydı; işlenen asıl tema İTC önderlerinin iktidardayken uyguladıkları siyasetler ve bunların Mustafa Kemal'e olan muhalefetleriydi, Haziran 1926'daki suikast ise bir kenarda kaldı. Sanıklardan dördü idam edildi, diğerlerinden bazılarına ise hapis cezası verildi. Resmen asıl suçlu addedilen Hüseyin Rauf'a gıyabında on yıl hapis cezası verildi. Mahkeme heyeti tarafından suikast

girişiminin ardındaki beyin olarak görülen *Kara* Kemal, ilk davada gıyaben ölüme mahkum edilmişti. İstanbul'da saklandığı yer ortaya çıkarılınca kendini vurdu.

Bir dönemin sonu: Nutuk

Savaş sonrasının huzursuzluk dönemi, Mustafa Kemal'in 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında Cumhuriyet Halk Fırkası kongresi önündeki 36 saatlik nutkuyla simgesel olarak kapandı. Bu dikkate değer ve son derece etkili bir metin olup üzerinde durulmayı gerektiriyor.

M. Kemal bu metni, 1919'dan 1927'ye kadarki Türk ulusal hareketinin tarihi hakkında bir bilgilendirme olarak sundu ve her ne kadar Türkiye'de sonraki kuşaklar bunun tarihsel bir kaynak mı yoksa bir tarih yazıcılığı örneği mi sayılması gerektiğini tartışmakta iseler de, Mustafa Kemal'in kendi metni için iddia etmiş olduğu tarihsel nitelik, genel olarak kabul görmüştür. Yazarının saygınlığı ve o dönemin siyasal havası, bu metnin, o döneme ilişkin hemen tüm Türk tarih yazıcılığına bugüne kadar dayanak olmasını sağlamıştır. 1928-1929 yıllarında Almanca, Fransızca ve İngilizceye çevrilmiş ve yabancı tarih yazıcılığında da son derece etkili olmuştur.

Gerçekte *Nutuk*, 1919-1927 döneminin bir tarihi değildir. *Nutuk*, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kasım 1924'te ortaya çıkışıyla sona erer. Metnin ancak yüzde bir buçuğu sonraki olaylara ilişkindir. Bunun nedeni, *Nutuk*'un gerçekte hiç de modern Türk tarihinin bir incelemesi olmamasıdır. *Nutuk*, 1925-1926 yıllarındaki temizlik hareketlerinin bir savunmasıdır ve nasıl Mustafa Kemal'in Mart 1926'da yayınlanan "hatıralar"ının teması Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın eski liderlerinin eleştirisi ise *Nutuk*'un da ana teması aynıdır. Mustafa Kemal eski çalışma arkadaşları-

nı gözden düşürmeye çalışırken, onları baştan sona tereddütlü, yeteneksiz ve hain olarak sunar ve kendini ise hareketi başlangıçtan itibaren yöneten kişi olarak tanımlar. *Nutuk*'un, onun Mayıs 1919'da Anadolu'ya varışıyla başlayıp, ulusal direniş hareketinin önceki aşamasını gözardı etmesi anlamlıdır. *Nutuk*, tarihsel gerçeği açıkça başkalaştırarak bağımsızlık mücadelesini Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalarını muhafaza etme mücadelesi olarak değil, yeni bir Türk devleti kurma hareketi olarak sunar.

Nutuk'un, irad edildiği bağlam da tarihsel görüntüyü başkalaştırmaya yardım etti. Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 kongresi, aslında birinci kongre olmasına rağmen, kendini "Cumhuriyet Halk Fırkası İkinci Kongresi" diye tanımlamıştı; genellikle de böyle tanımlanmaktadır. CHF geçmişe dönerek 1919 Sivas Kongresi'ni ilk kongre kabul ettiği için bu kongreye ikinci kongre diyor ve böylece Cumhuriyet Halk Fırkası ulusal kurtuluş hareketinin (gerçeğe tam tekabül etmeyen) özdeşliğini vurguluyor ve hareketin mirasını kendi tekeline alıyordu. 1923-1926 yılları arasındaki dönem, otoriter karakteri ile Türkiye'deki siyasal yaşamı sonraki yirmi yıllık süre boyunca kesin şekilde etkilerken 1927 Kongresi ve Mustafa Kemal'in *Nutuk*'u da yeni Türk devletinin doğuşuna ilişkin tarihsel görüşü kuşaklar boyunca belirledi.

11.
Kemalist Tek Parti Devleti, 1925-1945

Kemalist Türkiye'nin siyasal sistemi: Parti ve devlet

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun Mart 1925'te ilanından itibaren Türkiye'nin yönetim biçimi, bir otoriter tek parti yönetimi, açıkçası, bir diktatörlük idi. Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ve bu yasa gereğince kurulmuş olan mahkemelerin 1925-1926 yıllarında bütün muhalefeti susturmada nasıl kullanılmış olduğunu ve Mustafa Kemal'in 1927'deki büyük nutkunda bu bastırma eylemini nasıl haklı çıkardığını görmüştük. Takrir-i Sükûn Kanunu, hükümetin bu yasayı kaldırmakta artık bir sakınca görmediği 1929 yılına kadar yürürlükte kaldı. Cumhuriyet Halk Fırkası her bakımdan bir iktidar tekeli kurdu ve 1931'deki parti kongresinde Türkiye'nin siyasal sistemi tek parti sistemi olarak resmen ilan edildi.

1930'daki "itaatkar" bir muhalefet partisi denemesi bir yana bırakılırsa İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar Türkiye'de hiçbir yasal muhalefet topluluğu faaliyette yoktu. Yeraltı muhalefeti ise, etkisi olmayan bir komünizm hareke-

tiyle ve Kürt milliyetçilerinin daha etkili olan eylemleriyle sınırlı idi. Güneydoğudaki dağlarda küçük çaplı ayaklanmalar hemen hemen daima vardı ve 1937-1938'de Dersim'de ise büyük bir ayaklanma olmuştu. Bu isyan da olanca şiddetle bastırılmış ve yine on binlerce Kürt zorla ülkenin batısına yerleştirilmişti. Paris, Sofya, Şam ve Kahire gibi birbirinden uzak yerlerde bulunan çeşitli siyasal akımlardan küçük mülteci toplulukları (saltanatçılar, liberaller, İslâmcılar, sosyalistler), risale ve dergilerde rejime saldırmayı sürdürüyordu, ama hiçbirinin gerçek bir ağırlığı yoktu.

1924 anayasasına göre bütün iktidar, ulusun egemenlik iradesinin tek meşru temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde idi. Ancak, Cumhuriyet Halk Fırkası liderlerinin 1924'te muhalefetin ortaya çıkışına olan tepkisiyle parti disiplini o denli sıkılaştırmıştı ki, serbest tartışmalara ancak meclis grubunun (kapalı) toplantılarında izin verilmekteydi. Bu toplantılarda herhangi bir konuda varılan bir karardan sonra, milletvekilleri çoğunluk kararına uyuyorlardı ve mecliste bu karar lehinde oy vermek zorunda idiler. Yani mecliste Mart 1925'ten önce yapılan oylamalar bile sonucu baştan bilinen oylamalardı. Tek parti dönemi sırasında oylamalar sırf bir formaliteye dönüşmüştü. Tartışma kabinenin kendi kararlarını duyurduğu ve açıkladığı bir forum işini gören meclis grubu toplantılarında dahi kısıtlanmıştı. Meclis grubunun serbest hareket olanağı ilgili siyaset alanına göre değişiyor ise de (örneğin, hemen tamamiyle kabineye bırakılmış olan dışişlerine nazaran ekonomi çok daha serbestçe tartışılıyordu), meclis grubu toplantılarının işlevi esasen kabine kararlarını onaylamak ve meşrulaştırmaktan ibaretti.

Cumhuriyet Halk Fırkası bütün ülkede genel sekreterinin yönetiminde bir taban örgütüne sahip olmasına karşın, partiye hakim olanlar milletvekilleri, kabine, başbakan (ay-

nı zamanda partinin fiili genel başkanı) ve cumhurbaşkanı (aynı zamanda parti genel başkanı) idi. Parti ile devlet sıkı sıkıya özdeşti. Bu durumun getirdiği önemli bir sonuç, partinin hiçbir zaman bağımsız bir ideolojik ya da örgütsel "kişilik" geliştirememesi ve yoğun bir biçimde bürokratikleşmesiydi. Partinin uzun zaman genel sekreterliğini yapmış olan Recep (Peker)'in partiyi daha bağımsızlaştırma ve bağımsız bir "Kemalist" ideoloji geliştirme girişimleri, İsmet (İnönü) tarafından 1936 kongresinde devlet aygıtı ile parti örgütü arasındaki birliğin resmî siyaset olarak açıklanmasıyla boşa çıkmış oldu. Tek bir örnekle bunun anlamı, bir valinin kendi vilayetindeki Cumhuriyet Halk Fırkası şubesinin otomatik olarak başkanı olmasıydı.

Tek parti dönemi boyunca dört yılda bir milletvekili seçimleri yapıldı, ancak bu seçimlerin sadece biçimsel bir işlevi vardı. Meclisteki sandalyeler için aday listeleri parti genel başkanı, fiili genel başkan ve genel sekreter tarafından belirleniyor, sonra da parti kongresinde onaylanıyordu. Etkin parti üyeleri bile olsalar yurttaşların kendi inisiyatifleriyle meclise seçilme yolu yoktu.

Vesayet demokrasisi: Serbest Cumhuriyet Fırkası

1925 sonrasında yerleşen tekparça (monolitik) siyasal sistem, lider takımı içerisinde çekişen fikirlerin serbest ve açık şekilde tartışılmasına çok az, halkın toplumsal hoşnutsuzluğu ifade etmesine ise hiç olanak vermemekteydi. Aynı zamanda Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ve bölgesel ve yerel temsilcilerinin otoriter tavırları, buna eşlik eden kayırmacılık ve yolsuzluklar, kişi özgürlüklerinin yokluğu, ve de hükümetin reform politikaları yaygın bir öfkeye neden olmaktaydı. Bu öfkeyi 1920'lerin sonlarında, diğer tarım üreticisi

ülkeler gibi Türkiye'yi de çok kötü sarsan dünya ekonomi bunalımı daha da artırmıştı. Otoriter yapısı kendisini halk kitlesiyle iletişim kurma olanaklarından yoksun bıraktığından, Cumhuriyet Halk Fırkası bu hoşnutsuzluğu gidermek için (onun dile getirilişini bastırmak dışında) esaslı olanaklara sahip değildi. Ülkedeki bunalım meclisteki canlı tartışmalara hiç yansımıyordu.

1930 yılında, hoşnutsuzluğun (çapını büyük olasılıkla bilmemekle beraber) farkında olan Mustafa Kemal, raporların ve ülkede sık yaptığı kendi inceleme gezilerinin sonucunda, toplumsal hoşnutsuzluğu belli bir yöne yönlendirmek ve rehavet içerisindeki Cumhuriyet Halk Fırkası'nı harekete geçirmek gibi çifte bir amaçla sadık bir muhalefet partisinin kurulmasına izin vermeye hatta teşvik etmeye karar verdi. Mustafa Kemal, beş yıl iktidarda kaldığı için yavaş yavaş kendi güç tabanını oluşturmuş olan ve artık yalnızca Cumhurbaşkanı'nın kuklası olarak kalmayan İsmet'e baskıda bulunmak istemiş de olabilir.

Mustafa Kemal eski arkadaşı Fethi (Okyar)'a yeni bir parti kurma teklifinde bulundu. Fethi (1925 Mart'ında başvekillikteki yenilgisinden sonra gönderilmiş olduğu) Paris'teki büyükelçilik görevinden yeni dönmüş ve Cumhurbaşkanı'na ülkenin durumuna ve İsmet'in politikalarına ilişkin çok eleştirel bir rapor sunmuştu. İkisi teklif üzerinde birkaç gün tartıştı. Fethi, hükümetin partisinin çalışmasına olanak vermesini ve Mustafa Kemal'in tarafsız kalmasına dair güvence istedi. Mustafa Kemal ise yeni partinin cumhuriyetçilik ve laiklik ülkülerine sadık kalmasını istedi. Anlaşma olunca, Fethi *Serbest Cumhuriyet Fırkası*'nı kurmaya girişti. Mustafa Kemal, içlerinde eski arkadaşı Nuri (Conker)'in de bulunduğu birçok yakın çalışma arkadaşının yeni partiye katılmasını emretti. Ayrıca iyi niyetini kanıtlamak için kız kardeşi Makbule Hanım'ın partiye katıldığını da açıkladı.

Sonuçta Serbest Cumhuriyet Fırkası'na sadece 15 milletvekili katılmış olmakla beraber hepsi de Kemalist düzenin gözde üyeleriydi. Parti 11 maddelik bir beyanname yayınladı. Bu beyanname 1924'teki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın beyannamesini çağrıştırmaktaydı. Çünkü hem liberal ekonomi siyasetini ve yabancı yatırımların teşvikini hem de ifade özgürlüğünü ve tek dereceli seçimi savunuyordu (o sırada Türkiye'de halen iki dereceli seçim sistemi vardı).

Yeni parti yaygın bir heyecanla selamlandı. Parti şubeleri üyelik için tam anlamıyla bir başvuru istilasına uğradı. Fethi Eylül başlarında İzmir'i ziyaret ettiğinde büyük ve coşkulu kalabalıklar tarafından karşılandı. Polisle çatışmalar oldu, polis kalabalığa ateş açınca da birçok kişi yaralandı ve bir erkek çocuk öldü. Bu olay; partinin kısa tarihinde bir dönüm noktası oldu. Cumhuriyet Halk Fırkası liderleri telaşa kapıldı ve Mustafa Kemal'den partinin lideri olduğunu ve başı olarak kalacağını açık şekilde bildirmesini istediler. Mustafa Kemal 10 Eylül'de istenileni yaptı.

Ekim 1930'da belediye seçimleri yapıldı, Serbest Cumhuriyet Fırkası 512 milletvekilliğinin 30'unu kazandı. Çok az sayıda sandalye kazanıldığı halde iktidar partisi şaşkınlığa uğramış ve telaşa düşmüştü. Seçimlerin hemen arkasından yapılan meclisteki bir tartışmada, Fethi iktidar partisini büyük çaplı usulsüzlüklerle ve seçimlerde hile yapmakla suçladı. Bu da Serbest Cumhuriyet Fırkası'na karşı öfkeli saldırılara yol açtı ve parti ve liderleri vatana ihanetle suçlandı. Mustafa Kemal Fethi'ye bu ortamda artık tarafsız kalamayacağını bildirdi. Cumhurbaşkanının şahsına karşı siyasal muhalefet yürütmek istemeyen Fethi, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kapatmaktan başka seçeneği olmadığını anladı ve 16 Kasım 1930'da partiyi kapattı. Bundan sonraki yaşamında Mustafa Kemal tarafından bu bunalımlı zamanda terkedilişinden duyduğu acıyla yaşadı.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın totaliter eğilimleri

Serbest Fırka olayının gün ışığına çıkarmış olduğu Cumhuriyet Halk Fırkası yönetimine olan öfke ve muhalefetin derecesi, Mustafa Kemal ve yandaşları için kendilerini ayıltan bir deneme olmuştu. Bu andan itibaren İttihat ve Terakki döneminden beri ayakta kalmış bağımsız toplumsal ve kültürel örgütleri yasaklayıp, ülkenin tüm kültürel ve düşünsel yaşamını doğrudan kendi denetimleri altına alarak ülkedeki nüfuzlarını pekiştirdiler. Başka muhalefet partileriyle deneme yapılmadı (zaten görmüş olduğumuz gibi, Türkiye'nin tek partili bir devlet olduğu resmen açıklanmıştı). Bununla beraber, Mustafa Kemal bağımsızlara (1931 seçimlerinde 30, 1935 seçimlerinde 16) sandalye tahsis etmek suretiyle meclisin rehavetiyle mücadele etmeye çalışıyordu. Ne var ki hüküm süren ortamda bu hiç de etkili değildi. 1931'de bağımsız olmaya istekli 30 kişi bile bulunamamıştı.

Toplumsal ve kültürel kuruluşlar içerisinde ilk ve öncelikle kapatılan *Türk Ocakları* idi. Maarif Vekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver) önderliğinde yeniden canlandırılmış olan Türk Ocakları, ülkede milliyetçi, pozitivist ve laik düşünceleri konferanslar, kurslar ve sergiler yoluyla yaymaya çalışıyordu. 1931'de kapatıldığında 30.000'in üstünde üyesi ve 267 şubesi bulunuyordu. 1932'de yerine, kentlerde Halkevleri ve büyük köylerde Halkodaları kuruldu; bunlar esasen aynı işlevi görüyor ancak partinin taşra şubeleri tarafından sıkı şekilde denetleniyorlardı. İkinci Dünya Savaşı sonlarında ülkenin her tarafında hemen hemen 500 Halkevi vardı.

Kapatılan bir diğer örgüt, ulusal direniş hareketinde etkin olmuş kadınlar tarafından 1924'te kurulmuş olan *Türk Kadınlar Birliği*'ydi. Birlik Mayıs 1935'teki olağanüstü kongresinde, Cumhuriyet Halk Fırkası liderliğinin isteği üzerine kendini feshetme kararı aldı. Gerekçeye göre Türk

kadınına oy hakkının verilmesiyle Birliğin (Türk kadınına eşit haklar verilmesi) amacına erişilmiş bulunuyordu. Aynı yıl içinde, üyeleri yüzyılın başından beri Jön Türk hareketi içerisinde önemli rol oynamış olan Türk Mason Locaları kapatılmıştı.

Liberal ya da sosyalist muhalefeti benimseyen bütün gazete ve dergiler 1925'te kapatılmıştı. Bu tarihten itibaren ortada sadece hükümet denetimindeki gazeteler görünüyordu. Bunun bir istisnası, solcu bir gazeteci ve -üstelik- Mustafa Kemal ile Fethi'nin eski arkadaşı olan Arif (Oruç)'un 1929-1930'da yayınladığı *Yarın* gazetesiydi. Yarın'ın İsmet'in ekonomi siyasetini şiddetle eleştirmesine izin verilmiş (ve böylece gazete Serbest Cumhuriyet Fırkası'na bir ilkörnek oluşturmuştu). Ancak bu gazete, hükümete "ülkenin genel siyasetine" aykırı yayın yapan gazeteleri kapatma yetkisi veren yeni bir basın yasasının kabulünden sonra 1931'de kapatıldı.

Son olarak 1933'te, İstanbul'daki eski Darülfünuna yeni bir imtiyaz verildi ve İstanbul Üniversitesi olarak yeniden kuruldu. Yeniden kuruluş sırasında öğretim kadrosunun üçte ikisi, -ki 100'ün üstündeydi- kürsülerini kaybetti ve sadece Kemalist çizginin en güvenilir yandaşları görevlerine devam edebildi. Bu, sonraki 50 yıl içerisinde Türk üniversitelerinin yaşadığı birçok temizlik hareketinin ilki idi.

Hem basın hem eğitim kurumları Kemalist ideolojiyi yaymaya seferber edildi. Bunun doğurmuş olduğu boğucu siyasal ve entelektüel hava, geleneksel tarih yazıcılığında çok defa görmemezlikten gelinmiş olup gereken ilginin verilmesini beklemektedir. Bununla beraber şurası da belirtilmelidir ki, Kemalist önderler çok kişiye -çoğunlukla yazarlara, öğretmenlere, doktorlara ve diğer serbest meslek sahiplerine ve öğrencilere- kendi modern, laik, bağımsız bir Türkiye tasavvurunu aşıladılar. Kendilerini, bilgisiz yurttaş-

larına rehberlik etmek için özel bir görev üstlenmiş bir seçkinler zümresi olarak gören bu insanlar, ülküleri için genellikle çok sıkı şekilde ve büyük kişisel özverilerle çalıştılar. Kemalist seçkinler zümresinin bu asilane -"noblesse oblige"- tavrı, günümüzün düzeltmeci sağ ve sol birçok yazarınca görmemezlikten gelinen bir şeydir.

Kemalist bildiri

1930'larda ortaya çıkan Kemalizm ya da Atatürkçülük kavramlarını birlikte oluşturan düşünceler ya da ülküler bütünü, doğal şekilde ve yavaş yavaş, bir süreç içerisinde gelişti. Kemalizm tutarlı ve her şeyi kapsayan bir ideoloji halini asla almadı. Kemalizm bir tutum ve kanılar bütünüydü. Bu tutum ve kanıların ise ayrıntılı bir tanımı hiç yapılmadı. Recep Peker'in bunu yapma girişimleri görmüş olduğumuz gibi başarısızlığa uğradı. Sonuçta Kemalizm, esnek bir kavram olarak kaldı ve dünya görüşleri çok farklı olan insanlar kendilerine Kemalist diyebildiler. Kemalizmin temel ilkeleri 1931 parti programının içerisine yayılmıştı. Bunlar, cumhuriyetçilik, laiklik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik ve inkılapçılık (devrimcilik) idi.

Laiklik ve milliyetçilik kuşkusuz Jön Türk ideolojisinin, en azından 1913'ten beri, belirgin özellikleri arasında yer almıştı. 1930'larda her iki özellik en uçlara götürülmüş, laiklik, yalnızca devlet ve dinin ayrılması değil, dinin kamu yaşamından çıkarılması ve kalan din kurumları üstünde devletin tam denetiminin kurulması olarak da yorumlanmıştı. Aşırı bir milliyetçilik biçimi, buna eşlik eden tarihsel efsanelerin yaratılmasıyla birlikte, yeni bir ulusal kimliğin oluşturulmasında başlıca araç olarak kullanılmış ve böylece birçok hususta dinin yerini alması istenilmişti.

Cumhuriyetçilik 1923'ten beri temel bir ilkeydi (hatırla-

nacaktır bu tarihte saltanatın geri gelmesinden yana olan siyasal etkinlikler yasa dışı ilan edilmişti). İlk kez Birinci Dünya Savaşı sırasında vurgulanmış olan "halkçılık", ulusal dayanışma ve bütün ulusun çıkarlarını topluluk ya da sınıf çıkarlarının üstünde tutma düşüncesi anlamına geliyordu. Olumsuz anlamda halkçılık, sınıf çıkarlarının inkarına (Kemalizm'e göre Türkiye'de Avrupa'da anlaşıldığı anlamda sınıflar yoktu) ve sınıf esasındaki siyasal faaliyetin (ve böylece bütün sosyalist ve komünist faaliyetin) yasaklanmasına yol açıyordu. Devrimcilik -veya Atatürk'ün daha muhafazakâr takipçilerinin Türkçe *inkılapçılık* terimini yorumladıkları üzre, reformculuk- sürekli değişime ve Kemalist reform programını desteklemeye içten bağlı olma anlamına geliyordu. Devletçilik yeni bir kavram olup, devletin ekonomik alandaki üstünlüğünün tanınmasıydı. 1930'lar ile 1940'larda Türkiye'de belki de en geniş ölçüde tartışılmış bir mesele olan devletçilik daha ayrıntılı olarak ilerde işlenecektir.

Parti ambleminde *Altı Ok*'la simgelenen bu altı ilke, 1937'de Türk anayasasına sokulmuştu. Hepsi birlikte, Kemalizmin devlet ideolojisini ve okullarda, basında ve orduda görüş aşılamanın (*indoctrination*) dayanağını oluşturmaktaydılar. Hatta Kemalizm kimi zaman "Türk dini" diye tanımlanmaktaydı. Yine de bir ideoloji olarak tutarlılıktan ve belki de daha önemlisi, duygusal çekicilikten yoksundu. Bu ideolojik boşluğu, Mustafa Kemal'in sağlığında çevresinde gelişen ve ölümünden sonra daha da artan kişi yüceltmesi bir dereceye kadar doldurmaktaydı. M. Kemal ulusun babası, kurtarıcısı, öğretmeni olarak sunuluyordu. (1934'te "Türk Devrim Tarihi"nin zorunlu ders haline geldiği) okul ve üniversitelerdeki görüş aşılama işi had safhada onun üzerinde odaklaşmaktaydı. Faşizm, nasyonal sosyalizm ya da Marksizm-Leninizm gibi gözden düşebilecek çok kesin bir ideolojiyle ilişkilendirilemeyişi kişi yüceltmesinin siya-

sal iklimdeki değişmelere rağmen ayakta kalabilmesine yol açmıştır. Bu kitabın yazıldığı sırada bu yüceltme, Türkiye resmî kültürünün önemli bir parçasıdır.

Lider takımı içerisindeki sürtüşme

Siyasal liderlik hem partiye hem de meclise bütünüyle hakim olurken, bu grup içerisinde özellikle de 1925-1937 arası 12 yıl boyunca başvekillik yapan İsmet ile Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal arasında gerginlik giderek artmaktaydı. Cumhurbaşkanı son yıllarında siyasetten büyük ölçüde çekilip ülkenin günlük yönetimini İsmet'in sorumluluğuna bırakarak, kendisini harf ve dil gibi özgül reform tasarılarına vermişti. Çevresindeki küçük bir yandaş ve dost grubuyla çoğu gecelerini yiyip içerek ve ülkenin sorunlarını ve geleceğini tartışarak geçirmekteydi. Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde genellikle gecenin geç saatlerinden günün ağarmasına dek süren bu toplantılara, değişik mesleklerden kişiler sık sık çağrılırdı. Önerilerde bulunulur, eleştiriler dile getirilir, planlar hazırlanır ve kararlar alınırdı.

Bu durumu potansiyel tehlike haline sokan şey, Mustafa Kemal'in göreli olarak günlük hükümet işlerinden uzakta tutulmuş olmasıydı. Bu nedenle onun plan ve kararları Başvekil İsmet'inkilerden gitgide ayrı düşmekteydi. Mustafa Kemal'in bu yarı emeklilik durumunda bile ülkenin tartışmasız hakimi olarak kalması, onun, kendi arkadaş ve danışman çevresinin etkisi altında eğer isterse, başvekilin ve kabinenin almış olduğu kararların tersine kararlar alabilmesine yol açıyordu. Yıllar boyunca bu olgunun iç işlerinde, ekonomi ve dış işlerinde birçok örneği vardı. Cumhurbaşkanı kabinenin bir vekilini İsmet'e danışmadan iki kez istifaya zorlamıştı. Onun bu müdahalesi Cumhurbaşkanının Çankaya'daki sofra kabinesine karşı giderek daha ihti-

yatlı hale gelen İsmet'i sinirlendirmekteydi.

Nihayet Eylül 1937'de, iki adam arasında Atatürk'ün İsmet'in istifasını istemesiyle sonuçlanan aleni bir kavga oldu. İsmet, görünüşte sağlık nedeniyle, hemen istifa etti. Yerine eski İzmir İTC sekreteri ve *Teşkilât-ı Mahsusa* başkanı, 1924'te kurulan *Türkiye İş Bankası*'nın ilk genel müdürü ve 1932'den beri iktisat vekili olan Mahmut Celâl (Bayar) getirildi.

Atatürk'ün ölümü ve İsmet'in iktidara dönüşü

Atatürk'ün 1937-1938 yıllarında çabuk öfkelenir ve sıkça karar değiştirir oluşu belki de kötüye giden sağlık durumu yüzündendi. 1923 ve 1927 yıllarında geçirdiği ve daimi hasar bırakmamış olduğu anlaşılan iki kalp krizi bir yana bırakılırsa M. Kemal, 1937 yılı başlarına kadar genel olarak sağlıklıydı. Yıllarca yoğun şekilde alınmış alkol yüzünden ilerlemiş durumdaki sirozun arazları bu tarihten itibaren kendisini göstermeye başladı. Hastalık ancak 1938 yılı başında resmen teşhis edildi ve durumu Mart ayından itibaren hızla ağırlaşmaya başladı. Hastalığı halktan gizlenmişti (Ekim'de hastalıktan söz eden bir gazete derhal üç ay kapatılmıştı), ancak üst düzey siyasetçiler yaklaşan sonu bilmekteydi ve böylece bir iktidar kavgası başladı.

Son yılın olaylarına rağmen İsmet İnönü açıkça önde gelen adaydı, ama hükümetteyken birçok düşman edinmişti. En azılı düşmanları da Atatürk'ün "sofra kabinesi"nin üyeleriydi. Bu kişiler onu (Washington'a büyükelçi atamak suretiyle) bertaraf etmeye ve Atatürk'ün halefini seçecek olan ve bu sırada halen İsmet'in yandaşlarıyla dolu bulunan meclis için yeni seçimlere gidilmesini tezgahlamaya girişmişlerdi. Cumhurbaşkanının, İsmet'in halef olmasına karşı

çıktığı yolunda sözlü bir "siyasal vasiyet"inden bile söz ediliyordu.

Ancak bütün bu girişimlerden bir sonuç çıkmadı. Mustafa Kemal (Paşa) Atatürk, 10 Kasım 1938'de İstanbul'da, son birkaç aydır hasta yattığı Dolmabahçe Sarayı'nda öldü. 11 Kasım'da Millet Meclisi İsmet İnönü'yü Cumhuriyet'in ikinci Cumhurbaşkanı seçti. Bu atanmayı dört etkene borçluydu: Başvekil Bayar'ın İnönü'nün hasımlarıyla işbirliğini reddetmesi (Bayar bu süre boyunca İnönü ile temasını sürdürmüştü); İnönü'nün hasımlarının kabul gören bir aday bulmayı becerememesi; hem milletvekillerinin hem de parti bürokratlarının yıllar önce bizzat İnönü tarafından seçilmiş olmaları; askerî liderlerin İnönü'yü destekleme kararı ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın, mecliste büyük miktarda destek göreceği kendisine belirtildiği halde, aday olmama kararıydı.

Atatürk'ün naaşı geniş çaplı keder ve yas gösterileri arasında Ankara'ya getirildi ve Etnografya Müzesi'ne geçici olarak konuldu. Sonunda 1953'te, o zamanlar başkentin dışında kalan ama şimdi tam merkezde olan bir tepeye kendisi için inşa edilmiş görkemli bir Anıtkabir'e defnedildi.

Atatürk için bir değerlendirme

Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî tarih yazıcılığının (ve esasen bizzat Atatürk'ün büyük nutkunun) etkisinde kalan tarihçiler, modern Türkiye'nin doğuşunu tek adamın tek başına başarısı olarak resmetmişlerdir. Bu kitapta farklı bir resmin verilmesine girişildiği okuyucunun gözünden kaçmayacaktır. Ama yine de, onun taktik ustalığı, acımasızlığı, gerçekçiliği ve azmi emsalsiz biçimde birleştirmiş kişiliği olmaksızın Türkiye'nin bağımsız bir devlet olarak ayakta kalmasının çok kuşkulu olacağı da doğrudur. 1919'a kadar

İTC'nin askerî kilit kadrosunun bir üyesi iken hem parlak bir kurmay subay hem kavgacı ve aşırı ihtiraslı bir şahsiyet olarak ün yapmıştı. Onun 1925 sonrası yönetimi, hem Türk toplumuna modern bir sıçrayış yaptırmada cüretli bir girişim hem de Türkiye'de, olgunlaşmış, demokratik siyasal kurumların gelişmesinde bir gerileme aşaması olarak addedilebilir, ama ülkesinin tarihindeki en büyük bunalım esnasında kesinlikle en uygun adam olduğuna ve ülkenin ayakta kalması için herkesten çok katkısı bulunduğuna hiç kuşku yoktur.

"Milli Şef" olarak İsmet İnönü

Atatürk'ün ölümü esnasında, siyasada bir değişiklik olup olmayacağı ve Cumhuriyet'in devam edip etmeyeceğine dair spekülasyonlar yaygındı. Ama kısa sürede anlaşıldı ki İsmet İnönü selefinin temel siyasalarını sürdürmeye niyetliydi. Onun liderlik konumu Aralık 1938'deki olağanüstü bir parti kongresinde resmileşti; bu kongrede parti tüzüğünde değişiklik yapılarak, Atatürk "ebedi genel başkan" İnönü ise "değişmez genel başkan" yapıldı. 1930'larda Atatürk için ara sıra kullanılmış olan Milli Şef deyimi, artık İnönü'nün resmî unvanı haline geldi.

İnönü Bayar'ı birkaç ay başvekil olarak tuttu, ama 25 Ocak 1939'da Bayar istifasını verdi. İstifanın ana nedeni Cumhurbaşkanı ile Başvekil arasında ekonomi siyasetine ilişkin temel görüş ayrılığıydı, ama İnönü de 1937-1938 yıllarında iktidarda olan yönetimi hedef alan birtakım basın kampanyalarının, soruşturma ve davalarının verdiği telkinle kabine için yaşamı zor hale getirmişti. İnönü aynı zamanda bağımsızlık hareketinin 1926'da tasfiye edilmiş olan eski önderleriyle uzlaşma siyaseti güderek siyasal tabanını genişletmeye çalışıyordu. Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele

Atatürk'le son yıllarında barışmışlardı, ama geri kalanının durumu belirsizlik içindeydi. İçlerinden bazısı 1926'dan beri yurt dışında yaşamaktaydı. Şimdi bunlar ülkeye geri dönmüş ve kendilerine milletvekilliği verilmişti.

Celâl Bayar'ın yerine Doktor Refik Saydam geçti ve Temmuz 1942'de ölene kadar başvekil kaldı. Onun yerine de, Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu geçti, 1945'e kadar iktidarda kaldı. Ne var ki en ağırlıklı konusunu tartışmasız İkinci Dünya Savaşı'nın oluşturduğu bu yıllar boyunca, İsmet İnönü mutlak hakimiyete sahipti ve (aynı zamanda parti genel başkan vekili de olan) başvekiller Cumhurbaşkanı tarafından kararlaştırılan siyasaları uygulamaktaydılar.

Başlıca özellikleri yukarıda özetlenmiş olan 1930 ve 1940'ların Türk yönetim biçimi, bu dönemde güneydoğu Avrupa'nın hemen tümünde ortaya çıkan (Portekiz'deki Salazar, İspanya'daki Franco ve Yunanistan'daki Metaxas yönetimleri gibi) öteki otoriter yönetim biçimlerine birçok bakımdan benzemekteydi. Ne var ki onlardan farklıydı, çünkü kültürel ve dinsel açıdan muhafazakâr değildi, aksine muhafazakâr şekilde dindar olan bir toplumda geniş kapsamlı kültürel bir devrime girişmiş bulunuyordu. Akdeniz'deki en önemli diktatörlük örneği olan faşist İtalya, Türk lider takımı için kuşkusuz önemliydi. Mussolini'nin ulusal birliği kurma ve İtalyan toplumuna canlılık kazandırma yöntemi, (birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi) Türkiye'de birçok kişiyi etkilemişti ve Cumhuriyet döneminde yürürlüğe giren yeni bazı yasalar İtalyan yasalarının doğrudan kopyasıydı.

İtalyan faşist rejimi ile Kemalistlerin rejimi arasında bazı benzerlikler bulunuyordu: meşrulaştırıcı tarihsel mitoloji ve ırkçı söylemdeki gelişmenin birlikteliğindeki aşırı milliyetçilik; rejimin otoriter niteliği ve onun kendi partisi için siyasal, toplumsal ve kültürel alanda tam bir totaliter tekel

kurma çabaları; bir yanda Mussolini çevresinde öte yanda Atatürk ve İnönü çevresinde geliştirilmiş kişi yüceltmeleri; ve ulusal birlik ve dayanışmanın vurgulanması ve bunun sonucu olarak sınıf çatışmalarının inkarı gibi.

Buna rağmen iki rejim arasındaki farklılıklar benzerliklerden daha çoktur. Faşizm, sanayi devriminin geleneksel toplumda neden olduğu karmaşıklığa ve sosyalist hareketin orta sınıfa yönelttiği tehdite tepki olarak, (titizlikle tezgahlanmış olsa bile) gerçek bir halk hareketi şeklinde vücut bulmuştu; Türkiye'deki Jön Türk rejimleri ise, ilgisiz bir topluma kendi siyasalarını yukarıdan zorla dayatmışlardı. Faşistlerin aksine Kemalistler, halkı, halkın kendi amaçları doğrultusunda büyük çaplı ya da daimi şekilde seferber etmeye hiç kalkışmadılar. Atatürk'ün bu yıllarda vermiş olduğu nutuklardan bir tekinin bile faşist tarzdaki büyük bir kitle toplantısında verilmediğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca, Kemalist devlet su götürmez şekilde otoriter ve totaliter olmasına karşın, her istediğini yapacak güçteki bir liderin varlığından, kendi meşruiyetine sahip yol gösterici bir siyasal ilke, bir "lider ilkesi" türetilmemiştir. Parlamentosu ve seçimleri olan demokratik bir sistem görüntüsü titizlikle sürdürüldü. Son olarak, İtalyan örneğine göre Türk örneğindeki büyük ve belki de kesin olan bir farklılık da, askerî söylem ve yayılmacı (ya da irredentist) propaganda ve politikaların yokluğu ve Türk liderlerinin ihtiyatlı, savunmacı ve gerçekçi politikalarıdır.

1925-1935 reform politikaları: Laiklik ve ulusçuluk

Kemalist reformların en karakteristik unsuru olan laiklik hamlesinde üç faaliyet alanı ayırt edilebilir. İlki, devleti, eğitimi ve hukuku laikleştirmek, yani *ulema*ya, kurumlaş-

mış İslâm'ın geleneksel kalelerine saldırmak. İkincisi, dinsel simgelerin üstüne gitmek ve bunların yerine Avrupa uygarlığının simgelerini koymaktı. Üçüncüsü, toplumsal yaşamı laikleştirmek ve gerektiğinde popüler İslâmın üstüne gitmekti.

Kemalist reformların ilk dalgasının, yüzyıl önce Sultan Mahmut zamanında başlatılmış ve İTC'nin 1913-1918 yılları arasındaki yönetimi sırasında hemen hemen tamamlanmış olan, devlet, eğitim ve hukukun laikleştirilmesi sürecini tamamlamış olduğu ileri sürülebilir. 1922-1924 yıllarında saltanat ve hilafetin kaldırılması, cumhuriyetin ve yeni anayasanın ilanı, devletin laikleştirilmesindeki son safhalar olmuş ve İslâmı Türkiye'nin devlet dini yapan hükmün 1928'de anayasadan çıkartılması bu gelişmeyi mühürlemişti.

Cumhuriyetin doğuşundan önce bile, *şeriat*ın rolü hemen hemen yalnızca aile hukukuyla sınırlanmış bulunuyordu. İsviçre medeni yasasının ve İtalyan ceza yasasının 1926'da kabulüyle artık aile hukuku da *ulema*nın yetki alanından çıkartıldı. Ceza yasası din temelinde derneklerin kurulmasını yasaklıyordu. Daha İTC zamanında Maarif Vekâletinin denetimi altına alınmış bulunan eğitim sistemi, 1924 Mart'ında Tevhid-i Tedrisat Kanunu sayesinde artık tamamiyle laikleştirildi. Aynı zamanda medreseler kaldırıldı, bunların yerini imam hatip okulları ve İstanbul Darülfünun'unda kurulan İlahiyat Fakültesi aldı.

1924 yılı, kutsal *şeyhülislâm*lık makamının ve Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılmasına da tanık oldu. Bu vekâletin yerine, *Diyanet İşleri Reisliği* ile *Evkaf Umum Müdürlüğü* kuruldu. Bu müdürlüklerin kurulmuş olması, Kemalist laiklik anlayışının pek o kadar da devlet ile dinin ayrılması anlamına gelmediğini, ama devletin din üzerindeki denetimi anlamına geldiğini açıkça göstermektedir.

Laikleştirmenin gerçekleştiği ikinci alan dinsel simgeler

alanıydı. Bu alan en önemli tedbirler alanıydı. Fesin yerine 1925'te şapka getirildi ve aynı yılın Aralık ayında dinsel kılık kıyafetin camideki ibadet görevleriyle sınırlı olduğu emredildi. Bu alandaki laikleştirme, (her ne kadar gerçekte peçe takılması hiçbir zaman yasaklanmadıysa da) Atatürk ve yandaşlarının peçe takılmasına karşı hücumlarını ve örneğin cuma yerine pazar gününü resmî tatil günü sayan 1935 tarihli yasayı da esinlendirdi.

Öteki bazı reformlar, özellikle dini hedeflememiş olmakla birlikte, yine de simgesel nitelikliydi. 1926'da Batı takvim ve saatinin, 1928'de Batı rakamlarının ve 1931'de Batı ağırlık ve uzunluk ölçülerinin kabulü, Türkiye'ye sadece daha bir Batılı görüntü vermekle kalmamış, Batı dünyasıyla olan iletişimi de çok daha kolaylaştırmıştı. Aynı zamanda bunlar, İslâm dünyasıyla olan bağlantıları kesmek için düşünülmüş tedbirlerdi. Kadınların konumundaki değişiklikler de dinsel çağrışımlar içermektedir, ya da en azından birçok kimse tarafından öyle algılanmıştı. Bu değişiklikler sadece biçimsel özgürlükten (oy hakkı) oluşmuyor, ayrıca meslek kadınları, kadın pilotlar, opera sanatçıları ve güzellik kraliçeleri gibi yeni ve hayli farklı örneklerin etkin biçimde özendirilmesini de içeriyordu.

1934'te soyadının kabulü, nüfus kaydı açısından ileriye doğru büyük bir adımdı. Millet Meclisi Mustafa Kemal Paşa'ya soyadı olarak Atatürk adını armağan etti. Bu ad yalnızca kendisine ve onun çocuk ve torunlarına aitti. Kendisi çocuksuz öldüğü için Atatürk adlı başka bir Türk bulunmamaktadır.

Belki de en zorlayıcı tedbir Latin alfabesinin 1928'de kabulü idi. Osmanlı Türkçesi, Arapça/Farsça alfabenin bir çeşitlemesiyle yazılırdı. Bu alfabe geç dönem yazılı Osmanlıca'nın dörtte üçünü oluşturan Arapça ve Farsça sözvarlığına uygun olmasına karşın, Türkçe sözvarlığındaki seslerin

ifade edilmesinde son derece elverişsiz kalıyordu; Arapça sessiz harfler bakımından zengin ama sesli harflerden yana çok fakirdi, oysa Türkçe ise bunun tam zıttıydı. Bunun sonucu olarak kimi zaman tek bir ses için Osmanlı Türkçesi'nde dört farklı işaret bulunuyor, başka bazı sesler ise hiç ifade edilemiyordu. 19. yüzyıl ortasında basın ve telgraf gibi yeni iletişim araçlarının gelişiyle yazılı dil önemli bir iletişim aracı haline gelince, alfabenin ıslahına ihtiyaç duyulmuştu. Bu konuyu ilk defa, Tanzimat devlet adamlarından Münif Paşa 1862'deki bir konuşmasında ortaya attı. İkinci Meşrutiyet döneminde bazı Jön Türk yazarları -Hüseyin Cahit (Yalçın), Abdullah Cevdet, Celâl Nuri (İleri)- Latin alfabesinin kabulünü savunmuş, Enver Paşa ise Osmanlıca harflerin ıslah edilmiş bir çeşitlemesini orduda denemişti. Bu konuda 1923'ten sonra İzmir İktisat Kongresi'nde ve -Şubat 1924'te- Millet Meclisi'nde tek tük tartışmalar oldu. Bu sırada muhafazakar ve dinci çevrelerde Latin harflerinin kabulüne karşı hâlâ büyük muhalefet vardı ama 1925'ten itibaren bu muhalefet susturulmuştu. Ayrıca Sovyetler Birliği'ndeki Türki cumhuriyetler 1926'da Latin alfabesinin kabulüne karar vermişler ve bu da Türkiye'deki tartışmalara bir ivme kazandırmıştı.

1928 yazında bizzat Mustafa Kemal'in yönetimindeki bir komisyon konuya ilişkin bir rapor kaleme aldı ve 9 Ağustos'ta Cumhurbaşkanı ilk kez olarak Osmanlı alfabesinin yerini "Türk harflerinin" alacağını resmen açıkladı. Bir "alfabe seferberliği" ilan edildi ve izleyen aylarda Mustafa Kemal ülkeyi dolaşarak yeni harfler hakkında açıklamalar yapıp herkesin bu harfleri süratle öğrenmesini ve yurttaşlarına da öğretmesini ısrarla tavsiye etti. 1 Kasım'da, yeni alfabeyi 1 Ocak 1929'dan itibaren kamu iletişiminde zorunlu hale getiren bir yasa meclisten geçirildi.

Bu değişikliğin son derece makul gerekçeleri olmakla bir-

likte, Mustafa Kemal ve yandaşlarınca bu değişimin çok enerjik şekilde zorla ve hızla gerçekleştirilmiş olmasının sebebi kuşkusuz ideolojikti: bu değişiklik, Türk toplumunu Osmanlı ve Ortadoğu'nun İslâmî geleneklerinden kopartmanın ve onu Batı'ya doğru yönlendirmenin bir başka yöntemi oldu. Bu değişiklik şaşırtıcı bir hızla başarıldı ve sonunda yaygın kabul gördü; yine de okuryazarlık sorununa ilişkin mücadeledeki etkisi düş kırıcı idi. Diğer gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırıldığında okuryazar olmayanların oranı oldukça yüksek durumdadır.

Harf inkılâbının başarısı dilde reform isteyenleri cesaretlendirdi. 19. yüzyılda okuryazar seçkinlerin Osmanlıca yazı diliyle Türk halkının konuştuğu dil arasındaki uçurum çok açılmıştı. Yazı dilini konuşulan dile yaklaştırma girişimleri 19. yüzyıl ortalarında başlamış, Yeni Osmanlılar ilk Osmanlı gazetecileri olarak o zaman öncü rolü oynamışlardı. İTC yönetimi sırasında bu eğilim pekiştirilmişti. Ziya Gökalp ve onun çevresi dilde Arapça ve Farsça dilbilgisi unsurlarının yerine Türkçe unsurların konulmasını ve "gereksiz" eşanlamlı sözcüklere itibar edilmemesini savunmuşlar, fakat dilde arılaşma taraftarlarının aksine, günlük dilin parçası haline gelmiş Arapça ve Farsça sözcükleri ise kabul etmişlerdi.

Harf inkılâbından sonra, dilde arılaşmanın daha aşırı taraftarları bazı nedenlerden dolayı öne geçmişlerdi. Birincisi, harf inkılâbının başarısı, bu tür, "resmî emir yoluyla devrim"in mümkün olduğu düşüncesini cesaretlendirmekteydi. İkincisi, yeni harflerin özelliği dilde arılaşmayı teşvik ediyordu. Bu alfabe, eski Osmanlıca yazı biçimini yeni harflere uyarlamak için değil, konuşulan Türkçenin gerçek seslerini verecek şekilde tasarlanmıştı. Bunun sonucu olarak aslen Arapça ve Farsça olan birçok sözcük yeni harflerde yabancı hatta anlaşılmaz görünüyordu. Üçüncüsü, dilde arılaşma taraftarlarının köktenci çözümleri -dilden bütün

Arapça ve Farsça sözcüklerin kaldırılması ve arı bir Türk dili yaratılması- 1930'ların aşırı ulusçuluğuyla uyum halindeydi.

1932'de Mustafa Kemal ilk Türk Dil Kurultayı'nın toplanması için girişimi ele aldı. Bu kurultayda arılaşma taraftarlarıyla ılımlılar kozlarını paylaştı ve galip çıkan birinciler oldu. Ilımlılar, dilin devrimci yolla ve emirle değiştirilemeyeceğini ileri sürmüşlerdi. Bu, Cumhurbaşkanı tarafından zorla ve hızla gerçekleştirilen devrimci değişimlere dolaylı bir saldırı ve karşıdevrim zihniyetinin bir işareti olarak kabul edildi. Bir reform programı hazırlandı ve *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* (sonradan *Türk Dil Kurumu*) kuruldu. Cemiyet üyeleri coşku içerisinde, Osmanlı sözvarlığının yerine koymak amacıyla lehçelerden ve eski edebî kaynaklardan, hatta Orta Asya'daki Türki dillerinden sözcükler devşirmeye koyuldu.

Bu hareket kısa zamanda güçlüklerle karşılaştı. Halk yeni sözcüklerin sadece bazısını benimsemişti. Yeni sözcükler yerini tutması istenen sözcüklerle çok defa yan yana yaşar olmuş ve farklı anlamlar kazanmışlardı. Sadece cemiyetin üyeleri için anlaşılır olan bir çeşit yapma bir dil peyda olmuştu. 1934 yılında bizzat Mustafa Kemal "yeni dil"de, tamamen anlaşılmaz olan birkaç nutuk verdi ancak 1935'te dilin daha yaygın olan kullanılış tarzına yeniden döndü. Dil reformu, 1935'te *Güneş Dil Teorisi*'ne girişilmesiyle geçici olarak çıkmazdan kurtarıldı. Bu teori, bütün dillerin başlangıçta Orta Asya'da konuşulan, tarihin en eski dönemlerine ait olan tek bir dilden çıktığını, bütün diller içinde bu kökene en yakın olanın Türkçe olduğunu ve bütün dillerin Türkçeden geçerek bu en eski döneme ait olan dilden gelişmiş olduklarını kabul ediyordu. Kvergic adındaki Viyanalı bir "doğubilimcisi" tarafından icadedilen bu kuram, Türk dilbilimcileri arasında kuşkuyla karşılanmıştı, buna rağmen

Mustafa Kemal'in desteğini kazanmış, Mustafa Kemal Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ne bu kuramın ayrıntısıyla incelenmesini emretmişti. Cemiyet'in 1936'daki üçüncü kurultayı bu kuramı resmen kabul etti ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde bu kurama ilişkin kurslar zorunlu hale getirildi. Bu kuramın başarısı için çok iyi bir pratik neden vardı: eğer bütün sözcükler aslen Türkçe'den geliyorsa, bunları tasfiye etmeye artık gerek yoktu, bunlar yapma bir etimoloji sayesinde kolaylıkla "ulusallaştırılabilirlerdi". Yine de şurası açıktır ki, Cumhurbaşkanlarıyla birlikte birçok Türk bu öğretinin gerçekten büyüsünde kalmıştı. Atatürk'ün 1938'de ölümünden sonra dilde reform hareketi *atılımını* büyük ölçüde kaybetti. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hareket sürüyordu ama artık hükümet tarafından faal şekilde teşvik edilmiyordu.

Dil reformu sürerken, dil cemiyeti varlığı ve kuramlaştırma çalışmaları ile 1931'de kurulmuş olan *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*'nin (sonradan Türk Tarih Kurumu) çalışmalarına çok şey borçluydu. Bu kurumun 1932'de Ankara'da yapılan birinci kurultayında, "Türk Tarih Tezi" ilk kez ortaya atıldı. Mustafa Kemal tarafından kuvvetle desteklenen bu kuram, Türklerin aslen Orta Asya'da yaşamış olduklarını ama kuraklık ve kıtlık yüzünden Çin, Avrupa ve Yakındoğu gibi başka bölgelere göç etmek zorunda kalmış olduklarını kabul ediyordu. Böylelikle Türkler dünyanın yüksek uygarlıklarını yaratmışlardı. Yakındoğu'daki Sümerler ve Hititler aslında ilk Türklerdi. (1930'larda kurulmuş olan iki büyük devlet bankasına Sümerbank ve Etibank adlarının verilmiş olması bir tesadüf değildir). Atilla ve Cengiz Han, uygarlaştırma misyonunun icracıları olarak tanımlanmıştı. Bu kuram Türklere kendi geçmişleri ve kendi ulusal kimlikleri için yakın geçmişten yani Osmanlı döneminden bağımsız bir övünç duygusu vermeyi amaçlıyordu. Hititlerin (ve Tru-

valıların) ilk Türkler olduklarının söylenmesi, Anadolu'nun çok eski zamandan beri bir Türk ülkesi olduğunu kanıtlama konusunda ayrıca bir yarara sahip olup, Cumhuriyet yurttaşlarının köklerini böylece yaşadıkları topraklara uzandırmış oluyordu. Tarih tezi Kemalist liderliğin, yeni bir ulusal kimlik ve güçlü bir ulusal birlik kurmaya çalışırken kullandıkları araçlardan biriydi. Ama bu, sırf çıkara dayalı bir görüş aşılama biçimi demek değildi. Dilbilimsel kuramlarda da olduğu gibi, Mustafa Kemal'in kendisinin ve siyasal liderliğin birçok mensubu ile eğitim kurumundaki birçok kişinin buna inandıklarının bütün belirtileri bulunmaktadır.

1932'den itibaren tarih tezi okul ve üniversitelerdeki tarih öğretiminin dayanağını oluşturdu. Bu tezin aşırı iddiaları 1940'ların sonlarından itibaren sessizce terkedildi, ama bugünkü okul kitaplarında bile izleri hâlâ durmaktadır.

Tarih tezinin bir parçası olduğu aşırı ulusçuluk, Kemalist politikaların öteki niteliği olan Batı usullerine hayranlık ve taklitle çelişir gibi gözüküyorsa da aslında Batı usullerinin benimsenmesini kolaylaştırmaya hizmet etti. Bir taraftan, Türk mirasının -bu miras büyük ölçüde efsanevi olsa bile- Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğulu ve İslami olan uygarlığından ayrı bir şey gibi vurgulanması, geleneksel Ortadoğu uygarlığı unsurlarının Batınınkilerle değiştirilmesini kolaylaştırmıştı. Aşırı milliyetçilik bir taraftan da, Türklere bilhassa da genç kuşaklara, kimi zaman üstünlük duygusuna çok yaklaşan, güçlü bir ulusal kimlik ve ulusal övünç duygusu aşılamıştı ve bu bir anlamda, Avrupa'yı izleme ihtiyacını psikolojik olarak dengeliyordu.

Toplumsal yaşamın laikleştirilmesinde atılan en önemli adım, tarikatların kaldırılması idi; kapatılacakları Eylül 1925'te duyuruldu ve Kasım 1925'te yürürlüğe kondu. Osmanlı tarihi boyunca bu mistik birliklerin çok önemli din-

sel ve toplumsal işlevleri olmuştu. Psikolojik düzeyde bunlar, ulemanın üst düzey dininde olmayan mistik, duygusal bir boyut sunmaktaydılar ve aynı zamanda da birliktelik, korunma ve toplumsal devingenlik sağlayan bir ağ vazifesi görüyorlardı. Tarikatlar, Batı'nın ekonomik, siyasal ve kültürel sızmasına karşı tepkinin bir parçası olarak, 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında daha da etkin hale gelmiş görünüyorlar. Osmanlı devletiyle olan ilişkilerde olduğu gibi, Jön Türkler'le tarikatlar arasındaki ilişkiler de değişken olmuştu. Bir yandan, (Şii İslâm'ına yakın olan) heterodoks Bektaşi tarikatı hem İTC'yi hem de Anadolu direniş hareketini desteklemiş gibi gözüküyor. Mevlevi tarikatı kendi taburlarını Birinci Dünya Savaşı'na göndermişti. Öte yandan da, Nakşibendi tarikatı üyeleri hem 1909'daki (31 Mart) hem de 1925'teki Kürt isyanını yönlendirmişlerdi. Siyasal konumları her ne olursa olsun, bunların yaygın tekke ve türbe ağları, müritlerin şeyhlerine zorunlu itaatleri ve kapalı ve esrarlı tarikat kültürü, onları modern, merkeziyetçi bir ulusal hükümetin kabul edemeyeceği ölçüde bağımsız kılıyordu.

Kemalistler, laikleştirme hamlesini resmi, kurumlaşmış İslâm'ın ötesine yaymak suretiyle, popüler dinin giyim, muska, falcılar, kutsal şeyhler, evliya türbeleri, hacca gitme ve bayramlar gibi en önemli unsurlarına el atmışlardı. Bu tedbirlerin yol açtığı öfke ve bu tedbirlere gösterilen direniş, örneğin, yalnızca resmî "yüksek" din için bir önem taşıyan hilafetin, şeyhülislâmlığın ya da medreselerin kaldırılmasına duyulan öfke ve direnişten çok daha büyüktü.

Hükümetin popüler dinin çoğu dışavurumunu bastırmada, en azından kentlerde başarılı olmasına karşın popüler din kuşkusuz yok olmadı. Tarikatlar büyük ölçüde yeraltına kaydı. Ama, otoriter ve -bilhassa 1940'larda- gitgide gözden düşen bir yönetim biçiminin dayatılması ve popüler İs-

lâm'ın bastırılması yoluyla, hükümet İslâmÈı siyasallaştırdı ve onu bir muhalefet aracına dönüştürdü. Denebilir ki, Kemalistler popüler dine sırt çevirmekle, kendileriyle halk kitlesi arasındaki bağları kesmişlerdi.

1930'larda İslâm'ı ulusallaştırmak ve yenileştirmek için hükümetin teşvikinde girişimler oldu, ama bu "Türk reformu" seçkinlerin küçük bir bölümünün ilgisiyle sınırlı kaldı. Bu reformun en açık tezahürü, Arapça ezanın yerini devlet konservatuvarı tarafından bestelenen Türkçe ezanın alması idi.

Takipçilerinin *Bediüzzaman* (zamanın mucizesi) diye adlandırdıkları İslâmcı modernist Said-i Nursi'nin 1930'larda kurmuş olduğu hareket çok daha önemliydi. Nursi'nin Jön Türkler'le inişli çıkışlı bir ilişkisi olmuştu: 1909 karşıdevrimine katılmış ama Birinci Dünya Savaşı'nda *Teşkilât-ı Mahsusa* propagandacısı olmuştu; ulusal direniş hareketini desteklemiş ancak 1923'te bu hareketin laik eğilimleri konusunda uyarıda bulunmuştu. Yüzyılın ilk yıllarından itibaren Said bir din alimi olarak özellikle doğuda ün kazanmıştı. Şeyh Sait isyanından sonra önde gelen diğer Kürtlerle beraber tutuklanmış ve ülkenin batısındaki Isparta'da ikamete mecbur tutulmuştu. 1920'lerden itibaren düşüncelerini risalelerde vaaz etmeye başladı; bunlar sonradan toplu şekilde *Risale-i Nur* diye adlandırılacaktır. *Risale-i Nur*'da Müslümanlara Allah'ın birliğini yaşamlarına temel almalarını ama ayrıca modern bilim ve teknolojiyi öğrenmelerini ve bunları, onun gözünde toplumsal birliktelik için tek gerçek temel olan İslâmiyet davasında kullanmalarını bildiriyordu.

1935-1953 yılları arasında Said Nursi dini siyasal amaçla kullandığı iddiasıyla birkaç kez tutuklandı ve yargılandı. Ancak Said, toplumsal seferberliği vaaz etmesine ve laikliği de milliyetçiliği de reddetmesine rağmen, doğrudan siyasal faaliyet içine girmedi. Kemalist dönem boyunca yazıları ya-

saklanmış, ancak genişleyen mürit çevresince elyazısıyla çoğaltılmıştı. Ölümünden sonra, Nurculuk akımı büyümeye devam etti ve Türkiye'de ve yurt dışındaki göçmen Türk işçileri arasında çok etkin hale geldi.

Topluca ele alındığında, Kemalist reformlar Türkiye'nin çehresini tam anlamıyla değiştirmiştir. Batılı olmayan Müslüman bir ülkenin geçmişini bir kenara atmayı tercih edip Batı'ya katılmak istemesi, Batı'da büyük bir etki yaptı, tamamiyle yeni, modern ve farklı bir Türkiye'nin ortaya çıkmış olması Batı'da genel kabul gördü (Türkiye'ye dair 1930'lu, 40'lı ve 50'li yıllarda yayınlanmış ünlü kitapların başlıkları buna tanıklık eder: *The Turkish Transformation/* (Türkiye'nin Dönüşümü) (Henry Elisha Allen, 1935), *The New Turks/* (Yeni Türkler) (Eleanor Bisbee, 1951), *The Old Turkey and the New/* (Eski Türkiye Yeni Türkiye) (Sir Harry Luke, 1935), *Die neue Türkei/* (Yeni Türkiye) (Kurt Ziemke, 1930), *Modern Turkey/* (Modern Türkiye) (Geoffrey Lewis, 1955), ve daha birçok kitap.

Genel olarak bu yazarlar Türk toplumundaki değişimin kapsamını olduğundan fazla değerlendirmekteydiler. Reformlar Türk halkının büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerin yaşamını hemen hiç etkilememişti. Anadolulu bir köylü ya da bir çoban hiç fes giymemişti, bu yüzden de fesin kaldırılmasından dolayı özel bir endişeye düşmemişti. Karısı zaten peçe örtünmezdi, bu nedenle peçe örtünmenin engellenmek istenmesi o ve karısı için bir anlam ifade etmiyordu. Ne okuyabiliyor ne de yazabiliyordu, bu sebepten harflerin dünyası onun için önemsizdi. 1934 yılında soyadı almak zorunda kalmıştı, ama bütün köylüler (bugün de) ilk isimlerini kullanmayı sürdürmekte ve soyadları sadece resmi amaçla kullanılmaktadır. Yeni Medeni Kanun çokeşliliği yasa dışı kılmıştı, ama çokeşliliğe paraca gücü yeten çiftçiler, gerekirse çoklukla yapıldığı üzre eve bir ikinci kadın alabilmekte;

bu kadınla evlenmeksizin ondan doğan çocuklarını resmî nikahlı eşinin kütüğüne geçirebilmektedirler.

Reformları köylere götürmek, modern teknikleri yaymak, laik ve pozitivist bir tutum aşılamak için girişimler de vardı. "Halkodaları" bu türden bir girişimdi. Bir diğeri de *Köy Enstitüleri*'nin kurulmasıydı. 1935'te, kırsal kesimdeki cehalet sorunuyla mücadele etmek için bir okuma yazma seferberliği başlatıldı. O tarihlerde, 40.000 Türk köyünden yalnızca 5000 civarındakinde okul bulunuyordu (çoğunlukla bunlar üç sınıflı idi). Bu okulların çoğu çok ilkeldi ve sadece tek öğretmeni vardı. Bu seferberliğin başına getirilen kişi, Almanya'da Kerschensteiner'ın eğitime ilişkin fikirlerini tahsil etmiş olan Türkiye'nin önde gelen pedagogu İsmail Hakkı Tonguç idi.

Okuryazarlık sorununu çözmede ilk girişim, orduda okuma ve yazmayı öğrenmiş olan genç köylüleri alıp bunlara altı aylık bir kurs gördürmek ve sonra onları köylerine *eğitmen* olarak göndermek idi. Bu çözümün yetersiz olduğu anlaşılınca, Tonguç'a kendi düşüncelerini uygulama ve enstitülerde tecrübe etme fırsatı tanındı; bu enstitülerde köy gençleri ilkokul öğretmenleri olarak eğitilecek, aynı zamanda da modern teknik ve tarımsal becerileri kazanacaklardı. Amaç sadece çocuklarına okuma yazma öğretemeyen köy ahalisine yardım etmek değil, onları 20. yüzyılın bilim ve teknolojisine uygulama düzeyinde dahil etmekti. Köy Enstitüleri devam ettikleri süre boyunca çok başarılı oldular, ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında siyasal çoğulculuğun gelişiyle birlikte hükümet için hassas bir konu haline geldiler. Muhalefet, enstitüleri komünizm propagandasını yaymakla suçluyordu. 1948'de hükümet enstitüleri öğretmen yetiştiren sıradan kurumlara dönüştürdü. Demokrat Parti 1950'de iktidara geldiğinde hepsini birden kaldırdı.

Reformların kentlerdeki etkisi çok daha büyük olmuştur.

Buralarda Kemalistler pozitivist, laik ve modernlikten yana olan ülkülerini destekleyen kümeyi hayli genişletmekte gerçekten başarılı idiler. Kemalist "devrimin" kentlerdeki belkemiğini genellikle, bürokrat, subay, öğretmen, doktor, avukat ve büyük ticari işletmelerin girişimcileri oluşturuyordu. Sanatkar ve küçük tüccarlar ise bastırılmış olan geleneksel kültürün belkemiğini meydana getiriyorlardı.

Tek Parti dönemindeki ekonomik gelişmeler

1930'larda Türk siyasetine ve kamuoyuna egemen olan tek konu ekonomiydi. 1923 Şubat başlarında İzmir'de "Birinci İktisat Kongresi"nin toplanmış olması, Türk lider takımının ekonomik sorunların önemini kavramış olduklarını gösteriyordu. Kongre Mustafa Kemal'in bir nutkuyla açılmış, Mustafa Kemal siyasal bağımsızlık kazanılmış olduğu için artık ekonomik bağımsızlığın önemli olduğunu vurgulamıştı. Bununla kuşkusuz, dinleyicilerinin üzerinden, barış konferansındaki Fransız ve İngiliz delegelerine hitap etmekteydi. Kongrede 1100 çiftçi, tüccar, işçi ve sanayici temsilcisi, ekonomi politikalarını tartıştı. Kongrenin bir kısım kararları, Nisan ayında yayımlanmış olan Halk Fırkası programına, *Dokuz Umde*'ye konulmuştu. Kongredeki tartışmaların çoğu, savaş öncesi dönemde Jön Türkleri ikiye bölmüş olan aynı meseleye, yani liberalizmin mi yoksa "Milli İktisat" programının devlet müdahaleciliğinin mi tercih edileceği meselesine hasredilmişti. Kongre, yerel sanayiin korunmasını istemiş, bununla beraber, yabancılara ayrıcalıklı muamele gösterilmemesi şartıyla yabancı yatırımlara karşı çıkmamıştı. Liderlik alınan birbirinden oldukça farklı kararlardan, kongrenin devletin büyük yatırımlardan sorumlu olduğu karma bir ekonomi istediği anlamını çıkardı.

Zamanın İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt), Türk ekonomi siyasetinde ne kapitalist ne de sosyalist olan "Yeni Türk İktisat Okulu"nun esas alınacağını açıkladı. Ancak bu yeni okulun ne olduğu çok açık değildi. 1920'lerde izlenen ekonomi politikaları, özel mülkiyet ve özel girişime dayanıyor olmaları itibariyle temelde liberaldi. Gelgelelim, devletin müdahale etmesi açısından liberal değildi. Büyük yatırımlar sözkonusu olduğunda devlet müdahale ediyordu. En önemli yatırımlar demiryolu yapımına ilişkindi. 1923-1929 yılları arasında 800 kilometrelik demiryolu hattı döşenmişti ve 1929 yılında 800 kilometre daha inşa halindeydi. 1924 yılında hükümet, ülkenin batısına hakim olan, yabancıların mülkiyetindeki demiryolu şirketlerinin bütün hisse ve ticari haklarını satın almaya karar verdi. 1930 yılında 3000 kilometrelik demiryolu hattı satın alınmış bulunuyordu, 2400 kilometrelik hat ise halen yabancıların elindeydi. Sonunda bunlar da Türk devleti tarafından satın alınacaktı.

1925'te ekonomideki bir diğer yabancı varlığının, eski Osmanlı tütün tekelinin bütün hisse ve ticari hakları satın alındı, bir devlet tekeline dönüştürüldü. Öteki bazı sektörler de (ispirto ve alkollü içkiler, şeker, kibrit ve patlayıcı maddeler) tekelleştirildi. Sonradan bu tekellere özel şirketler de kısmen ortak edildi.

Devlet mali altyapıyı iyileştirmeye de çalıştı. O sırada ülkedeki en büyük banka Osmanlı Bankasıydı, ama 1924-1925'te eski Ziraat Bankası yeniden düzenlendi ve iki yeni banka kuruldu. Bunlar İş Bankası ile Sanayi Bankası idi. Mustafa Kemal İş Bankası'na şahsen ortak oldu.

Türk sanayii hâlâ çok zayıftı ve Rum ve Ermenilerin gidişinin etkilerini düzeltmek uzun bir zaman aldı. Lozan Antlaşması 1929'a kadar Türkiye'nin ithalat vergisini yükseltmesini engellemekteydi. Bazı tarihçiler asıl rakipleri olan, Rum ve Ermeni tüccarların sahneden çekilmesinin, yabancı

şirketlerin Türk pazarlarına doğrudan girip yayılmasını kolaylaştırdığını belirtmişlerdir. 1927'de Türkiye'de 65.000'in biraz üstünde sanayi şirketi vardı ve buralarda toplam 250.000 işçi istihdam edilmekteydi, ne var ki bu şirketlerden sadece 2822'si makine gücünden yararlanıyordu. Büyük çoğunluğu zanaatkâr atölyeleriydi. 1927'de, 1913'te kabul edilmiş olan benzer yasayı temel alan "Teşvik-i Sanayi Kanunu" meclisten geçirildi. Bu yasa yeni ve büyümekte olan sanayi şirketleri için vergi muafiyeti sağlıyordu. Lozan'da konulmuş olan kısıtlamalar 1929'da kalkınca, ithalat vergileri hemen aşırı şekilde yükseltildi (bu, birçok Türk ticaret şirketini yabancı üreticilere göre daha şiddetle sarsmıştı). Bununla birlikte girişimcilik bilgi ve becerisinin eksikliği ile büyük bir piyasanın olmayışı sanayi kesiminin hızla genişlemesini önlemekteydi.

Türk ekonomisindeki en büyük kesim hâlâ tarım kesimiydi. Bu kesimde savaş sonrasının ilk yıllarındaki iyileşme çarpıcıdır (1923-1926 yıllarında yüzde 90). 1925'te âşarın kaldırılıp yerine satış vergisinin konulmasıyla çiftçiye kolaylık sağlanmıştı. 1927 ve 1928 yıllarındaki uzun bir kuraklık dönemi tarımı sarstı ve 1927-1930 dönemi boyunca tarım kesimindeki büyüme ancak yüzde 11 oldu.

Hükümetin mali politikaları muhafazakârdı; amaçlanan dengeli bir bütçe, düşük enflasyon, ve sıkı bir para siyaseti yoluyla güçlü Lira idi. Ancak Türkiye'nin 1920'li yıllar boyunca dış ticaret açığı vardı ve bu açık Türk Lirasının kambiyo kurunu düşürmüştü. Arkasından 1929 ve 1930 yıllarındaki dünya ekonomi bunalımı Türkiye'ye ulaştı ve onu diğer bütün tarım üreticileri gibi fena halde etkiledi. Buğday fiyatı bir iki yıl içerisinde üçte iki oranında düştü ve buğday üreticileri için dış ticaret haddi (sanayi üreticilerine karşı) 1929 yılı 100 kabul edilirse, 1934 yılında 46'ya indi. Fiyatları düzene sokacak tampon stok sistemi olmadığından üreti-

ciler bunalımın tüm etkisini duymaktaydı. Halkın satın alma gücündeki azalmanın ve hükümetin koyduğu kota ve tahditlerin sonucunda, 1929'da 256 milyon lira olan ithalat 1932'de tam 85 milyon liraya indi. Tüketim malları ithalatı daha da hızlı düşmüştü. Sonuç olarak, tarım ürünleri fiyatlarının düşmesine rağmen, Türkiye'nin ticaret açığı 1930'-larda bir fazlalığa dönüşmüştü, ama Türk yurttaşlarının alışmış oldukları küçük lüks malların birçoğu piyasadan yok olmuştu. Bu durum, kendi kendine yeterlik siyasetinin artık siyasal bir ülkü olmaktan çıkıp, pratik bir gereklilik haline gelmiş olduğunu da gösteriyordu. İthalatın yerini alması amacıyla özerk bir Türk sanayii kurulmasında başarılı olundu ama bu şeker ve dokuma üretimiyle sınırlı idi.

Dünyadaki birçok hükümet gibi Türk hükümeti de bu bunalım karşısında ne yapacağını bilemez durumdaydı. 1929-1932 yılları bir arayış dönemiydi. Rejim tarafından 1930'da yaratılan Serbest Cumhuriyet Fırkası muhalefeti ile Cumhuriyet Halk Fırkası arasındaki tartışma, hemen yalnızca ekonomik siyasete ilişkindi; muhalefet liberalizmi savunuyor, İnönü'nün yönetimindeki Cumhuriyet Halk Fırkası ise ekonomide devlete daha büyük bir rol istiyordu. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 yılındaki kongresinde, *devletçilik* resmen yeni ekonomi siyaseti ve Kemalist ideolojinin temel dayanaklarından biri olarak kabul edildi. Devletçiliğin tam olarak ne anlama geldiği açık şekilde asla tanımlanmış değildi. Sosyalizmin bir biçimi kesinlikle değildi: özel mülkiyet ekonomik yaşamın temeli olarak kalıyordu. Devletçilik daha ziyade, özel kesimin gereken sermayeyi biriktiremediği sanayileri kurmak ve işletmek için devletin sorumluluğu üstlenmesi anlamına geliyordu. Türk devletçilik siyasetinin biçimlendirilmesinde en büyük etki sahibi, kendi beş yıllık planını 1927 yılında başlatmış olan Sovyetler Birliği idi. 1932 yılında bir Sovyet heyeti Türki-

ye'yi ziyaret etmiş ve Türk sanayisinin gelişmesine dair bir rapor hazırlamıştı. Bu rapor dokuma, demir ve çelik, kağıt, çimento, cam ve kimyasal maddeler üzerine yoğunlaşılmasını tavsiye ediyordu. Sovyetler Birliği ayrıca Türkiye'nin sanayileşme programına yardım etmek için 8 milyon dolarlık altın vermişti. 1933 yılında Türkiye'nin büyük ölçüde Sovyet tavsiyelerine uyan ilk beş yıllık planı açıklandı.

Türkiye'deki devletçilik siyasetinin en coşkulu taraftarları (bu yola kendini fazlasıyla adayan İnönü bir yana), 1932-1934 yıllarında *Kadro* dergisini çıkarmış olan bir Kemalist genç yazar topluluğu idi. Kadro grubu, parti liderlerinden çok daha ileriye gitti. Cumhuriyet Halk Fırkası'nı, Kemalist devrimin öncüsü olacak nitelikli bir seçkinler zümresine, bir kadroya dönüştürmek istiyordu. Toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamın her alanında devlet planlamasını savunuyor ve devletçiliği komünizm ve kapitalizme karşı uygun bir seçenek, bir çeşit "üçüncü yol" olarak görüyorlardı. Ancak onların geniş fikirleri planlamayı ekonomi alanıyla sınırlayan liderlik tarafından kabul görmedi.

Liderliğin kendi içinde çatışan iki akım vardı. İnönü'nün başını çektiği akım Türkiye'nin durumunda devletçiliği daimi bir çözüm olarak görüyor ve onu liberal kapitalizmden daha tercih edilebilir buluyordu. İş Bankası genel müdürü Mahmut Celâl Bayar'ın başını çektiği öteki akım ise devletçiliği, Türk sanayii kendine yeter hale gelene kadar gerekli olan bir geçiş aşaması olarak görmekteydi. Yatırım imkanlarının sınırlı oluşu yüzünden İktisat Vekaleti ve İş Bankası'nın aynı projelerin peşinde koşar hale gelmesi iki grup arasındaki çatışmayı ağırlaştırıyordu. Bu çatışma Mustafa Kemal'in araya girmesi ve 1932 yılında Celâl Bayar'ı İsmet İnönü'nün kabinesine iktisat vekili olarak ataması ve böylece ekonomi siyasetinin eşgüdümünü sağlamasıyla giderildi. 1937 yılında İsmet İnönü görevden alınıp yerine Celâl Ba-

yar getirildiğinde daha liberal bir yaklaşım benimsendi, ancak 1939'dan sonra İnönü'nün daha devletçi yaklaşımı bir kez daha egemen oldu.

Beş yıllık plan gereği iki büyük holding şirketi, 1933'te sanayiden sorumlu Sümerbank ve 1935'te madencilikten sorumlu Etibank kuruldu. Devlete ait çoğu ekonomik işletme bu iki holdingin şemsiyesi altında toplanmıştı. Bunlara her çeşit olanak sağlandı. Bunların arasında yüzde bir faizle Merkez Bankası'ndan borç almaları da vardı. 1938 yılındaki bir yasa bunların çalışmalarını düzenlemekteydi. Kuramsal olarak, İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin, mümkün olduğu kadar özerk bir biçimde verimli şekilde çalışmaları bekleniyordu. Uygulamada ise, İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin karar oluşturma süreçleri yoğun biçimde siyasal mülahazaların etkisinde idi ve oluşturulan kararlar çok defa ticari açıdan akla aykırıydılar. Devlet kesiminin Türk ekonomisine olan katkıları son yirmi otuz yıldır hararetli şekilde eleştirilmektedir, yine de şunu belirtmek gerekir ki, sonradan özel sanayiin gelişmesinde önemli bir rol oynayacak olan bütün yeni yönetici ve mühendis kuşağı, mesleği bu İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde öğrendiler.

Devlet tarım kesimine de müdahale etmekteydi. 1932 yılında Ziraat Bankası'na hisse senedi toplamak ve satmak yoluyla fiyatları düzenleme talimatı verildi, 1938'de bu sorumluluk yeni kurulmuş olan Toprak Mahsulleri Ofisi'ne (TMO) aktarıldı.

1930'ların ikinci yarısında Türkiye'nin Gayri Safi Milli Hasılası dünya ekonomisindeki iyileşmeye paralel olarak muntazam bir artış göstermekteydi. Ticaretin çoğu artık hükümetler arası ikili anlaşmalar çerçevesinde gerçekleşiyor olmakla beraber ticaret de iyileşmişti. İkinci Dünya Savaşı öncesi yıllarda Türkiye'nin ticaretinin neredeyse yüzde 50'si Almanya ya da müttefikleriyle idi; bunlar bu tür tica-

ret için Batı'nın daha liberal ekonomilerine göre daha fazla olanak sunuyorlardı. Yine de ekonomi İkinci Dünya Savaşı patladığı sırada tehlikeye halen çok açık haldeydi.

Türkiye, göreceğimiz gibi, tarafsız kalmayı ve sonuna kadar savaşın dışında olmayı başardı. Ama bunun için, ordusunun barış zamanında 120.000 olan asker sayısını (resmen seferberlik olmadığı halde) 1.5 milyona çıkardı. Bu ordunun beslenmesi ve donatılması muazzam bir ekonomik yük getirmişti. Milli Müdafaa Vekaleti'nin ulusal bütçedeki payı yüzde 30'dan yüzde 50'ye çıkmıştı. Hükümetin esasen, vergileri yükseltmek ve Merkez Bankası'na para bastırmak suretiyle bu harcamalara gereken parayı bulmaktan başka seçeneği yoktu, bu da enflasyonu artırmıştı. Savaş sırasında resmî tüketici fiyat indeksi 100'den 459'a ulaştı. Bu indeks karaborsa fiyatlarını göz önüne almamaktaydı. Savaş, ekonominin bütün kesimlerinde yeni bir devlet müdahalesi dalgasına neden olmuş, devlet müdahaleleri Ocak 1940'ta çıkarılan "Milli Korunma Kanunu"yla meşruiyet kazanmıştı. Bu yasa hükümete, fiyatları saptamada, ürünlere el koymada, hatta zorunlu çalışma yükümlülüğü getirmede hemen hemen sınırsız yetkiler veriyordu.

Hükümetin, bir yandan yetkilerini kullanıp fiyatları gerçekçilikten uzak şekilde düşük seviyelerde saptamak suretiyle enflasyonla mücadele ederken, bir yandan da para ve bütçe siyasetleriyle enflasyonu tahrik etmiş olması, karaborsa ekonomisinde bir patlamaya yol açmış, perakende kanalıyla gittikçe daha az ürün bulunur olmuştu. Savaşın ikinci yarısında hükümet bu gerçekliğe boyun eğdi ve fiyat denetimlerinden genel olarak vazgeçti. Türkiye'nin 1930'ların ikinci yarısında muntazam şekilde yükselen Gayri Safi Yurt İçi Hasılası savaş sırasında hızla düştü. 1950'ye kadar da 1939'daki seviyesine ulaşamayacaktı. Yaşam seviyesi de düştü ve ancak 1950'lilerin başlarında iyileşti.

Savaş Türk vatandaşlarının büyük çoğunluğu için yaşam seviyesinde hızlı bir düşüş anlamına geldiyse de bunun istisnaları da vardı. Karaborsa bir taraftan, devletin büyük ölçüdeki müdahalesi diğer taraftan, bu durumu istismar edecek konumda olanlara (büyük çiftçi, ithalatçı ve tüccarlarlara, ve devlet ihaleleri ile ruhsat işlemlerini yürüten memurlara) aşırı kâr olanağı sağlamıştı. Bu savaş vurguncularına karşı çok büyük öfke duyuluyordu ve hükümet bunun üzerine Kasım 1942'de "Varlık Vergisi"ni çıkardı. Ancak uygulanma şekli bir facia oldu: Vergi matrahları, yerel hükümet memurları, belediye meclislerinin temsilcileri ve ticaret odaları temsilcilerinden oluşan yerel komisyonlar tarafından tayin ediliyordu. Sabit oran yoktu. Sonuç bu verginin hemen tamamiyle büyük kentlerdeki tüccarlar, bilhassa da İstanbul'dakiler, tarafından ve bunun yüzde 55'inin de Müslümanlarınkinden on misli daha yüksek oranlara tâbi kılınan ufak gayrımüslim topluluklar tarafından ödenmesi oldu. Üstelik gayrımüslimlerin taksitle ödemelerine izin verilmemiş ve sonuçta çoğunlukla bunlar ödeme yapmak için işlerini ve mülklerini Müslüman iş adamlarına satmak zorunda kalmışlardı. Ödeyemeyecek durumda olanlar ise sürülmüş veya zorunlu çalışmaya mahkum olmuşlardı. Varlık Vergisi, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen eleştirilerin etkisiyle Mart 1944'te yürürlükten kaldırıldı, ancak azınlıkların Türk devletine güvenleri onarılmaz şekilde yıkılmış oldu.

Varlık Vergisi Kanunu kaldırıldıktan beş ay sonra, kırsal kesimde (geniş ticari mülk sahipleri kesiminin elinde biriken) yeni servetleri vergilendirmek amacıyla Toprak Mahsulleri Vergisi konuldu. Ancak kırsal kesimde öyle bir güç ilişkisi bulunuyordu ki, (gerçekte 1925'te kaldırılmış olan âşara geri dönülmesi demek olan) bu vergi, büyük çiftçinin aşırı kazancının kaymağını toplamakta başarısız kaldı ve

zaten yaşam düzeyi düşük ve düşmekte olan ve ancak kendini yaşatacak kadar üretimde bulunan küçük çiftçi üzerinde göreli olarak daha ağır hissedildi.

Güvenilir rakamlar mevcut olmamakla beraber, muhtemelen 1950'lerin başlarına kadar hem kentlerde hem de kırsal kesimde bir işgücü eksikliği vardı. Yaygın işsizlik sonraki yıllarda Türkiye'nin başını ağrıtacaktı, ancak henüz böyle bir durum yoktu. Ekonomi yasalarına göre bu durumun, işgücünün daha iyi ücret ve iş koşulları talep edecek kadar iyi bir konumda olması anlamına gelmesi gerekirdi. Ne var ki bunun tersi doğruydu. Kemalist devlet Jön Türk geleneğine uygun şekilde, yeni ve modern bir toplumun sancaktarı gibi gördüğü tüccar ve girişimcilerin yanında yer aldı ve işçi hareketini baskı altında tuttu. 1936 tarihli "İş Kanunu" faşist İtalya'nınkinin doğrudan bir kopyasıydı ve bu yasa sanayideki işçilere bazı güvenceler getirmiş ve işçi sigortasının bazı biçimleri için (gerçekte bu 1946 yılında başlatılacaktı) söz vermiş olmasına rağmen, işçi sendikalarının kurulmasını ve grevi yasaklıyordu. 1947'de Sendikalar Kanunu çıkartıldığı halde İş Kanunu yine greve izin vermiyordu. Türk sanayiindeki reel ücretler 1930'lar ve 40'lar boyunca düştü.

Dış ilişkiler

Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün 1923-1945 dönemindeki dış siyaseti, ihtiyatlı, gerçekçi ve genel olarak statükonun ve 1923'te güçlükle kazanılmış zaferi muhafazasını amaçlayan bir siyaset olarak nitelendirilebilir. 1920'lerin sonuna kadar Türkiye'nin Batı Avrupa demokrasileriyle olan ilişkilerinde, Lozan'ın yan sonuçları peşini bırakmıyordu. Lozan'da birtakım sorunlar halledilmemişti. Bunların en önemlisi, İngiltere'yle Musul konusundaki kavgaydı. Arap

ve Türk azınlıklarla beraber çoğunlukla Kürtlerin oturduğu bu zengin petrol vilayeti, 1918 ateşkesinden sonra İngiliz ordusunca işgal edilmişti. Bundan dolayı Türkler burasını Misak-ı Millî'de bağımsızlığını talep ettikleri bölgelerin içine dahil etmişlerdi. İngilizler 1923 ve 1924 yıllarındaki görüşmelerde, Türklerin halkoylaması önerisini reddederek, Musul'un Irak'a dahil olmasında ısrar etmişlerdi. Taraflar anlaşamayınca, mesele Türkiye'nin henüz üyesi olmadığı Cenevre'deki Milletler Cemiyeti'ne sunuldu. Cemiyet meseleyi görüşmeye Eylül 1924'te başladı. Bu sırada Türk ve İngiliz askerleri arasında Musul'un kuzeyinde çatışmalar oldu ve 9 Ekim'de İngiliz hükümeti bir ültimatom yayınlayarak Türk askerlerinin çekilmesini istedi. Türkiye geri çekildi ve geçici bir sınır oluşturuldu. Bir yıl sonra Eylül 1925'te Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti)'dan bir komisyon bölgede durumu tahkik etti ve beklendiği üzre Musul'un Irak'a dahil olmasını uygun gördüğünü açıkladı. Aralık 1925'te Cemiyet-i Akvam'ın bu yönde aldığı kararı Türkiye Haziran 1926'da resmen kabul etti. Buna karşılık petrol gelirinin yüzde 10'u 25 yıllığına Türkiye'ye verildi. Daha sonra İngiltere'nin 700.000 pound sterling ödemesi karşılığında bu haktan feragat edildi.

Türkiye ile Fransa arasındaki ana sorun Osmanlı borçlarının ödenmesi sorunuydu. Savaş öncesinde Fransa en fazla borç vermiş ülkeydi. 1928 yılında borcu Türkiye'nin yüklenmesi yolunda bir anlaşmaya varıldı, ancak dünya ekonomi bunalımı ödemelerin 1930'da askıya alınmasına yol açtı. Bu borç uzun görüşmelerden sonra 1933'te, Türkiye için daha elverişli koşullarda yeniden bir plana bağlandı.

Lozan sonrasındaki ilk yıllarda bu önemli diplomatik çekişmelerden ayrı olarak, Türkiye ile büyük güçler arasında sürekli bir hassasiyet vardı. Türkiye kendi egemenlik haklarını azami şekilde savunmaya özellikle önem veriyor, Fran-

sa ve İngiltere'nin ise kapitülasyon düzeni sırasında kazanılmış eski alışkanlıklarını terketmekte zorlandıkları görürüyordu. Avrupalı güçlerin büyükelçiliklerini Ankara'ya taşımayı reddetmeleri, Türk Maarif Vekaleti'nin misyoner okulları üzerindeki yetkisi, Lozan'da İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçişleri denetlemesi amacıyla oluşturulmuş olan Uluslararası Boğazlar Komisyonunun serbestlik derecesi, ve İstanbul'daki Ortodoks patrikhanesinin uluslar ötesi niteliği ile ilgili olarak sürtüşmeler oldu. Bütün bu konular sonunda Türkiye'yi memnun edecek şekilde halledildi.

1920'lerin sonları ile 1930'ların başları Türkiye'nin komşularıyla olan ilişkilerinde derece derece bir iyileşmeye sahne oldu. İtalya'yla 1928'de bir saldırmazlık antlaşması akdedildi ve kısmen İtalya'nın diplomatik çabaları sayesinde Yunanistan'la bir barışma sağlandı. Bulgaristan'ın toprak iddialarına karşı müşterek endişenin harekete geçirmesiyle, Ekim 1930'da Yunanistan'la bir dostluk antlaşması imzalandı. Birkaç Balkan konferansından sonra 1934 yılında, Yunanistan, Yugoslavya, Romanya ve Türkiye'nin üyesi olduğu bir Balkan Paktı gerçekleştirildi. 1937 yılında, Sâdâbâd Paktı Türkiye'yi benzer şekilde doğulu komşularına, Irak, İran ve Afganistan'a bağladı.

Batı'ya olan güvensizliğin hüküm sürdüğü bağımsızlık savaşı sonrasındaki dönem boyunca, Türk dış siyasetinin köşe taşı, Sovyetler Birliği'yle iyi ilişkilerin korunması idi. 1930'larda da Sovyetler Birliği'yle ilişkiler çok iyi olarak kaldı (1935 yılında on yıllık bir dostluk antlaşması imzalanmıştı). Ama artık Sovyetler Birliği Türk dış siyasetinin biricik dayanağı değildi. Komşularıyla olan yakınlaşmadan başka, Türkiye'nin Batılı güçlerle olan ilişkileri de bariz şekilde gelişmişti. Bu iyileşmenin temelinde, Türkiye'nin, Fransa ve İngiltere ile birlikte, statükoyu kati olarak desteklemesi ve Avrupa haritasını yeniden çizmek isteyen Nazi

Almanyası ve Faşist İtalya gibi "revizyonist" güçlerin ihtiraslarına karşı çıkması yatıyordu. Buna rağmen Türkiye Hitler Almanyası ile iyi ilişkiler sürdürdü, ama İtalya'nın doğu Akdeniz'deki yayılmacılık siyasetini ise büyük bir tehdit olarak görmekteydi.

Müttefiki Sovyetler Birliği'nin de "anti-revizyonist" kampa katılması, Türkiye'nin Batı'yla olan yakınlaşmasını kolaylaştırdı. 1932 yılında Türkiye Milletler Cemiyeti'ne katıldı. Türkiye, gittikçe gerginleşen uluslararası durum nedeniyle, Nisan 1936'da Lozan Antlaşması'nı imzalamış devletlere bir nota göndererek, Boğazların silahtan arındırılması konusunda bir değişiklik istedi ve sıcak bir ilgi gördü. Montreux'de bir konferans toplandı ve yapılan sözleşmeyle Türkiye Boğazlar üzerindeki tam egemenliğini yeniden kazandı. Boğazlar Komisyonu kaldırıldı. Bütün taraflar savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişine ilişkin birtakım kısıtlamaları kabul etti, ancak Türkiye ile savaş halinde olmayan ülkeler için ticaret trafiği serbest olacaktı.

1930'larda Türkiye ile Fransa'yı üzerinde ciddi anlaşmazlığa düşüren mesele, İskenderun Sancağı meselesi idi. içinde Antakya ve İskenderun kentlerinin yer aldığı İskenderun Sancağını Türk milliyetçileri "Hatay" diye adlandırıyordu (yani, Hititlerin Ülkesi; hatırlanacaktır, Hititler o sırada ilk Türkler olarak kabul ediliyordu). 1921 Fransız-Türk anlaşmasında ve Lozan'da bu bölge yeni Türk devletinin sınırları dışında kalmıştı, bununla beraber, Türkiye ile yakın bağları olan ve Türkiye'deki gelişmeleri yakından izleyen Sancak'taki Türk topluluğuna kültürel özerklik sağlanmıştı. *Hatay Halk Fırkası* kurulmuş ve "şapka inkılâbı" ve "dil inkılâbı" yapılmıştı.

Eylül 1936'da Fransa Suriye'ye bağımsızlık vereceğini ve Hatay'ı yeni Suriye devletine dahil etme niyetinde olduğunu bildirdi. Bu Türk topluluğunun kabul edemeyeceği bir

şeydi. Mesele Milletler Cemiyeti kararına sunuldu, Cemiyet Ocak 1937'de Sancak'a bir heyet gönderdi. Heyet Türklerin bir çoğunluk oluşturduğu sonucuna vardı. İtalyan tehlikesi nedeniyle Fransa ile Türkiye arasındaki ilişkilerin kesilmesine meydan vermemek isteyen İngiltere araya girdi ve sonuçta bir anlaşmaya varıldı; buna göre Hatay, dış işlerinde Suriye tarafından temsil edilen ayrı bir "bağımsız varlık" olacaktı. Bir uluslararası hukukçular komisyonunca bir anayasa hazırlandı ve Nisan 1938'de seçimler yapıldı. Bu seçimler sırasında Hatay'ın her tarafında kanlı ayaklanmalar oldu ve bu nedenle seçimler iptal edildi. Bu sırada uluslararası durum öyle tehlikeli bir hal almıştı ki, Fransa ne pahasına olursa olsun Türkiye ile anlaşmaya ve Nazi Almanyası'na ve İtalya'ya karşı onun desteğini kazanmaya hazırdı. Temmuz ayında bu kez Fransız ve Türk askerinin müşterek denetiminde yeni seçimler yapıldı ve bu seçimlerde meclisteki 40 milletvekilliğinden 22'sini alan Türkler az bir farkla çoğunluk sağladılar. Yeni meclis ilk toplantısında bağımsız Hatay Cumhuriyeti'ni ilan etti. Meclis bir yıl kadar sonra, 29 Haziran 1939'da, bugün bile bu bölgeyi haritalarında Suriye'ye ait gösteren Suriyelileri çok kızdıracak şekilde, bu devletin Türkiye ile birleştiğini ilân etti.

İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye

1930'ların sonlarında Türk liderlerinin en başta gelen endişesi İtalya'nın olası bir saldırısı idi. Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u işgali, bu endişeyi şiddetlendirdi, Türkiye, Fransa ve İngiltere'yi birbirine daha da yakınlaştırdı.

1939 yılı boyunca Türkiye, Fransa ve İngiltere arasında bir karşılıklı yardım antlaşmasına ilişkin görüşmeler yapıldı. Görüşmeler, Türkiye'nin kendi zayıflığını göz önüne alarak büyük miktarda askerî ve malî yardım istemesi ve

Sovyetler Birliği'yle bir savaşa sokulma olasılığına meydan vermemeye kararlı olması nedeniyle yavaş ilerliyordu. Türk hükümeti Sovyetler Birliği'ni bu ittifaka sokmayı çok arzu etmekteydi. Bu yüzden, Ağustos 1939'da Hitler Almanya'sı ile Stalin Rusya'sının Doğu Avrupa'yı aralarında bölüştükleri Molotov-Ribbentrop paktının beklenmedik duyurusu, Ankara üzerinde müthiş bir darbe oldu. Fransa ve İngiltere Türklerin desteğini sağlamada şimdi çok daha istekliydiler ve 19 Ekim 1939'da İngiliz-Fransız-Türk karşılıklı yardım antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla Türkler isteklerinin çoğunu elde etmişlerdi. Askerî teçhizatın satın alınması için 16 milyon pound sterling altın ve 25 milyon pound sterling kredi verilmişti. Antlaşmaya eklenen ayrı bir protokolde, Türkiye kendisini Sovyetler Birliği'yle bir savaşa bulaştıracak herhangi bir yükümlülükten muaf tutulmuştu.

Antlaşma, Avrupalı bir devletin Akdeniz'de savaşa yol açan bir saldırı eylemi halinde, Türkiye'nin Fransa ve İngiltereyle "etkin şekilde işbirliği" yapmasını şart koşmaktaydı (bu, İtalyan tehlikesine verilen önemin açık bir işaretiydi). İtalya'nın 10 Haziran 1940'ta Fransa ve İngiltere'ye savaş ilan etmesiyle, antlaşmada öngörülmüş olan durum *(casus foederi)* açıkça ortaya çıktı. Ne var ki Fransa'nın yenilmiş olması güç dengesini kökten değiştirmişti ve Türkiye, yükümlülüklerine rağmen, ek protokolü mazeret göstererek var gücüyle savaş dışı kalmaya çalışıyordu. İngiliz hükümeti Türkiye'yi değerli bir insan gücü kaynağı olarak görüyor ve onu savaşa sokmak için baskı yapıyordu, ancak Türkiye direnmekteydi ve İngiltere'nin kabul etmekten başka çaresi yoktu. Yunanistan'ın Almanlarca işgali ve Bulgaristan'ın 1941'de Mihverin safına geçmesinden sonra savaş Türkiye'nin sınırlarına dayanmıştı. Bunun sonucunda Türkiye Haziran 1941'de, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni işgaliyle hemen hemen aynı zamanda, Almanya ile bir dostluk ant-

laşması yaptı. Sonraki bir buçuk yıl boyunca, büyük Alman yayılması döneminde, Türkiye hazırlık eksikliklerini ve İngiltere'nin göndereceği yardımlara olan gereksinimi mazeret olarak öne sürerek titizlikle tarafsız bir konumu muhafaza etti.

Almanların (Kasım 1942'deki) Stalingrad yenilgisinden sonra müttefiklerin baskısı giderek arttı, ancak Türkiye bir Alman saldırısına karşı halen çok korunmasız durumdaydı. Müttefiklerin isteklerinde değişiklik olmuştu; artık Türkiye'yi bir insan gücü kaynağı olmaktan çok müttefik askerleri ve uçakları için bir ileri üs olarak görüyorlardı. Ancak Almanlar tek bir müttefik savaş uçağının bile inmesinin savaş anlamına geleceği tehdidinde bulunmuşlardı. Ocak 1943'te Churchill ve İnönü, müttefik savaş uçaklarının -uygun zamanda- inişi için bir hazırlık programında anlaştılar. Fakat bu hazırlıklar sonradan Türkler tarafından engellendi ve tesislerin inşa edilmesi kasten yavaşlatıldı. İnönü, Churchill ve Roosevelt'in Aralık 1943'teki Kahire konferansında, baskı daha da arttı. Müttefikler artık çok açık şekilde galip taraftı ve Türkiye savaş dışı kalmaya daha da devam ederse, savaş sonrasında tamamiyle tecrit edileceğine işaret ettiler. Yani, Türkiye'nin gelecekte Kızıl Ordu ve Stalin'in olası istekleriyle bir başına uğraşmak zorunda kalması tehlikesi ima ediliyordu. Sonunda İnönü, Türkiye'nin müttefiklerin safında faal bir muharip devlet olmasını kabul etti, ama önce Balkanlar'ın müttefiklerce fethi için kapsamlı bir harekat planı istedi. Bu akıllı bir taktikti, çünkü müttefik güçlerin arasında Balkanlar'da bir harekat arzusuna ilişkin görüş ayrılıkları bulunuyordu. Stalin bölgede İngiliz ve Amerikan müdahalesine itiraz ediyor ve Amerikalılar Stalin'i dinleme eğilimi gösteriyorlardı.

Türkler Almanlarla olan diplomatik ilişkilerini Ağustos ayında kesmiş olmalarına rağmen, oyalamalarını 1944 yılı

boyunca sürdürdüler. Türklerin bu tutumu İngiliz ve Amerikalıları Sovyet taleplerine daha sıcak bakmaya sevketti. Şubat 1945'te Yalta Konferansı'nda bu devletler, Montreux sözleşmesinde değişiklik yapılmasını kabul ettiler. Hemen ardından, aynı ay içinde Türkiye, Birleşmiş Milletler kurucu üyeliğine hak kazanmak için Almanya'ya resmen savaş ilan etti. Savaş ilanı yalnızca simgesel bir hareketti, İkinci Dünya Savaşı'nda Türk askeri tarafından tek bir kurşun sıkılmamıştı.

Hem iç siyaset hem de basın savaş boyunca sıkı denetim altında tutulmuş ve bunlar Türkiye'nin çatışma dışı kalma gayreti doğrultusunda ustalıkla yönlendirilmişlerdi. Almanya Sovyetler'i mağlup etmenin eşiğinde gibi gözüktüğü sırada, Pantürkizm propagandası yeniden canlanmıştı. Almanya'nın teşvikiyle Temmuz 1941'de bir Pantürkist komitesi kurulmuş, bazı Türk generalleri Almanların daveti üzerine doğu cephesini dolaşmış ve bazı Pantürkizm yandaşları kabineye alınmıştı; bunların hepsi, Almanlar galip geldiği takdirde kendini güven altına alma siyaseti idi. Almanya'nın yenilmesinin an meselesi olduğu belli olunca, Mayıs 1944'te Pantürkist örgütler ve Pantürkizm propagandası susturuldu.

Türkiye'nin savaş sırasındaki politikaları genellikle, dürüstlükten uzak ve 1939 antlaşmasına aykırı görülmüştür. Ülkenin uluslararası itibarı zedelendi ama ülkeyi savaş dışında tutmak, İnönü ve arka arkaya gelen hariciye vekillerinin (önce Şükrü Saraçoğlu, sonra Numan Menemencioğlu, ve sonra yine Saraçoğlu) gözünde büyük bir başarıydı. Bu siyasetçilerin hafızasında, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini Almanlara bir kukla gibi kullandırmasının ve bunun ülkelerine getirmiş olduğu felaketlerin berrak anısı yaşıyordu.

12.
Demokrasiye Geçiş, 1945-1950

İkinci Dünya Savaşı bittikten sonraki birkaç yıl içerisinde, Türkiye'nin siyasal sistemi, ekonomi siyaseti ve dış ilişkileri esaslı bir değişime uğradı. Bu bölümde, bu değişimin ardındaki etkenler ve bu değişimin oluş şekli incelenecektir.

Değişim yönündeki sosyo-ekonomik baskı

İkinci Dünya Savaşı bittiğinde, İsmet Paşa hükümeti çeşitli nedenlerden dolayı son derece gözden düşmüş haldeydi, hatta, Türk halkının büyük çoğunluğunca nefret ediliyordu. Bu hoşnutsuzluğu çözümlerken, halk kitlesiyle (köylüler, sanayi işçileri), Kemalist rejimin temelini oluşturan koalisyonun unsurları (subay ve bürokratlar, kentlerdeki Müslüman tüccarlar ve kırsal kesimdeki toprak sahipleri) arasında bir ayırım yapmak gerekiyor.

Rejim kitlelerce hiçbir zaman tutulmamıştı. O sıradaki toplam nüfusun yüzde 80'ini oluşturan kırsal kesimdeki küçük çiftçiler, yaşam seviyelerinde, sağlıkta, eğitimde ya da

iletişim olanaklarında hiçbir büyük iyileşme görmemişlerdi. Elektriğe geçişi modernleşmenin bir ölçütü olarak alırsak, elektrik şebekesine bağlanan köy sayısı 1953 gibi geç bir tarihte on, yani Türkiye'deki 40.000 köyün binde 2,5'u idi! Toplam elektrik üretimi 1923-1943 yılları arasında on kat artmıştı ama 1943'te enerji hatlarının toplam yekunu 9 mil olan Türkiye'de elektrik hâlâ kent yaşamına ait bir olgu idi.

Öte yandan, yirmi beş yıllık Kemalist yönetim süresince köylülerin tanımış oldukları modern devletin, bir niteliği de, merkezî devletin kırsal kesim üzerindeki etkin denetimi idi. Jandarma ve vergi tahsildarından eskisinden çok daha nefret edilir ve korkulur oldu. Devlet daha etkinleştiği ve hissedilir hale geldiği için, kendi içinde köy yaşamının geleneksel bir özelliği olan devlete duyulan öfke, daha da şiddetlenmişti. Devletin laik politikaları özellikle de popüler dinin ifade şekillerini bastırmış olması, devlet ve uyrukları arasındaki en önemli ideolojik bağı kopardığı için bu öfke daha da artıyordu.

Sanayi işçileri Türk toplumunda hâlâ çok küçük bir azınlıktı, 20 milyon civarındaki nüfusun içinde sayıları 330.000 kadardı, ama tam rakam "sanayi"den ne anlaşıldığına bağlıdır; yukardaki rakam, zanaat alanında istihdam edilen birçok kişiyi içermektedir. Bunların sosyo-ekonomik durumu zayıftı. Haziran 1945'e kadar, sınıf temelinde örgütlenmeler -işçi sendikalarına bu gözle bakılıyordu- Türkiye'de yasaktı; aynı şekilde grevler de. Savaş sırasında tıpkı öteki ücretli ve maaşlılar gibi, işçilerin satın alma güçleri geçim masraflarının artmasıyla fena halde sarsılmıştı.

Halk kitlesi içindeki hoşnutsuzluk yeni bir şey değildi ve muhtemelen siyasal değişime bu hoşnutsuzluğun kendisi yol açmamıştı. Bu konuda doğrudan önemli olan şey, İnönü hükümetinin, Kemalist hareketin dayandığı "Jön Türk koalisyonu"nun önemli unsurlarının desteğini yitirmiş olma-

sıydı. Savaş sırasında büyük bir orduyu besleme ve donatma zaruretiyle karşılaşan hükümet, ihtiyaçlarının parasını Merkez Bankası'na para bastırmak suretiyle ödemiş, böylece enflasyonu körüklemişti. Diğer yandan da, fiyat denetimini kurumlaştırarak ve aşırı kazançlara Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi'yle ağır vergiler getirerek bu siyasetin toplumsal etkilerini hafifletmeye çalışmıştı. Enflasyon, sayıları 220.000 civarında olan devlet memurlarının satın alma gücünde ani bir düşüşe neden olmuştu. Alt dereceden devlet memurları için bu düşüş üçte bir civarındaydı, kıdemli devlet memurları içinse üçte ikiydi. Bu durum bürokrasi içerisinde gerginliklere yol açmıştı.

Her ne kadar asıl kurbanları gayrımüslim iş çevresi olmuşsa da, 1942 tarihli Varlık Vergisi Türk burjuvazisinin genelinde huzursuzluk ve kuşkuya neden olmuştu. Bu vergi, bürokratların ve ordunun hakim olduğu Kemalist rejimin Türk burjuvazisinin çıkarlarının tam güvenilir bir destekleyicisi olmadığını belli etmiş, bu topluluğun tehdite açık olduğunu göstermişti. Büyümesine İttihatçılar ve aynı şekilde Kemalistler tarafından birinci derecede önem verilmiş olan yerli burjuvazinin konumu öylesine güçlenmişti ki, artık bu ayrıcalıklı, ama esasında bağımlı ve fakat siyasal açıdan güçsüz olan bu sınıfı bu konumu kabullenmeye artık hazır değildi.

Birinci Dünya Savaşı'ndan beri büyük toprak sahipleri, "Jön Türk koalisyonu" içerisindeki başlıca unsur olagelmişlerdi. Ne var ki, hükümetin savaş sırasında enflasyonla mücadele etmek için toprak ürünlerini suni şekilde düşük fiyatlandırma siyaseti, "Toprak Mahsulleri Vergisi" ve özellikle Ocak 1945'te *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*'nun getirilmesi büyük toprak sahiplerini soğutmuştu. Cumhurbaşkanı İnönü tarafından kuvvetle desteklenen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, savaş sonrası Türkiyesinde siyasal

muhalefetin doğuşunda hayati bir rol oynadı.

Yaygın bir hoşnutsuzluk hüküm sürmekteydi. Tek parti sisteminde Cumhuriyet Halk Partisi'nin devlet aygıtıyla sıkıca özdeşleşmiş olmasından dolayı, bu hoşnutsuzluk devlete olduğu kadar partiye de yönelikti. İnönü gerilimlerin farkındaydı ve Atatürk'ün 1930'daki Serbest Fırka deneyini hatırlayarak, bir miktar siyasal liberalleşmeye ve bir emniyet supabı olarak siyasal bir muhalefetin oluşmasına müsaade etmeye karar verdi. Onun ve hükümetinin bu yöne kaymasında uluslararası gelişmelerin de bir payı vardı.

Demokratikleşme yönündeki dış baskılar

Çok genel bir anlamda, İkinci Dünya Savaşı'nda Mihver güçlerinin yenilgisi kendi içinde demokratik değerlerin bir zaferi idi. Çoğulcu, kapitalist bir demokrasi olan Amerika Birleşik Devletleri savaştan egemen dünya gücü olarak çıkmış ve onun örneği bütün dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de birçoklarını etkilemişti. Nisan 1945'te Türkiye San Fransisko Konferansı'na kurucu üye olarak katılarak ve Birleşmiş Milletler antlaşmasını imzalayarak demokratik idealler için kesin söz vermiş oldu. Ancak, Türk hükümetinin kendini Batı'ya, bilhassa da Amerika Birleşik Devletleri'ne daha yakınlaşmaya mecbur hissetmesinin daha doğrudan nedenleri vardı.

Sovyetler Birliği'yle yakın ilişkiler bütün 1920'ler ve 1930'lar boyunca Türk dış siyasetinin köşe taşı olmuştu, ancak bu ilişkiler önce Ribbentrop-Molotov paktı ve sonra da Türkiye'nin savaşta tarafsız kalmasıyla tatsızlaştı. Sovyetler Birliği 1945'te süresi bittikten sonra Türkiye ile olan dostluk antlaşmasını yenilemeyeceğini açıkladı ve o yılın Haziran ayında Molotov, Türk büyükelçisiyle olan görüşmelerde, yeni bir dostluk antlaşmasının imzalanmasından

önce yerine getirilmesi gereken bazı koşullardan söz etti. Bu koşullar, 1878-1918 yılları arasında Ruslara ait olan Kuzeydoğu Anadolu'daki yerlerin Sovyetler Birliği'ne iadesi suretiyle iki ülke arasındaki sınırın düzeltilmesi ve İstanbul Boğazı ve Çanakkale Boğazı bölgesinde Karadeniz'in korunması için müşterek bir Türk-Rus savunma gücünün kurulmasını içermekteydi.

Kuşkusuz bunlar Türklerin asla kabul edemeyecekleri şeylerdi, ama Sovyetler Temmuz ayında müttefikler arası Potsdam Konferansı'nda tekliflerini ortaya attıklarında, İngilizler ya da Amerikalılar tarafından bu tekliflere hemen karşı çıkılmamıştı. Türkiye'nin savaş zamanındaki siyasetinin Batılı müttefiklerin gözünde onu sevimsiz kılmış olduğu da unutulmamalı. Bununla beraber Amerika Birleşik Devletleri Türkiye'nin konumunu giderek daha destekler hale gelmişti. Sovyet istekleri Türkiye'ye Ağustos 1946'da resmen bildirildiğinde, ABD Türk hükümetine kararlı bir yol tutmasını tavsiye etti. Böylelikle cesaretlendirilen Türkiye Sovyet isteklerini reddetti, ama bunu gerginliği azaltmaya çalışarak, yatıştırıcı ifadelerle yaptı.

Stalin'in Doğu Avrupa'daki politikalarından duyulan endişe bu bölgede komünist rejim kuruldukça artıyordu. Bu yüzden Washington Türkiye'nin stratejik önemini yeniden değerlendirmeye başladı. Her ne kadar kuramsal olarak Birleşmiş Milletler uluslararası anlaşmazlıkların havale edilebileceği ve havale edilmesi gereken bir forum idiyse de, Sovyetler Birliği'nin Güvenlik Konseyi'nde sürekli vetoya başvurması Birleşmiş Milletler yoluyla iş görülmesini olanaksız hale getirmekteydi ve ABD yönetimi de tek yanlı olarak hareket etmeye karar verdi. 12 Mart 1947'de Başkan Truman "Truman doktrini"ni ortaya attı. Bu doktrin, ABD'nin, varlıkları dış baskı ya da kendi sınırları dahilindeki militan azınlıkların tehdidinde olan "özgür ulusları" savun-

maya yardım etmesi gerektiğini ve yardım edeceğini bildiriyordu. Doktrinin ilanına sebep, Başkan Truman'ın Amerikan kongresine sunduğu, (o sırada komünistler ile monarşi taraftarları arasındaki iç savaşın şiddetle hüküm sürdüğü) Yunanistan'a ve Türkiye'ye askerî ve malî destek önerisiydi. Bu, ABD'nin dünyanın her yerindeki komünizm karşıtı rejimlerin korunmasını taahhüt etmesinin başlangıcıydı. Kısa bir süre sonra, Haziran 1947'de, ekonomilerini onarmalarına yardım için Avrupa ülkelerine dev ölçekte mali destek öngören Marshall Planı öne sürüldü. Bu planın birbirini tamamlayan üç amacı bulunuyordu: Avrupalıların kendilerini toparlamalarına yardımcı olmak; Amerikan sanayii için kârlı ihracat pazarlarını korumak ve beslemek; komünizme neden olan yoksulluğu ortadan kaldırmak.

Türk liderleri, Amerikan siyasal ve askerî desteğinden ve Marshall Planı'ndan tam olarak yararlanmak için, Amerikalıların çok önem verdiği siyasal ve ekonomik ülkülere (demokrasi ve serbest girişim) daha dikkatli şekilde uymanın Türkiye için yararlı olacağını anlamışlardı. İşte bu nedenle Türkiye'de 1945 sonrasındaki siyasal ve ekonomik değişimin hem ülke içi hem uluslararası kökleri olduğunu söyleyebiliriz.

Demokratikleşme süreci

Hükümetin bir yön değişikliğini düşünmekte olduğunun ilk işareti, daha savaş bitmeden önce, 1 Kasım 1944'te yasama yılının açış nutkunda İnönü Türk siyasal sisteminin demokratik parlamenter niteliğini kuvvetle vurguladığında verilmişti. 19 Mayıs 1945'te İnönü bu temayı ayrıntısıyla ele aldı ve rejimi daha demokratik kılmak için önlemler almaya söz verdi, ancak bu önlemlerin ne olduğunu açıkça belirtmemekteydi.

Yine, ilk olarak Ocak ayında öne sürülen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Mayıs ayında Millet Meclisi'nde tartışmaya sunuldu. Türkiye hâlâ bunaltacak ölçüde bir küçük çiftçiler ulusuydu. Toprak sahipliğinin yüzde 99.75'i, 500 dönümden az olan küçük çiftliklerden oluşuyordu. 5000 dönümün üstündeki toprak sahiplerinin oranı sadece yüzde 0.01 idi. Çoğu çiftçi 500 dönümün çok daha altında toprağa sahipti. Bölgeler arasında büyük farklılıklar vardı, bununla beraber daha zengin tarımsal bölgelerde 25 ile 50 dönüm arası mülk yaygındı. Küçük çiftçilerin birçoğu düşük bir yaşam sürüyordu. Yaklaşık 3 milyon köylü ailesinin yaşatacak yeterli toprağı yoktu ve 24 ila 48 dönümlük bir mülk, fakirlik çizgisinde yaşamak, çoğu durumda ise bu çizginin altında yaşamak demekti. Sonuç olarak, çok büyük sayıdaki çiftçi uzun zamandan beri, çok düşük yaşam düzeyine sahip ortakçılar haline gelmişti. Genellikle bunların tohumları ve aletleri büyük bir toprak sahibi ya da zengin bir kentli tarafından sağlanıyor, bu kişiler karşılık olarak hasadın 1/4 ila 1/2'sini alıyorlardı.

Meclise Mayıs 1945'te sunulan bu yasa, kullanılmayan devlet arazilerini, dinî vakıf arazilerini, tarıma elverişli hale getirilmiş arazileri, mülkiyeti belli olmayan arazileri ve 500 dönümden fazlasına sahip olan toprak sahiplerinden istimlak edilecek arazileri dağıtmak suretiyle, hiç toprağı olmayan ya da çok az olan çiftçilere yeterli toprak temin etmeyi amaçlamaktaydı. Yasanın 17. maddesi gereğince, yoğun nüfusu olan bölgelerde, 200 dönümden fazlasına sahip olan çiftçilerin arazisinin dörtte üçüne kadarı kamulaştırılabilecekti. Köylülere 20 yıllık faizsiz borç da verilecekti.

Mecliste bu yasa üzerine olan tartışmalar, hükümetin ilk kez açıktan açığa ve şiddetle eleştirilmesine vesile oldu. Yasaya muhalefette bulunanlar, yakınları toprak sahibi olan milletvekilleriydi ve bunların sözcüsü olan Adnan Mende-

res'in kendisi Aydınlı büyük bir toprak sahibiydi. Muhalefet önce ekonomik gerekçeler üzerinde odaklaştı (yasanın mülkiyet güvenliğini felce uğrattığı, yatırımlara sekte vuracağı ve verimsiz tarıma yol açacağı öne sürülüyordu), ancak hükümetin otoriter tutumu, tartışmaları ülkede demokrasinin olmadığını protesto etmeye doğru götürdü, bu protestoyu da yine Menderes yönlendirmekteydi.

Sonunda yasa sert tartışmalara rağmen oybirliğiyle kabul edildi -bu, Cumhuriyet Halk Partisi'ne halen hakim olan disiplinin açık bir göstergesiydi- ancak çok kısa bir süre sonra, 7 Haziran'da, Menderes, öteki üç milletvekili, (eski Başbakan) Celâl Bayar, Refik Koraltan ve (ünlü tarihçi) Fuat Köprülü ile birlikte, CHP grubuna anayasanın tam uygulanmasını ve demokrasinin kurulmasını isteyen bir önerge sundu. *Dörtlü Takrir* diye bilinen bu önerge, bir muhalefet partisinin kurulmasından çok Cumhuriyet Halk Partisi'nde bir reformu amaçlar gözüküyordu, ama yine de bu önerge, savaş sonrasındaki örgütlü siyasal muhalefetin başlangıç simgesi oldu.

Dörtler'in önerileri CHP grubu tarafından reddedildi, ama bu cüretlerinden dolayı herhangi bir şekilde cezalandırılmadılar. Bu durum genel olarak, hükümetin siyasal ortamda belirli bir yumuşamaya izin vermeye hazır olduğunun bir işareti olarak yorumlandı. Bu yönde başka işaretler de vardı. Kimi gazeteler, bilhassa Ahmet Emin Yalman'ın liberal (ve Amerika yönelimli) *Vatan* gazetesi ve Zekeriya ve Sabiha Sertel'in solcu *Tan* gazetesi "Dörtler"i desteklemeye başladı, düşüncelerini açıklamaları için onlara sütunlarında yer verdiler. Dörtlü Takrir'in sunuluşundan bir hafta sonra, İstanbul'da ara seçimler yapıldığında, hükümet, ilk kez Cumhuriyet Halk Partisi'nin çeşitli adayları arasında tercih yapılmasına izin verdi.

Doğrusunu söylemek gerekirse, çok partili dönem, Tem-

muz ayında İstanbullu ünlü sanayici Nuri Demirağ Milli Kalkınma Partisi adında bir muhalefet partisi kurduğu zaman başlamıştı. Parti 5 Eylül'de resmen kurulmuştu. Milli Kalkınma Partisi'nin parti programı, ekonominin liberalleştirilmesi ve serbest girişimin geliştirilmesi çağrısından oluşuyordu. Partinin içinde hiç deneyimli siyasetçi yoktu, Millet Meclisi'nde bir temsilcisi de bulunmuyordu. Bu sebepten parti çok etkin değildi ve az desteğe sahipti. Asıl önemli gelişme bir süre sonra, *Tan* ve *Vatan*'da yazdıkları eleştirel makaleleri nedeniyle Adnan Menderes ile Fuat Köprülü ve ardından Refik Koraltan 21 Eylül'de Cumhuriyet Halk Partisi'nden resmen ihraç edildiklerinde meydana geldi.

İsmet İnönü 1 Kasım'daki bir konuşmasında, Türk demokrasisinin ana noksanının bir muhalefet partisinin yokluğu olduğunu ifade etmiş (anlaşılan Milli Kalkınma Partisi'ni önemsemiyordu) ve 1947 yılı için planlanan genel seçimlerin, o sırada var olan iki dereceli sistemin aksine, serbest ve tek dereceli olacağını açıkladı. Aralık ayı başında Celâl Bayar Cumhuriyet Halk Partisi'nden istifa etti. Dörtlü Takrir'i imzalamış olan dört milletvekilinin hepsi artık iktidar partisinden ayrılmış ya da ayrılmak zorunda bırakılmıştı ve yeni bir partinin kurulmasının yakın olduğu belliydi. Yeni partinin kuruluş hazırlıklarında Bayar ve İnönü birlikte yan yana çalıştılar. Bayar'ın eski bir Jön Türk oluşu ve onun laikliği temel ilke olarak kabul ettiğine inanılması, bir muhalefet partisinin varlığının Kemalist bürokrasi ve parti tarafından kabul edilmesini kuşkusuz kolaylaştırdı. Yeni parti içinse bu sorun yaratmaktaydı. Her ne kadar yeni partinin kuruluş aşamasında "Dörtler"in İsmet İnönü'nün iyi niyetine tâbi olacakları belliyse de, Bayar ile İnönü'nün birlikte çalışıyor olması, bu partinin yaratılmasının gizli bir anlaşmanın ürünü olduğu izlenimini veriyordu ve bu, yeni partinin güçlükle üstesinden geleceği bir suçlama kanıtı olabilirdi.

Demokrat Parti 7 Ocak 1946'da resmen kuruldu ve İnönü'den işaret almış olan Cumhuriyet Halk Partisi ve organlarınca başlangıçta memnunlukla karşılandı. Demokrat Parti şubelerini kurmaya başlar başlamaz bütün ülkede coşkulu bir karşılık bulduğu ortaya çıktı. Cumhuriyet Halk Partisi yöneticileri hoşnutsuzluk olduğunu bilmekteydiler, yine de bu hoşnutsuzluğun derecesi karşısında afalladılar. Mayıs 1946'da olağanüstü kongre istendi. Bu kongrede bazı liberalleşme önlemleri alındı: tek dereceli seçimler kabul edildi ve değişmez genel başkanlık konumu ile *Milli Şef* sıfatı kaldırıldı. İnönü kuşkusuz genel başkan olarak kalmıştı, ama şimdi yeniden seçilmek zorundaydı. Kongreden kısa bir süre sonra basın yasası liberalleştirildi ve üniversiteler bir miktar özerklik kazandı. Ancak, besbelli Demokrat Partilileri hazırlıksız yakalamak umuduyla, genel seçimlerin tarihi Temmuz 1947'den Temmuz 1946'ya alındı. Demokrat Partililer itiraz ettiler ve seçimleri (daha önce o yıl içindeki belediye seçimlerinde yapmış oldukları gibi) boykot etmeyi bile düşündüler, ama sonunda katıldılar ve meclisteki 465 sandalyeden 62'sini kazanmayı başardılar.

Görünüşte yeni parti için bu dikkate değer ama çarpıcı olmayan bir başarıydı, ancak işin gerçeği farklıydı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin çoğunluğu sağlamasının bir sebebi, büyük çaptaki hileli oylardı. Seçim usulleri kusursuz olmaktan çok uzaktı: oy kullanılırken gizlilik güvencesi yoktu, tarafsız gözlemcilik mevcut değildi ve sonuçlar ilan edilir edilmez oy pusulaları imha ediliyor, bu da herhangi bir denetleme yapmayı olanaksız kılıyordu. Unutulmamalı ki, bu sırada bütün yerel ve bölgesel yöneticiler CHP üyesiydiler ve bunlar siyasal muhalefet ile devlete ihaneti birbirinden ayırdetmekte büyük güçlük çekiyorlardı. Oy sahtekârlığının çapı o kadar meydandaydı ki bütün ülke feryat ediyordu. Celâl Bayar DP'nin bir soruşturmasına göre partinin kazandığı ger-

çek sandalye sayısının 279 olduğunu açıklamıştı!

DP'ye yönelik yaygın destek karşısında CHP bir tercih yapmak durumundaydı: ya 1925 ve 1930'da yapmış olduğu gibi muhalefeti bastıracak ya da liberalleşme yolunda ilerleyecekti. 1946 seçimlerinden sonraki bir yıl boyunca parti bu iki seçenek arasında tereddüt eder gibi görünüyordu. Ağustos ayında İnönü, kendine yeni başbakan olarak partideki sertlik yanlılarının en önde geleni ve tek parti devletinin taraftarı sayılan Recep Peker'i seçti. Peker, muhalefetin hükümetin bir küçük ortağı gibi davranmasını ve CHP'ye karşı başlattığı sürekli saldırılardan vazgeçmesini sağlamak için muhalefeti sindirmeye çalıştı. Ancak DP istenileni yapmayı reddetti. CHP bürokratlarının seçimler sırasındaki hilekâr davranışları havayı adamakıllı bozmuştu ancak, muhalefetin hükümeti sert şekilde eleştirmeyi sürdürmesinin bir diğer nedeni kendi programı ile CHP programı arasındaki farkın gittikçe azalıyor olmasıydı. Demokrat Parti, Kemalizmin milliyetçilik ve laiklik gibi temel ilkelerini kabul ediyordu, bu yüzden kendini bu konularda hükümetten farklı gösteremezdi. CHP'den başlangıçta ayrı düştüğü hususlar ise (siyasal ve ekonomik liberalleşme), iktidar partisi tarafından 1947-1950 yılları arasında büyük ölçüde devralınmıştı. Bu yüzden DP, kamuoyunu harekete geçirmek için sürekli yüksek gerilimli bir ortama ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle de meclise hemen hemen tamamen günlük olaylar temelinde yeni şikayet konuları getirmekteydi.

Her iki partinin, kendini diğerinden farklı göstermeye çalıştıkları bir diğer usul, birbirlerini komünistlikle karalamaktı. Hükümet aşırı (ve Pantürkist) sağı bastırmayı uygun görmüşken İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi sol için nispeten bir hoşgörü dönemini başlatmıştı. CHP içinde savaşın hemen ardından gelen bu dönemde bile, gelişmekte olan muhalefeti, nefret edilen "komünizm"le özdeşleyen

unsurlar vardı. 4 Aralık 1945'te, müstakbel DP liderlerinin makalelerini yayınlamakta olan solcu gazete *Tan*'ın büroları, CHP basınındaki kışkırtıcı makalelerle tahrike kapılmış bir milliyetçi öğrenci kalabalığınca yağmalanmış ve baskı makineleri tahrip edilmişti. Polis oradaydı ama müdahale etmemişti. Bu olanlara rağmen Haziran 1946'da bir sosyalist parti ve hatta tecrübeli komünist Dr. Şefik Hüsnü Değmer'in önderliğinde *Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi* adlı bir komünist partisi kurulmuştu.

Ancak, Soğuk Savaşın etkileri kendilerini kısa sürede hissettirmeye başladı ve Aralık 1946'da sıkıyönetim kanunlarına başvurularak bu partiler kapatıldı. DP ve CHP, birbirlerini komünizme karşı yumuşak davranmakla suçladıkları bir çamur atma saldırısı başlattılar. Hatta DP Moskova'nın hizmetinde olmakla suçlandı. 1948 ve 1949 yılları, bir solcu avına sahne oldu. Nihal Atsız ve Zeki Velidi Togan gibi, savaştan hemen sonraki dönemde kovuşturmaya uğramış olan ünlü Pantürkistlerin itibarları iade edildi ve bunların sesini en çok çıkartan basımları olan sosyalist yazar Sabahattin Âli, devletin istihbarat kuruluşunun bir mensubu tarafından öldürüldü.

Partilerin arasındaki ilişkiler giderek daha kötüleşmekteydi. 1947 bütçesi üzerindeki tartışmalar son derece düşmancaydı ve bir keresinde başbakan, Menderes'i psikopat diye tanımlamış, bunun üzerine Demokrat Partililer meclisi terkedip toplantıları birkaç gün boykot etmişlerdi. Ocak 1947'de DP ilk kongresini yaptı. Kongrede temsilciler, *Hürriyet Misakı*'nı kabul ettiler. Bu terim ünlü 1920 *Misak-ı Milli*'sinin kasıtlı bir taklidiydi. DP kendini Atatürk'ün başlattıklarını tamamlayacak yeni siyasal akım olarak görüyordu. Atatürk ulusal bağımsızlığı sağlamış ve Türk toplumunda reform yapmıştı, şimdi onlar demokrasiyi getirerek Atatürk'ün reformlarını tamamlayacaklardı. Hürriyet Misa-

kı, hükümetin demokratik olmayan birtakım yasaları geri çekmemesi durumunda DP milletvekilerinin Millet Meclis'ini terketmelerine ve boykot etmelerine izin veriyordu. Önemli bir tehditti bu, çünkü 1946'da oy pusulalarındaki hileler yüzünden meşruiyeti kuşkulu olan Peker hükümeti halkın ve dış dünyanın kendisini demokrasi karşıtı gibi görmesini göze alamazdı, hele Amerikan yardımının önemi gittikçe artarken.

DP ve CHP arasındaki ilişkiler açıkça kopmak üzereydi, fakat Temmuz 1947'de İnönü araya girdi. Peker ve Bayar'la ayrı ayrı görüştü ve sonra da basına bir beyanatta bulundu. "12 Temmuz Beyannamesi" adlı bu bildiri muhalefetin varlığını meşrulaştırıyor, devlet yönetiminden tarafsız olmasını ve her iki partiye adil davranmasını istiyordu. Cumhurbaşkanının bu kati müdahalesi çok partili siyasetin kalıcı olduğunu açıklıyordu. Bu CHP içerisinde ise başbakan Recep Peker'in başını çektiği sertlik yanlılarının yenilgisi anlamına geliyordu. Recep Peker istifa etti ve yerine, San Fransisko Konferansı'nda Türk heyetine başkanlık etmiş olan, Dışişleri Bakanı Hasan Saka geçti.

CHP Kasım 1947'deki kongresinde DP programına çok daha yakınlaştı. Serbest girişimi savunmakta ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun 17. maddesini geri çekmeye karar vermekteydi (meclis bunu 1950'de gerçekleştirecekti). Ayrıca Demokrat Partililerin kullandığı din kozuna karşılık bulmaya çalışıp okullarda din eğitimine izin verme kararı aldı ve DP propagandasının komünist ajitasyon merkezleri diye tanımlayıp boy hedefi haline getirdiği Köy Enstitüleri'nde reform yapmayı kararlaştırdı.

İsmet İnönü'nün bu denli kesin biçimde reformculardan yana çıkıp sertlik yanlılarını bir yana atmış olmasına rağmen partinin parçalanmaması, CHP içerisindeki disiplinin ölçüsüdür. Ancak Halk Partisi'nin bu yeni uzlaşmacı çizgi-

si, esasen kendilerine ait tutarlı bir siyasî program nedeniyle değil CHP'ye olan ortak muhalefetle birbirlerine bağlanmış olan Demokratlar için ciddi sorunlar yarattı. DP liderlerini gereğinden fazla ılımlı bulan ve CHP'ye karşı daha uzlaşmaz bir muhalefet isteyen bazı milletvekili grupları partiden koptu. Bunlardan biri, (İnönü 1944'te kendisini genelkurmay başkanlığından azlettiğinden beri onun amansız düşmanı olan) Mareşal Fevzi Çakmak'ın göstermelik başkanlığında Millet Partisi'ni kurdu. Sonuçta, DP'nin meclisteki grubu 1949'da yarı yarıya azaldı, ama aynı zamanda da DP çok daha tutarlı bir parti haline geldi. Hasan Saka Haziran 1948'de kabinesini yeniledi ve 1949'da ise yerine daha uzlaşmacı bir kişi olan ve İslâmcı eğilimleriyle bilinen profesör Şemsettin Günaltay getirildi.

İki parti arasında ana çekişme konusu olarak yalnızca seçim yasası kalmıştı. Bu yasa, tamamiyle serbest ve dürüst seçimler garanti edilmediği takdirde 1950 yılında yapılması saptanmış olan genel seçimleri boykot etme tehdidinde bulunan muhalefetin baskısıyla birkaç kez değiştirildi. Muhalefet özellikle seçimlerde denetim istiyordu ama istediği hükümetin denetimi değil adli denetimdi. Sonunda Şubat 1950'de, 14 Mayıs 1950 seçimleri için tam zamanında bir uzlaşmaya varıldı.

Toplumsal ve ekonomik reform

1947 yılı, siyasal reform sürecinde olduğu gibi yeni ekonomi siyasetinin kabulünde de bir dönüm noktası oldu. O zamana değin CHP, 1930'larda başlatılmış olan "devletçilik" siyasetine sıkı sıkıya bağlıydı. Bu siyaset hem yerli iş çevrelerinin hem de Amerikalıların giderek sertleşen eleştirilerine uğramaktaydı. DP kendini ülke içindeki eleştirilerin sözcüsü konumuna koymuştu. Menderes kimi zaman çok ileriye

giderek, devletçiliği faşizmin itibardan düşmüş bir kalıntısı olarak tanımlamaktaydı. DP'nin Celâl Bayar gibi daha ılımlı olan liderleri, devletin ekonomideki rolünün değişmesini, devletin doğrudan müdahaleci olmayıp özel girişimde eşgüdüm sağlamasını ve destekte bulunmasını istiyorlardı. Onlara göre, özel girişimin mutlaka önceliği olmalı ve devlet sadece özel girişim sermaye eksikliği yüzünden başarısız olduğu ya da başarı umudu kalmadığı zaman devreye girmeliydi. Ocak 1947'de İstanbullu bazı işadamları *İstanbul Tüccar Derneği*'ni kurdular. Hükümet denetiminde olmayan ilk topluluktu bu. Dernek, ülkenin ekonomik gelişme eksikliğinden sorumlu tuttuğu devletçiliği eleştiriyor ve Demokratlar tarafından öne sürülen fikirleri destekliyordu.

Aynı zamanda, savaş zamanı seferberlik yıllarından sonra yoksullaşmış olan Türkiye Amerikan malî yardımına acilen büyük ihtiyaç duyuyordu. Bu yardımı kolaylaştırmak amacıyla Türk hükümeti Uluslararası Para Fonu (IMF) üyeliği için evvelce başvuruda bulunmuş ve üyeliğe hak kazanmak amacıyla 1947'de "7 Eylül Kararları"nı almıştı. Esas itibariyle bu kararlar Türk lirasının yüzde 120 devalüasyonunu (cumhuriyet dönemindeki birçok devalüasyonun ilkiydi bu) ve Türk ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini hedefleyen birtakım liberalleşme tedbirlerini getirmekteydi.

1946'da CHP yeni bir beş yıllık ekonomik plan yapmıştı. Kendi kendine yeterlik siyasetine ve devlet denetimine ağırlık veren bu plan savaş öncesinin planlarına benziyordu (planın yazarları, 1932-1934 yıllarında etkin olmuş olan *Kadro* çevresinden geliyordu), ancak 1947'de bu plan terkedildi ve İstanbullu işadamlarının ve DP'nin isteklerini yansıtan yeni bir "Türk Kalkınma Planı" benimsendi. Yeni plan serbest girişime, tarımın ve (ağır sanayi yerine) tarıma dayalı sanayiin gelişmesine, demiryolları yerine karayollarına

ve enerji (petrol) sektörünün gelişmesine ağırlık veriyordu. Kasım 1947'deki CHP kongresinde bu plan içtenlikle benimsendi. Bu andan itibaren DP ile CHP'nin ekonomi siyasetleri arasında hemen hiç fark kalmamıştı. Tek farklılık DP'nin devlet kuruluşlarını satışa çıkarmak istemesi CHP'nin ise buna yanaşmaması idi. Kasım 1948'de İstanbul'da yapılan "İktisat Kongresi" (İzmir'de 1923'te yapılandan sonra bu ikincisiydi), liberal ekonomi siyasetini desteklemeyi çok daha fazla vurgulamaktaydı.

1948'den itibaren Demokratların tezi, Amerikan inceleme heyetlerinin faaliyetleriyle ve sonradan verdikleri raporlarla güç kazandı. Bu heyetler, Türkiye'deki ekonomik kalkınma olanaklarına ve Amerikan yardımının nasıl verilmesi ve kullanılması gerektiğine dair raporlar hazırlamışlardı. Sanayici Max Thornburg'un Dünya Bankası adına başkanlık ettiği heyet en tanınmış olanıydı, bu heyetin 1949'da açıklanan raporu gerek Türk gerek Amerikan hükümet çevrelerinde çok etkili oldu. Tavsiyeleri 1947 tarihli "Türk Kalkınma Planı"yla tamamiyle aynı çizgideydi.

1945-1950 arası yıllar Türk ekonomisi için büyüme yıllarıydı. (Gayri Safi Yurt İçi Hasılada yılda kabaca yüzde 11 büyüme), fakat unutulmamalıdır ki, bu büyüme, kısmen İkinci Dünya Savaşı'nın çok düşük ekonomik faaliyet seviyesinden itibaren bir iyileşmeydi. Türkiye'nin göreli kendi kendine yeterlik siyasetinin sona ermekte olup dünya ticaretine katılmasının hızlanmakta olduğunun iki göstergeden birincisi ekonomik büyümenin en çok tarım kesiminde olması, ikincisi ise makine ithalatının hızla yükselmesi nedeniyle ticaret fazlasının 1947'den itibaren devamlı bir ticaret açığına dönüşmesi idi. Bu da, 1950 sonrasında DP yönetiminin belirgin niteliği olacak olan ekonomik eğilimlerin, gerçekte bu parti iktidarı devralmadan önce başlamış olduğunu göstermektedir.

Bu dönemde hükümetin sosyal politikaları ekonomi siyaseti kadar değişikliğe uğramamıştı. Sınıf esasındaki örgütlenme yasağının 1946'da kaldırılmasıyla birtakım sendikalar ortaya çıkmış, bunların ortaya çıkışı Türkiye'nin (BM'ye bağlı) Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO), katılmasını mümkün kılacak kadar tam zamanında olmuştu. Ama bu sendikaların çoğu küçük çaplı oluşumlardı ve içlerinde en etkin olanları ise komünist TSKEP ya da sosyalist TSP'ne bağlıydı. Aralık 1946'da sıkıyönetim komutanlığının emriyle her iki parti ile birlikte bunlar da kapatılmıştı.

1947'de, işçilere sendikalarda örgütlenme hakkı veren, ama aynı zamanda da sendikaların siyasal faaliyetini ve grevleri yasaklayan yeni bir "Sendikalar Kanunu" çıkarıldı. Siyasal faaliyet yasağına rağmen hem DP hem de CHP 1947'de kurulmuş olan sendikaların desteğini edinmeye gayret etmekte ve DP iktidara geçer geçmez onlara grev hakkı vermeyi vaat etmekteydi. Aslında Türk işçilerinin bu hakkı kazanmasına on yıl daha vardı. Henüz doğuş aşamasındaki bu sendikaların konumu, çeşitli hükümetlerin kısıtlayıcı siyasetlerinden başka, sanayi işçisi sayısının azlığı, eğitim seviyelerinin düşük olması ve yeterince sendika aidatı toplanmasını hemen hemen olanaksız kılacak kadar aşırı fakir oluşlarından dolayı da temel olarak zayıftı.

14 Mayıs 1950 seçimleri

Bütün geçiş dönemi düğüm noktasına Mayıs 1950 seçimleriyle ulaştı. Seçimler, önemli olaylar çıkmadan ve genel kanıya göre, gerçekten serbest ve dürüst geçti. Katılım çok yüksekti ve seçmenlerin yüzde 80'i oy kullandı. Sonuçlar açıklandığında kamuoyu şaşkına döndü: Demokrat Parti, CHP'nin yüzde 39.8'lik oyuna karşılık oyların yüzde 53.4'ünü almıştı. Türk seçim sistemine göre, CHP'nin 69

sandalyesine karşılık DP yeni meclisteki 408 sandalyeyi kazanmış oluyordu. CHP ülkenin daha kalkınmış olan batı bölgesinde tek bir vilayet kazanamamıştı, kazandığı bütün vilayetler Ankara'nın doğusundaydı ve bu büyük ölçüde, az gelişmiş bölgelerde, CHP'ye sadık olan eşraf, aşiret reisleri ve büyük toprak sahiplerinin kullanılan oyları denetlemiş olmaları yüzündendi.

Sonuçlar bütün ülkede bir özgürlük havasında kutlandı. Ama sonuçlar İnönü için acı bir hayal kırıklığı idi. Onun geniş kapsamlı siyasal ve ekonomik liberalleşmeyi başlatarak DP'nin başarı şansını yok etme gayretlerine rağmen, bizzat İsmet Paşa'nın fazlasıyla simgesi olduğu baskı yıllarının anısı, seçmenleri çok yoğun şekilde etkilemiş ve sonuçta seçmen CHP'nin "yeni görünümüne" inanmamıştı. Ancak, seçimler iki yıl önce yapılmış olsaydı DP'nin zaferinin çok daha geniş kapsamlı olacağını söylemek büyük olasılıkla yanlış değildir.

Ayrıntıları hiçbir zaman ortaya çıkarılmamış olmakla beraber, ordu içerisindeki bazı unsurların İnönü namına bir darbe yapma ve seçimleri iptal etme teklifinde bulunmuş oldukları anlaşılıyor. İnönü ise, ebedi saygınlığını kazanmak için, beş yıl önce ilan ettiği rotadan şaşmadı. İnönü sadık -ama esasen güçsüz- olan bir muhalefet oluşturmak istemişti. Hesaplamasında yanılmıştı, ama şimdi sonuçları kabul edip, iktidarı büyük bir nezaketle devretmekte ve 14 yıllık başbakanlık ve 12 yıllık cumhurbaşkanlığından sonra kendini muhalefet liderliği görevlerine adamaktaydı.

Şimdi Türkiye'yi yönetecek olan DP, programından dolayı değil (belirtilmiş olduğu gibi programı özellikle 1947 sonrası CHP'ninkinin hemen hemen bir benzeriydi), kökleri egemen "Jön Türk" koalisyonu içerisindeki bir ihtilafta yatan bu partinin, ülkenin modern tarihinde, desteğini serbest bir seçimde dile getirebilmiş çok büyük sayıda gerçek

taraftara sahip ilk siyasal örgüt olmasından dolayı, DP Türk siyasetinde tamamiyle yeni bir olguydu.

Çoğu zaman, Türkiye'de bir diktatörlükten çok partili demokrasiye 1946'da barışçı yolla geçişin ve iktidarın dört yıl sonra yine aynı barışçı yolla devredilişinin, gelişmekte olan ülkeler içerisinde benzersiz bir deneyim olduğu söylenmektedir. Gerçekten de bu, modern Türkiye üzerine olan tarih yazıcılığının hemen hemen beylik bir ifadesidir. Bunun gözden kaçırdığı şey ise şudur: Her ne kadar Türkiye gerçekten sosyo-ekonomik olarak birçok bakımdan gelişmekte olan bir ülkeyse de, 1876'dan bu yana parlamenter seçim deneyimleri mirasına ve 1908-1913 ve 1923-1925 yılları arasındaki ve 1930'daki çok partili demokrasi mirasına da sahipti. Demokrasi derine kök salmamışsa da ve kolayca sınırlanıp engelleniyorsa da, en başından inşa edilmek zorunda değildi.

BÖLÜM III

Huzursuz bir demokrasi

13.
Demokrat Parti İktidarı, 1950-1960

Yeni meclis ve yeni kabine

Tarihçiler arasında, Demokrat Parti'nin Mayıs 1950'deki ezici seçim zaferinin, modern Türk siyasal tarihinde bir dönüm noktası oluşturduğuna dair yaygın bir mutabakat vardır. Hem DP'nin (CHP'nin 69 sandalyesine karşılık 408 sandalyeyle) ezici bir çoğunluğa sahip olduğu yeni meclisin ve hem de yeni hükümetin niteliği eskisinden çok farklıydı.

DP milletvekillerinin toplumsal özelliklerine bakıldığında, Kemalist dönemdekilerden ayrılan birtakım farklılıklar göze çarpar. DP milletvekilleri ortalama olarak daha gençti, seçim bölgeleriyle çok daha köklü ilişkilere sahiptiler, üniversite eğitimi görmüş olan daha az, ticaret veya hukuk formasyonuna sahip olan çok daha fazlaydı. CHP'yle olan en çarpıcı farklılık, bürokratik ve/veya askerî formasyona sahip milletvekillerinin hemen hemen olmayışıydı. Türkiye seçkinlerinin hayli farklı bir kesiminin iktidara gelmiş olduğu açıktı.

Yeni meclisin yaptığı ilk işlerden biri, Celâl Bayar'ı cum-

hurbaşkanı seçmek oldu. Onun adaylığı hemen hiç tartışılmadı. Bayar yeni partinin kurucusuydu, Atatürk'lü günlere kadar uzanan bir devlet adamı geçmişine sahipti ve birçok kimse tarafından ılımlı bir kişi olarak görülüyordu. Başbakanlık için ise rekabet daha fazlaydı, ama bu makam, Bayar'ın halk istediği için desteklediği Adnan Menderes'e verildi. Menderes sadece başbakan olmakla kalmadı, CHP zamanında hep cumhurbaşkanına ait olan parti genel başkanlığını da aldı.

CHP zamanında, devlet aygıtı ve parti örgütü o derece (hatta resmen) iç içe geçmiş idi ki, partinin, devletin toplumu denetlemek ve yönetmek için kullandığı araçlardan sadece biri olduğu pekalâ söylenebilirdi. DP'nin iktidara gelmesiyle bu ilişki kesildi. Demokratlar eski yönetimden devraldıkları bürokrasi ve orduya güvenmiyor ve bunları kendi denetimleri altına almak için çok gayret sarfediyorlardı. Bu sebepten yıllar boyunca devlet ve parti, özellikle de üst düzeylerde yeniden bütünleşme eğiliminde oldu. Bununla beraber Kemalist dönemden olan ayrılık partinin bürokrasiye egemen olması idi.

Partiler arası ilişkiler

İki parti arasındaki ilişkiler hemen başından beri gergin oldu. Biri 27 yıllık iktidardan öteki dört yıllık şiddetli bir muhalefetten sonra yeni rollerine uyum göstermekte güçlük çekiyorlardı.

DP kendini, *milli irade*'nin (DP liderlerince sürekli kullanılan bir terimdi bu) temsilcisi ve ülkeyi değiştirme göreviyle yükümlü olarak görüyor ve tıpkı kendisinden önceki CHP gibi, o da muhalefetten bu süreç içinde bir küçük ortak olmasını bekliyordu. Fakat, CHP elbette ki 1946'dan sonra, ülkede yaygın desteğe sahip olmadığına inanmaktay-

ken, DP ise çoğunluğu temsil ettiği kanısındaydı ve onun demokrasi tasavvuruna göre bu çoğunluk kendisine, gerekli gördüğü her şeyi yapmak için mutlak yetki ve meşruiyet vermişti. 1924 Anayasası gereğince, meclisin gücünü dengeleyecek bir ikinci meclis ya da anayasa mahkemesi gibi denetim mekanizmaları bulunmuyordu ve özellikle 1954 sonrasında hükümet muhalefetin yaşamını güçleştirmek için bu durumdan yararlandı.

Öte yanda CHP bir karışıklık içindeydi. Yenilgisinden sonraki ilk birkaç yıl içinde, yani Türk ekonomisinin canlandığı ve Demokratların bütün vaatlerini gerçekleştiriyor gözüktüğü yıllarda, CHP'nin sunacağı siyasal seçenekleri yoktu. CHP 1951 ve 1953'teki kongrelerinde, kendi ideolojik karışıklığını yenmeye ve Kemalist geleneklerini vurgulamak suretiyle geleneksel taraftarlarıyla birlikte itibarını düzeltmeye karar verdi. "Altı Ok" toplumsal politikalara daha ağırlık verilerek yeniden tanımlandı. Yine de CHP savunmadaydı çünkü bu programın seçmenlerin büyük çoğunluğuna çekici gelen bir tarafı yoktu.

İnandırıcı seçenekler sunamayan CHP, hükümeti her şey ve yaptığı her iş için sürekli bir eleştiri yağmuruna tutuyor ve bunu yaparken de sık sık konum değiştiriyordu. Hükümet, CHP'nin DP yönetiminin meşruiyetini kabul etmediğini düşünerek gittikçe öfkeleniyordu. Ama öfkeden daha fazla olan bir şey vardı: Seçim yenilgisine rağmen parti liderliği tartışılmayan İnönü'nün, aslında duruma razı olmadığına ve halen bürokrasi ve ordu tarafından desteklendiğine dair derine kök salmış bir korku vardı. Bu İsmet Paşa saplantısı (dönemin basınında birçok defa değinilmiş olan *paşa faktörü*), seçim başarılarına rağmen Demokrat liderlerinin kendilerini güven içinde hissetmemelerine yol açıyordu.

DP 1950'de yapılan yerel seçimlerde oy oranını artırmış ve yönetimin bütün kademelerine hakim hale gelmişti. Bu-

na rağmen, giderek öfkelenen hükümet, muhalefetin sözlü saldırılarına gözdağı vermek ve CHP'yi meclisteki karar oluşturma sürecinden dışlamak suretiyle misillemede bulunma gereğini duymaktaydı. İnönü'nün Eylül 1952'deki ülke gezisi Demokrat Parti taraftarlarının şiddet gösterilerine sahne olmuş ve Balıkesir valisi kendisine kentte konuşma izni vermeyince İnönü geziyi aniden iptal etmişti.

CHP seçmen üzerindeki hakimiyetini yitirmiş olabilirdi, ama uzun süreli iktidar tekeli ve yönetimle iç içe geçmiş olması sayesinde yıllar boyunca güçlü -ve zengin- bir örgüt haline gelmişti. Serveti arasında, Atatürk'ün, arazi, para ve Türkiye İş Bankası'ndaki büyük bir hisseden oluşan maddi mirası da vardı. Hükümetin şimdi saldırmaya karar verdiği şey, partinin işte bu örgütsel dayanağı idi. Aralık 1953'te, DP ağırlıklı meclis CHP'nin bütün mallarına el koydu ve hazineye devretti. CHP ile yakından bağıntılı olan ve 1951'de kapatılmış olan Halkevleri ile Halkodalarının malları da hazineye devredildi.

1954 seçimleri: Genişleyen DP'li çoğunluk

DP'nin temel güvensizliği, 1953'te basın ve üniversiteler üzerinde hükümet denetimini artıran (profesörlerin siyasal faaliyetlerinin men edilmesi gibi) bazı yasa değişikliklerinin kabulünde de görüldü. Mayıs 1954 için planlanan seçimlerden iki ay önce, basın yasası tekrar sertleştirildi.

Sonradan görüldüğü üzre bu endişeler tamamen gereksizdi. DP'nin ekonomideki başarısı özellikle de kırsal kesimde halkın geniş kesiminin desteğini garantilemişti. CHP kampanyasının ana teması -özgürlüğün olmayışı ve hükümetin otoriterlik eğilimleri- geçmişin otoriter yönetimiyle sıkı sıkıya özdeşleştirilen bir partiden geldiği için inandırıcılıktan yoksundu. 2 Mayıs 1954'te DP oy oranını (yüzde

53.6'dan yüzde 58.4'e) yükseltmiş, oysa CHP'ninki yüzde 39.9'dan yüzde 35.1'e düşmüştü. Bu mecliste DP'nin 503, CHP'nin ise sadece 31 sandalyeye sahip olması demekti. Muhalefete desteğin devam ettiği bölgeler ise yine sadece, toprak sahiplerinin ve aşiret reislerinin hâlâ blok oy sağlamaya muktedir oldukları doğudaki gelişmemiş bölgelerdi.

Önemsiz bir parti olan üçüncü parti, Millet Partisi idi. 1950'de tek sandalye kazanmış, Temmuz 1953'te dini siyasal amaçla kullandığı için yasaklanmıştı. Ancak hemen sonra *Cumhuriyetçi Millet Partisi* olarak yeniden kurulmuştu. 1954'te çok küçük bir başarı elde etmiş, oyların yüzde 4.8'ini ve 5 milletvekilliğini almıştı. Hepsini de, lideri (ve 1950'den 1954'e kadar Millet Partisi'nin tek milletvekili olan) Osman Bölükbaşı'nın memleketi Kırşehir'den sağlamıştı.

Denebilir ki 1954 seçimleri DP'nin yıldızının en parladığı andı. İzleyen yıllarda ise DP'nin yıldızının sönmeye başlaması iki ana etken yüzündendi; büyüyen ekonomik bunalım ve egemen seçkin sınıfın bazı kesimlerinin, özellikle de aydınlar ve ordunun hükümetten soğumasıydı.

Ekonomik gelişmeler

Devletçi, sıkı şekilde denetlenen ve kendi kendine yeterli olmaya yönelmiş bir ekonomiden, liberal serbest pazar ekonomisine geçişteki esas dönüm noktası, DP'nin 1950'de iktidara gelişi değil İnönü hükümetinin 1947'de almış olduğu kararlardı (Marshall Planı dahilinde ilk gönderilen mallar Mayıs 1949'da gelen traktörlerdi). Ama şu da gerçekti ki, Demokratlar 1946'dan beri serbest pazar ekonomisini sözde en fazla savunan taraftarıydılar ve göreve gelir gelmez de liberalleşme politikalarını gayretle uyguladılar. Türkiye gibi bir ülkede ciddi bir modernleşme hamlesinin tarımdan baş-

lamak zorunda olduğunu (Amerikalıların raporlarında vurgulanan bir husustu bu) CHP'den daha fazla kavramışlardı. Menderes'in yönlendirmesiyle, Türk tarihinde ilk kez olarak çiftçinin çıkarlarına öncelik verdiler ve bunu sonuna kadar da sürdürdüler. Bu siyasetin temel araçları, çiftçiye ucuz kredi sağlanması ve tarım ürünleri fiyatlarının TMO sayesinde -suni olarak- yüksek tutulması idi.

Bu ilk yıllardaki ilerleme, büyük çaptaki Amerikan yardımıyla desteklendiği için etkileyici idi. Krediler ithal makinelerin alınmasında kullanılmıştı. Örneğin, 1948-1952 yılları arasındaki toplam traktör sayısı 1750'den 30.000'e yükseldi. Bu da 1948'de 14.5 milyon hektar olan ekilip biçilen dönüm miktarının çok fazla büyüyüp 1956'da 22.5 milyon hektara ulaşmasına olanak sağlamıştı. Bu büyüme nüfus artışının hayli üstündeydi. Çok iyi giden hava koşulları da eklenince Demokrat Parti yönetiminin ilk üç yılında tarım ürünleri bollaştı, çiftçinin geliri bariz şekilde arttı. Gerçi bu dönemde sanayi ürünleri karşısında tarım ticaret hadleri gerilemiş olmakla beraber, tarımsal ürünün toplam hacmi bunu telafi etmişti. Tarım kesimindeki bu büyümenin öncülüğünde, ekonomi bir bütün olarak yüzde 11-13 gibi hızlı bir oranda büyüdü. Her ne kadar kârlar, ücretlerden çok daha hızlı artmışsa da kentlerde gelirler de yükselmişti.

Demokratların ekonomi düşünceleri oldukça basitti. Dizginleri serbest bırakılınca piyasanın işleyeceğine kesin olarak inanıyorlardı. 1951'de hükümet güçlü Amerikan etkisi altında Türkiye'de yabancı yatırımı teşvik etmek için bir yasa getirdi. Hükümet, Türk burjuvazisinin 1940'larda biriktirmiş olduğu kârları yatırıma dönüştürmeye başlayacağı ve yabancı kapitalistlerin Türk ekonomisine yatırım yapmak için kuyruğa girecekleri beklentisindeydi. Ne var ki bu kesimlerin katkısı hayal kırıcı oldu. Bu dönemdeki Türk sanayicileri, bir iki istisnası dışında, hâlâ tümüyle kontrol al-

tında tutabildikleri nispeten basit aile şirketleri ile iş görmekteydiler. Demokratların arzu ettiği ölçüde yatırım yapmakta tereddüt ediyorlardı. Bütün teşviklere rağmen yabancı yatırımlar da son derece sınırlı kalmıştı. Demokratların on yılında Türkiye'de yatırım yapan şirket sayısı otuzu geçmedi ve bunların payı özel yatırımlar toplamının yüzde 1'ini hiç aşmadı. Sonuç olarak, liberalizme ilişkin bütün parlak sözlere rağmen, yatırımların yüzde 40-50'sini devlet yapmak zorunda kaldı. 1950-1954 yıllarında toplam yatırımlar yüzde 256 arttı. Bu yatırımların yoğunlaşmış olduğu en önemli alanlar, karayolu ağı, inşaat sanayii ve tarım sanayii idi.

Yeni yollar ülkeyi ilk kez tam olarak birbirine bağladı ve köyleri dışarıya açtı. Türkiye 1950'de sadece 1600 kilometrelik sert satıhlı yola sahipti. Amerikalıların teknik ve malî yardımıyla on yıl içinde 5400 kilometrelik sert yüzeyli çift geçişli anayol daha yapıldı. Gevşek satıhlı yollarda yapılan ciddi ıslah çalışmalarıyla birlikte, bu yeni yollar ve de hızla (53.000'den 137.000'e) yükselen (ithal) otomobil ve kamyon sayısı, daha etkin bir pazarlama ve dağıtım olanağı sağladı. Kemalist modernleşme programının çok önemli bir parçası olan demiryolları yapımı ise hemen tamamiyle durdu. Karayolu taşımacılığına tam geçiş, kamu mülkiyeti taşımacılığından özel mülkiyet taşımacılığına geçiş anlamına da geliyordu; çünkü, kamyon ve otobüslerin çoğu özel mülkiyetin elinde, demiryolları ise devlet mülkiyetinde idi.

Özel yatırımcıların isteksizliği ve yatırımlar için sınırlı kalan sermayeleri, Demokratların muhalefette oldukları yıllarda üzerinde çok gürültü kopardıkları, büyük devlet işletmelerinin özelleştirilmesi isteklerinin de hemen tamamiyle geçerliliğini yitirmesi demekti. Hükümet yatırımlarının çoğu devlet sanayi kesimi çerçevesinde yapıldı.

Bu yıllardaki büyük yatırımların etkinliğini azaltan üç et-

ken vardı. Birincisi, Demokratlar ekonomide bir sıçrama başlatmayı hedeflemiş, çabuk ve somut sonuçlar istemiş oldukları için (50 yıl içerisinde Batı Avrupa seviyesine erişme iddiasındaydılar), devlet yardımları, ucuz kredi olanakları ve yatırımlar kullanılırken çoğu zaman uzak görüşlü olunmamış, ülkenin üretim kapasitesinde uzun vadeli iyileştirmelere gidilmekten çok, yüksek büyüme seviyesi hedeflenmişti. Kalkınmayı büyümeyle karıştırdıkları kimi zaman söylenmiştir, ama büyük ölçüde onların siyasetini, DP'ye oy veren köylülerin basit görüşleri belirliyordu. İkincisi, DP liderlerinin başta Başbakan Menderes olmak üzere, ekonomik planlama denildi mi akıllarına devletçiliğin zararları geliyor ve ekonomik planlamayı andıran her şeye alerji duyuyorlardı. Hatta Menderes planlama komünizmle eşanlamlıdır diyerek alenen ve şiddetle eleştirmişti. Bu nedenledir ki yatırımlar, en azından 1958'e kadar, eşgüdümden uzaktı. Üçüncüsü, yatırım kararlarının sebebinin çok defa siyasal oluşuydu. Bunun sonucu da fabrikaların ekonomik açıdan umut vaat etmeyen yerlerde ve yanlış sektörlerde kurulması idi ve bu da örneğin, şekerde aşırı üretime yol açtı, bu üretim fazlası mecburen zararına çok ucuz fiyattan dünya piyasasına sürüldü.

Gelir dağılımı ve sosyal politikalar

Hepsi de aynı ölçüde olmamakla beraber, çoğu kimsenin durumu Demokratların zamanında eskisinden daha iyiydi. Tam rakamları temin etmesi güç, ama kesin olan şu ki en hızlı artan tarım gelirleri en kazançlı çıkanlar büyük çiftçiler idi. Kentlerde, kârlar ücret ve maaşlardan daha hızlı artmaktaydı, bu yüzden tüccar ve sanayiciler nispeten daha iyi durumdaydılar. 1955'ten itibaren azan enflasyon ücretli ve maaşlıları kötü etkilemeye başladı. Yine de, savaş ertesi yıl-

larla karşılaştırıldığında, bunların reel gelirlerinin, on yılın sonunda hayli artmış olduğunu söylemek her halde doğru olacaktır.

Tarım kesimine dolaylı ya da dolaysız yatırılan ve böylece nispeten yetersiz olan çiftliklere bile ayakta kalma şansı sağlayan ve tarım üretiminin sürdürülmesinde gerekli olmayan birçok kişiyi toprakta tutan paraya rağmen, 1950'-lerde kırsal kesimden kasaba ve kentlere kitlesel göç başladı. Bir milyonun üstünde insan toprağı terketti. On yıllık dönemde büyük kentlerin nüfusu her yıl yüzde on artmıştı. Emek göçü yeni bir olgu değildi. Ancak, göçün biçimi değişmişti. Çünkü eskiden göç eden kişiler, sözgelimi Ereğli maden ocaklarında yılın bir kısmında çalıştıkları halde, esas itibariyle köyde yerleşiktiler. Oysa şimdi kente sürekli kalmak için göç ediliyor ve köye sırf mevsimlik işler için dönülüyordu. Bunlar yeni gelişen sanayilerde iş aramak için gelmekteydiler. Ne var ki, 1950'lerde bu sanayilerin kapasitesi bu hızla artan ama vasıfsız olan işgücüne iş temin etmede sınırlıydı. Sonuçta göç edenlerin sadece küçük bir kısmı sanayide sürekli iş bulmakta, çoğu ise sonunda geçici işçi ya da sokak satıcısı olup çıkmaktaydı. Kentler büyük sayıdaki yeni sakini düzenli şekilde kabul edecek kadar donatımlı değildi ve sonuçta göç edenlerin çoğu kendi başının çaresine bakmak zorunda kalıyor, kent dışındaki kullanılmayan arazilerde kendi evlerini inşa ediyorlardı. Hızla türeyen bu gecekonduların oluşturduğu bütün uydu kentlerin su, elektrik, yol ve kanalizasyon gibi altyapıları yoktu. Yıllar geçtikçe gecekondular giderek kentlerle bütünleşti. Gecekondular 1960'lar ve 1970'lerde, patlama noktasındaki kentleşme hızıyla birlikte Türkiye'deki yaşamın çok belirgin bir özelliği haline geldikleri için, bu olgu sonraki bölüm içerisinde daha geniş şekilde işlenecektir.

Sendikalar

DP iktidara geldiğinde Türkiye'deki işçilerin çoğu, ondan fazla kişi çalıştıran iş yasasına tâbi, sanayi şirketlerinde bile, hâlâ örgütlenmiş değildi. 1950'de 375.000 işçiden 78.000 kadarı bir sendika üyesiydi. 1947 tarihli Sendikalar Kanunu ile 1950 seçimleri arasındaki yıllarda, çoğu sendika CHP'nin *İşçi Bürosu* kanalıyla CHP'ye sıkı sıkıya bağlanmıştı. Gerçekte, bu sendikaların birçoğu işçilere parti tarafından zorla kabul ettirilmişti. İşçilerin desteğini elde etmek için CHP'yle yarışırken, Demokratların en güçlü silahı işçilere grev hakkı vaadi idi. Ancak seçim sonrasında bu söz unutuldu ve DP'nin sendikalara olan tavrı hemen hemen önceki yönetiminki kadar baskıcı oldu.

1952 yılında, ICFTU'nun (Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu) maddi ve manevî desteğiyle *Türk-İş* adıyla bir sendikalar konfederasyonu kuruldu, ama sendikaların durumu yine de zayıftı. Sendika üyelerinin son derece düşük olan yaşam seviyelerinden ötürü, bu örgütleri çalıştıracak aidatlar da yetersizdi. Aslında sendikaların ana gelir kaynağı, İş Kanunu'nun ihlali yüzünden işverenlerin Çalışma Bakanlığı'na ödedikleri para cezalarıydı. Bu paraların bir kısmı hükümetin uygun gördüğü şekilde sendikalara aktarılıyordu. Hükümet özellikle 1957'den itibaren sendikaların değişik sanayi kesimleriyle ya da uluslararası örgütlerle temas kurmasını önlemek için baskı uygulamaya başladı.

Örnek olay: Çukurova

1950'lerdeki gelişmesi ile Çukurova, güneydeki Adana şehrinin çevresindeki delta, ülkenin öteki kısımlarından farklı bir yerde durur. Bu geniş ve verimli ova 1830'lardan beri

zaten gelişim halindeydi. Ermeni girişimcileri ve Arap emekçiler bu ovayı büyük bir pamuk üretim bölgesine dönüştürmüşlerdi. Bağımsızlık savaşından sonra Ermeni mülkleri büyük malikaneleri olan Müslüman toprak sahiplerinin eline geçti. Kadastroya geçirme işlemleri 1940'larda daha etkinleşince diğer bölgelerde olduğu gibi burada da mülkiyet resmilik kazandı. 1950'lerin başlarında koşullar, bu büyük toprak sahiplerinin sermaye birikimi için azami olanaklar yaratmaya gayet elvrişliydi. Ucuz kredi ve makine ithalatı tarımda makineleşmeye yöneltti. Ama Türkiye'nin çoğu yerinde görülenin aksine, buradaki toprak sahipleri makineleşmeden ortakçıları arazilerinden çıkartmada yararlandılar. Pamuk yalnızca mevsimlik bakım istemekteydi ve bu işi çevredeki dağlardan ve G. Doğu Anadolu ovalarından gelen göçmen işçiler çok iyi yapıyorlardı. Böylelikle, büyük pamuk çiftçileri, tam da Kore savaşının pamuk fiyatlarında bir patlamaya yol açtığı bir zamanda, kârlarını azamiye çıkarabildiler (pamuk gerçekten Kore savaşının yol açtığı fiyat canlanmasından en kârlı çıkan tek Türk tarım ürünü idi). Bu şekilde pamuk üreticileri çok hızlı şekilde çok zenginleştiler. İçlerinde daha kurnaz olanları paralarını hemen Adana ve çevresinde pamuğa dayalı sanayilere yatırdılar ve Adana hızla kalkınmakta olan bir kent haline geldi. Türk sanayiine bugün hakim olan 30 çok büyük aile holdinginin bazısı işe bu yolla başladı.

Ekonomik sorunlar birikiyor

Demokratların, zamanın birçok yabancı gözlemcisi tarafından dikkat çekilmiş ana sorunu, ellerindeki yetersiz olanaklarla haddinden fazla şeyi haddinden fazla çabuk şekilde yapmaya çalışmalarıydı. Modernleşme programı çok büyük miktarlarda malzeme ve makine ithalatı demekti ve

Türkiye 1947'den itibaren bir ticaret açığına katlanmak durumundaydı. Bu açık, Türkiye'nin bir buğday fazlasına sahip olup kısa bir süre için büyük bir buğday ihracatçısı olduğu 1950-1953'teki ekonomik canlanma döneminde bile artmıştı. 1954'te ekonomik canlanma dönemi sona erdi. Tarımda büyümeye, ıslah edilmiş tarım yöntemleri, sulama ya da suni gübre kullanımı yoluyla değil, ekili alanların daha çok genişletilmesine, fevkalade iyi giden hava koşullarının da eşlik etmesi yüzünden erişilmişti. Havalar kötüleşince tarım kesiminin güçsüzlüğü ortaya çıktı ve Türkiye yeniden buğday ithal etmek zorunda kaldı. Ekonomik büyüme yüzde 13 civarından yüzde 4 civarına düştü ve sonuçta 1955'teki ticaret açığı 1950'dekinin sekiz katına çıktı. Hükümet buna rağmen ithalat ve yatırım hızını sürdürdü ve malî yardım almak ve kolay borçlanma koşulları sağlamak için Türkiye'nin Soğuk Savaştaki stratejik konumundan azami şekilde yararlandı. Uluslararası piyasalardan ve kendisine mal ve hizmet satanlardan (ödemeleri erteleme yoluyla) borç aldı. Sonuç olarak ülkenin 1960'ta toplam dış borcu 1.5 milyar dolardı, bir başka deyişle Gayri Safi Millî Hasıla'nın dörtte biri seviyesindeydi.

Demokratlar daha etkin bir vergilendirme sisteminin getirilmesi, bilhassa da kırsal kesimdeki yeni servetlerin vergilendirilmesi suretiyle malî sorunlarının en azından bir kısmını çözebilirlerdi. Gelirlerinin toplamı GSMH'nın beşte birinden fazla olan zengin toprak sahipleri ve varlıklı çiftçiler, toplam vergi gelirinin ancak yüzde 2'sini ödüyorlardı. Ne var ki, DP hükümetlerini bu seçeneği kullanmaktan siyasal nedenler hep alıkoyuyordu. Bunun yerine Merkez Bankası'ndan borç alıyorlardı. Bu da temelde fazla para basılması demekti. Sonuçta enflasyon giderek arttı, 1950'de yüzde 3 olan enflasyon oranı kentlerdeki ücretli, maaşlı ve tüketicileri çarparak 1958'de yüzde 20'ye çıktı.

Türk ekonomisinin zayıf durumu ilk kez Eylül 1953'te alınan önlemlerde yansıtılmaktaydı. Bu önlemlerle beş yıllık tedrici dışa açılma ve dünya ekonomisiyle hızlı bütünleşme dönemi sona erdirilerek ithalat ve döviz denetimleri getirilmekteydi. 1954'ten itibaren uluslararası mali kuruluşlar, sonradan "IMF paketi" diye meşhur olan, devalüasyon yapılması, suni fiyatların ve devlet yardımlarının sona erdirilmesi, ithalat ve ihracat kısıtlamalarının kaldırılması gibi klâsik tavsiyeleri yaparak uyarılarda bulunmaya başladılar. Bunların hepsi kapitalist dünya sistemiyle tam bütünleşmeyi amaçlayan tedbirlerdi. DP bu baskılara bir süre direndi. Türk lirasının resmi kur değerini sabit tuttu (1 dolar: 2.80 lira), oysa kötüye giden ekonomi ve artan enflasyon, resmi kur ile liranın gerçek değeri arasındaki açığı sürekli genişletmekteydi. Hükümet ekonomik gerçekleri kabul etmek yerine, fiyat denetimlerini arttırmak amacıyla 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu'nu yeniden yürürlüğe koydu. Söylemeye gerek yok, sonuç karaborsanın canlanması oldu. Dükkanlarda görünmez olan her şey, hayli yüksek miktarda para gözden çıkarılmak şartıyla, karaborsadan satın alınabiliyordu. 1958'e gelindiğinde, doların karaborsa değeri yaklaşık 10 lira idi.

Ağustos 1958'de hükümet daha fazla dış borca o kadar aşırı gereksinim duyuyordu ki sonunda IMF'nin isteklerine razı oldu. Liranın değeri düşürüldü, borçlar için yeni bir plan yapıldı ve fiyatlar yükseltildi. Buna karşılık olarak da ülkeye bir kısmını ABD, bir kısmını Avrupa ülkeleri ve bir kısmını da IMF'nin karşıladığı yeni bir paket borç verildi.

DP'nin on yıllık iktidarındaki ekonomi politikalarının eksileri oldukça nettir: maliye ve devlet gelirlerinin yönetimi açısından bu politikalar temelinden yanlıştı ve muazzam bir açık, borç, enflasyon ve karaborsaya yol açmışlardı. Ama artıları da unutulmamalıdır: Demokratlar Türk tarımı-

nı bir dereceye kadar modernleştirmeyi başardı ve ülkenin sanayi tabanını bir hayli genişlettiler. Bugünün Türkiye-si'nin büyük sanayi şirketlerinin çoğunluğunun kökleri 1950'lerdir. Yeni karayolları ağı ülkeyi ticarete açtı ve köyler ilk kez dış dünyayla bağlantı kurabildiler. Sonuç bir devingenlik, canlılık ve etkinlik bilinci olmuştu ki bunlar tamamiyle yeni olan şeylerdi.

Artan muhalefet ve otoriter politikalara dönüş

1954 seçimleri Menderes açısından çok büyük bir başarı idi. Ekonomik canlanma, onun politikalarının doğru olduğunu göstermişti ve artık bütün köylüler kendisini destekliyordu. Ancak sonraki üç yıl boyunca ekonomideki durgunlaşma Demokrat Parti'ye olan desteği yavaş yavaş kemirmeye başladı. Bu kısmen, (örneğin, tüketim mallarına konulan sınırlamaların neden olduğu) yaşam seviyesindeki inkâr edilemez kötüye gidiş yüzündendi. Bununla beraber şu da gerçekti ki, ortalama köylünün maddi iyileşme beklentilerinde ani bir yükseliş olmuş ve hükümet bu beklentileri karşılayamamıştı. 1957 seçimleri DP açısından kırsal kesimdeki belirli bir destek kaybını gösterecekti, ama yine de parti köylü halkın çoğunluğunun desteğini tartışılmaz şekilde elinde tutuyordu.

Çok daha ciddi olan sorun, aydınlar, bürokrasi ve ordu mensupları desteğinin eksilmesiydi. Buna bir ölçüde, artan ekonomik sıkıntılar, özellikle de (memur, öğretmen, üniversite öğretim üyesi ve subay gibi maaşlı kimseleri, toplumdaki diğer topluluklardan daha çok etkileyen) enflasyon sebep olmaktaydı, ama daha da önemli olan bir etken hükümetin artan otoriterliğiydi. Bir ekonomik ve siyasal liberalleşme programıyla iktidara getirilen bu hükümet,

1954'ten itibaren ekonomik liberalleşmeyi kurtarmak için siyasal liberalleşmeyi geniş ölçüde feda ediyordu.

Seçim zaferi, büyük ölçüde Başbakan Adnan Menderes'in kişisel zaferiydi. Son mecliste yer alan ve yerel nüfuza sahip milletvekillerinin birçoğunun yerine, kendi seçtiklerini getirmişti. -Seçimlerden sonraki aylarda birçok muhalifi partiden ihraç ederek- konumunu daha da sağlamlaştırdı. Değişen durum ve koşullar Menderes'in tavrına da yansımaktaydı. Eleştiriyi kabullenmek ona hep zor gelmişti şimdiyse eleştiriye karşı kesin olarak aşırı hassas haldeydi.

1954'te, İnönü ve partisine bağlılık duyduğundan hâlâ kuşkulanılan bürokrasiye karşı, birtakım tedbirler alındı. Hükümet, 25 yıldan fazla hizmeti olan her memurun işten el çektirilip sonra da erken emekli edileceğine dair yeni bir yasa getirmek suretiyle bürokrasi üzerindeki ağırlığını artırdı. Bu yasa, yargıç ve profesörleri de ilgilendiriyor ve yürütme ve hatta yargı üzerinde siyasal denetim kurulmasını tamamlıyordu. Türkiye'de hep zayıf olan akademik serbestlik daha da kısıtlanmaktaydı.

1955'te, hem DP'nin otoriter çizgisine olan muhalefet, hem DP içerisinde Menderes'e yönelik muhalefet artmaya başladı. DP hemen hemen başından beri, toplumun anlayışlı her kesiminden taraftarı olan geniş bir koalisyon oluşturmuşken, bu koalisyonun parçaları, DP'nin basın, üniversiteler ve yargıya karşı otoriter siyaseti yüzünden partiden giderek soğuyup uzaklaşmaktaydı.

Türk toplumundaki gerilimin derecesi ilk kez Eylül 1955'teki ayaklanmalarda belli oldu. Kıbrıs'ın geleceği konusunda İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasında Ağustos-Eylül aylarında yapılan görüşmeler, basının körüklediği artan bir milliyetçi coşkuya yol açmıştı. Bu sırada Selânik'te Atatürk'ün doğduğu evin yakınlarında bir bomba patladı ve 6-7 Eylül'de İstanbul'da büyük çapta bir ayak-

lanma oldu. Büyük olasılıkla, Menderes ile Dışişleri Bakanı Zorlu, Türkiye'de halkın Kıbrıs meselesine olan duyarlılığını gözler önüne sermek için, İstanbul'da öğrencilere "kendiliğinden oluşan" sınırlı bir gösteri yaptırma kararı almışlardı. Ancak gösteriler denetimden tamamiyle çıktı ve önce Rumların iş yerlerine karşı bir katliama, sonra da gecekondu ahalisinin ortada görünen servete karşı genel bir saldırısına dönüştü. Eyleme geçmemesi için talimat almış gözüken polis bu olayları müdahale etmeden izlemişti. Hükümet üç büyük kentte (İstanbul, Ankara, İzmir) sıkıyönetim ilan etti ve İçişleri Bakanı istifa etmek zorunda kaldı.

DP içerisinde parti içi bölünmeye yol açan temel anlaşmazlık konusu, Ekim ayında bazı liberal milletvekillerinin, kısıtlayıcı basın yasası gereğince hakkında dava açılmış olan gazetecilerin yazdıklarını ispat hakkına sahip olmalarını ve bunun mahkemelerde delil olarak kabul edilmesini istemeleriydi. Sonraki ay, Menderes'ten gelen büyük baskı üzerine, bu öneri sert tartışmalardan sonra meclis grubu tarafından geri çevrildi. Artan eleştiriler Menderes'i parti meclis grubundan güvenoyu istemeye zorladı. Menderes güvenoyunu aldı ama parti içerisindeki anlaşmazlık o denli büyümüştü ki, liberal kanat Aralık ayında Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu önderliğinde DP'den koparak Hürriyet Partisi'ni kurdu. Bu parti bir hamlede Millet Meclisi içindeki en büyük muhalefet partisi oldu. Hürriyet Partisi'nin -Menderes'in sağlayamadığı- belli ölçüde planlanmış, çok daha özenle işlenmiş bir ekonomi siyaseti isteyen büyük sermayenin desteğine sahip olduğu anlaşılıyor.

Otoriterliğe kayış eğilimi 1956'da da devam etti. O yıl fiyatları ve mal ve hizmetleri denetlemek için 1940 tarihli "Milli Korunma Kanunu" yeniden yürürlüğe konulmuştu. Haziran ayında ise basın yasası yeniden değiştirildi. Ama bu

değişiklik (Menderes'in Aralık bunalımında söz vermiş olduğu gibi) basın yasasının liberalleştirilmesi için değil, hükümetin basın ve yayın üzerindeki denetiminin daha da güçlendirilmesi için yapılmıştı. Bir diğer yasa, seçim kampanyaları sırasındakiler hariç, siyasal toplantıları yasaklıyordu.

1958'e kadar seçim beklenmiyordu, ama hükümet tarım taban fiyatlarının yükseltileceğini ve çiftçi borçlarının ödenmesinin on ay erteleneceğini açıklayınca seçimlerin eli kulağında olduğu anlaşıldı. Nitekim seçimlerin 27 Ekim'de yapılacağı açıklandı. Büyük muhalefet partileri (Cumhuriyet Halk Partisi, Hürriyet Partisi ve Cumhuriyetçi Millet Partisi) bir süredir işbirliği konusunu tartışmaktaydılar. Bu görüşmeler çok verimli olmamış, sadece 4 Eylül'deki bir ortak ilkeler deklarasyonu ile sonuçlanmıştı. Ancak, muhalefet partileri arasındaki her türlü etkin işbirliği, 11 Eylül'de çıkartılan ve seçimlerde ortak listelerin yapılmasını yasaklayan bir yasayla imkansız hale getirilmişti.

Kendi lehlerine bazı seçim hileleri yapılmasına rağmen bu seçimler Demokratlar için büyük bir gerileme oldu. En büyük parti olarak kalmakla beraber mutlak çoğunluğu kaybettiler. Oyların yüzde 47.3'ü ile yeni mecliste 424 sandalyenin sahibiydiler. CHP ise yaklaşık altı puanla oy yüzdesini 40.6'ya çıkarmıştı. Ama bu CHP'nin sandalye sayısını etkili bir biçimde 31'den 178'e çıkarmasını sağladı. Hürriyet Partisi'nin seçim sonucu son derece düş kırıcı oldu, onların gövdesi olmayan bir baştan oluştukları, yani taban örgütü olmayan bir parti oldukları açığa çıktı. Sadece oyların yüzde 3.8'i ile dört sandalye almışlardı. Seçimlerden sonra Aralık 1958'de Hürriyet Partisi CHP ile birleşme kararı aldı. Bunlar oraya çok ihtiyacı duyulan yeni fikirleri aşıladılar ve CHP'nin kendi politikalarını yeniden toplumsal adalet ve demokratik güvenceler doğrultusuna yönelt-

mesinde bu fikirlerin yardımı oldu. Oyların yüzde 7'sini almasına rağmen sadece dört sandalye elde eden aşırı muhafazakâr Cumhuriyetçi Millet Partisi, seçim sonrasında küçük Köylü Partisi ile birleşti, böylece Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) kuruldu.

Laiklik meselesi

Son derece saldırgan bir muhalefet, ağırlaşan bir ekonomik bunalım, kentli ve okumuşların desteğinin azalmasıyla karşı karşıya olan DP, 1957 seçimlerinde kimi zaman, CHP'lileri komünist ve dinsiz diye tanımlayarak ve Demokratların zamanında açılmış cami ve imam hatip okullarının sayısından böbürlenmeyle söz ederek dinî inanç ve duygulara seslenmişti.

Bu da DP'yi dini siyasal maksatlarla kullandığı ve devletin laiklik ilkelerinden saptığı yolundaki suçlamalara maruz bıraktı. CHP bu temayı 1950'lerin başından beri diline dolamıştı ve şimdi de bu tema gitgide daha çok aydın tarafından işlenmekteydi. Demokratların bir dereceye kadar dini siyasal amaçla kullandıkları doğrudur, ama Cumhuriyetin laik niteliğini giderek zayıflatmış oldukları doğru değildir.

Bu tartışmayı anlamak için Kemalist laiklik kavramının ne olduğunu hatırlamamız gerekiyor. Kemalistler, kendilerinden önceki İttihatçılar gibi, pozitivist dünya görüşüne dayanan bir modernleşme stratejisinin uygulayıcısı idiler ve bu strateji içerisinde din, devletin ve toplumun modernleştirilmesinde mesafe almaya bir engel olarak görülmekteydi. Onların laiklik anlayışı, kilise ile devletin ayrılmasından çok, devlet bürokrasisi içinde onun bir parçası haline getirilmesi ve itaat altına alınmasıydı.

1930'lar ve 1940'larda rejimin dine olan tavrı son derece baskıcıydı, ama çok partili siyasetin getirilmesinden sonra

her iki parti Müslümanların oylarının peşinden koşmaya başlamış ve bizzat CHP 1947'deki yedinci parti kongresinden sonra dine hoşgörü gösterir olmuştu. CHP okullara seçimlik din derslerini yeniden koymuş ve vaiz yetiştirme kursları açmıştı. Ankara Üniversitesi'nde bir İlahiyat Fakültesi kurulmuş ve 1949'da türbelerin yeniden açılmasına izin verilmişti. CHP bir yandan da, ceza yasasına, devletin laik niteliğine saldıran propagandayı kesinlikle yasaklayan 163. maddeyi koymak suretiyle dinî tepkiye karşı önlem almaya çalışmıştı.

1950'den önceki yıllarda, Demokrat liderler, devletin laik temelinde hiçbir esaslı değişikliğe izin vermeyeceklerini vurgulamaya çok itina gösteriyorlardı. Bu tutumları DP'yi sert şekilde eleştirmeye başlayan *Sebilürreşat* dergisi gibilerince temsil edilen İslâmcı akımlar tarafından hakarete uğramalarına ve daha köktenci birtakım muhalefet partilerinin kurulmasına yol açmıştı. Bu partilerin içinde en önemli olanı Millet Partisi'ydi.

İktidara geldikten sonra Demokratlar, CHP'nin dinî duyguların ifadesi üzerindeki kısıtlamaları gevşetme ve Müslüman halkın duygularına ödün verme siyasetini sürdürdüler, ama bir yandan da laiklik aleyhtarı eğilimlerle mücadele ettiler. Arapça ezan yeniden yasallaştırıldı (ve bir anda ülkedeki bütün camilerde benimsendi), din eğitimi genişletildi ve şimdi ebeveynler, din eğitimini istemek yerine istememeyi bildirmek zorunda kaldılar (toplumsal baskı şüphesiz istememeyi son derece zorlaştırmaktaydı). İmam hatip okulları çoğaldı. Cami inşasında (hükümetin siyaseti sayesinde olduğu kadar kırsal kesimde artan servet sayesinde de) belirgin bir artış vardı ve dini yayınların satışına yeniden izin verilmişti. Yine de 1950'lerde DP'nin laik devlet anlayışında CHP'ninkinden önemli bir farklılık yoktu. DP'nin seçim zaferinden sonra Ticani eylemciler Atatürk

büstlerini parçalamaya başladıklarında, bunların lideri olan Kemal Pilavoğlu tutuklanmış, hapse gönderilmiş ve sonra da kendi evinde göz hapsinde tutulmuştu. Atatürk'ün hatırasına hakaret edenlere karşı 1951'de bir yasa çıkarılmıştı.

Demokratlar din kurumunun (Diyanet İşleri Başkanlığı yoluyla) bürokrasiyle bütünleşmesine son vermediler. Her imam-hatip bir devlet memuru olarak kalmaya devam etti. Bununla beraber, tarikatler gibi özerk dinsel örgütlerin varlığını kabul ettiler ve hatta 1954 ve 1957 seçimlerinde Nurcuların desteğini kabul etmekle bu tür örgütleri meşrulaştırmış oldular. Demokrat liderler İslâma yönelik tavırlarıyla dinin zorunlu olarak kalkınmayla uyuşmaz olmadığını zımnen kabul etmişlerdi. Bu kabulleniş, Atatürkçü dogmaları özümsemiş olan ve yönetici zümre içindeki konumlarını Batı'ya yönelik pozitivist bakış açısının temsilcileri olmalarına borçlu olan (memurlar, öğretmenler, akademisyenler ve subayların dahil olduğu) eğitimli seçkinlerin çoğunluğuna göre, kendi kültürel hegemonyalarını ve siyasal arenadaki ve devlet aygıtındaki tekellerini tehdit ediyordu. Bu da onların, İslâmî kanaatlerin siyasal olmayanlarının bile dışa yansıtılmasına gösterdikleri tepkilerinin, niçin neredeyse isterikçe tepkiler olduğunu açıklamaktadır. Kendini Atatürk'ün mirasının bekçisi addeden ordu içerisinde, DP'nin Kemalist geleneklere ihanet ettiği kanısı çok güçlüydü. Bu, göreceğimiz gibi, hükümetin felaketi olacaktı.

DP döneminde laiklik politikalarının gevşetilmiş olması, muazzam kentleşme olgusu yüzünden kırsal kesim kültürünün daha da hissedilir hale gelmiş olduğu kentlerin günlük yaşamı içinde, İslâmı çok daha belirgin hale getirmişti. Türk aydınları o zaman -ve sonraları- bunu İslamın dirilişi olarak algıladılar, ama her ne kadar faaliyet gösteren köktendinci topluluklar varsa da, İslâmın dirilişi denilen şey aslında yalnızca, halk kitlesinin yaşamaya devam eden gele-

neksel kültürüydü; eskinin bağımlı sınıfı kendini ifade etme hakkını yeniden ısrarla savunuyordu.

Dış ilişkiler: Atlantik Türkiye

Savaş sonrası dönem, bilhassa on yıllık DP dönemi, Türkiye'nin sadece ekonomi alanında değil dış siyaset ve savunma alanlarında da yoğun şekilde dünya kapitalist sistemiyle birleşip onun bir parçası haline geldiği bir dönem oldu. Bu yıllarda Türkiye, ABD ve müttefiklerinin kendi ülkelerinde demokrasinin sürekli mevcudiyetini ve serbest girişimi korumak için kurdukları siyasal ve askerî yapıların -bir çevre ülkesi olsa bile- sağlam bir parçası haline gelmişti. Bu, Kemalizmin dış ilişkilerdeki ihtiyatlı tarafsızlık siyasetinden önemli bir kopuştu.

Türkiye'nin savaş ertesi dönemdeki dış ilişkilerine hakim olan kuşkusuz Soğuk Savaştı. Truman doktrininin kısmen Türkiye'yi de düşünerek nasıl biçimlendirildiğini görmüştük. Demokratlar 1950'de iktidara geldiklerinde Türkiye çoktan Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü ile Avrupa Konseyi'nin üyesi bulunuyordu. NATO'nun 1948'de kurulmasından sonra, CHP hükümeti bu örgüte katılma olanakları hususunda başlıca NATO ülkelerinin nabzını yoklamaya başlamıştı. Ağustos 1950'de yeni hükümet üyelik için resmen başvuruda bulundu. Menderes bazı NATO ülkelerinin, özellikle de İskandinav ülkelerinin, hem Atlantik ülkesi olmadıkları hem de demokratik olmadıkları savıyla Yunanistan ve Türkiye'nin üyeliklerine karşı çıktıklarını biliyordu, buna rağmen Menderes elinde bir koz bulunduğunu düşünüyordu: Birleşmiş Milletler kuzeyden gelen işgale karşılık vermek için Kore'ye uluslararası bir güç gönderdiğinde, Türkiye hemen asker sunan birkaç ülkeden biri idi. 5000 kişilik tugaydan oluşan ilk birlik Ekim ayında gönderilmiş

ve savaş boyunca Kore'de 25.000 kadar Türk askeri çarpışmış, yüzde 10'un üzerinde kayıp verilmişti. Bu Türkiye'ye NATO hükümetleri içinde çok fazla itibar kazandırmıştı, ama buna rağmen, Türkiye'nin NATO'ya girişini engelleyen Danimarka ve Norveç'in sonunda itirazlarından vazgeçmeye ikna edilmeleri bir yıl sürmüştü. Türkiye 18 Şubat 1952'de NATO'nun tam üyesi oldu.

NATO'ya giriş, Türkiye'de hem Demokratlar hem muhalefet tarafından çok büyük bir başarı diye kutlandı. Bu NATO coşkusunun hem akılcı hem de duygusal nedenleri vardı. Akılcı açıdan NATO, Sovyet saldırmacılığına karşı bir güvence olarak görülüyor, Batı'dan Türkiye'nin modernleşmesini mümkün kılacak yardımı ve borç para akışını sağlama bağladığı düşünülüyordu. Duygusal açıdan ise, Türkiye'nin nihayet Batılı uluslar tarafından eşit koşullarda kabul gördüğünün bir işareti olarak anlaşılmıştı. Bu kanının oldukça yaygın olduğu anlaşılıyor. 1970'lerde bile Türk lokantalarında "NATO şarabı" satın alınabiliyordu.

Bölgesel ittifaklar

Türkiye'nin Soğuk Savaş sırasındaki Batı bloku üyeliği, Türkiye'nin Balkanlar ve Ortadoğu'daki konumunu büyük ölçüde belirledi. ABD Dışişleri Bakanı Dulles'ın Sovyet blokunu NATO modeline göre bölgesel ittifaklarla kuşatma girişimlerinde Türkiye kilit bir unsurdu.

Ortadoğu'da bölgesel bir ittifak kurma yönündeki ilk Amerikan girişimi 1951-1952'de Türkiye ile Mısır'ı bir araya getirmek idi, ancak her iki ülkenin bu seçenek için çok az hevesi vardı. Türkiye'nin İsrail-Filistin çatışmasındaki tavrı yüzünden Türkiye ile Arap ülkeleri arasındaki ilişkiler gergindi. Türkiye ilk başta Arap ülkelerini desteklemişti, çünkü Ankara'daki yöneticiler Yahudi devletinin Sovyet ta-

raftarı olacağını umuyorlardı. Amerika-İsrail ilişkilerinin 1949'dan itibaren sıcaklaşmasıyla birlikte Türkiye de konumunu değiştirdi. 1949'da Fransa ve Amerika Birleşik Devletleriyle birlikte "Filistin Uzlaştırma Kurulu"nda yer aldı ve İsrail'i diplomatik olarak tanıdı.

Türk-Mısır ittifakının suya düşmesinden sonra, bölgesel bir blok kurulması için bir ikinci girişim, Ağustos 1954'te imzalanan Pakistan'la işbirliği antlaşmasıydı. Bunu Şubat 1955'te, Türkiye'nin Arap dünyasındaki tek dostu olan, Nuri Sait yönetimindeki Irak Krallığıyla yapılan işbirliği ve karşılıklı yardım antlaşması izledi. ABD'nin gözlemci statüsünde olduğu bu "Bağdat Paktı"na İngiltere, İran ve Pakistan da katıldı.

1955 sonrası yıllar, Mısır Başkanı Cemal Abdül Nasır'ın yönlendirdiği ya da en azından teşvik ettiği, Ortadoğu'da esen bir Arap milliyetçiliği fırtınasına sahne oldu. Assuan barajının yapımı için para bulmasına ABD engel çıkartınca, Nasır Süveyş Kanalı'nı 1956'da ulusallaştırdı. Bu durum, İsrail, Fransa ve İngiltere'nin saldırısına yol açtı. Bu üç ülke askerî zafer kazanmalarına rağmen, onların bu eylemini Batılıların bölgedeki çıkarlarını tehlikeye sokabilecek sorumsuz ve modası geçmiş bir sömürgecilik eylemi olarak gören ABD tarafından geri çekilmeye zorlandılar. Sonuç, askerî yenilgiye uğramış olmasına rağmen Nasır'ın bu çatışmadan Arap dünyasının gözünde çok büyük bir itibar kazanarak çıkması ve simgelediği Arap sosyalist milliyetçiliğinin Ortadoğu Arapları arasında popülerleşmesi oldu. Türkiye Mısır'ı Süveyş bunalımında sözle destekledi; buna rağmen Türkiye ve Bağdat Paktı, Arap milliyetçileri tarafından Batı emperyalizminin kuklaları olarak görülmekteydi. 1957'de Türkiye ile Suriye arasındaki gerginlik o denli arttı ki Türk ordusu bir süre sınırı geçme tehdidinde bulundu ve Mısır birlikleri Suriye'nin yardımına geldiler. Aynı yıl, İngiliz askerleri Na-

sırcı bir ayaklanmayı bastırmak ve Kral Hüseyin'i tahtta tutmak için Ürdün'e müdahalede bulunmak zorunda kaldı. 1958'de Suriye ve Mısır, Suriye yöneticilerinin isteği üzerine, kısa ömürlü Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurmak için güçlerini birleştirdiler. Lübnan'da muhafazakâr Hıristiyanlarla Nasırcılar arasında bir sivil savaş patlak verdi ve Lübnan'ın Hıristiyan cumhurbaşkanı Chamoun'un isteği üzerine, Amerikan denizcileri Türkiye'deki üslerden yararlanarak Lübnan'a çıktılar. Türk hükümeti açısından 1958 yılının en kötü haberi, kralın ve başbakan Nuri Sait'in ölümüyle sonuçlanan Bağdat'taki milliyetçi hükümet darbesi idi. Menderes Irak'a askeri müdahalede bulunma kararı aldı ve Türk askerleri sınıra nakledildi. Türk işgali, ancak güçlü Amerikan baskısı ve daha çok para verme vaatleriyle önlendi.

Irak'taki yeni yönetim üyelikten çekildikten sonra, 1960 yılında, Bağdat Paktı -ya da ondan ne kalmışsa- Merkezî Antlaşma Örgütü'ne (CENTO) dönüştürüldü. ABD bu örgütün tam üyesiydi. Ancak CENTO da kendisinden önceki örgütler gibi çok az şey başarabildi. NATO ülkelerinin aksine, CENTO üyeleri askerî sırların ve şifrelerin değiş tokuşunda ve güçlerini etkin şekilde uluslar üstü bir yapıda birleştirmede elzem olan karşılıklı güvenden yoksundular ve bu güven olmayınca da bu örgütün askerî etkinliği asgari düzeyde kalmaya mahkumdu.

Türkiye'nin Balkanlar'daki esas sorunu, komşusu Bulgaristan'daki Sovyet kukla yönetimiyleydi. Bulgaristan, Türk askerinin Kore'ye gönderilmesine karşılık olarak, Türkçe konuşan 250.000 kadar Müslüman yurttaşını ansızın ülkeden dışarı attı. Bu göç karşısında tamamiyle hazırlıksız olan Türkiye sınırı kapadı. Sonunda bu anlaşmazlık 1953'te sınırın yeniden açılmasıyla halledildi. Ancak bu kez Müslüman Bulgarların ülkeyi toptan terketmeleri yasaklanmıştı. Garip tir ki, Bulgarlar yaklaşık kırk yıl sonra bu ilk bunalımın

hemen hemen aynısı olan bir ikinci bunalım daha çıkartacaklardı.

ABD Balkanlar'da da, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında bölgesel bir ittifakın kurulmasını teşvik etti. Şubat 1953'te akdedilen Balkan Paktı, Bağdat Paktı kadar etkisizdi. Ama bu pakt, Amerikalıların Yugoslavya'daki komünist, ama Sovyet aleyhtarı olan yönetime dolaylı olarak yanaşmalarına olanak verdi.

Savaş sonrası yıllarda (ve 1930'ların başlarından beri) ilişkilerin iyi ve istikrarlı olduğu tek ülkenin eski düşman Yunanistan olması, 1913-1923 yıllarının kanlı olayları göz önüne alındığında belki de şaşırtıcı gelir. Her iki ülkenin NATO'ya katılmasıyla ilişkiler iyi olmaya devam etmişti ta ki Kıbrıs'ta 1954'te patlak veren bunalım büyüyüp ilişkileri temelinden sarsana kadar.

Eski Osmanlı adası Kıbrıs'ta, Yunanca konuşan yüzde 80 civarındaki bir Ortodoks çoğunlukla Türkçe konuşan yüzde 20 civarındaki bir Müslüman azınlık, 1878'den beri İngiliz yönetimi altında birlikte yaşamaktaydı. EOKA hareketine bağlı Rum milliyetçilerince sürdürülen tahrikler tırmanarak 1954'te ayaklanmalara ve İngilizlere karşı terörist saldırılara dönüşmüştü. Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesi amacını taşıyan bu eylemler, Yunan basını ve hükümeti tarafından destek görüyordu. Birleşme düşüncesi ("enosis"), İngiliz İşçi Partisi çevrelerinde de artan şekilde destek bulmaktaydı.

Bu ise Türk hükümetinin, yalnızca Kıbrıslı Türklerle olan dayanışmadan dolayı değil, stratejik nedenlerden dolayı da asla kabul edemeyeceği bir şeydi, çünkü bu birleşme Türk-Yunan sınırını fiilen iki misline çıkaracaktı. Ağustos 1955'te Yunanistan, İngiltere ve Türkiye adanın geleceği üzerine görüşmek için bir araya geldiler, ancak bu toplantıdan hiçbir kesin sonuç çıkmadı. Türkiye adadaki mevcut

durumun sürmesinden yanaydı. Sonraki bir iki yıl içinde tartışmalar adanın taksimi düşüncesi etrafında odaklaştı. Türkiye bu düşünceyi, en iyisi değilse de en iyiye yakın bir çözüm olarak destekliyordu. Ne var ki o sırada Başpiskopos Makarios'un liderlik ettiği Kıbrıslı Rumlar bu fikri kabul etmiyordu. (Rum milliyetçisi ve kurnaz bir politikacı olan Makarios, daha önce İngiliz yetkililerince hapsedilmiş, sürgüne gönderilmiş ama 1957'de serbest bırakılmıştı.)

Önce 1958'de Zürih'te, sonra da 1959'da Londra'da yapılan müzakerelerin sonunda bir anlaşmaya varıldı. Buna göre Kıbrıs bağımsız bir cumhuriyet olacaktı. Bu cumhuriyetin bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve anayasal düzeni Yunanistan, İngiltere ve Türkiye tarafından garanti ediliyordu. Bu anlaşma şartlarına göre üç ülke güvenceleri müştereken destekleyip sürdürecekler, birlikte hareket edemedikleri takdirde, garantör ülkelerden her biri tek taraflı olarak eyleme geçebilecekti. Bu koşulların yer almış olduğu 3. madde, sonraki yıllarda Türk müdahalesinin yasal zeminini oluşturdu. 16 Ağustos 1960'ta Kıbrıs bağımsız bir cumhuriyet haline geldi ve ilk cumhurbaşkanı da Başpiskopos Makarios oldu.

Kıbrıs sorunu bugüne kadar, Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkileri bozan, halledilmesi son derece zor bir sorun olmuştur, bu nedenle sonraki bölümlerde bu konuya dönmek zorunda kalacağız. Kıbrıs meselesi aynı zamanda da, genellikle pragmatizmin hakim olduğu Türk dış siyasetinin, hissî bir konu olan "dış Türkler", yani Türkiye dışında yaşayan Türk toplulukları meselesinden hâlâ etkilenebildiğine bir örnek oluşturmaktadır. Bu Türk toplulukları, ister Bulgaristan, Yunanistan ve Irak'taki (ve savaş öncesinin İskenderun Sancağı'ndaki) Osmanlı İmparatorluğu kalıntıları olsun, ister Orta Asya'daki Türki imparatorlukların kalıntıları olsun, çoğunlukla -en azından kültürel ve dinsel- baskı altında yaşamak zorunda kalmışlardır. Türk siyasetin-

de çoğunluğu oluşturan CHP'liler ve DP'liler (ya da onların halefleri), irredentizm'e kesin olarak daima karşı çıkmış olsalar bile, "dış Türkler"in kaderi siyasetçiler üzerinde baskı yapabilen, ve kimi zaman da yapan kamuoyunun hassas olduğu bir meseledir.

DP ve ordu

1958 yılında, hükümet ile Silahlı Kuvvetler arasında bir şeyler olabileceğinin ilk işaretleri görüldü. Aralık 1957'de dokuz subay hükümete karşı bir gizli tertip hazırlamaktan dolayı tutuklandı. Tutuklamalar 16 Ocak 1958'de halka açıklandı.

Demokratlar, ordunun önde gelen subaylarının eski yönetimle ve bilhassa İsmet Paşa ile olan yakın ilişkilerinden dolayı orduya karşı hep güvensizlik duymuşlardı. Ama ordunun yönetim kademesinde 1950'de yapılan temizlik hareketinden sonra daha rahatlamışlardı. Gerçekten de, Silahlı Kuvvetlerin üst kademesinin on yılın uzunca bir süresi boyunca seçimle gelmiş hükümete sadık kaldığı anlaşılıyor. Ancak bu durum artık 1950'lerin sonlarında bütün subayların sadık kalacağını garantilemiyordu. Bunun sebebi, NATO üyeliği ile ABD'nin Silahlı Kuvvetlere yaptığı para yardımının ve verdiği bilgi hizmetlerinin neden olduğu temel değişikliklerde yatmaktaydı.

1940'ların sonlarında Türk ordusu, Birinci Dünya Savaşı öncesinden kalma Prusya doktrinlerine göre yönetilen ve örgütlenen, büyük çapta insan gücüne (700.000 kişi) dayanan bir orduydu. Acemi erler, astsubaylar ve subaylar arasında derin uçurumlar mevcuttu. Ordunun teknik donatım düzeyi son derece düşük olduğu için, özel vasıflara sahip çok sayıda kişiye gerek yoktu. 1950'lerde ise bütün her şey değişime uğradı. İki milyar doların üstünde askerî yardım

parası, Türk ordusunun modernleştirilmesine ve savaş ve taşıma gereçleriyle donatılmasına harcandı ve Amerikan ekipleri personelin eğitiminde yardımcı oldu. Ordudaki en önemli mevkilere, mühendislik veya haberleşmede uzman olan genç subaylar geçti. Bu genç subaylar eğitimlerinin bir kısmını, NATO karşılıklı eğitim programları yoluyla yurt dışında görmüş ve böylece Türk ordusunun ve Türk toplumunun aslında Batılı müttefiklerin ne kadar gerisinde olduğunu görme fırsatı edinmişlerdi. Bugün, 1955'lerden itibaren hükümete karşı gizlice kurulan tertiplerin bu çevrelerde hazırlanmış olduğunu biliyoruz.

1957'de tutuklanmış olan dokuz subay hakkındaki suçlamalar askerî bir mahkeme tarafından soruşturuldu, ancak mahkeme soruşturmayı fazla derinleştirmedi. Ordu kirli çamaşırlarını ortalığa dökmeye istekli değildi. Subaylar temize çıkarıldı, sadece muhbir subay mahkum edildi. Yine de hükümet kaygı içindeydi ve neler olabileceğinin bir başka uyarısı da dost ülke Irak'ta askerlerin Temmuz 1958'de iktidara el koymalarıydı.

Menderes'in son yılları

Bu arada, 1957 seçim sonuçlarıyla maneviyatı düzelen muhalefet, hükümetin her yaptığına karşı çıkma ve eleştirme kampanyasını sürdürmekteydi. DP ise artık buna katlanmak niyetinde olmadığının işaretlerini vermekteydi. DP üstü kapalı biçimde baskıcı tedbirlerden sözetti ve Ekim ayında Menderes, büyük bir tantanayla Vatan Cephesini, DP'nin tabanını genişletme ve halk kitlesini seferber etme girişimini başlattı. Bu kampanyanın ana unsuru, cepheye katılan insanların sonu gelmez listelerinin her gün devlet denetimindeki radyodan okunmasıydı. Listeye geçirilenler arasında bebekler, ölmüş kimseler ve hatta uyduruk isimler bulu-

nuyordu ve bir buçuk yıl süren bu kampanya birçok kimseyi o kadar tiksindirmişti ki birçok kentte *Radyoyu Dinlemeyenler Cemiyetleri* kuruldu.

1958 sonları ile 1959 başlarında iki etken Menderes'in nüfuzunu, kentlerde değilse bile, kırsal kesimde güçlendirmişti. Birincisi, IMF istikrar programının kabulü ile 359 milyon dolarlık yardımın sağlanmış olmasıydı. İstikrar programına bağlı olarak yükselen fiyatlar kentleri kötü şekilde etkilemişken, bu para yardımı oldukça iyi giden hasatla birlikte, çiftçinin durumunu iyileştirmişti. Ardından 17 Şubat 1959'da, Menderes, çoğu yolcunun öldüğü, Londra Gatwick havaalanındaki uçak kazasından sağ kurtuldu. Türk radyosu ve parti tarafından iyice kullanılan onun bu mucizevi kurtuluşu, birçok dindar Türk'ü, Menderes'in Allah tarafından halkı yönetmek için seçilmiş insanüstü bir şahsiyet olduğuna inandırmıştı.

Partiler arasındaki gerilim üst düzeydeydi. İnönü, DP'nin kalesi olan Ege'deki gezisi sırasında saldırıya uğradı ve 1960'ın Nisan başlarında Kayseri'de toplantı yapmasını önlemek için asker kullanıldı. İnönü geri dönmeyi kabul etmeyince, askerler geri çekildi. 18 Nisan'da, meclisteki Demokratlar muhalefetin faaliyetlerini soruşturmak için geniş yetkileri olan bir komisyon kurmaya karar verdiler. Tamamen sertlik yanlısı DP üyelerinden oluşan bu komisyon, vardığı sonuçları üç ay içerisinde rapor edecek ve bu süre zarfında meclis dışındaki bütün siyasal faaliyetler yasaklanacaktı. Meclis tartışmalarının gazetelerde yayınlanması da yasaklanmıştı.

Tahkikat Komisyonunun kurulması İstanbul ve Ankara üniversitelerindeki hukuk profesörleri tarafından anayasaya aykırı olmakla suçlandı. Profesörlere karşı (siyasetle uğraştıkları için) disiplin cezaları verilince, öğrenci gösterileri ve ayaklanmaları oldu. Hükümet öğrenci ayaklanmalarını bas-

tırmak için asker kullanmaya karar verdi ve üniversiteler kapatıldı, (Bu gibi gergin ortamlarda genellikle aşırı abartılmış rakamlara inanılırsa da). Bir öğrenci öldürüldü. Gösterilerin bastırılmasında askerlerin kullanılması, Harp Okulu öğrencilerini Ankara'da 21 Mayıs'ta büyük bir sessiz yürüyüş yapmalarına yol açtı. Sansür kısıtlamaları nedeniyle bu ayaklanmaları yayınlayamayan basın, bunun yerine, o günlerde Kore'de Başkan Syng Man Rhee'yi devirmiş olan öğrenci gösterilerine çok büyük yer vermekteydi.

O sıralarda Başbakan Menderes, Hindistan Başbakanı Nehru'nun 20-24 Mayıs tarihleri arasındaki resmî ziyareti için Ankara'ya dönmeden önce, Ege vilayetlerinde büyük taraftar kalabalıklarına nutuklar vererek kendisine olan desteği, belki de yalnızca sinirlerini, güçlendirmeye çalışıyordu. 25 Mayıs'ta Menderes aniden, meclis Tahkikat Komisyonu'nun çalışmalarını tasarlanmış olan üç ay yerine bir ayda tamamlamış olduğunu ve vardığı sonuçları yakında rapor edeceğini açıkladı. Bu komisyonun CHP ile ordu arasındaki olası ilişkileri soruşturmakta olduğu bilinmekteydi ve Menderes'in açıklaması, ordu içerisindeki gizli tertipçileri harekete sevketmiş olabilir. Böyle ya da değil, 27 Mayıs 1960 sabahı erken saatlerde ordu birlikleri Ankara ve İstanbul'daki bütün hükümet binalarına el koydu, Menderes ve Cumhurbaşkanı Celâl Bayar dahil DP'li bütün bakan ve milletvekilleri tutuklandılar.

14.
İkinci Türkiye Cumhuriyeti, 1960-80

27 Mayıs 1960 askerî müdahalesi

Türk halkı, 27 Mayıs 1960 sabahı saat üçte askerî bir darbe olduğunu radyodan Albay Alparslan Türkeş tarafından okunan bildiri yayımlandığında öğrendi. Bildiri, Türk Silahlı Kuvvetlerinin "kardeş kavgasına meydan vermemek" ve "demokrasiyi içine düştüğü buhrandan" kurtarmak maksadıyla ülke yönetimine el koyduğunu duyuruyordu. Bildiri darbenin yansızlığını önemle vurgulamaktaydı.

Askerlerin yönetime el koymaları Ankara ve İstanbul'da halk, bilhassa her iki kentteki büyük öğrenci kitlesi ve genelde aydınlar arasında, büyük bir sevinçle karşılandı. Ülkenin geri kalanı ise bu türden bir tepki göstermedi. Kırsal kesim hayra alâmet sayılmayacak şekilde sessiz kaldı. Önceki aylarda yaşanan karışıklıklar hemen tamamiyle Ankara ve İstanbul'la sınırlı idi. Başka yerlerde halkın Menderes'e olan sevgisinde ani bir düşüş olduğunu doğrulayacak bir gösterge de yoktu.

Bu darbenin, kırklı yaşlardaki bazı köktenci albay, binba-

şı ve yüzbaşıdan oluşan gizli tertipçiler tarafından yıllardır süren planlamanın ürünü olduğu bilinmektedir. Bunların yönetime el koymada başarılı olmaları için iki şey son derece önem taşıyordu. Biri, kendi üyelerini, iktidara el koymak için gerekli olan (başkent garnizonu gibi) tayin edici yerlere atamaktı. Diğeri ise, Silahlı Kuvvetlerin geri kalanının desteğini kazanmak için, eylemlerinin başında olacak kıdemli bir subay bulmaktı. Sonunda her iki hususta da başarılı olmuşlardı. Mayıs 1960'a gelindiğinde darbe yapabilecek durumdaydılar ve bir iki başarısız girişimden sonra gereksindikleri göstermelik kıdemli subayı da buldular. Bu kişi, Milli Savunma Bakanı'na siyasal durumu yorumladığı bir mektup yazdıktan sonra 3 Mayıs'ta mecburi izne çıkarılan, Kara Kuvvetleri eski Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel'di. Yumuşak ve babacan bir şahsiyet olan Gürsel, bütün Silahlı Kuvvetlerde iyi tanınıyor ve çok seviliyordu. Gürsel darbeye başkanlık etmeyi kabul etmiş ama darbenin düzenlenişine ilişkin ayrıntılara karışmamıştı. Darbe başarıya ulaştığında İzmir'deki evinden askerî uçakla Ankara'ya getirildi.

Ordu iktidarın bundan böyle Orgeneral Gürsel başkanlığındaki Milli Birlik Komitesi'nin elinde olduğunu duyurdu, fakat komitenin tam işlevi de üyeleri de bir süre belirsiz kaldı. Darbenin ertesi günü Cemal Gürsel'in Devlet Başkanı, Başbakan ve Milli Savunma Bakanı olduğu açıklandı. Kuramsal olarak kendisine Atatürk'ün sahip olduğundan daha sınırsız olan yetkiler verilmişti.

Darbeden devrime: Profesörlerin rolü

Ordu başından beri, basit bir hükümet değişikliğiyle yetinmemek gerektiğine inanıyordu. Darbenin yapıldığı gün, İstanbul Üniversitesi'nden rektör Sıddık Sami Onar başkanlığında beş hukuk profesörü Ankara'ya getirtildi ve kendile-

rine yeni bir anayasa hazırlama görevi verildi. Bu profesörler ertesi gün, modern bir fetvaya benzetilen, bir bildiri yayınladılar. Bu bildiride profesörler, DP hükümetinin (özellikle de Tahkikat Komisyonlarını kurduğu için) anayasaya aykırı davranmış olduğu ve bu yüzden meşruluğunu yitirdiği gerekçesiyle askerî müdahaleyi haklı gösteriyorlardı. Bu yorum, MBK tarafından kabul görünce, ordu Demokrat Parti'yi doğrudan karşısına almış oldu ve ordunun partiler üstü olma iddiası son buldu. 31 Ağustos'ta DP'nin çalışmaları durduruldu ve 29 Eylül'de parti kapatıldı.

Profesörler ekibiyle desteklenen MBK, 12 Haziran'da, hem darbeye hem MBK'nin varlığına yasal bir dayanak sağlayan geçici bir anayasa yayınladı. Ordu tarafından darbe sonrası kurulan teknokratlar kabinesi yalnızca bir yürütme organıydı. Bütün önemli siyasal kararlar MBK tarafından alınıyordu.

MBK içerisindeki hizipler

MBK o sırada 38 subaydan oluşuyordu (biri Eylül'de öldü ve yerine bir başkası alınmadı). Görünüşte Cemal Gürsel cuntanın lideriydi. Ama gerçekte, devlet başkanının yardımcısı olan Başbakanlık Müsteşarı Albay Alparslan Türkeş, MBK'nin önceleri en nüfuzlu üyesiydi. Kıbrıslı bir Türk olan Türkeş, çoğu meslektaşından çok daha fazla bilgili ve İngilizceye mükemmel hakim karizmatik bir şahsiyetti. Halk tarafından pek yaygın şekilde tanınmıyordu, ama 15 yıl önce İkinci Dünya Savaşı sonunda biraz kötü ün kazanmıştı; o tarihte, Pantürkizme, muhtemelen Nazilere, duyduğu yakınlıktan dolayı suçlanmış, sonradan aklanmıştı. MBK içerisinde, siyasal sistemde köklü bir reform isteyen ve siyasal partilere hiçbir itimadı olmayan en köktenci kanadın temsilcisiydi.

260 generalden 235'ini ve 5000 kadar albay ve binbaşıyı emekliye sevkeden 3 Ağustos kararını MBK'den zorla çıkartanlar hiç kuşkusuz Türkeş'in grubuydu. Gerçi Türk Silahlı Kuvvetleri'nin üst kademelerinde aşırı bir yığılma olduğu herkesçe bilinen bir şeydi, ama emekliliğe sevklerinin esas nedeni, o kişilerin siyasal güvenilirliliğinden kuşkulanılması idi.

Ordudan sonra sıra üniversitelere geldi. Türkeş, meslektaşlarının nazarında kendi nüfuzu aşırı artınca başbakanlık müsteşarlığı görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı, böyle olduğu halde köktenci grup yine de Ekim ayında 147 üniversite öğretim üyesini üniversiteden attıracak bir kararı zorla ve hızla geçirtecek kadar güçlüydü. Ancak seçimlerde kullanılan ölçütlerin net olmaması güçlü bir tepkiye yol açtı, bütün rektörler istifa ettiler. Bu akademik protestonun şiddeti askerî liderleri şaşırttı ve bu kararı geri almak için hemen görüşmelere başlandı. Sonunda öğretim üyelerine kürsüleri iade edildi, ama bu ancak Mart 1962'de gerçekleşebildi. *Emekli İnkılâp Subayları* (EMİNSU) derneğinde toplanan emekliye sevkedilmiş subayların, kendileri için de aynı şeyi elde etmek niyetiyle yaptıkları girişimler sonuçsuz kaldı.

Bu tasfiyelere karşı muhalefete rağmen, MBK içerisindeki köktenciler, daha da iddialı bir planı Ekim ayında uygulamaya giriştiler. Açıkça Türkeş tarafından telkin edilmiş olan bu plan, *Türkiye Ülkü ve Kültür Birliği* planıydı; bu birlik, Milli Eğitim Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, basın ve radyonun yönetimine el koyacak ve böylelikle ülkenin tüm kültürel yaşamında totaliter bir nüfuz tesis edecekti. Hem sivil siyasetçilerin nazarında hem de Orgeneral Gürsel dahil olmak üzere daha ılımlı MBK üyelerinin nazarında bu kadarı çok fazlaydı. 13 Kasım 1962'de Gürsel beklenmedik şekilde, MBK'nin dağıtıldığını ve aralarında Türkeş'in de bulunduğu en bilinen

köktencilerin 14'ünü dışta bırakan yeni bir MBK'nın kurulduğunu duyurdu. Geçici anayasa, MBK üyelerinin ağır suç haricinde görevden azledilemeyeceğini öngördüğü için 14'ler MBK'den bu karmaşık yöntemle atılmışlardı. 14'ler yurtdışındaki Türk büyükelçiliklerine ataşe olarak atanarak ülkeden uzaklaştırıldılar.

MBK ve ordu

Başlangıçta MBK darbeciler ve aralarında, Gürsel gibi ordunun saygısını kazanmış bazı kıdemli subaylardan oluşuyordu. Başarılı olmasına ve bütün Silahlı Kuvvetlerin darbeyi desteklemesine rağmen MBK, Silahlı Kuvvetleri temsil etmiyordu. 1960-1961 yıllarında üst rütbeli subaylar, MBK'nin yalnızca orduyu ilgilendirebilecek konulara müdahalesinden ve ordu hiyerarşisini bozmasından artan şekilde kaygılanmaktaydılar. Ordu üst kademesi, alt rütbedeki subayların gelecekte kendi başlarına yapabilecekleri bağımsız herhangi bir eylemi önlemek amacıyla *Silahlı Kuvvetler Birliği*'ni kurdu. Silahlı Kuvvetler Birliği 1961-1962 yıllarında, sivil siyasetçilere 27 Mayıs öncesinin siyasetine dönmemelerini ikaz eden muhtıralarla siyasete birçok kez müdahalede bulundu. Bunu, inisiyatifi elde tutmak ve sivil siyasete dönülmesine karşı çıkan köktenci subayların kendi başına eyleme geçmelerine engel olmak amacıyla yapıyorlardı.

Başına buyruk bir eyleme karşı duyulan korkunun hiç de boşuna olmadığını Albay Talât Aydemir'in eylemleri kanıtlayacaktı. Aydemir 1950'lerin ortalarındaki gizli tertibe katılanlardan biriydi ve şimdi Harp Okulu komutanıydı. Aydemir, 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963'te iki kez başarısız darbe girişiminde bulundu. İlkinde affedilmeyi sağladı, ikincisinde idam edildi.

Bütün 1960-1963 yılları boyunca Silahlı Kuvvetler içerisinde hoşnutsuzluk vardı, gizli tertip söylentileri dolaşmakta ve yeni bir askerî müdahale olması beklenmekteydi. 8 Şubat 1963'te Irak'ta ve tam bir ay sonra da Suriye'de ordunun yönetime el koyması, tehlike işaretleri olarak, dahası Türkiye'de sivil siyasete dönüşün arızasız olmaktan çok uzak olduğu biçiminde algılanmaktaydı.

Demokrasiye dönüş

MBK'de Ekim 1960'ta yapılan tasfiye, iktidarın parlamenter demokrasiye dönüşten yana olanların elinde olduğunun açık bir işareti olmuştu. O tarihten sonra İkinci Cumhuriyetin kurumları oldukça hızlı şekilde yerlerini almaya başladı. Yeni bir anayasa hazırlamakla görevlendirilmiş olan profesörler kurulu, başlangıçta çalışmalarını bir ay içerisinde tamamlamayı tasarlamıştı. Ama çalışmalar, bilhassa kurul içerisindeki görüş farklılıklarından dolayı, beklenenden yavaş ilerliyordu. Başkan Onar'ın liderlik ettiği üç kurul üyesi siyasetçilere çok az güven duyduklarından onların elini kolunu bağlayacak ayrıntılı bir metinden yanaydı. Öteki iki üye ise (Tarık Zafer Tunaya ve İsmet Giritli), sistemi geliştirmek için siyasal partilere azami hareket olanağı verecek bir anayasadan yanaydı. Eylül başlarında Onar, Tunaya ve Giritli'yi kuruldan çıkardı. Bu olaydan sonra, 17 Ekim'de MBK'ye bir anayasa taslağı sunuldu.

Fakat bu arada da Ankara Üniversitesi'nden bir grup hukuk profesörü, Profesör Yavuz Abadan'ın önderliğinde kendi anayasa taslaklarını hazırlamış bulunuyorlardı. Bu grubun ısrarıyla, anayasa metnini tamamlama görevi bir kurucu meclise verildi. Kurucu Meclis, bir üst kuruluştan (MBK) ve kalan siyasal partilerin (Cumhuriyet Halk Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi), meslek kesimlerinin

ve vilayetlerin 272 temsilcisinden oluşan bir alt kuruluştan (Temsilciler Meclisi) oluşuyordu. Kurucu Meclis ilk toplantısını 6 Ocak 1961'de yaptı. Bu tarihten sonra çalışmaların çoğu, Prof. Enver Ziya Karal ve Prof. Turhan Feyzioğlu'nun başkanlık ettikleri, Kurucu Meclis'e bağlı 20 kişilik Anayasa Komitesi tarafından yürütüldü.

Buradaki tartışmalar sonucu ortaya çıkan metin, 1924 Anayasası'ndan bariz şekilde farklıydı. Yeni anayasanın yazarlarının esas amacı, Millet Meclisi'ni başka kurumlarla dengelemek suretiyle, DP'nin (ve ondan önce CHP'nin) sahip olduğu türden bir iktidar tekelini engellemekti. Eski yapıda, Millet Meclisi'nde çoğunluğa sahip olan parti neredeyse sınırsız bir hareket özgürlüğüne sahipti. Cumhuriyet Senatosu adında bir ikinci meclis oluşturuldu. Bütün yasalar her iki meclisten geçmek zorundaydı (Senatonun vetosu Millet Meclisinin üçte iki çoğunluğuyla reddedilebiliyordu). Senato üyeleri, cumhurbaşkanı tarafından atanacak kontenjan üyeleri haricinde, seçimle geleceklerdi. Anayasaya aykırı gördüğü yasaları reddedebilen bağımsız bir anayasa mahkemesi getirilmiş, yargı kurumu, üniversiteler ve kitle iletişim örgütlerinin tam özerklikleri güvence altına alınmıştı. Ayrıca, tek bir partinin Millet Meclisi'nde ezici çoğunluk elde etme olanağını azaltmak için nisbi temsil sistemi getirilmişti. Anayasaya temel hak ve özgürlükler konulmuştu.

Önemli olan bi. husus, anayasada belirtilen *Milli Güvenlik Kurulu*'nun kurulması yoluyla orduya ilk kez anayasal bir rol verilmesiydi. Milli Güvenlik Kurulu Aralık 1962'de yasayla kuruldu. Cumhurbaşkanının (onun yokluğunda başbakanın) başkanlık ettiği Milli Güvenlik Kurulu, hükümete iç ve dış güvenlik hakkında tavsiyelerde bulunuyordu. Kuvvet temsilcileri, genelkurmay başkanı ve ilgili bakanlar, memuriyetlerinden dolayı Milli Güvenlik Kuru-

lu'nun resmen üyeleriydiler ve Kurul'un kendi sekreteryası ve birtakım daireleri vardı. Kuruluşunu izleyen yirmi yıl içinde, MGK giderek devlet siyaseti üzerindeki nüfuzunu genişletti ve kimi zaman gerçek iktidar merkezi ve karar oluşturma merkezi olarak kabinenin yerini alarak devletin güçlü bir bekçisi haline geldi.

13 Ocak'ta siyasal faaliyetler üzerindeki yasak kaldırıldı ve 1961 yılı içinde yapılacak seçimler için yeni partilerin kurulmasına olanak verildi. (CHP ve CKMP'ye ilaveten) on bir yeni parti kurulmuştu. Bunların çoğu kısa ömürlü oldu. Ama en önemli yeni parti hiç kuşkusuz, başlıca amacı emekli subayların ve tutuklu Demokratların eski konumlarına tam iadesi olan Adalet Partisi'ydi. Bu parti hem taraftarları hem de rakipleri tarafından DP'nin bir devamı olarak görülüyordu. Bu sebepten MBK ile ilişkileri başından beri son derece dikkatli oldu. Emekliye sevkedilmiş generallerden biri olan Ragıp Gümüşpala, 1964'te ölene dek partinin başkanıydı. Gümüşpala, MBK ve kendi köktenci taraftarları arasındaki gerginliği dindirmede ılımlı tavrıyla başarılı oldu.

Türk halkının siyasal açıdan kendini ifade etmesi için ilk fırsat, 9 Temmuz 1961'de yeni anayasa için yapılan halkoylaması idi. Halkoylamasında 27 Mayıs güçleri beklenmedik ciddi bir darbe yedi. Anayasa yüzde 38.3'e karşı yüzde 61.7 oyla kabul edilmişti ama hükümetin anayasa lehindeki propaganda çabaları göz önüne alındığında, yüzde 38.3 oranının son derece yüksek olduğunun kabul edilmesi gerekiyor (o zaman da yüksek bulunmuştu). Bu, hiçbir örgütlenmesi olmadığı halde Menderes taraftarı seçmenin büyük ölçüde aleyhte oy verdiğini gösteriyordu. DP'nin 1960 öncesinde çok güçlü olduğu 11 vilayette anayasaya çoğunlukla red oyu verilmesi bunu doğruluyordu.

Bu eğilim 15 Ekim 1961'de yapılan parlamento seçimlerinde de doğrulandı. Genel kanı seçimlerin serbest ve dü-

rüst olduğuydu. Partiler üzerindeki tek kısıtlama Eylül'de MBK'nin imzalamayı zorunlu kıldığı bir protokoldü. Partiler bu protokolle, 27 Mayıs darbesini ya da sabık Demokrat Partili siyasetçilerin mahkeme davalarını seçim malzemesi yapmamaya söz vermişlerdi. İnönü'nün Cumhuriyet Halk Partisi, yüzde 34.7 oy (158 sandalye) alan Adalet Partisi'nin biraz üzerinde, oyların yüzde 36.7'sini (173 sandalye) alabildiği için son derece hayal kırıklığına uğramıştı. Karşıt düşüncedeki Demokratların 1955'te kurmuş olduğu Hürriyet Partisi'nin bir devamı sayılabilecek olan Yeni Türkiye Partisi yüzde 13.9, muhafazakâr CKMP ise yüzde 13.4 oy toplamıştı. Demokratların vârisleri olarak kabul edilen bu partiler bir bütün olarak düşünüldüğünde, hâlâ ülkedeki en büyük güçtüler.

Hem sol hem sağ için öncekine nazaran daha geniş bir siyasal faaliyet yelpazesine izin vermiş olması bakımından, yeni anayasa eskisinden çok daha fazla liberaldi. Eski Kemalist kalıbın açıkça dışında kalarak ortaya çıkan ilk parti, Türkiye İşçi Partisi idi. Parti Şubat 1961'de bazı sendikacılar tarafından kurulmuştu ama partinin hemen tüm yaşamı boyunca etkin ve sürükleyici kişisi, yazar, hukukçu ve eski öğretim üyesi Mehmet Ali Aybar olacaktı.

TİP'in önemi siyasal gücünde ya da topladığı oylarda yatmıyordu. Bir genel seçimde oyların yüzde 3'ünden fazlasını alabilmiş değildi ve hiçbir zaman bir koalisyon hükümetine katılmadı. Onun önemi daha çok, seçimlerde yarışan gerçek ideolojik temele sahip ilk parti olmasında yatıyordu. Varlığıyla, öteki partileri ideolojik açıdan kendilerini daha açık seçik tanımlamaya da zorladı. 1960'larda TİP birçok genç entelektüelin desteğini almış ve sonradan çok sayıda gruba bölünecek olan Türk soluna bir çeşit laboratuvar vazifesini görmüştü.

Yeni anayasa altındaki geniş siyasal serbestlik, fikirlerini

sakınmadan söyleyen sağcı ya da İslâmî çizgideki partilerin kuruluşuna hemen yol açmadı. Bu daha sonra olacaktı. Ancak, Menderes ve hükümetinin dini siyasete alet ettikleri için gerek ordunun ve gerekse CHP'nin sert eleştirilerine uğradığını dikkate alan birçok gözlemciyi şaşırtacak şekilde, 1945 öncesi yılların katı laik, hatta İslâm aleyhtarı politikalarına bir dönüş de olmadı. Aksine, cami inşasına, türbelerin onarımına ve okullarda din eğitimine artan bir özen gösterilmek suretiyle İslâmî akımların başarı olanağını yok etmek için gayret sarfedilmekteydi. İkinci cumhuriyetin ilk hükümetleri dinsel yobazlıkla mücadele etmek için, İslâmın, sıradan köylünün uyguladığından çok farklı olan, modern ve akılcı bir yorumunu yaymaya çalıştılar. Yüksek İslâm Enstitülerinin ders programları toplumbilim, ekonomi ve hukuk derslerini içerecek şekilde değiştirildi. Diyanet İşleri Başkanlığı "aydınlatıcı" dinsel vaazlar yayınlamaya başladı ve Kur'ân'ın Türkçe tercümesi yayınlandı. Yeni yönetim aynı zamanda da, tıpkı savaş sonrasında İnönü hükümetinin yapmış olduğu gibi, dinsel duygu ve inançların ifadesine tanınan bu geniş müsamahanın yol açabileceği tehlikelere karşı kendini korumaktaydı: 1925'te Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na ve 1949'da ceza yasasına konulan dini siyasal amaçla kullanma yasağı, şimdi yeni anayasanın bir maddesiydi.

Eski yönetimin yargılanması

Ancak o sıralarda Türkiye kamuoyunu meşgul eden en önemli konu anayasa değil, darbeden sonra tümü de tutuklanan eski DP liderlerinin kaderi konusuydu. Çok sıkı şekilde korunan Marmara Denizi'ndeki adada (Yassıada) yapılan duruşmaları, MBK tarafından atanan ve hakim Salim Başol'un başkanlık ettiği dokuz hakimden oluşan Yüksek

Adalet Divanı yönetmekteydi.

Duruşmaların meşruiyeti ve adilliğine ilişkin düşünceler çeşitlidir. Gerçi mevcut yargılama usulünde yapılan değişiklikler sadece, mahkemenin kararlarının kesinliği ve bir de 65 yaşın üstündeki kişilere ölüm cezasının uygulanamayacağına ilişkin kuralın askıya alınmasından (açıkça Celâl Bayar'ı hedefleyen bir değişiklikti bu) ibaretti. Geri kalan sanıklar için yargılama usulleri Cumhuriyetin mevcut yasalarına göre uygulandı. Gelgelelim, mahkemenin kendisinin yasal dayanağı yoktu ve mahkeme üyeleri siyasal açıdan DP'ye karşı açıkça önyargılıydılar. Her ne kadar hakimler sanıklardan hoşlanmadıklarını saklamak için bir çaba göstermemişlerse de, davalar oldukça dürüst şekilde yönetilmiş gibi gözüküyor.

Hayli garip bir suçlama demeti vardı. Sanıklar aleyhine üç ceza, dokuz yolsuzluk ve yedi anayasayı ihlal davası açılmıştı. Ağır Ceza ve yolsuzluk davalarının -ki bunların bazıları, Menderes'in gayri meşru çocuğunu öldürmesi, ya da Bayar'ın bir hayvanat bahçesini kendisine armağan edilmiş bir köpeği satın almaya zorlaması gibi, tuhaf dava ve suçlamalardı- bu kişilerin adlarını lekelemek için, büyük ölçüde etkisiz kalan .bir çabayla açıldığı besbelliydi. Anayasa davaları, anayasayı zorla değiştirme ya da Millet Meclisi'ni zorla feshetme teşebbüsü ile ilgili TCK'nun 146. maddesine dayandırılmıştı. Demokratlar 1960'ta CHP'nin faaliyetleri ve basın için Tahkikat Komisyonu kurmakla bu suçu işlemiş kabul ediliyorlardı. Ancak, eski anayasanın 17. maddesi, milletvekillerinin oylarından dolayı sorumlu tutulamayacaklarını yazıyordu. Üstelik anayasada, meclisin üçte iki çoğunluğuyla değiştirilebileceği hükmü de vardı (ki DP bu çoğunluğa sahipti).

Sonunda 123 kişi beraat etti, 31 kişi ömür boyu hapse, 418 kişi daha hafif cezalara ve 15 kişi ise ölüm cezasına

çarptırıldı. Bunlardan 11'i çoğunluk oyuyla ölüme mahkum olmuştu ve cezaları MBK tarafından hafifletildi. Öteki dört kişinin, yani Bayar, Menderes, Dışişleri Bakanı Zorlu ve Maliye Bakanı Polatkan'ın ölüm kararları ise oybirliğiyle verilmişti. Bayar'ın ölüm cezası, ilerlemiş yaşı (kendisi 26 yıl daha yaşayacaktı) ve sağlık durumu nedeniyle (ve belki de duruşmalarda Menderes'in haliyle tam bir tezat oluşturan güçlü görünümünün etkisi altında) hafifletildi, fakat Zorlu ve Polatkan 16 Eylül 1961'de ve Menderes, başarısız bir intihar girişiminden sonra ertesi gün idam edildiler. MBK mahkumiyetleri onaylarken, birçok yabancı hükümetten ve İnönü'den gelen ricalara itibar etmedi. Menderes'in hâlâ geniş bir taraftar topluluğuna sahip olduğunu gösteren Anayasa referandumunun hayal kırıcı sonucunun Menderes'in kaderini belirlediğine dair tahminler yapılmıştı. Genel olarak Türk kamuoyu o tarihten beri, ne kendilerinden önceki ve ne sonraki siyasetçilerden daha az meşruiyet içinde davranmayan ya da iktidarlarını onlardan daha fazla kötüye kullanmayan bu siyasetçilerin öldürülmüş olmasından üzüntü duymuştur. Sonunda Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın cenazeleri Eylül 1990'da İstanbul'da bir devlet töreniyle yeniden toprağa verildi.

Siyaset: Bir geçiş dönemi

Ordunun bazı kesimleri Eylül 1961'in hayal kırıcı seçim sonucundan sonra devreye girmek istemiş, fakat ordunun üst düzey subayları ve Silahlı Kuvvetler Birliği buna mani olmuştu. Müdahale yerine, iki partiye, İsmet İnönü yönetimindeki bir koalisyonda birlikte çalışmaları için ağır baskıda bulunulmuştu. Partiler bu baskıya boyun eğdi ve 20 Kasım'da 20 üyeli bir kabine oluşturuldu. Ancak bu bir aşk evliliği değil bir çıkar evliliği idi. İnönü ve CHP'liler ile,

İnönü'nün DP'deki eski düşmanlarının mirasçısı olma iddiasındaki AP arasında kaçınılmaz olarak hayli husumet vardı. Birçok AP'li İnönü'nün orduyla gizli işbirliği içerisinde olmasından kuşkulanmaktaydı. Koalisyonun bozulmasına iki sorun neden oldu. Biri, nazik bir konu olan, eski DP siyasetçilerine genel af sorunuydu. Kabine bu konuda hem ordunun hem de AP içerisindeki eski DP taraftarlarının duyarlılıklarından dolayı adımlarını ihtiyatlı atmak zorundaydı. Ötekisi ise planlı ekonomi projesi idi. Bunu CHP ve ordu destekliyor ama AP şiddetle karşı çıkıyordu.

Mayıs 1962'de, AP, hapisteki Demokratların cezalarını indirme amacını taşıyan bir teklifi yetersiz bularak kabul etmedi ve bakanlarını kabineden çekti. Bunun üzerine İnönü, bu kez CHP ile iki küçük partinin (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi) koalisyonuna dayanan yeni bir kabine kurdu. Kısmi bir genel afta anlaşma olmuştu ama buna rağmen bu koalisyon birincisinden daha pürüzsüz şekilde çalışıyor değildi. Birçok anlaşmazlık mevcuttu ve en büyük anlaşmazlık konusu, İnönü'nün, anayasanın talep ettiği reformların bir parçası olarak ortaya atıp desteklediği tarım vergisi teklifiydi. Kasım 1963'teki yerel seçimlerde AP net bir zafer kazanınca koalisyonun kaderi belli oldu. İki küçük parti koalisyondan ayrılmak istedi. Bunlar bakanlarını kabineden çekince İnönü'nün istifa etmekten başka seçeneği kalmamıştı. Nitekim, Başkan Kennedy'nin Washington'daki cenaze töreninden döndükten sonra 2 Aralık'ta istifa etti.

Bu defa ilk kez olarak, Cumhurbaşkanı Gürsel (Genelkurmay Başkanı Orgeneral Sunay'ın desteklemesiyle) AP lideri Gümüşpala'dan bir hükümet kurmasını istedi. Bu çok önemli bir gelişmeydi. Çünkü ordunun AP'yi siyaset sahnesinin normal ve kabul olunabilir bir parçası addettiğini ve artık İnönü'nün vesayeti altında tutulmasına gerek duyma-

dığını gösteriyordu. Ne var ki Gümüşpala'nın girişimi başarılı olmadı ve yaşı 80'e yaklaşan İnönü son defa olarak hükümeti kurmakla görevlendirildi. CHP ile bağımsızlardan oluşan bir azınlık koalisyonu olan üçüncü İnönü hükümeti, 25 Aralık 1963'te göreve başladı. Öncekiler gibi bu da zayıf bir koalisyondu. 1964'te Kıbrıs konusundaki ciddi uluslararası bunalımın ağırlaşması sebebiyle koalisyon o yıl yerinde kaldı, ama bunalım geçince, AP koalisyonu devirmek için hemen harekete geçti. İnönü bütçesini parlamentoda kabul ettiremeyince 13 Şubat 1965'te istifa etti. Bundan sonra ülkeyi Ekim'de yapılan parlamento seçimlerine kadar, eski diplomat ve bağımsız milletvekili Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki geçici bir kabine yönetti.

Bu sırada AP'nin başında artık General Gümüşpala bulunmuyordu. Kendisi 1964 yılında aniden ölmüştü. Onun ölümünden sonra, yerine geçmek için sert bir mücadele oldu, bazı adaylar 27 Mayıs 1960 darbesine şiddetli eleştirilerde bulunarak, duyguları coşturmaya çalıştı. Genelkurmay Başkanı Sunay, sert bir uyarıda bulundu ve bu uyarı dengeyi AP içerisindeki ılımlıların lehine çevirdi. Ilımlıların adayı olan 44 yaşındaki inşaat mühendisi Süleyman Demirel, Kasım'da parti genel başkanı seçildi. Demirel kendi kendini yetiştirmiş biriydi; Isparta'nın bir köyünde doğmuş, Menderes zamanındaki baraj yapımlarının başında bulunmuş ve 1960 sonrasında (bir Amerikan şirketi için çalışarak) özel kesimde başarılı bir kariyer yapmıştı. Savaş ertesi dönemin en önemli siyasetçisi değilse bile kuşkusuz en uzun süre ayakta kalan siyasetçisi oldu.

Demirel iktidarda

AP, Ekim 1965 seçimlerinde oyların (yüzde 52.9) ve meclisteki sandalyelerin salt çoğunluğunu elde ederek beklen-

medik büyük bir zafer kazandı. CHP'nin oyları yüzde 28.7'ye düşmüştü. Bütün öteki partiler (CKMP, YTP, TİP ve CKMP'den kopan Millet Partisi) yüzde 7'nin altında oy toplamışlardı. Oy dağılımından, AP'nin eski DP taraftarlarını kendine çekmiş olduğu belli oluyordu. Demirel, insanların, kendilerini onun köylü geçmişiyle özdeşleşebildikleri ve onun meslekî yükselişinde kendi umutlarının somutlaşmış ifadesini buldukları kırsal kesimde mükemmel bir oy avcısı olduğunu gösterdi. Menderes gibi Demirel de halk diliyle konuşabilen bir hatipti. Bunu İnönü ve öteki Kemalist siyasal liderler, ya da keza Aybar gibi sosyalistler, hiçbir zaman yapamamışlardı.

Mecliste sağlam bir çoğunluğa sahip olduğundan, kabinesi için güvenoyu almada Demirel bir sıkıntı çekmedi. Sonraki beş yıl boyunca Demirel Türk siyasetine egemendi. Göreceğimiz gibi, 1960'ların ortaları ve sonları Türkiye'nin iyi yıllarıydı. Ekonomik büyüme yüksekti ve reel gelirler 1963-1969 yıllarında yüzde 20 ortalamayla hemen hemen devamlı şekilde artmıştı. Demirel'in en önemli başarılarından biri, orduyu, henüz beş yıl önce ordu tarafından alaşağı edilmiş olan Demokratların açıkça mirasçısı olan sivillerin yönetimi ile uzlaştırması idi. Ama ödediği bir bedel de vardı. Silahlı Kuvvetlere neredeyse tam özerklik verilmişti ve onların savunma bakanının ve kabinenin otoritesine olan itaatleri, yalnızca bir formaliteden ibaret kalmıştı. Demirel aynı zamanda da, kendi taraftarlarının en köktencileri olup, hâlâ 27 Mayıs darbesinin intikamını almakta kararlı olanları denetim altında tutmak zorunda idi.

Kabinesini ve partisini bir arada tutmak Demirel'in ana sorunuydu ve zamanının çoğunu bu meseleye harcıyordu. AP sanayiciler, küçük tüccar ve esnaf, köylüler ve büyük toprak sahipleri, dinci gericiler ve Batı'cı liberallerin bir koalisyonuydu. Bu ortaklığın çok az ideolojik tutarlılığı vardı.

Ayrıca, Demirel siyaset sahnesine adımını nispeten yeni atmış bir kişiydi ve eski DP kadrosunun gözünde meşruiyetten yoksundu, onlar Demirel'i sadece, o sırada halen hapiste bulunan gerçek liderler adına işlere şimdilik bakan biri olarak görüyorlardı. İşin bu yönü, Ağustos 1966'da genel af yasasının ilanından sonra eski cumhurbaşkanı Celâl Bayar dahil olmak üzere DP liderleri serbest bırakıldığında vurgulanmıştı. Bayar'ın etrafında 1968'den itibaren, AP siyasetini etkilemek amacıyla *Bizim Ev* adında bir baskı grubu kuruldu. Yine de Demirel -çoğu gözlemcinin beklentisinin aksine- partinin birliğini ve kendi başkanlık konumunu 1960'lı yıllar boyunca muhafaza etmeyi başardı.

Bunun için sık sık başvurduğu iki taktiği vardı. Özellikle de seçimler sırasında partinin İslâmî niteliğinin ve geleneksel değerlerden yana olduğunun altını çiziyor, (örneğin, Nurcu liderlerle alenen yakınlaşarak); ve sürekli bir komünizm aleyhtarı propaganda ve sol hareketi hırpalama kampanyası sürdürüyordu. Milli Güvenlik Kurulu'nun desteği ve 1965'te eski Milli Emniyet Hizmetleri Teşkilatı'nın yerini alan adı kötüye çıkmış MIT (Milli İstihbarat Teşkilatı) sayesinde, sol örgüt ve kişiler üzerinde sürekli baskı uygulanıyordu. 1966-1967'de okulları ve üniversiteleri solcu öğretmenlerden temizlemek için girişim başlatıldı. Yabancı sosyalist ya da köktenci yapıtların çevirmenleri, çevrilen metinler 18. yüzyıla ait risaleler olsa bile, mahkemeye çıkarıldılar. İnsanlar yayın yoluyla komünizm propagandası yaptıkları için tutuklanıyordu. Sonunda yayın yoluyla komünizm propagandası kapsamına bizzat Atatürk'ün eski bir nutkundan alıntılar da dahil edildi.

Bununla beraber, Demirel'in durumu, anayasaya konulmuş fren ve denge mekanizmalarından dolayı, Menderes'inkinden tamamiyle farklıydı. Anayasa mahkemesi de dahil olmak üzere bağımsız yargı, birçok durumda hükümete

rağmen bireylerin haklarını korumak ve yeni yasaların anayasaya uygunluğunu temin etmek görevini yerine getiriyordu. Devlet radyo ve televizyonu özerk olup, (basının büyük bir bölümünün yaptığı gibi) sık sık hükümeti eleştirmekteydi ve üniversitelerin özerkliği nedeniyle polis bir üniversite kampüsüne ancak rektörün daveti üzerine girebiliyordu. Bu nedenle Demirel'in birçok bakımdan eli kolu bağlıydı. Partisindeki birçok kişi bu tür bir değişiklikten yana olduğu halde, Anayasayı değiştirmek ve kişi özgürlüklerini sınırlamak için gereken üçte iki çoğunluğu hiçbir zaman mecliste elde edemedi.

Bu politikalar yüzünden Demirel de Menderes gibi entelektüeller arasında sevilmez hale geldi, ama kırsal kesimde kendisine olan desteğin devam ettiği 1969 seçimleri ile belli oldu. AP küçük kayıplara uğramakla beraber (oy yüzdesi yüzde 46.5'e düşmüştü) meclisteki çoğunluğunu korumaktaydı; CHP ise onun kayıplarından yararlanamamış ve yalnızca yüzde 27.4 oy almıştı. Demirel öncekinden biraz daha merkezci olan yeni bir kabine kurdu.

Demirel'in sıkıntılarının sorumlusu seçmen ya da muhalefet değildi, sıkıntılar kendi partisi içerisindeydi. Demirel ülkenin sanayileşmesi için gereken parayı sağlamakta yardımcı olacak yeni vergi teklifleri yapmış ve bu yüzden, Anadolu toprak sahiplerinin, küçük tüccarın ve esnafın çıkarlarının temsilcisi olan en muhafazakâr kanadın desteğini, bütün çabalarına rağmen sonunda yitirmişti. Şubat 1970'te AP'nin sağ kanadı muhalefetle birlikte oy kullandı ve böylece Demirel'i istifaya zorladı. Ancak Demirel'e alternatif yoktu ve Mart ayında yeni bir kabine kurdu. Ne var ki anlaşmazlığın yatışması yalnızca görünüşteydi ve Haziran ayında sağ kanat açıkça partiden ayrılmaktan söz etmeye başladı. Demirel bu kesimin bazı üyelerini, partiden attı ve bazıları da istifa etti. Aralık 1970'te, AP'den ayrılan 41 mil-

letvekili ve senatör, Millet Meclisi eski başkanı Ferruh Bozbeyli önderliğinde *Demokratik Parti*'yi kurdular. Partinin adı kuşkusuz Menderes ve Bayar'ın yasaklanmış *Demokrat Parti*'sini hatırlatıyordu.

Cumhuriyet Halk Partisi ortanın soluna kayıyor

CHP 1965 seçimlerine, partinin gelecekleri parlak iki adamı, Turhan Feyzioğlu ve Bülent Ecevit tarafından yazılmış olan ve sosyal adalet ve sosyal güvenliğe, açıkça sosyalistçe olmadan ağırlık veren yeni bir bildirge ile girmişti. Ecevit partinin konumunu *ortanın solu* diye tanımlamaktaydı: bu tanım, onu ilk kez 28 Temmuz'daki bir konuşmasında kullanan Genel Başkan İnönü tarafından desteklenmekteydi. Ecevit CHP'nin geleceğinin proletaryanın, yani gecekondularda yaşayanların oylarını seferber etmede yattığına İnönü'yü ikna etmeyi başarmıştı. Bu da, CHP'nin İşçi Partisi ile rekabet etmek zorunda kalacağı yeni sloganın da buradaki başarıya yardımcı olacağı anlamına geliyordu. Ancak CHP'nin bu yeni tutumu ona 1965 seçimlerinde bir yarar getirmedi. İlerici (ve kuşkusuz İsmet İnönü'nün başında olduğu) bir parti olarak hâlâ inandırıcılık ve güvenilirlikten yoksun bulunuyordu ve zaten gecekondu semtlerindeki insanlar esasen, büyük kente kendi köy değerleriyle birlikte göç etmiş köylülerdi. Bunlar köydeki gibi AP'ye oy vermişlerdi. Solun gerçek partisi İşçi Partisi de CHP gibi seçimlerden çok başarısız çıktı. Ayrıca, "ortanın solu" sloganı, AP propagandacılarına, CHP'lilere karşı en kaba yıldırma taktiklerini kullanmaları için her olanağı sağlamıştı. Bu kampanya sırasında *Ortanın solu, Moskova yolu* sloganı çok fazla kullanıldı.

Yenilgiden sonra parti içerisinde sert bir tartışma başladı

ve yenilgiden "ortanın solu" taktiklerini sorumlu tutanlar çoktu. Fakat İnönü, Ecevit'ten ve yeni programdan yana çıktı ve Ecevit 1966'da partinin genel sekreteri seçildi. İç kavga, 28 Nisan 1967'de toplanan 4. Olağanüstü Kurultay'a kadar sürdü. İnönü'nün desteklediği Ecevit, merkez yürütme kurulunun parti ve milletvekiller üzerindeki nüfuzunu ve parti disiplinini artırmak için bazı tedbirler önerdi. Bu tedbirler benimsenince, "ortanın solu" çizgisine karşı çıkan 47 milletvekili ve senatörden oluşan bir grup, *Güven Partisi*'ni kurmak için partiden ayrıldı. Bu kişilere, CHP "veliahtlığında" Ecevit'in esas rakibi olan Turhan Feyzioğlu önderlik ediyordu. Feyzioğlu her zaman partinin ilerici kanadının mensubu olmuştu ve bu yüzden de, onun partiyi bölmedeki güdülerinden birinin Ecevit'e karşı duyduğu kişisel kıskançlık olduğuna inanmamak güçtür.

CHP'nin büyük kentlerdeki oy oranını iyileştirdiği 1968 yerel seçimleri, yeni çizginin etkili olmaya başladığını işaret eder gibi gözükmüştü, ancak 1969 seçimleri yine büyük bir hayal kırıklığı oldu. Bunun nedeni belki de, CHP'nin halen belirsiz olan konumundan dolayıydı. Çünkü, Ecevit ve taraftarları partinin yeni yönelimini coşkuyla benimsemiş olmalarına karşın, İnönü fikrini değiştirmiş gözüküyordu. İnönü, Ecevit'i tam olarak reddetmemekle beraber, beyanatlarında ve kendisiyle yapılan mülakatlarda, CHP'nin Kemalist geleneklerinin ve komünizm aleyhtarı niteliğinin altını çizmekteydi.

Ancak 1960'ların sonlarının siyasal manzarası yalnızca iki büyük partinin faaliyetleri ve fikirleriyle betimlenemez. 1961 anayasası çok daha geniş bir siyasal çeşitlilik için olanaklar sunuyordu ve bu olanaklardan tam olarak ancak 1960'ların ortalarından itibaren yararlanılmaya başlanmıştı.

1960'lar hızlı değişim yıllarıydı. İnsanlar hem fiziki hem de sosyal olarak çok daha hareketli hale gelmişlerdi. Büyüyen bir öğrenci kitlesi ve çoğalan bir sanayi proletaryası vardı ve eğer "ortanın solu" üzerine parlak sözlere rağmen, bu parti, geniş tabanlı, bir farklı görüşler birliği olarak kalmayıp köktenci siyasetleri tercihe cesaret etmiş olsaydı, bunların ikisi de yenilenmiş bir CHP'nin en doğal unsurları olabilirlerdi. Bu durum, İşçi Partisi'ne ve sonraları da militan sola yararlanacakları bir fırsat sağladı.

Adalet Partisi'ne gelince, sağda tehlikelere açık durumdaydı. Seçmen tabanı çiftçiler ve küçük işadamlarından oluşuyordu, ama partinin siyaseti giderek daha fazla modern sanayi burjuvazisi ve büyük sermayenin çıkarlarına hizmet etmekteydi. Bu durum kendisine oy verenlerin birçoğunu küstürmüş ve bunlar kurulan İslâmî ve aşırı milliyetçi partilerin başlıca hedef kitlesi haline gelmişlerdi.

Sol

Soldaki en eski parti kuşkusuz Türkiye Komünist Partisi idi. Yaklaşık 50 yıldır yasaklanmış olmasına rağmen, Türkiye içerisinde küçük ama sadık bir taraftar topluluğuna hâlâ sahipti. Bununla beraber, hem katı Moskova yanlısı tutumundan ötürü (bu tutumu, Stalin döneminin dehşeti ortaya çıktığında ve Macaristan'ın bağımsızlık mücadelesinin 1956'da bastırılmasından sonra, birçoklarının gözünde itibarını düşürmüştü), hem de devrimin itici gücü olarak tüm dikkatini doktriner bir katılıkla sanayi proletaryasına yöneltttiği için sol siyasetle ilgilenenler üzerindeki ağırlığı azalmaktaydı. Sanayi proletaryası büyümekle birlikte hâlâ oldukça cılızdı. Solun asıl yasal partisi, İşçi Partisi idi. Bu

da destek için proletaryayı (bilhassa da sendikaları) hedeflemekteydi, ama aynı zamanda entelektüeller arasında da çok etkiliydi.

1960'lar her çeşit siyasal ve toplumsal mesele üzerine canlı bir entelektüel tartışmaya sahne oldu ve bu, yeni anayasanın mümkün kıldığı, düzenli aralıklarla çıkan çok fazla sayıdaki yeni dergide ifadesini buldu. İlki, 1961'de çıkmaya başlamış olan *Yön* dergisiydi. Bu dergi dar Marksist bir yayın değildi, farklı köktenci ve sol görüşlerin dile getirildiği geniş tabanlı bir tartışma kürsüsüydü. Sonraki dergiler ise genellikle, Marksizm'in özgül bir çeşidine çok sıkı şekilde daha bağlıydılar. Bu yayınların çevresinde oluşan gruplar sık sık hiziplere ve partilere dönüşüyorlardı.

1960'larda öğrencilerden ve entelektüellerden oluşan yeni bir solun bu gelişimi, kuşkusuz sırf Türkiye'ye mahsus değildi. Bu tüm dünyada olmaktaydı, ama Türkiye'deki gelişiminin özellikle önemli olmasının iki nedeni vardı. Menderes'in devrilmesinde ve ikinci cumhuriyet anayasasının biçimlenişinde üniversiteler önemli bir rol oynamışlardı. Bu sebepten öğrencilerin ve öğretmenlerin kendilerini toplumun itici gücü olarak görmeye başlamaları hayli akla yakındı. Üstelik bu, Kemalizm'in, aydın bir seçkin sınıf tarafından yürütülen yukardan aşağı devrim kavramına mükemmelen uygun düşen bir kavrayıştı.

Fikir Kulüpleri bütün büyük üniversitelere yayıldı. İçlerinde en ünlüsü, İşçi Partisi liderlerinden Profesör Sadun Aren'in biçimlendirici bir nüfuza sahip olduğu (Türkiye'nin üst düzey devlet memurlarının yetiştirildiği, eski imparatorluk *Mülkiye*'sinin devamı olan) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki kulüptü. 1960'ların ortalarında bu kulübün ve diğerlerinin yönetimine *Fikir Kulüpleri Federasyonu* adıyla ulusal bir ağ kuran TİP'in öğrenci eylemcileri hakim olmuştu.

Marksist çevrelerde 1960'ların ortalarındaki en büyük tartışma, Türkiye'nin hangi tarihsel aşamada olduğuydu. Mehmet Ali Aybar ve TİP'in ana grubu, Türkiye'nin demokratik yollarla gerçekleşecek bir sosyalist devrime hazır olduğunu savunuyordu. Zaferin, TİP üyelerinin önderliğindeki yeni bir sendika konfederasyonu içerisinde hayli başarıyla örgütlemeye çalıştıkları Türk işçilerinin artan sınıf bilincinden ve siyasal uyanıştan geleceğini umuyorlardı. Mihri Belli önderliğindeki bir diğer etkin grup ise, Türkiye'nin feodal özelliklere sahip bir Asyalı toplum olduğunu, proletaryanın hayli zayıf olduğunu ve devrimci değişimin ancak bir aydınlar ve subaylar koalisyonuyla gerçekleşebileceğini ileri sürüyordu. *Milli Demokratik Devrim* denilen bu akım, 1968'de Fikir Kulüpleri Federasyonu'nun yönetimine hakim oldu ve bu federasyonu kısaltılmış adıyla *Dev-Genç* diye bilinen, "Devrimci Gençlik" örgütüne dönüştürdü.

Türkiye'deki gençlik hareketi 1968'lerden itibaren Almanya, ve özellikle de (öğrencilerin Mayıs 1968'de bir devrimi başlatıp neredeyse General de Gaulle'ü alaşağı edecek gibi oldukları) Fransa'daki öğrenci hareketlerinin etkisi altındaydı. Aynı zamanda, Sovyetlerin Çekoslovakya işgali, dünyanın dört bir yanındaki sol çevrelerde olduğu gibi Türk solu arasında da bir bilinç bunalımına yol açmıştı. Mehmet Ali Aybar'ın bu işgali kınaması, partinin Sadun Aren ve Behice Boran gibi öteki bazı önderlerince desteklenmeyince TİP bölündü. Aynı zamanda Milli Demokratik Devrim grubu da, Türkiye'nin feodal bir toplum olup olmadığı gibi çok daha içrek bir sorundan dolayı, bölünmüştü. Bu hareketin Doğu Perinçek'in önderlik ettiği köktenci kanadı, daha sonra Maocu oldu.

1970'ten itibaren, Milli Demokratik Devrim çevresinden bazı köktenciler, ajitasyonun yeterli olmadığı ve sadece "silahlı propaganda"nın (yani terörist saldırıların) ve silahlı

gerilla mücadelesinin devrimi getirebileceği kararına vardı. Maocu gruptan kopan TKP-ML (Türkiye Komünist Partisi-Marksist/Leninist) hizbi de, TİKKO'yu (Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu) oluşturdu. Deniz Gezmiş'in THKO'su (Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu) ve Mahir Çayan'ın THKP-C'si (Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi) öncülüğündeki bu gruplar, ülkeyi istikrarsızlaştırmayı hedefleyen bir terör mücadelesini, kent gerilla savaşını başlattılar.

Milli Demokratik Devrim grubunun ilerici subaylarla bir koalisyon umudu, 15/16 Haziran 1970'te İstanbul'da işçilerin büyük çaplı bir gösterisi askerî birliklerin sert müdahalesiyle karşılaşınca sarsıldı. Bu sıralarda TKP, gerek TİP'in ve gerek yeni solun öteki gruplarının ciddi zorluklarla karşılaşmasıyla, entelektüeller arasında nüfuzunun bir kısmını yeniden kazanmaktaydı.

Sağ

Muhafazakâr Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Ekim 1965'-teki seçimlerde başarısız olmuş, sadece yüzde 2.2 oy elde etmişti. Yine de bu partinin sonraki 15 yılda Türk siyasetinde büyük bir rol oynaması mukadderdi. Bu, tamamiyle tek bir adamın, siyasete girme niyetini açıklayıp Türkiye'ye geri dönen Albay Alparslan Türkeş'in sayesinde olacaktı. 1964'te kendi partisini kurma yolunda başarısız bir girişimde bulunduktan sonra, 1960'ta MBK'den atılan 14'lerin onuyla birlikte, 1965 ilkbaharında CKMP'ye katılmıştı. Türkeş kısa bir süre sonra Ağustos'ta partinin genel başkanı seçilmeyi başardı, eski lider takımını ihraç ettikten sonra, partiyi, hiyerarşik şekilde örgütlenen, aşırı milliyetçi bir programa sahip militan bir partiye dönüştürdü.

CKMP'nin yeni ideolojisi, Türkeş tarafından yazılan ve 1965 sonlarında yayınlanan *Dokuz Işık* adlı bir kitapçıkta

sergilendi. Temel ilkeleri, milliyetçilik, ülkücülük, ahlakçılık, toplumculuk, ilimcilik, hürriyetçilik, köylücülük, gelişmecilik, ve sanayicilik ve teknikçilik idi. Türkeş'in programı birçok bakımdan 1930'ların Kemalizminden çok da uzak düşmüyordu, ancak fiiliyatta, şiddete yönelik (ve ayrıca Asya'daki bütün Türklerin yeniden birleştirilmesi anlamındaki Pantürkist) bir milliyetçilik ve komünizm aleyhtarlığı, vurgulanan unsurlardı. 1969'da partinin adı *Milliyetçi Hareket Partisi* olarak değiştirildi. Parti kadar, partinin, kendilerine İslâm öncesi Türk mitolojisindeki bir simgenin anısına *Bozkurtlar* adını veren ve Aralık 1968'de solcu öğrencileri, öğretmenleri, yazarları, kitapçıları ve sonunda siyasetçileri yıldırma kampanyası başlatan gençlik örgütü de ünlüydü. Bozkurtlar özel şekilde düzenlenmiş kamplarda asker gibi eğitim görmekteydiler ve Hitler'in SA'ları gibi bunların misyonu da solun sokaklarını (ve üniversite kampüslerini) fethetmekti.

Türkeş 1969'a kadar laikliğin sözünü esirgemez bir taraftarıydı, ancak o yıl seçim hazırlıkları döneminde rotasını değiştirip, İslâm'ı, Türk ulusal mirasının bir parçası olarak vurgulamaya başladı. Bu, kendi yandaşları için gerekli olmasa da, Türkeş için kuşkusuz oy avlamaya yönelik bir taktik hareketti. Bu sıralarda ortaya çıkmış olan sağın diğer büyük partisi, daha da ileri gitmekteydi. 1969'da Profesör Necmettin Erbakan, Demirel'i ve AP'yi büyük sermayeye özellikle de yabancı sermayeye bağımlı olmakla eleştiren küçük işadamlarının sözcülüğünü yaptığı bir kampanyadan sonra, Odalar Birliği Başkanı seçilmişti. AP'yi, farmasonların ve Siyonistlerin, İslâma sırt çevirmiş bir kuklası olmakla alenen itham ederken, Erbakan'ın kanıtlarına dinsel bir hava ekleniyordu. Aynı yıl AP'den ayrıldı ve Türkiye'deki muhafazakâr dincilerin kalesi olan Konya'dan bağımsız milletvekili olarak meclise seçildi. Ocak 1970'te Erbakan başka

iki bağımsızla birlikte kendi Milli Nizam Partisi'ni kurdu.

MHP ve MNP birlikte, Demirel'in iktidarına ciddi bir tehdit oluşturmaktaydılar. Bu yeni partilerden hiçbiri, sağın kitle partisi olarak AP'nin yerini alacak durumda değildi, ama Bozbeyli'nin Demokratik Partisi ile sonradan birleşmiş olan AP içerisindeki muhaliflerle birlikte, Demirel'in meclisteki ağırlığını tehlikeye sokabilirlerdi. Siyasal şiddetin 1960'ların sonlarında solcu gruplar tarafından başlatılmış olduğuna dair çok az kuşku vardır. Amerikan Altıncı Filosu'nun Temmuz 1968 ve Şubat 1969'daki gelişleri sırasında, polis ve askerle şiddetli çatışmalar gerçekleşmiş, ölenler olmuştu. Bombalı saldırılar, soygunlar ve adam kaçırmalar oluyordu. Ancak 1968 sonlarından itibaren, ve 1969 ve 1970 yıllarında daha da artarak, soldaki şiddet, militan sağdan, bilhassa da Türkeş'in Bozkurtlar'ından gelen şiddetle karşılaştı ve militan sağın şiddeti çok daha baskın hale geldi.

12 Mart 1971 askerî muhtırası

Ayrılmalar yüzünden zayıflamış olan Demirel hükümeti, 1971 başlarında felce uğramış gibiydi. Üniversite kampüslerindeki ve sokaklardaki şiddeti önlemek için eyleme geçecek gücü kalmamıştı ve toplumsal ve malî reformlara ilişkin herhangi bir ciddi yasayı meclisten geçirme umudu yoktu. 12 Mart 1971'de Genelkurmay Başkanı Başbakana, tam anlamıyla Silahlı Kuvvetler'in bir ültimatomu olan bir muhtıra verdiğinde durum böyleydi. Muhtıra, "anarşi"yi sona erdirebilecek ve reformları "Atatürkçü bir görüşle" uygulayacak güçlü ve inandırıcı bir hükümetin kurulmasını istiyordu. Bu talepler karşılanmadığı takdirde ordu "anayasal görevini yerine getirecek" ve iktidara el koyacaktı. Kısa zamanda, aslında yüksek komutanların, alt rütbeden su-

bayların Mayıs 1960 modeline göre bir darbe yapma niyetini farkedip bunu önlemek için eyleme geçmiş olduğuna dair söylentiler yayılmaya başladı. Hemen ardında da bazı subaylar emekli olunca bu söylentiler doğrulanmış gibi gözüktü, ama böyle bir gizli tertibin varlığı hiçbir zaman kesinlikle kanıtlanmamıştır.

Siyasetçilerin muhtıraya ilk tepkisi olumsuzdu. Demirel derhal istifa etmiş ve İnönü ordunun siyasete burnunu sokmasını şiddetle kınamıştı. Ancak çok kısa bir süre içinde her iki parti lideri daha uzlaşmacı bir tavır takındılar. Demirel partisine sakin olması uyarısında bulundu ve bekle gör tavrını benimsedi. İnönü ise, generaller tarafından göreve atanan yeni hükümetin başında, uzun yıllardır yakın ilişkide olduğu, CHP'nin sağ kanat mensubu Nihat Erim'in olacağı belli olur olmaz, bu hükümeti desteklediğini açıkladı. İnönü'nün Erim'i desteklemesi Ecevit'i o kadar çok öfkelendirmişti ki genel sekreterlikten istifa etti.

Soldaki birçok kişi başlangıçta muhtırayı umutla karşılamış, onu sağcı bir hükümete karşı 1960 tipi bir darbe gibi yorumlamıştı. Kısa zamanda bunun müthiş bir yanılgı olduğu ortaya çıktı. Bu bir köktenci subaylar grubunun değil o sırada tüm dikkatlerini komünizm tehdidi hayaletine yöneltmiş olan yüksek komutanların "darbesi"ydi.

Erim büyük ölçüde siyasetin dışından gelen teknokratlardan oluşan bir kabine kurdu. Hükümetinin kamu düzenini sağlayacağını ve uzun zamandır gecikmiş olan bazı sosyoekonomik reformları gerçekleştireceğini açıkladı. Dünya Bankası'nda çalışmış seçkin bir ilerici ekonomist olan Atilla Karaosmanoğlu tarafından bir reform programı hazırlandı. Program toprak reformunu, tarım vergisini, maden sanayiinin ulusallaştırılmasını ve ortak girişimlerde Türklerin payını en az yüzde 51'de tutarak Türk sanayini koruma tedbirlerini içermekteydi. Bu reform programı sermaye ve ta-

rımdaki çıkar çevrelerinin inatçı muhalefetiyle karşılaştı. Sadece Vehbi Koç ve Nejat Eczacıbaşı gibi, Türkiye yakın gelecekte sanayileşmiş ülkelere katılacaksa bu önerilerin gerekli olduğunu düşünen en büyük ve ileri görüşlü sanayiciler reform önerilerini desteklediler.

Erim, ordunun kesin desteği sayesinde sağın direnişine rağmen programını kabul ettirmeyi başarabilirdi, ancak ordunun dikkati başka yerdeydi. Nisan ayında terörist eylemler yeniden başlamıştı ve 27 Nisan'da Milli Güvenlik Kurulu ertesi günden itibaren başlamak üzere bütün büyük kentler dahil 11 ilde sıkıyönetim kararı aldı; sıkıyönetim sonraki iki yıl süresince her iki ayda bir yenilenecekti. Sıkıyönetim düzeni altında ordu terör suçlusu olduğu sanılan kişileri gözaltına almaya başladı. Bu kendi içinde haklı gösterilebilirdi, ancak Erim hükümetinin emrinde istediği gibi hareket eden ordu, bu durumdan sol ya da ilerici liberal eğilimleri olan herkese karşı tam bir insan avı başlatmak için yararlandı. THKP-C üyeleri İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom'u kaçırıp öldürdükten sonra, sola karşı baskı çok ağırlaştı. Aralarında birçok seçkin aydının (yazarlar, gazeteciler, profesörler), TİP'in bütün önde gelen üyelerinin ve birçok ünlü sendikacının bulunduğu 5000 civarında kişi tutuklandı. Gerek hapishanelerde ve gerekse MİT'in "laboratuvar" denilen işkence odalarında işkence söylentileri yaygındı.

Solun bastırılmasında, ücret ve silahları ordu tarafından temin edilen sağcı sivillerin yeraltı örgütü olan "Kontrgerilla"nın da rol oynadığı gözüküyor. Bu örgüt, komünistlerin yönetime el koymaları halinde direnişi örgütlemek amacıyla 1959'da Amerikalıların yardımıyla kurulmuştu. Halk kontrgerillanın varlığından 20 yıl sonra Ecevit başbakanken haberdar oldu (1980'lerde, öteki NATO ülkelerinde de İtalya'daki "Gladio" gibi, benzer faaliyetlerin varlığı daha bü-

yük bir açıklık kazandı).

İşçi Partisi 20 Temmuz'da kapatıldı, Necmettin Erbakan'ın Milli Nizam Partisi de Mayıs'ta aynı akıbete uğradı. MNP'nin kapatılması, terör aleyhtarı mücadelenin tarafsızlığına bir kanıt olarak gösterilmişti, ama aslında Erbakan mahkemeye çıkarılmadı ve Ekim 1972'de MNP'yi, yeni bir isim *Milli Selamet Partisi* altında tekrar başlattığında faaliyetlerine yeniden başlamasına izin verilmişti. Dikkatleri çekecek şekilde, MHP'nin ve onun himayesi altında faaliyet gösteren sağcı teröristlere ise dokunulmamıştı.

Bu arada Erim hükümeti reform programıyla çok az ilerleme kaydetmişti. Erim kendisinin, meclisteki muhafazakârlarla uzlaşmaya ve Demirel'in bazı eski bakanlarını kabinesine almayı kabule istekli olduğunu gösterince, reformcu teknokratlardan 11'i Aralık ayında kabineden çekildi. Onların yerini sağ siyasetçiler aldı. Erim kabinesi, anayasayı çok daha az liberal hale getirmeyi amaçlayan bazı anayasa değişiklikleri önerdi, bu değişiklikler sağcı partilerin desteğiyle Millet Meclisi'nce kabul edildi. Toplam 44 madde değiştirildi. Anayasanın 11. maddesinde belirtilen temel hak ve özgürlükleri yasayla sınırlama fırsatı yaratıldı: Üniversitelerin, radyo ve televizyonun özerkliği sona erdirildi; basın özgürlüğü ve Anayasa Mahkemesi'nin yetkileri sınırlandı. Milli Güvenlik Kurulu'nun yetkileri ise, kabinenin talep etmediği konularda bağlayıcı tavsiyelerde bulunmayı içerecek şekilde genişletildi. Ayrıca, özel "Devlet Güvenlik Mahkemeleri" kuruldu. Bu mahkemeler 1976'da kaldırılana kadar 3000'den fazla kişiyi yargılayacaktı.

Bu değişikliklerin bazıları Erim'in halefi tarafından uygulamaya kondu. Cumhurbaşkanı Sunay'ın da onayıyla meclisten kendisine ülkeyi kararnamelerle yönetme yetkisi isteyen Erim bu isteği reddedilince Nisan 1972'de istifa etmişti. Yerine, Güven Partisi liderlerinden Ferit Melen geçti. Me-

len, Demirel ve AP ile, Erim'e göre çok daha yakın işbirliğinde bulunmuştu. Erim ve Melen kabinelerinin siyasetini onaylamayan tek parti CHP idi. CHP içerisinde Ecevit'in ilkeli tutumu, Mayıs 1972'deki heyecanlı kurultayda onun İnönü'yü parti genel başkanlığını terke zorlayıp, yerine geçmesiyle ödüllendirildi. İnönü, yaklaşık 50 yıl önce kuruluşuna katıldığı partiden Kasım ayında istifa etti.

Genelde siyasetçilerin ve Demirel'in 1971-1973 döneminde yavaş ama emin biçimde kabine ve onun kararları üzerinde nüfuzlarını yeniden kurmalarının nedeni, ordunun karşı karşıya kaldığı ikilemde yatıyordu. 1967'de askerî cuntanın yönetime el koyduktan sonra iktidarı devralmasının Yunanistan'a verdiği zararı gördüğü için, ordu iktidarı bizzat devralmak istememişti. Öte yandan, siyasetçileri hizaya getirmek için, kendi inanılırlık ve güvenilirliklerini yitirmeksizin, her gün muhtıralar ve ültimatomlarla müdahalede de bulunamazlardı. Böylece, siyasetçilerin serbest hareket olanağı giderek arttı.

Partiler dişlerini 1973'teki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde gösterdiler. 1966'da (sağlık durumu kötüleşen) Gürsel'in yerine geçen Cumhurbaşkanı Sunay'ın süresi 1973'te sona ermiş ve ordu cumhurbaşkanlığı için Genelkurmay Başkanı Orgeneral Faruk Gürler'i öne sürmüştü. Ancak partiler, bir cumhurbaşkanının yerine (Sunay'ın durumunda olduğu gibi) bir genelkurmay başkanının kendiliğinden geçmesinin gelenek haline gelmemesi gerektiğinde birleştiler ve Gürler yenilgiye uğratıldı. Başka bir aday bulmak epey güç oldu. 15 gizli oylamadan sonra, büyük partiler sonunda bir aday üzerinde uzlaşabildiler, bu senatör ve emekli amiral Fahri Korutürk idi. Korutürk, 12 Mart darbesinden sonra yapılacak ilk serbest seçimlere yani Ekim 1973'e kadar geçici hükümeti yönetmesi için ekonomist Naim Talû'yu atadı.

Seçimlerden beklenmedik bir sonuç çıktı. Ecevit'in yeni

görünümlü CHP'si, Demirel'in AP'sinin kazandığı yüzde 29.5 (yaklaşık yüzde 15 düşüş) oya karşılık, yüzde 33.5 oy alarak en büyük parti oldu. Partilerin hiçbiri salt çoğunluğa sahip değildi -on yıl boyunca sürecek olan bir durumdu bu- bu yüzden koalisyon ya da azınlık hükümetleri kaçınılmazdı. Uzun süren müzakerelerden sonra, Ocak 1974'te, Ecevit'in CHP'si ile Erbakan'ın MSP'sinin şaşırtıcı birleşmesine dayalı bir kabine kuruldu; bu bir çıkar izdivacı olmakla beraber, Avrupa ve Amerikan nüfuzuna ve büyük sermayeye olan güvensizlik bu birleşmenin ortak temelini oluşturuyordu.

Koalisyon hükümeti iktidarda birkaç ayını ancak doldurmuştu ki Kıbrıs bunalımı patlak verdi. Ecevit, bu bunalımın üstesinden gelmesi ve Kıbrıs işgali sayesinde bir anda ulusal kahraman haline geldi. Ecevit halkın gözünde kazandığı bu yeni ününden erken seçimlerde salt çoğunluk elde etmede yararlanmak istedi ve bu nedenle 16 Eylül 1974'te istifa etti. Bu büyük bir hesaplama hatasıydı. Ecevit'in kendilerini sönükleştirmiş olduğunun bilincinde olan öteki parti liderleri, erken seçimi önlemek için her çareye başvurmaya hazırdılar. Oldukça uygunsuz pazarlıklarla geçen aylardan ve Profesör Sadi Irmak yönetimindeki geçici bir kabinenin göreve atanmasından sonra, sonunda Demirel AP, MSP, MHP, CGP, ve DP'den ayrılan bazı bağımsızlardan oluşan, ve kendini *Milliyetçi Cephe* diye ilan eden bir koalisyonu toparlamayı başardı.

Demirel bu partileri ancak bakanlık rüşveti vererek işbirliğine razı edebildi. Bunun sonucu yeni kabine 30 bakandan oluştu. Koalisyondaki partiler, özellikle de MSP ve MHP, Demirel'in kendilerine bağımlı olduğunu çok iyi bildiklerinden, nüfuzlarını aşırı ölçüde kullanıyorlardı. "Kendi" bakanlıklarında görülmemiş şekilde hakimiyet kurmaya başlamışlardı: binlerce devlet memuruna yol verilmiş ya da

alt derecelere indirilmiş ve yerlerine partiye sadık kişiler getirilmişti. Bu koalisyon 1977 seçimlerine kadar bütünlüğünü korudu. Artan şiddet ve ekonomik bunalım ortamında yapılan bu seçimler, Türkiye'de iki partili bir sisteme geri dönüşü gösterir gibiydi. Bülent Ecevit'in kamuoyundaki kişisel itibarı sayesinde, CHP oyların yüzde 41.4'ünü aldı; bu CHP'nin bir serbest seçimde elde ettiği en yüksek orandı. Ayrıca AP de yüzde 36.9'a yükselmişti. Yine bir açmaz vardı. Ecevit'in kendi partisi ve bağımsızlardan bir koalisyon oluşturma girişimi kısa zamanda başarısızlığa uğradı. Ardından Demirel ikinci bir "Milliyetçi Cephe" koalisyonu kurdu. Bu koalisyonda MSP ve MHP'nin ağırlığı ilkinde olduğundan çok daha fazlaydı. Koalisyon, artan kargaşa ortamı içinde Aralık ayına kadar dayandı, bu tarihte bazı AP milletvekillerinin partiden ayrılmaları koalisyonun sonunu getirdi.

Ocak 1978'de Ecevit CHP ile bağımsızlardan bir kabine kurduğunda partilerinden ayrılıp bağımsız olanlar ödüllendirildi: Bağımsızların hepsine kabinede yer verilmişti. Ecevit kabinesi Ekim 1979'a kadar ayakta kaldı ama başarısızdı. Şiddetin artışının üstesinden gelinemedi. Ordunun başındakiler, teröre ve Kürt ayrılıkçılığına karşı "yumuşak" saydıkları Ecevit'in tutumundan giderek hayal kırıklığına uğradılar. 1979 yazında ordu üst kademesinin, artık kaçınılmaz addettiği bir darbenin hazırlıklarını başlatma kararı aldığının güçlü göstergeleri vardır. Muhalefetin, bilhassa da, hükümetin meşruluğunu inkar eden ve hatta Ecevit'e "başbakan" demeyi reddeden Demirel'in vahşi saldırıları, Ecevit kabinesi için yaşamı son derece güçleştirmişti. Hükümetin "Milliyetçi Cephe" koalisyonlarının aralarında paylaşmış oldukları bakanlık ve devlet dairelerindeki tasfiye çabaları nedeniyle, yönetim kısmen felce uğramıştı. Ecevit soldan da fazla destek toplayamıyordu. Ecevit'in solla ve

sendikalarla olan ilişkileri, hükümetin kamu düzenini ve sıkıntılı ekonomik durumu vurgulamak zorunda kalması yüzünden kötüleşmiş bulunuyordu.

Ekim 1979'daki Cumhuriyet Senatosu seçimleri CHP'ye olan desteğin çok azaldığını göstermişti. Bunun üzerine Ecevit istifa etti. Demirel çoğu kişiyi rahatlatacak tarzda davranıp, MNP ve MHP'siz, sadece kendi partisi ve bağımsızların desteklediği bir azınlık hükümeti ile yeniden iktidara geldi.

1973-1980 yılları arasındaki koalisyon hükümetlerinin hepsi de zayıf hükümetlerdi. Büyük ve istikrarlı çoğunluğa sahip bir hükümet doğurabilecek olan tek çözümün, yani bir AP-CHP koalisyonunun gerçekleşmesinin mümkün olmadığı anlaşılmıştı. İki büyük parti, AP ve CHP, 1973'te demokrasiye yeniden geçildikten sonra işbirliğini becerememedikleri ve böylece aşırı uçtaki küçük gruplara ölçüsüz nüfuz sağladıkları için, siyasal sistem giderek felç oldu. Büyük partilerin kutuplaşması kısmen ideolojik etkenlerden (bu partiler artık, örneğin 1950'lerin CHP ve DP'sine göre, çok daha "ideolojik"tiler) ve kısmen de liderler arasındaki kişisel çekişme yüzündendi. Ayrıca, her parti, salt çoğunluktan sadece bir adım uzakta olduğunu ve işbirliğinin gelecek seçimlerdeki şansına zarar vereceğini sanıyordu. Bunun siyasal sistemi felce uğrattığı, cumhurbaşkanlığı süresi 1980'de sona eren Korutürk'ün yerine, meclisin, 100 tur oylamadan sonra bile bir yenisini seçmekten aciz olduğu tümüyle kanıtlanınca, alenen görüldü. Bu felç durumu, Türkiye'nin 1970'lerde karşılaştığı iki olağanüstü sorunla yani siyasal şiddet ve ekonomik bunalımla mücadele etmek için, hiçbir hükümetin etkin tedbirler alabilecek (ve daha da önemlisi bu tedbirleri uygulattıracak) güçte olamaması anlamına geliyordu.

1970'lerin sonlarında siyasal şiddet tam bir sorun haline geldi. Solda aşırı uçtan bazı gençlik grupları ve sağda Bozkurtlar ile dinci radikaller, sokaklara ve üniversite kampüslerine hakim olmak uğruna savaşıyordu. Bunlar, 1970'lerde Türkiye'yi sarsan ekonomik bunalım ve liselerden her yıl mezun olan 200.000 öğrencinin ancak yüzde 20'sine yüksek öğrenim olanağı sunan sistem yüzünden, meslekî gelecekleri şüpheli, ya da hiç olmayan gençleri saflarına katmakta güçlük çekmiyorlardı.

Sağ ve sol arasındaki mücadele eşit bir mücadele değildi. 1974-1977 yıllarındaki "Milliyetçi Cephe" hükümetleri zamanında, polis ve güvenlik güçleri, Türkeş'in MHP'sine tahsis edilmiş hale geldi ve 1978-1979'daki Ecevit hükümeti zamanında dahi bu kurumlara, Bozkurtları koruyan ve kollayan faşistler yoğun biçimde sızmış bulunuyorlardı. Solun parçalara ayrılmış bulunan grupları ise bu tür bir himaye görmemekteydi. Ecevit, ortanın solundaki tek partinin lideri olarak aşırı solun siyaset ve yöntemlerine karşı çıkmakla kalmayıp, CHP'yi siyasal şiddeti beslediği yolundaki suçlamalara açık bırakmaktan da çekinmekteydi.

Siyasal şiddet kurbanlarının sayısı hızla arttı: 1977'de 230 civarında olan kurban sayısı (bunların 39'u, İstanbul Taksim Meydanı'nda 1 Mayıs gösterisinde ateş açan meçhul silahlı kişilerin kurbanıydı), iki yıl sonra 1200 ila 1500'e fırladı. Türkiye'de siyasal aşırılığı bu denli olağanüstü bir şiddete dönüştüren şey, onun, kendi aile ve aşiretinin şerefi ve utancı ile öbürlerininki arasında uç bir çelişkinin ve kan davasının belirleyici rol oynadığı bir geleneksel kültüre yaslanıyor olmasıydı. Geleneksel çatışmalara, kendi taşıdıkları gerçek anlama ilaveten, siyasal anlamlar verilmekteydi. Bunun en açık örneği Aralık 1978'de Kahramanmaraş'ta gerçekleşen,

(genellikle siyasal solu destekleyen) Alevilere karşı Bozkurtlar tarafından düzenlenen bir dizi katliamın en vahiminde, yüzden fazla kişinin ölmesiydi. Askeri müdahaleye her koşulda karşı çıktığı halde Ecevit'in dahi, 13 ilde (sonradan 20 ile çıkarılacaktı) sıkıyönetim ilan etmekten başka seçeneği kalmamıştı, ama Ecevit askerî yetkilileri denetlemek için elinden geleni yapmış ve aldığı önlemleri "insanî yüzlü sıkıyönetim" diye sunmuştu, ama olmayacak bir bileşimdi bu.

Geleneksel çatışmaların sağ-sol ayrılığıyla bütünleşmesine bir diğer örnek, Ankara Üniversitesi öğrencisi Abdullah Öcalan tarafından 1978'de (Kürtçe adının ilk harfleriyle PKK diye bilinen) neo-Marksist Kürdistan İşçi Partisi'nin kurulmasıydı. Partinin amacı, ülkenin güneydoğusunda bir sosyalist Kürt devleti kurmaktı.

1979-1980 yıllarında şiddetin niteliği değişti. Çünkü şiddet artık sırf solcu ve sağcı aşırıların karşılıklı işledikleri cinayetlerden ibaret değildi; tanınmış kişiler de öldürülmekteydi. Mayıs 1980'de MHP'nin Genel Başkan Yardımcısı öldürüldü, bunu Temmuz ayında eski başbakan Nihat Erim'in ve DİSK eski başkanı Kemal Türkler'in öldürülmeleri izledi. Sıkıyönetim ilanına rağmen ordu bu sorunla uğraşırken tam yetkiden yoksun olduğu kanısındaydı.

Yetkililer düzeni yeniden sağlamaktan aciz gözüküyorlardı. Bütün mahalleler, bilhassa da gecekondu bölgelerindekiler, çatışan gruplardan birinin hakimiyetindeydi ve buraları "kurtarılmış bölge" ilan ediliyordu. Buna en ünlü örnek, Karadeniz'in küçük ilçesi Fatsa idi. Burada solcu belediye başkanı ve yandaşları devlet otoritesini fiilen reddetmiş ve adeta bağımsız bir Sovyet cumhuriyeti ilan etmişlerdi. Sonunda bu özgül deney, askeri birliklerin gönderilmesiyle sona erdirildi.

Ancak, siyasal şiddetteki artış, ikinci cumhuriyetin siyasal sisteminin yıkılışına ve askerî müdahaleye yol açan tek

ya da en önemli etken değildi. Bu gelişmeler, yıllardır tırmanan ve toplumda son derece istikrar bozucu etkisi olan bir ekonomik bunalım ortamı karşısındaki gelişmeler olarak düşünülmelidir. Bunu anlamak için şimdi 1960'lı ve 1970'li yılların ekonomik ve toplumsal gelişmelerine göz atmamız gerekiyor.

Ekonomi: Planlama ve ithal ikamesi

MBK de CHP de, 1950'lerin sonlarındaki ekonomik ve malî karışıklıktan, Demokratların planlama eksikliğini (bu sözcüğün kendisine karşı Menderes'te marazi bir nefret oluşmuştu) sorumlu tutmaktaydılar. Her ikisinin de planlama kavramıyla doğal bir ilişkisi vardı. CHP'liler devletçi bir mirasa sahiptiler ve birçoğu kurmaylık yapan ya da yapmış olan subaylar için planlama bir yaşam tarzıydı. Ekonomiye daha planlı bir yaklaşım, 1955'te DP'den kopan Hürriyet Partisi'nin temsil ettiği modern sanayi burjuvazisi tarafından da destekleniyordu. Bu zümre 1960'ların başlarında kendi siyasetini dayatamayacak kadar zayıftı, ama (CHP geçmişi olan) bürokratların ve ordunun kalkınmacı idealleri bu kesime cesaret vermekteydi.

Planlı ve eşgüdümlü kalkınma arzusu, anayasanın 129. maddesi ve sonra Eylül 1960 tarihli 91 sayılı yasayla, *Devlet Planlama Teşkilatı*'nın kurulması ile ifadesini buldu. DPT'ye ekonomik, toplumsal ve kültürel planlama alanlarında geniş yetkiler verilmişti. DPT, yabancı danışmanlarla birlikte, beş yıllık kalkınma planları oluşturmaya başladı. Ancak başından beri DPT'nin rolüne ve konumuna ilişkin büyük ölçüde bir anlaşmazlık vardı. CHP, DPT'nin rolüne ilişkin devletçi bir bakışa sahip olup onun politikalarını bütün kesimler için bağlayıcı görüyor, diğer partiler ise bunu kabul etmiyordu. İnönü DPT'nin yetkileri konusunda bazı taviz-

ler vermek zorunda kaldı.

1965'ten sonra AP hükümeti zamanında, DPT'nin nüfuzu daha da sınırlandı. 1968'de uygulamaya konulan ikinci beş yıllık planının devlet kesimi için bağlayıcı, özel kesim için ise sadece işaret edici olduğu ilan edildi. CHP, kendi devletçilik geleneğine uygun olarak, devletin rolünü yol gösterici addederken, AP ise, DP geleneğinin bekçisi olarak, devleti özel teşebbüsün hizmetkârı gibi görüyordu.

İkinci cumhuriyetin hemen hemen sonuna kadar, hükümetlerin kalkınma politikaları, sanayileşme yoluyla ithal ikamesini amaçlamaktaydı. Türkiye hâlâ, mamul gıda maddeleri, dokuma ve demir çeliğin dışında hemen tüm sanayi mallarında ithalata bağımlıydı: hemen tüm dayanıklı tüketim malları dışardan geliyordu. Öte yandan, halkın 1950'lerde artan refahı bu dayanıklı tüketim mallarına büyüyen bir talep yaratmıştı. Dış dünyanın ve Batılı (bilhassa da Amerikan) yaşam tarzının daha bir farkına varılması, otomobil, buzdolabı ve elektrik süpürgesi gibi mallara sahip olanları itibarlı kılıyordu.

Birbiri ardından gelen hükümetler, sübvansiyon ve vergi indirimleri gibi doğrudan yatırım teşviklerinin yanısıra, yerli sanayiin yaratılmasını, başka üç yolla kamçıladılar. Biri, Avrupa ve Amerika'nın sanayi ürünlerine karşı yoğun ithalat kısıtlamaları ve yüksek gümrük tarifeleri getirilmesiydi. İkincisi, kurlarla oynamaktı (bu uygulama, Türk lirasının değerini suni şekilde yüksek tutmak suretiyle, yabancı malzeme satın almak için devletten ucuz dolar ya da Alman markı satın almalarına izin verilmekteydi). Üçüncüsü, çiftçilere yönelik (dünya fiyatlarının çok üstünde) destekleme alımları ve sanayi işçileri için yüksek ücret artışlarına izin verilmesi suretiyle canlı bir iç pazar yaratılmasıydı.

İthal ikameci sanayileşme genellikle, yabancı şirketin teknik ustalık ve bilgiyi (ve gereken lisansları) ve çoğu za-

man (bir kısım) yedek parça ve hammaddeleri temin ettiği bir ortak girişim biçiminde olmaktaydı. Türk ortak ise (bir kısım) sermayeyi, işgücünü, dağıtım sistemini ve en önemlisi nüfuzlu kişilerle olan ilişkileri sağlıyordu. 1960'lar ve 1970'lerde ordu, *Ordu Yardımlaşma Kurumu* vasıtasıyla, yeni sanayilerde büyük bir yatırımcı haline gelmişti.

İçe kapalılık ve ithalat sınırlamaları, yabancı şirketler ile Türk ortakları arasında gerçek rekabetin olmaması anlamına geliyordu. Bu rahatlık ve güven sağlayan düzenleme altında, açık bir dünya pazarında hiçbir zaman rekabet edemeyecek durumda olan sanayiler, ülke içinde çok yüksek kârlar sağladılar. Yeni sanayiler, bölgeler arasında çok eşitsiz şekilde dağılmaktaydı, İzmir ve Adana civarındaki daha küçük yoğunlaşmalarla birlikte, çok büyük çoğunluğu, İstanbul bölgesinde kurulmuştu.

Ekonomik büyüme açısından, ithal ikamesi stratejisi bir süre için oldukça başarılı oldu. 1960 darbesinden sonraki tereddütlü bir başlangıçtan ve bunu izleyen belirsizlik döneminden sonra, 1962'de ekonomi toparlandı ve 1963-1976 yılları arasında yıllık büyüme hızı ortalama yüzde 6.9 oldu.

Sanayi kesiminde kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT) rolü hâlâ önemliydi. Toplam sanayi üretiminin yaklaşık yüzde 40'ı bu kesimden geliyordu, ancak KİT'ler verimli olmaktan çok uzaktı. Devlet kesiminde, ürünlerin fiyatlandırılması da dahil, alınan ticarî kararlar, tersini iddia eden bütün beyanatlara rağmen, siyasal etki altındaydı ve aşırı derecedeki istihdam fazlalığıyla birlikte (işgücü 1960'lar ve 1970'lerde ikiye katlanıp 650.000'e çıktı) bu durum ağır zararlarla sonuçlanıyordu. Sırf 1977 yılında dokuz milyar liralık zarar vardı. KİT'lerin sabit sermaye yatırımlarındaki payı % 50-70 olmasına karşılık, toplam katma değerdeki payının bu dönemde % 50'den üçte bire kadar düşmüş olması da dev-

let kesiminin verimsizliğini göstermektedir.

Yeni sanayilerin üretimde aşırı şekilde yabancı yedek parça ve malzeme ithalatına bağımlı olmaları, bu yüzden de bunları ödemek için dış rezervin kullanılabilirliğine bağımlı olmaları bu kalkınma siyasetinin zayıf noktası idi. Bu bir şirketin ayakta kalıp kalmayacağının genellikle, sınai veya ticarî niteliklerden çok, (büyük ölçüde devletin tasarrufunda olan) bu fonlara ulaşmasının belirleyici olması demekti. Türkiye'nin bu yirmi yıl boyunca, (sanayileşmekte olmasına karşın ihracata yönelik olmayan bir ekonomiden beklenebileceği gibi) sürekli bir ticaret açığı ve dış ödemeler dengesi açığı olduğu için, gereken dolar ve markları bulmak büyük bir sorun oluyordu. Bu kısmen, 20 yılda 5.6 milyar doları bulan dış özellikle de Amerikan yardımıyla karşılanıyordu. Bununla beraber bu açık gittikçe artan şekilde, Avrupa'ya göç etmiş Türk işçilerinin çok büyük miktardaki döviz transferleriyle kapatılıyordu. Bu transferler 1974'te 1.462 milyon dolarla en yüksek düzeye ulaşmıştı.

1970'lerin sonundaki ekonomik bunalım

1970'lerin sonlarındaki hükümetleri şirazesinden çıkaran şeyin toplumsal huzursuzluk ya da sokaklardaki şiddetten çok, artan ekonomik bunalım olduğu evvelce belirtilmişti.

Sürekli bir dış ödemeler dengesi açığı, ithalata ve bu yüzden de dövize bağımlı olan bir sanayi bileşimi Türk ekonomisini tehlikelere son derece açık hale getirmekteydi. 1973-1974 petrol bunalımı uluslararası piyasada petrol fiyatının dört misli artışına yol açtı. 1950'lerden beri enerji kaynağı olarak petrole artan şekilde bağımlı hale gelen Türkiye için bunun anlamı, dolarla ödenmek zorunda olan ithalat faturasının haddinden fazla kabarması demekti. 1970'lerin son-

larında ve 1979-1980 yıllarındaki ikinci bir petrol fiyatı şokunun ardından, Türkiye'nin döviz gelirlerinin üçte ikisi, bu petrol faturasının ödenmesine harcanıyordu. Bu sırada Avrupa'daki ekonomik durgunluk nedeniyle, Türk ürünleri için Batı pazarı da daralmaktaydı. Merkez Bankası'nın döviz rezervlerini harcayarak ve Almanya'daki Türk işçilerinin döviz transferlerini kullanarak ekonomik büyümeyi kısa bir süre için sürdürmek mümkün olmuştu. Ancak döviz transferleri 1974'ten sonra azalmaya başladı. Çünkü Avrupa'daki işçilerin durumu kötüleşmekte ve aynı zamanda Türkiye'deki duruma güvenleri de kaybolmaktaydı. İşçiler paralarını giderek daha fazla Almanya'da tutuyorlardı.

Milliyetçi Cephe koalisyon hükümetleri bu sorunu, son derece pahalı kısa vadeli Eurodolar borçlanmalar yapmak (yetmişlerin sonunda Türkiye'nin borcunun yarıdan fazlasını bu türden borçlanmalar oluşturmaktaydı) ve para basmak yoluyla gidermeye çalışıyordu. Ayrıca ithalat sınırlamaları getirerek değerli döviz rezervlerini korumaya da çalıştılar. Sanayi ve elektrik üretimi için petrol gittikçe kıtlaşmaya başladı ve 1979 yılında kış ortasında bile günde beş saate varan elektrik kesintileri olağan hale geldi.

Artan enerji fiyatı ve birbiri ardından gelen hükümetlerin sorumsuz malî politikaları enflasyonu körükledi. 1970'lerin ilk döneminde enflasyon yılda yüzde 20 civarındaydı, ama 1979'a gelindiğinde yüzde 90 olmuştu ve yükseliyordu. Hükümet, (1973'ten 1980'e kadar çalışan) Fiyat Kontrol Komitesi vasıtasıyla fiyatları denetleyerek enflasyonu indirmeye çalıştı. Sonuç muazzam bir karaborsa idi. Enflasyonu düşürmede bir diğer tedbir de Türk Lirasının kur değerini suni şekilde yüksek tutmaktı. Tümü de çok gecikmiş bazı devalüsyonlar yapıldı ve sonuçta para karaborsaya aktı. Dövizi muhafaza etmek için getirilen ithalat kısıtlamaları karaborsayı daha da körükledi ve büyük çapta kaçakçılığa neden ol-

du. Bu sırada dükkanların rafları ise gittikçe boşalıyordu.

Türkiye'yi saplandığı malî ve ekonomik bataktan kurtarmak için köktenci önlemlere gerek olduğu anlaşılmıştı. 1978'de Ecevit hükümeti IMF, Dünya Bankası ve OECD ile yeni krediler için görüşmelere başladı. Bu kuruluşların ekonomik reforma ilişkin ağır talepleri yüzünden görüşmeler sürüncemede kaldı. Ancak Temmuz 1979'da, 1.8 milyar dolarlık yeni krediler çıkaracak bir anlaşmaya varıldı. Bu krediler, Türk hükümetinin bir reform paketini uygulamaya sokmasına bağlıydı. Paket, ithalat ve ihracat denetimlerinin kaldırılmasını, devlet sübvansiyonlarının kesilmesini, faiz oranlarının serbest bırakılmasını, fiyatların yükseltilmesini ve devlet harcamalarının kısılmasını içeriyordu.

Süleyman Demirel Ekim 1979'da yeniden iktidara geldiğinde, yeni hükümet bu programı mutlak öncelikle yürürlüğe koydu. Görev, Başbakanlık Müsteşarı ve DPT Müsteşar Vekili Turgut Özal'a verildi. Ocak 1980'de Turgut Özal reform paketini açtı ve ardından krediler gelmeye başladı. 1980 ilkbaharında durum düzelmekle birlikte (Şili'de General Pinochet'nin Başkan Allende'ye karşı yaptığı darbeden sonra başlattığı siyasete atfen) "Şili çözümü" denilen bu politikalara karşı yaygın bir direniş vardı. Sendikaların, özellikle de DİSK'in, süren faaliyetleri Özal'ın ekonomi paketinin uygulanmasına olanak vermiyordu. DİSK üyeleri Ocak ve Nisan ayları arasında bazı fabrikaları işgal ettiler. Her yerde çoğu kez polis ve orduyla çatışmaların da eşlik ettiği grevler olmaktaydı.

İkinci Cumhuriyet'in sonu

İkinci Cumhuriyet'in son bulmasına ve 20 yıl içinde Türk siyasetinde üçüncü bir askerî müdahaleye yol açan gelişmeler çeşitliydi: artan asayiş sorunları, Kürt ayrılıkçılığı, kördü-

ğüm olmuş görünen bir siyasal sistem ve harap olmuş bir ekonomi. Bunlara bir de, ordu içinden birçok kimse de dahil olmak üzere çok kişiye İslâmî köktendincilik tehlikesi gibi görünen şey de ekleniyordu. Ocak 1979'daki İran İslâm devrimi MSP'yi ve belki de İran tarafından desteklenen diğer İslâmî grupları cesaretlendirmişti. Bunlar gitgide dikkat çeker hale gelmiş ve 6 Eylül 1980'de Konya'da büyük bir kitle gösterisi yapmışlardı. Bu gösteri esnasında şeriata dönülmesi çağrısında bulunulmuş ve (işin tuhafı, metni radikal dinci çevrelerde büyük saygınlığa sahip Panislamist şair Mehmet Akif (Ersoy) tarafından 1920'lerde yazılmış olmasına rağmen) Türk ulusal marşını söylemeyi reddetmişlerdi.

Genellikle, radikal dincilik tehlikesinin askerî müdahalenin doğrudan doğruya nedeni olduğu düşünülmektedir, ama siyasetçilerin ülkeyi etkin şekilde yönetme becerilerine olan güvenlerini giderek yitirdikten sonra genelkurmayı iktidarı ele geçirmeye sevkeden şey, büyük ihtimalle yukarıda anlatılan etkenlerin bir karışımıydı. Daha önce belirtildiği gibi, yönetime el koyma hazırlıkları 1979 yazında başlamıştı ve o yılın Aralık ayında, İstanbul'daki bir toplantıda, ülkenin en kıdemli generalleri siyasetçilere (12 Mart 1971 muhtırasına benzer tarzda) bir muhtıra hazırlamayı kararlaştırmışlardı. Bu muhtıra 2 Ocak 1980'de açıklandı, ancak generaller açısından sonu gelmeyen cumhurbaşkanlığı seçimi pandomimiyle geçen 1980'in ilk altı ayı, siyasetçilerin buna kulak asmayacaklarını göstermişti. Bu yüzden 12 Eylül 1980 sabahı saat üçte Türk ordusu yeniden iktidara el koydu.

Toplumsal değişim: Gecekondular ve "konuk işçiler"

Farklı siyasal partiler arasındaki didişmeler, çoğu Türk yurttaşının pek az ilgisini çekmekteydi. Onların yaşamları-

nı etkileyen şeyler başkaydı: sokaktaki şiddetten tabii ki etkileniyorlardı, ama ayrıca 1960'larda ve 1970'lerin başlarında refah artışından, bunun ardından gelen kıtlık ve fiyatların yükselişinden ve bu dönem boyunca süren sanayileşme ve büyük çaplı göçlerden de etkilenmişlerdi.

Türkiye'nin hızlı nüfus artışı, tarımdaki fırsat yokluğu ve yeni sanayilerin cazibesi birarada kırsal kesimden büyük kentlere 1950'lerde başlayan akını arttırmaktaydı. İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana'ya çok büyük sayıda insan göçetti. 13. bölümde ortaya çıkışları anlatılmış olan gecekondu semtleri buralarda kısa zamanda dev boyutlara ulaştı, ve büyümeye devam etti. Bugün başkent Ankara'nın meskûn bölgelerinin yarısından fazlası gecekondulardan oluşmakta ve nüfusunun yarısından fazlası buralarda yaşamaktadır.

Gecekondulara kimi zaman teneke mahalleler deniliyorsa da bu tanımlama yanıltıcıdır. Bu evler küçük ve ilkel olmakla beraber, sıradan köy evinden daha küçük ve ilkel de değillerdi ve genellikle küçük bir bahçeyle çevrelenmişlerdi. Başlangıçta gecekondu mahalleleri her tür altyapıdan yoksundu. "Resmî" semtle olan ilk bağlantıları genellikle, (önceleri özel şahısların sonraları ayrıca belediyenin) otobüs servisleri ve posta hizmetiydi. Kendi derneklerini kuran mahalle sakinleri, yerel siyasetçilerden vaatler koparmak için partiler arasındaki seçim öncesi rekabetten oldukça etkin şekilde yararlandılar, bunun sonucunda gecekondu semtleri yavaş yavaş belediyenin elektrik ve su şebekesine, yol sistemine ve -kimi zaman- kanalizasyonuna bağlandı. Belediyelerin, sıkça tekrarlanan ama etkisiz kalan kuşatma girişimleri olmakta çoğu zaman gecekonducuları yeni inşa edilen yüksek binalara nakletmeye çalışmaktaydılar, ama konut miktarı her zaman talebin gerisindeydi.

"Teneke mahalle" adlandırmasının yanıltıcı olmasının bir başka sebebi şudur: Batı'nın büyük kentlerindeki teneke

mahalle sakinlerinin, sıfırı tüketmiş, umutsuz ve çaresiz durumda olup kendilerini toplumun parçası hissetmemelerine karşılık, Türkiye'deki gecekondu semtlerinde yaşayan insanlar, daha üst sınıflara çıkmaya ve toplumla bütünleşmeye istekliydiler ve hâlâ da öyledirler. Bir diğer fark da, gecekondu topluluklarının toplumsal dokusunun genel olarak oldukça güçlü kalmasıydı. Bu da semt halkının genellikle ülkenin tek bir bölgesinden gelen insanlardan oluşması sayesindeydi (bu bölge 800 kilometre uzakta olsa bile). Gecekondu semtleri ile köyleri arasındaki bağlar, evlenme ya da toprak alımı için gidişler nedeniyle canlı kalıyordu.

Daha önce de işaret edildiği gibi, kente göç edenlerden ancak bir azınlık yeni sanayilerde düzenli iş bulabilmekteydi. Çoğu geçimini, gündelikçilik, sokak satıcılığı, ya da kapıcılık gibi geçici işlerden kazanmak zorundaydı. Genellikle, ev halkından birkaçı ailenin gelirine katkıda bulunuyordu. Gecekondu semtlerinden çok büyük sayıdaki kadın, burjuva semtlerinde temizlikçi olarak çalışıyordu. Buna rağmen kente göçedenler genellikle kentte kalma kararındaydılar ve sadece hasada yardımcı olmak için köylerine dönüyorlardı.

Kente gitmek için atadan kalma köyünü terkeden birçok insan, bu kez 1960'larda çok daha büyük bir macera için köylerini terkettiler. Almanya'ya (1957'de) çalışmaya giden ilk Türkler, teknik okul mezunlarıydı, ancak 1960'ların başlarından itibaren Türk işçileri sürekli artan sayıda Almanya'ya göç etmeye başladılar. Başlangıçta bu göçe bir "itiş"ten ziyade bir "çekiş" neden oldu. Almanya'nın hızla kalkınan sanayiinin çok fazla işçi açığı vardı ve bir süredir Akdeniz'in yoksul bölgelerinden (İtalya, Yugoslavya, Yunanistan) işçi almaktaydı. Türkiye'de, 1961'de imzalanan Alman-Türk ikili anlaşmasından sonra ciddi şekilde başlayan Almanya'nın işçi alma hamlesi, ilk başta tereddütle karşı-

landı. Almanya'ya ilk gidenler kentlerdeki vasıflı işçilerdi, ama sonraki işçi alımları artan şekilde, kırsal kesimden henüz göçetmiş yeni kent sakinleri arasındandı (böylece bu kişiler iki aşamalı bir göç örneği sergilediler). Daha sonra işçi alımları doğrudan doğruya taşra kentlerinden yapıldı. Rakamlar onların bu hikayesini anlatır: 1962'de Almanya'da 13.000, 1970'te 480.000 Türk işçisi bulunuyordu ve 1974'te toplam sayı 800.000'e ulaşmıştı. Göçün esas yönü Almanya olmaya devam etmişse de, Türk işçileri Belçika, Hollanda, Fransa, İsviçre ve İngiltere'ye de gittiler. 1970'lerin sonlarında 2.5 milyondan fazla Türk Batı Avrupa'da yaşamaktaydı.

Başlarda, göçedenlerin büyük çoğunluğu birkaç yıl içerisinde ülkelerine geri dönme niyetindeydi. Eşlerini ve çocuklarını yanlarına almadan tek başlarına gelmişler, ekseri kasvetli öğrenci yurtlarında kalmış ve her kuruşu biriktirmişlerdi. Ancak Türkiye'ye hemen geri dönme umudu giderek soldu. Çünkü Avrupa'daki yaşam beklemedikleri şekilde pahalı çıkmış, kendilerinin (ve ailelerinin) beklentileri artmış ve Türkiye'deki işsizlik geri dönüşü neredeyse imkansız hale getirmişti. 1970'lerin başlarından itibaren, gittikçe daha çok işçi kendi ailesini Almanya'ya getirmekteydi. Ekonomik durgunluğun Avrupa'yı sarstığı 1973 petrol bunalımından sonra, Türkiye'den düzenli işçi alımları durdu. Ne var ki, gitgide daha çok kişinin eşlerinin ya da babalarının yanına gitmeleri nedeniyle Avrupa'daki Türklerin sayısı artmaya devam ediyordu. Başlangıcı 1960'lara kadar giden kaçak göç olgusu 1973'ten sonra da sürdü. Türkiye'de artan işsizlikle beraber, birçok insan, Avrupa ülkelerine yasal olmayan girişleri düzenleyen, ya da düzenlediğini iddia eden vicdansız aracılar için kolay yem oldular. Kaçak işçiler (Türkiye'de bunlara kibarca turist deniliyordu) hiçbir sosyal güvenlikleri olmaksızın çoğunlukla düşük ücretli aşağı

işler yapıyorlardı. Onların kaçak statüleri kendilerini her türden baskıya maruz bırakmaktaydı. Yine de, Almanya'da başarı gösterenlerin öyküleri, Türkiye'deki birçok kişi için Almanya'nın vaatler ülkesi olarak kalmasını sağladı.

Emek göçünün, Türkiye'de ve özellikle kırsal kesimde birçok ve değişik etkisi oldu. İnkar edilemez bir zenginlik pompalaması vardı ve bu kendini yeni ve büyük evlerle, traktör ve arabalarla ve (kimi zaman köye elektrik gelmeden önce) alınmış ev aleti ve araçlarıyla gösteriyordu. Yeni servetin doğuşu, kırsal kesimdeki güç ilişkilerini ve toplumsal düzenleri bozdu. Ayrıca, daha maddeci bir yaşam görüşü ve yeni kitle tüketim kalıpları getirdi. Göç, gerçi her zaman derinliğine bir kavrayışla olmasa da dış dünyanın yeniden farkına varılmasını da başlattı. Avrupa'daki göçmen toplulukları, bir sanayi toplumunun alışılmadık ortamlarıyla karşılaştıklarında, genellikle, daha az gelenekselleşmek yerine daha çok gelenekselleşme eğiliminde oldular. Bu eğilim, göçmenlerle yerli halk arasındaki ilişkiler kötüleşmeye başlayınca daha da güçlendi. İşçi alımı başladığında, hem sanayiler hem hükümetler göçmenler için olumlu bir imge yaratmaya gayret etmişlerdi (onları Gastarbeiter, yani "konuk işçiler" diye adlandırıyorlardı -bu terim sonraları göçmenlerin gözünde son derece olumsuz başka anlamlar kazanacaktı). Ancak, petrol bunalımından sonra işsizlik artınca, yerli halk arasında hoşnutsuzluk başgösterdi. Bu hoşnutsuzluk 1980'lerde daha da çok güçlendi.

Sendikalar ve sosyal güvenlik

En faal ve en nitelikli işçilerin çoğunun yurt dışına göçetmiş olması, Türk işçi hareketi için engelleyici bir etkendi. Yine de, 1960'lar sadece yerli sanayinin doğuşuna değil üstelik ciddi bir işçi hareketinin büyümesine de sahne oldu.

Anayasa işçilere grev ve toplu sözleşme hakkı vaat etmişti. Temmuz 1963'te yeni bir yasayla bu hakları daha da ayrıntısıyla kaleme alındı. Sendikalar işçilerin kazançlarını savunmada oldukça başarılı oldular. İç pazarın korunması, toplumsal huzursuzluğa rüşvet vermeyi sağlayan görece yüksek ücret artışlarının kabul edilmesi demekti, çünkü bunlar kolaylıkla sanayi ürünlerinde fiyat artışlarına dönüşebilirlerdi. Sanayideki reel ücretler 1960 ve 1970'lerde yaklaşık yüzde 50 artmıştı. Bu artış, Türk sanayii ihracata yönelik olsaydı ve yeni sanayileşmekte olan öteki ülkelerin (örneğin Uzakdoğudakilerin) rekabetine maruz kalmış bulunsaydı, mümkün olmazdı.

Bununla beraber, bu kazançların işgücünün sınırlı yani ekonominin, büyük sanayi şirketleriyle modern kesimindeki işçilere tahsis edilmiş olduğunun söylenmesi gerekiyor. 1960'lar ve 1970'lerde bunlar bir tür işçi aristokrasisine dönüşmüşlerdi. Küçük kuruluşlarda çalışan işgücünün çok büyük bir kısmı ise büyük ölçüde örgütsüzdü ve çok daha düşük ücret alıyorlardı. Küçük sanayicilerin düşük kâr hadleri, büyük sanayide ödenen ücret artışlarına hiç de olanak vermiyordu. 1975 sonrasında ise, büyük işverenler dahi artık reel ücret artışlarını karşılayacak durumda değildi. Ancak sendikaların baskısı dinmiyordu ve sonuç, 1970'lerin sonlarında grevlerin lokavtların gelgitiyle çalışma hayatındaki kargaşanın artışıydı.

Bu dönemdeki işsiz sayısını kestirmek çok güçtür, çünkü, bir işsizlik tazminatı sistemi -hâlâ dahi- olmadığından, işsizlerin kaydını tutmak için bir neden bulunmamaktadır. Bununla beraber, işsizlerin sayısının işgücü içerisindeki yüzdesinin, 1960'larda ve 1970'lerin başlarında kitlesel göçler sayesinde yüzde 10 civarında nisbeten sabit kalmışken, 1970'lerin sonlarında çok büyük artışla yükseldiğine ilişkin göstergeler vardır.

Amerikan etkisi altında *Türk-İş*, kendi üyeleri için maddi yararlar elde etme amacına yönlendirilmişti. Türk-İş, siyasal açıdan karma bir konfederasyondu; kimi sendikalar ve sendika önderleri TİP'i, kimileri CHP'yi ve kimileri de AP'yi destekliyorlardı. Genelde sendikalar siyasete karışmıyor ama iktidarda her kim varsa onlarla iyi ilişkilere girmeye çalışıyorlardı. 1967'de, İşçi Partisi'yle bağı olan kişilerin önderliğinde bazı sendikalar, Türk-İş'in Demirel'in gittikçe sağa kayan hükümetiyle olan işbirliğine karşı çıktıkları için konfederasyonla olan ilişkilerini kestiler. Esas kopuş, Türk-İş'in İstanbul'da Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikasındaki bir grevi desteklemeyi reddetmesi üzerine oldu ve kısa zaman içinde sendika hareketi, Türk-İş ile DİSK *(Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu)* arasında kesin olarak ikiye bölündü. Bu iki örgüt arasındaki rekabet başından itibaren sertti, biri ötekinden daha yüksek ücret talebinde bulunarak işçileri yanına çekmek için yarışmaktaydı. 1970'lerin sonlarında Türk-İş'in 1 ila 1.3 milyon, DİSK'in ise 300.00 ila 400.000 üyesi olduğu tahmin edilmektedir.

1961 anayasası Türkiye'nin "sosyal devlet" olduğunu ilan etmişti ve 1960'larda siyasetçiler bu vaadi yerine getirmek ve halk kitlesinin çalışma ve yaşam koşullarını iyileştirmek için gayret ettiler. 1965'te, bir refah devletinin gelişmesinde ilk adım olarak *Sosyal Sigortalar Kurumu* oluşturuldu. Bu kurum, hastalık, iş kazaları ve hayat sigortası yapıyordu. İki yıl sonra, 1936 tarihli eski iş yasasının yerini bir yenisi aldı. Bu yasa, eskiden olduğu gibi sadece 10'dan fazla işçi çalıştıran kuruluşlardakileri değil, bütün ücretlileri kapsamaktaydı. Haftalık çalışma saati, 48 saatle sınırlanmış ve çocukların çalıştırılmasına kısıtlamalar (ancak yasaklama değil) getirilmişti.

Devlet çalışanları için bir Emekli Sandığı zaten vardı.

1972'de Bağ-Kur kurularak kendi hesabına çalışanlar için bir emeklilik düzenlemesi başlatıldı. Yine de bu dönemin sonunda bile, sosyal güvenlik sistemi hâlâ tüm çalışanları kapsamıyordu. Sanayideki işgücünün sadece yüzde 70 kadarı ve kentlerde kendi hesabına çalışanların yüzde 60'ı sosyal güvenliğe sahipti. Türk halkının yarıdan çoğunun, yani tarım çalışanlarının ve bunların ailelerinin hiç sosyal güvenliği yoktu.

İkinci cumhuriyet döneminde dış ilişkiler

Bütün ikinci cumhuriyet hükümetlerinin dış politikaları, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra konulmuş ilkelerle sıkı sıkıya bağıntılıydı, bağlar ve Batı demokrasileriyle yakınlaşma bu politikanın köşe taşlarıydı. Ardarda gelen hükümetlerin siyasetleri, hem müttefiklerin Türkiye'yi savunma sözüne bağlı kalmalarını sağlamak hem de onlardan askeri ve ekonomik yardım kopartmak için Türkiye'nin stratejik değerini Batı ittifakının gözünde artırmayı amaçlıyordu. Ne var ki, bu temel devamlılık hali, füzeler (Küba 1962), afyon üretimi (1974), Kıbrıs, insan hakları ve Ermeni meselesine ilişkin krizlerde kesintiye uğradı. Ayrıca, bu dönemde Ankara'daki dış siyaset strateji uzmanlarınca izlenen politikaların kamuoyuyla olan uyumu giderek azalıyordu.

Türkiye Amerika Birleşik Devletleri'ne sadece NATO üyeliğiyle değil, ayrıca üçü 1950'den önce, 31'i Menderes zamanında ve 22'si 1960'ların başlarında yapılmış 56 ayrı anlaşmayla da bağlıydı. 1969 yılında, kısmen bu anlaşmaların yerini alan ve kısmen de bu anlaşmaları günün ihtiyaçlarına uygun hale sokan bir şemsiye anlaşması imzalandı. 1954 tarihli Askerî Kolaylıklar Antlaşması, Amerikalılara Türkiye'de askeri tesis ve üs kurma hakkını vermekteydi.

Tesislerin inşaat masrafı ve bakımı Türk ordusu tarafından karşılanıyor ve bunlar Türk toprağı olarak kalıyordu ama üsler Amerikalılar tarafından yönetilip işletiliyorlardı. 1957'den itibaren Türkiye'ye Jüpiter nükleer füzeleri yerleştirilmişti.

1960'larda karşıt iki gelişme vardı: bir tarafta, silahların artan maliyeti ve subaylara yapılan yüksek ödemeler Türkiye'yi dış malî yardıma çok daha bağımlı hale getirmekte, öte tarafta yeni liberal anayasa, *Yön* dergisi ve İşçi Partisi ile bağlantısı olan solcu aydınların, Türkiye'nin Amerika ve NATO'ya olan bağımlılığını artan bir hiddetle eleştirmelerine olanak vermekteydi. Üslere ve Amerikalı görevlilerinin ayrıcalıklarına, yani görevdeyken Türk yasalarından ve Türk mahkemelerinden muaf tutulmalarına, onların kendi posta servislerine ve PX satış mağazaları kanalıyla gümrüksüz ithalat yapmalarına itiraz ediyorlardı. Bütün bunlar milliyetçi Türklere (Türkiye'de birçok solcu ateşli milliyetçi idi) Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki kapitülasyon sistemini hatırlatıyordu. 1960'larda ve 1970'lerde *bağımsız Türkiye* sloganı gittikçe yükselmeye başlamış ve Amerikan Altıncı Filosunun gelişi aleyhinde kitle gösterileri olmuştu.

Gelen hükümetler genellikle ittifaka sadıktılar ve ülke içinde bunu savunmaktaydılar. Gelişmeler, NATO'nun, Türkiye'nin değil Amerika'nın stratejik çıkarlarına hizmet eden bir örgüt olduğunu gösterir gibi olunca hükümetler zor duruma düştüler. Bu durum ilk kez 1962-1963'te ortaya çıktı. Küba füze bunalımını izleyen görüşmeler sırasında Başkan Kennedy, Rusya'nın Küba'daki füzeleri çekmesine karşılık olarak Türkiye'deki füzelerin çekilmesi yolundaki Rus taleplerine boyun eğdi. Bu büyük bir kayıp değildi çünkü Jüpiter sistemi zaten kullanımdan düşmüştü ve denizaltıdan atılan Polaris sistemi ile değiştirilmek üzereydi, ama füzelerin çekilmesi, Türkiye'ye Amerikalıların oyu-

nunda sadece bir piyon olduğu duygusunu vermişti.

Bir diğer sıkıntı afyon üretimiydi. 1960'ların sonlarında uyuşturucular büyük bir sorun olmaya başlamıştı ve Amerika'da kullanılan afyon ve eroinin oldukça büyük bir kısmı Batı Anadolu'da üretilmekteydi. Amerikan hükümeti haşhaş ekimini yasaklaması için Türkiye'ye baskı yaptı, ama sallantıdaki Demirel hükümeti baskılara boyun eğmiş görünmeyi göze alamadı. Ancak, demokrasi 1971'de askıya alınınca, Nihat Erim hükümeti, haşhaş ekiminin 1972'den sonra yasaklanması için, köylülere yapılacak mali yardım karşılığında bir anlaşma imzaladı. Bu karar halkın hiç hoşuna gitmemişti: köylülere afyondan gelen geliri başka hiçbir ürün sağlayamazdı. Türkiye'nin uyuşturucu sorunu yoktu, bu yüzden de Türk çıkarlarının Amerikan çıkarlarına tâbi olduğu düşünüldü. Yasak kararını kaldırmak, 1974'te iktidara geldiğinde Ecevit'in yaptığı ilk işlerden biri oldu.

Yine Kıbrıs

Türkiye'nin dış ilişkilerindeki en ciddi bunalımlar Kıbrıs sorunuyla bağlantılıydı.

1964'te Kıbrıs Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios ve hükümeti, Türk azınlığın özerkliğini sınırlamak amacıyla adanın anayasasını değiştirmek için girişimlerde bulunmuştu. Türk toplumu baskı altındaydı ve bazı Türk köyleri kuşatılmıştı. Buna İnönü hükümeti, hava kuvvetlerine Kıbrıs üzerinde gösteri uçuşları yaptırmak ve Makarios geri adım atmadığı takdirde işgale gidileceği tehdidinde bulunmak suretiyle karşılık verdi. Türk donanmasının o sırada bu tür bir çıkartmayı yapacak teknik yeterliliğe sahip olup olmadığı kuşkuludur, ama zaten Başkan Johnson'dan Başbakan İnönü'ye bir mektupla ulaşan Amerikalıların tepkisi buna

engel olmuştu. Johnson mektupta, bir Türk işgalinin Sovyetler Birliğini çatışmaya sokabileceğini ve bunun olması durumunda, NATO ülkelerinin Türkiye'nin yanında kendiliğinden yer almayacakları uyarısında bulunuyordu. Johnson, ABD'nin vermiş olduğu silahların bir işgalde kullanılmasına izin vermeyeceğine de dikkat çekiyordu. Mektup basına sızdı ve Amerikan aleyhtarı bir tepkiye yol açtı. NATO'nun Türk çıkarlarını korumayı uygun görmediği bir kez daha anlaşılmıştı.

1964'te yatışan bunalım 1967'de, Atina'da henüz kurulmuş olan Albaylar cuntası Kıbrıs'taki Rum milliyetçilerini *Enosis* kışkırtmasını artırmaları için cesaretlendirince, tekrar alevlendi. Türkiye Yunan hükümetine baskı yaptı ve Kasım ayındaki birkaç gün boyunca savaşa çok yaklaşıldı, ancak cunta geri adım attı ve bunalım yeniden hafifledi. Fakat 1974'te can çekişen Yunan cuntası, Rum Ulusal Muhafız Örgütü vasıtasıyla Kıbrıs'ta Makarios'a karşı bir hükümet darbesi tezgahladı, Enosis'i ilan etti. Ankara'da Ecevit hükümeti, 1960'ta Kıbrıs'ın bağımsızlığını ve anayasal düzenini garanti eden güçlerin (Türkiye, İngiltere ve Yunanistan) müdahale etmesini istedi. Ecevit Türkiye'nin tek başına eyleme geçebileceğini göstermeye kararlıydı ve öteki iki ülke eylemde bulunmayı kabul etmeyince Türk Silahlı Kuvvetlerinin tek başına askerî müdahalede bulunması emrini verdi. Türk askerleri Kuzey Kıbrıs'a 20 Temmuz'da çıkıp Girne çevresinde bir köprübaşı kurdular. İki gün sonra bir ateşkes kabul edildi, ama Kıbrıs'taki şiddet hareketleri devam edince, birlikler 14 Ağustos'ta ikinci bir saldırıyı başlatıp adanın yüzde 40'ını Türk egemenliği altına aldılar.

Ada, (Türk hükümet propagandasının *Barış Harekatı* adını verdiği) bu eylemlerden sonra, tam anlamıyla taksim edilmişti. Kuzeyde oturan Rumlar ve güneyde oturan Türkler yaşadıkları yeri terkedip kaçmışlar (ya da oralardan sü-

rülmüşler) ve öteki kesime yerleşmek zorunda kalmışlardı. 1983'te, resmen bağımsız bir Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ilan edildi, ancak bunu sadece Türkiye tanıdı.

Türklerin çok büyük çoğunluğunun gözünde Ecevit, Kıbrıs'taki Türk azınlığın haklarını başarıyla korumuş ve belki de hayatlarını kurtarmıştı. Ancak uluslararası açıdan bu eylem Türkiye'yi yalnızlığa itti. ABD ancak 1978'den sonra tedrici olarak kaldırılacak olan silah ambargosu ilan etti. Buna tepki olarak, Türk hükümeti bazı Amerikan askerî tesislerini kapattı. Birleşmiş Milletler'de Türk askerinin geri çekilmesi ve Kıbrıs'ın yeniden birleşmesi için ısrarlı çağrılar yapılıyordu.

Yeni yönelim belirleme girişimleri

Avrupa'yla, Sovyetler Birliği'yle ve bir ölçüde de İslâm dünyasıyla bağların geliştirilmesi yoluyla, Amerika'ya bağımlılık azaltılmaya çalışıldı. Türkiye 1964'te Avrupa Topluluğu'nun ortak üyesi olmuştu. Bundan bir yıl önce imzalanan anlaşma, 17 yıllık (iki aşamalı) bir hazırlık devresi öngörüyordu, bu devrenin sonunda Türkiye tam üyelik için başvurma durumuna gelmiş olacaktı. Üyeliğe giden yol, öngörülenden hayli uzun olmuş (ve belki de hiç bitmeyecek) olsa da, ekonomik ilişkiler memnunluk verecek şekilde gelişti ve AT 1960'larda Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı olarak ABD'nin yerini aldı. Ecevit, Türk dış siyasetinin Avrupa (AT ve sosyalistlerin yönetimindeki İskandinav ülkeleri) doğrultusunda yönlendirilmesi konusunda, bilhassa çok istekliydi ve bu onu Washington'da hiç sevilmeyen bir kişi haline getirmişti. Özellikle Başkan Carter'ın etkin güvenlik danışmanı Zbigniew Brzezinski Ecevit'ten nefret eder görünüyordu.

İslâm ve özellikle Arap dünyasıyla olan ilişkiler, Türki-

ye'nin İsrail'le olan ilişkilerinden dolayı her zaman sorunlu olmuştur. 1967'deki Altı Gün Savaşı, Türk solu arasında Filistinlilere desteğin hızla artışına yol açtı, ama hükümetin siyaseti eskisi gibi sürdü. Türk ekonomisi için güçlük yaratan, Körfez ülkelerine ise zenginlik sağlayan 1973-1974 petrol bunalımı, hükümeti, Türk-Arap işbirliği olanaklarını araştırma yolunda cesaretlendirdi. Bu işbirliğini ideolojik nedenlerden dolayı Erbakan MSP'sinin bakanları da arzu ediyordu, ancak bu siyaset çok az semere verdi. Türkiye'nin sanayisi ihracata yönelik değildi ve Arap yarımadasıyla ticaret geleneği azdı, bu yüzden ortak girişim planlarından (Türk teknik ustalık ve bilgisi ile Arap parası) hemen hiçbir şey çıkmadı. Bu bölgede gerçek gelişme ancak 1979-1980'deki ikinci bir petrol fiyatı şokundan sonra gerçekleşti.

Ermeni terörü

Türk Dışişleri Bakanlığının ve genel olarak da hükümetin başını ağrıtan bir başka konu, 1970'lerde özellikle Türk diplomatlarına yönelik olan Ermeni terörünün ortaya çıkmasıydı. İlk saldırı 27 Ocak 1973'te (büyük bir Ermeni topluluğun yaşadığı) Los Angeles'teki Türk Başkonsolosluğu'na yapılmıştı. Bu saldırı bireysel bir intikam eylemi gibi görünmekteydi, ancak 1975'te Beyrut'ta "Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu" (ASALA) kuruldu. Kurucusu, 28 yaşındaki Bedros Ohannesyan idi; Musul'luydu ve "Agop Agopyan" takma adını kullanıyordu. Sonraki on yıl içinde ASALA dünyanın çeşitli yerlerinde 30'un üzerinde Türk diplomatını katletti ve birçoğunu da yaraladı. Ayrıca Paris yakınlarındaki Orly ve Ankara'daki Esenboğa havaalanlarında yolculara (iki olay da 1982'de oldu), ve Türk turizm ve havayolları bürolarına terörist saldırılarda bulundu. ASALA'yı körükleyen sırf 1915 katliamlarının in-

tikamı değildi. Ayrıca Türklerin, soykırım suçunun işlendiğini ve Kuzeydoğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulmasını kabul etmelerini de istiyordu. ASALA başından beri, (adamlarını eğiten) Filistinli terörist gruplarıyla ve (kendisine silah satın alacak parayı sağlayan) uyuşturucu ticaretiyle yakın ilişki içerisinde olmuştur. İsrail'in Lübnan'ı 1982'de işgaline kadar karargahı Beyrut'ta idi. Bundan sonra Kıbrıs'ta üslenmiş gözüküyor.

ASALA diplomatları katlettiği sırada, (en büyük Ermeni topluluklarının bulunduğu iki ülke olan) Fransa ve ABD'deki Ermeni toplulukları, 1915 "Ermeni soykırımının" tanınması için hükümetlerine baskı yapmaktaydılar. Bunlar her iki ülkede hayli başarılı oldular ve bu durum, Türkiye'nin, Mitterrand hükümeti ve Amerikan Kongresiyle olan ilişkilerini gölgeledi.

15.
Üçüncü Cumhuriyet: 1980'den İtibaren Türkiye

Darbe ve sonuçları: Mevcut siyasal sistemin tasfiyesi

12 Eylül 1980 sabahı saat 04.30'da cunta adına okunan ilk bildiri Silahlı Kuvvetlerin devletin organları işlemediği için ülke yönetimine el koyduğunu ilan etti. Ayrıca parlamentonun dağıtıldığını, kabinenin görevine son verildiğini ve Millet Meclisi üyelerinin dokunulmazlıklarının kaldırıldığını bildiriyordu. Hemen ardından bütün siyasal partiler ve iki köktenci sendika konfederasyonunun (sosyalist DİSK ve aşırı sağcı Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu MİSK) faaliyetleri durduruldu. Alparslan Türkeş'in dışındaki siyasal parti liderleri tutuklandı, saklanmış olan Türkeş iki gün sonra teslim oldu. Bütün ülkede olağanüstü hal ilan edildi yurt dışına çıkışlar yasaklandı.

Ordunun hem sonunda demokratik düzene geri dönmeyi düşündüğü (demokratik düzene dönüşle ilgili olarak 1 Kasım'da sekiz maddelik bir program açıklanmış ancak süreye ilişkin bir tarih verilmemişti) ve hem de iktidarı sivillere

devretmeden önce siyasal sistemde köklü değişiklikler yapmak niyetinde olduğu daha başından itibaren belliydi. Yaptıkları değişiklikler birçok bakımdan, seleflerinin, yani 27 Mayıs 1960 darbesini icra edenlerin yaptıklarını feshetmekten ibaretti. 1 Mayıs'la birlikte, 27 Mayıs'ın da resmi tatil olmasına son verilmesi anlamlıdır.

Generallere göre, görevleri, demokrasiyi siyasetçilerden kurtarmak ve siyasal sistemi temizlemekti. Bu konuda öncekilerden çok daha ileri gittiler. Sadece parlamenterlerin evlerine gönderilmesi ve partilerin feshedilmesiyle yetinilmeyip ayrıca bütün belediye başkanları ve (1700'ün üzerindeki) belediye meclisi de azledildi. Bütün iktidar ordunun, özellikle de 14 Eylül'de resmen devlet başkanı ilan edilen Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in başkanı olduğu Milli Güvenlik Konseyi'nin elinde toplandı. Sadece askerî üyelerden oluşan MGK, bir hafta sonra emekli amiral Bülent Ulusu'nun yönetiminde 27 üyeli bir kabine atadı. Ama kabine bürokratlar ve emekli subaylardan oluşmaktaydı ve üyeleri arasında faal siyasetçiler yahut eski siyasetçiler bulunmamaktaydı. İşlevi sadece, MGK'ye tavsiyelerde bulunmak ve onun kararlarını icra etmekti. MGK'nin bakanları görevden alma hakkı vardı. MGK yalnızca kabine değil, kendilerine sıkıyönetim yasası gereği çok geniş yetkiler verilmiş bölgesel ve yerel komutanlar vasıtasıyla da iş görüyordu. Bu kişiler eğitimin, basının, ticaret odalarının ve sendikaların başlarına getirilmişlerdi ve yetkilerini kullanmada tereddüt etmiyorlardı. Bu durum, özellikle, entelektüel yaşamın ve basının merkezi olan İstanbul'da, gazetelerin sürekli kapatılması, gazetecilerin ve yazıişleri müdürlerinin tutuklanması sonucunu getirdi. Bizzat Atatürk'ün teşvikiyle 1924'te kurulmuş olan yılların *Cumhuriyet* gazetesi bile bir kez kapatılmıştı.

Orgeneral Evren geleceğin Türkiyesi'nde eski siyasetçile-

re yer olmayacağını kesin bir dille belirtti. Demirel ve Ecevit Ekim ayında serbest bırakıldılar. Erbakan ve Türkeş (Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasal düzenini değiştirmeyi tasarladıkları suçlamasıyla) yargılandılar, ama her ikisi için sonunda beraat kararı verildi. Haziran 1981'de siyasal konuların alenen tartışılması yasaklandı. 1982'de, bir MGK kararı, eski siyasetçilere geçmişi, bugünü ve geleceği tartışmayı neredeyse Orwell'vari tarzda yasaklamaktaydı. Darbeden sonra faaliyetleri durdurulmuş olan eski partiler, 16 Ekim'de resmen kapatıldı ve mal varlıklarına el konuldu. Geçmişten köklü bir kopuşun zorlama gayreti içindeki generaller geçmişin kendisini de yok etmeye çalıştılar: partilerin arşivleri ortadan yok olmuş ve muhtemelen imha edilmişti; buna Cumhuriyet Halk Partisi'nin son 30 yıllık arşivi de dahildi (CHP arşivinin önceki kısımlarına evvelce Demokrat Parti hükümeti tarafından 1950'lerde el konulmuştu. Bunların nerede oldukları bilinmemektedir).

Terörizmin -ve çatışmanın- bastırılması

Bu dönemde hızlı bir tutuklama dalgası ülkeyi kapladı. Daha önce darbenin bir yıldan fazla bir zaman öncesinden hazırlanmış olduğunu belirtmiştik. "Şüpheliler" listesi hiç kuşku yok daha önceden kaleme alınmıştı. Darbeden sonraki ilk altı hafta içinde 11.500 kişi tutuklandı;1980 sonunda bu sayı 30.000'e çıktı ve bir yıl sonra yapılan tutuklama sayısı 122.600 idi.

Bu tutumun olumlu sonucu, siyasal nedenli terörist saldırıların sayısının yüzde 90'ın üstünde azalmasıydı. Teröre karşı mücadele her ne kadar sola karşı güçlü bir önyargı içindeyse de, 1971-1973'te gerçekleşen terör karşıtı mücadeleden daha adil ve tarafsız idi: Türkeş'in kanlı sokak çetelerinin, Bozkurtlar'ın, birçok üyesi de tutuklanmış bulunuyordu.

Bu siyasetin olumsuz yanı ise, işin çok büyük insanî ve toplumsal kayıp karşılığında bitirilmiş olmasıydı. Yakalanan ve tutuklananlar sadece şüpheli teröristler değildi. Saygın sendikacılar, meşru siyasetçiler, üniversite öğretim üyeleri, öğretmenler, gazeteciler ve hukukçular, kısacası, Eylül 1980 öncesinde belli belirsiz solcu (ya da kimi durumlarda İslâmcı) görüşlerini dile getirmiş olanların bile başı derde girebiliyordu. Üniversiteler, bütün dekan ve rektörleri doğrudan atayan Yüksek Öğretim Kurulu'nun oluşturulmasıyla sıkı merkezî denetim altına alınmıştı. 1982 sonlarında 300'ün üzerinde akademisyenin işine son verilmiş, bunu 1983 başlarında ikinci bir işten çıkarma dalgası izlemişti. Diğer birçoğu kendi isteğiyle istifa etti, çünkü atılanlar, emeklilik maaşlarını ve kamu kesiminde yeniden işe girme haklarını da yitirmiş oluyorlardı.

Gerek tutuklamaların hemen sonraki sorgulamalar sırasında ve gerekse hapishanelerde işkence çok yaygındı ve gayet rahatlıkla uygulanıyordu. Uluslararası Af Örgütü, yaygın işkence uygulamasına ve bunun bazen yolaçtığı sonuçlara sürekli dikkat çekmekteydi ve Türk hükümetleri, özellikle de 1983 sonrasının sivil kabineleri, uluslararası baskı altında ülkenin bu konudaki sicilini iyileştirmeye çalıştılar. Bazı subay ve polisler mahkemeye çıkarıldı. Ancak sivil hükümetin güvenlik aygıtı üzerindeki hakimiyeti zayıftı. Bu ve insanların sıkıyönetim altında olmayan bölgelerde bile yargı önüne çıkarılmadan bu durum on beş gün süreyle gözaltında tutulması birlikte ele alındığında işkence uygulamasının devam ettiği anlamına geliyordu.

Çok büyük sayıdaki kişisel davalardan başka, Milli Selamet Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi, TİP, DİSK, aşırı sol örgüt Devrimci Sol ve Kürt örgütü PKK aleyhinde toplu yargılamalar düzenlendi.

Çoğu davada, duruşmalar askerî mahkeme önünde ve sı-

kıyönetim altında yapıldı. Toplam olarak darbeyi izleyen iki yıl boyunca yaklaşık 3600 idam cezası istendi, yargılamalar sonunda bunlardan sadece 15'i infaz edildi. Ayrıca verilen daha hafif cezalar verilmişti on binlerce idi.

Yeni anayasa

Siyasal yaşamın yeniden inşası konusunda ordu 1960-1961'de kullanılan usulleri izledi.(120'si askerî valiler tarafından, 40'ı Milli Güvenlik Konseyi tarafından atanmış) olan 160 üyeli Danışma Meclisi, 23 Ekim 1981'de ilk kez toplandı. Danışma Meclisi Profesör Orhan Aldıkaçtı'nın başkanı olduğu 15 üyeli bir Anayasa Komisyonu seçti, bu komisyon 17 Temmuz 1982'de yeni anayasanın ilk taslağını hazırladı.

Bu metin birçok bakımdan 1960'taki anayasal gelişmelerin ters yöne çevrilmesiydi. İktidar yürütmenin elinde toplanmış ve cumhurbaşkanı ile Milli Güvenlik Kurulu'nun yetkileri arttırılmıştı. Ayrıca basın özgürlüğü sendika özgürlüğü (siyasal amaçlı grevler, dayanışma grevleri ve genel grevler yasaklanmıştı) ve kişi hak ve özgürlükleri sınırlanmıştı. Temel hak ve özgürlükler (ifade özgürlüğü, dernek kurma özgürlüğü v.b.) anayasaya dahildi, ancak bunların, ulusal çıkarlar, kamu düzeni, ulusal güvenlik, Cumhuriyet düzeninin tehlikede olması ve kamu sağlığı gerekçesiyle iptal edilebileceği, askıya alınabileceği ya da sınırlanabilecekleri belirtilmekteydi.

Yeni anayasa 7 Kasım 1982'de halkoylamasına sunuldu. Kabul ya da red durumu, Orgeneral Evren'in şahsiyetiyle doğrudan bağlantılı idi, çünkü anayasanın geçici bir maddesi, anayasa kabul edildiği takdirde, onun kendiliğinden yedi yıllık bir dönem için cumhurbaşkanı olacağını bildiriyordu. Siyasal terörü bastırdığı için Evren o sırada halk kitlesi tarafından hayli tutuluyordu, bu yüzden bu bağlantının

anayasa için belirli bir coşku doğurması bekleniyordu, aksi halde anayasa sokaktaki adamın gözünde oldukça soyut bir şey olmuş olacaktı.

Yine de generaller riske girmek istemediler. Oy kullanma mecburiyeti getirildi. Oy kullanmayanlar -ya da ihmal edenler- bir para cezası ödemekle kalmayacak beş yıl oy kullanma hakkını da yitireceklerdi. Ayrıca, 20 Ekim tarihli bir karar, anayasanın, anayasanın geçici maddelerinin ve Orgeneral Evren'in evet oyu lehinde verdiği nutukların eleştirilmesini yasaklamıştı. Böyle hazırlanan halkoylaması beklenen sonucu verdi: yüzde 91.4 "evet" oyu. Sadece güneydoğuda Kürtlerin bulunduğu yerlerde "hayır" oyu yüzdesi nispeten yüksekti.

Dar sokakta demokrasi: 1983-1987

Anayasanın kabulünden ve Evren'in cumhurbaşkanlığına getirilmesinden sonra, generaller hemen siyaseti yeniden yapılandırma programının ikinci aşamasına giriştiler. Mart ayında yeni bir Siyasal Partiler Yasası ilan edildi. Eylül 1980'den önce faal olan siyasetçiler on yıl süreyle siyasetten men edildi. Yeni partiler artık kurulabilirdi, ancak kurucularının Milli Güvenlik Konseyi tarafından onaylanması gerekiyordu. Öğrencilere, öğretmenlere ve devlet memurlarına parti üyeliği yasaktı. Yeni partilerin kadın ya da gençlik kolları kurmalarına, sendikalarla ilişkilerini geliştirmelerine ve köylerde şube açmalarına izin verilmeyerek toplumda kök salmaları olanaksızlaştırılmıştı.

On beş parti kuruldu, ancak 12'si, kurucular listesinde yapılan bazı değişikliklerden sonra bile, ordu tarafından kabul edilemez bulunmuştu. Demirel'in AP'sinin ve de CHP'nin apaçık devamı olan partiler (Büyük Türkiye Partisi ile Doğru Yol Partisi ve Sosyal Demokrasi Partisi) yasak-

lananlar arasında bulunuyordu. Sonunda, 6 Kasım 1983 seçimlerine katılmalarına izin verilmiş olan üç parti şunlardı:

- Emekli Orgeneral Turgut Sunalp'in liderliğindeki, generallerle yakından özdeşleştirilen ve onlar tarafından desteklenen Milliyetçi Demokrasi Partisi;
- Necdet Calp'in liderliğindeki, CHP'nin geleneksel Kemalist kanadına yakın olan Halkçı Parti;
- 1979-1980'de başlatılan ekonomik reform programının arkasındaki adam olan, askeri yönetim zamanında mali skandalların sonucunda görevden atılana kadar ekonomiden sorumlu "tam yetkili bakan" olarak hizmet veren Turgut Özal'ın liderliğindeki Anavatan Partisi.

Askeri liderler, pek açıkça Milliyetçi Demokrasi Partisi'ni ve daha az ölçüde de Halkçı Parti'yi desteklediklerini gösteriyorlardı. Talihin bir cilvesi olarak bu durum Özal'ın ana kozlarından biri olmuş, onun kendini tek gerçek demokratmış gibi göstermesini ve böylece ordunun üç yıldan sonra siyasetten çekilmesini isteyenlerin oyunu çekmesini sağlamıştı. Seçimlerde ANAP, yüzde 45'in üstünde oy alarak ezici bir zafer kazandı. Halkçı Parti oyların yüzde 30'unu alarak hayli başarılıydı, generallerin partisi Milliyetçi Demokrasi Partisi ise yüzde 23'ün biraz üstündeki oyla üçüncüydü. Yeni seçim sistemi büyük partilerin son derece lehine düzenlenmiş bulunuyordu, çünkü yasayı yapanlar, küçük partilerin 1980 öncesindeki ölçüsüz ağırlığını sistemin yıkılışının nedenlerinden biri olarak görmekteydiler. Bunun sonucu olarak yüzde 45, ANAP'a yeni mecliste salt çoğunluk sağladı.

Bu beklenmedik sonuçtan sonra, Özal başbakan oldu. Ancak, şimdi "Cumhurbaşkanlığı Konseyi" (MGK seçimlerden sonra Cumhurbaşkanlığı Konseyine dönüşmüştü) diye tanımlanmakta olan ordunun bütün gözü Özal'ın üstündeydi. Yeni kabine "mühendisler kabinesi" diye tanını-

yordu. Özal, (Demirel gibi) mühendislik eğitimi görmüştü ve kabinede kendisinden başka dokuz mühendis daha bulunuyordu.

ANAP, ideolojik akımların ve çıkar gruplarının garip bir koalisyonuydu. Bunlar partiye kısmen ordunun kısıtlayıcı uygulamaları altında gidecek başka yerleri olmadığı için katılmış bulunuyorlardı. Parti, kendisi de modern sanayi burjuvazisinin ve Anadolu'nun küçük işadamlarının bir koalisyonu olan eski Adalet Partisi'nin, dinci Milli Selamet Partisi'nin ve faşist Milliyetçi Hareket Partisi'nin desteğini almıştı.

Turgut Özal'ın şahsiyeti parti için son derece önemliydi; gerçekten de, o olmasa bu koalisyonun uzun zaman bir arada kalıp kalamayacağı kuşkuludur. İki kampta da bir ayağı bulunuyordu: 1970'lerde özel sektörde başarılı bir yöneticilik yapmıştı ve ekonomiyi liberalleştirmesini beğenen büyük sermaye çevreleriyle çok iyi ilişkiler içerisindeydi. Öte yandan, Nakşibendi tarikatıyla bağlantıları olduğu bilinmekteydi ve kardeşi Korkut, MSP'nin önde gelen bir üyesi idi. (Turgut Özal'ın kendisi de bir keresinde bu partiden milletvekili olma girişiminde bulunmuştu.) Özal, ANAP içerisindeki hizipleri birbirine düşürerek çıkar sağlamada usta olduğunu da kanıtladı.

Hepsinden önemlisi, o da Demirel gibi, sıradan Türk'ün özdeşleşebileceği türden bir siyasetçiydi: geri kalmış bir bölgenin taşra kenti olan Malatya'dan geliyordu ve kendi çabalarıyla başarılı olmuş bir kişiydi. Onun mesleki yükselişi, köylülerin, gecekondulularını ve esnafın ve kendi hesabına çalışan diğer kişilerin umut ve yükselme hırslarının somutlaşmış bir ifadesiydi ve Özal bunlara kendi dillerinden hitap edebiliyordu. Onun, toplumun bu kesimini "orta direk" diye tanımlayan seçim sloganı, onları pohpohlamak için icat edilmişti.

Tedrici liberalleşme

Özal zamanında, demokratikleşmeyi ilerletme süreci yavaş şekilde devam etti. Her ne kadar cuntayla işbirliği içinde olmuşsa da Özal sivil siyasetin orduya olan üstünlüğünü yeniden oluşturmakta kararlıydı. Mart 1984'teki belediye seçimlerinden önce meclisteki ANAP çoğunluğu, önceki yıl yasaklanmış olan partilerin bazısının seçimlere katılmasına izin verilmesi yönünde oy kullandı. Kısmen bu, (bu işe karşı çıkan) muhalefeti bölme amacı taşıyan bir kurnazlıktı, ama bundan ANAP da zarar görecekti. Yerel seçim sonuçları şöyleydi: *ANAP* yüzde 41.5 oy alarak beş ay öncesine göre biraz daha az başarılı olmuştu. İkinci sırayı yüzde 23.5 ile, merhum İsmet Paşa'nın oğlu Profesör Erdal İnönü liderliğindeki *Sosyal Demokrat Parti* almıştı. Üçüncü sırada *Doğru Yol* Partisi geliyordu. Liderliğini başka siyasetçiler yapıyor olsa da herkes bu partinin Demirel'in partisi olduğunu biliyordu (Demirel halen siyasal yaşamdan yasaklıydı). DYP yüzde 13.5 oy aldı. Erbakan'ın Milli Selamet Partisi'nin yeniden doğuşu olan *Refah Partisi*, yüzde 4.5 oy topladı. Oyların yüzde 9'dan azını alan *Milliyetçi Demokrasi Partisi*'nin ve sadece yüzde 7'sini alan *Halkçı Parti*'nin ise yapay kuruluşlar oldukları artık açıkça belli olmuştu.

Seçimler çok garip bir siyasal manzara oluşturdu. Meclisteki muhalefet partileri meşruiyetlerini açıkça yitirmişti; arkalarında oldukça büyük bir seçmen kitlesi olduğu besbelli olan bazı partiler, ulusal düzeyde hiç temsil edilmemekteydiler. Solda bu sorun, Halkçı Parti ile Sosyal Demokrat Parti'nin Kasım 1985'te birleşmesiyle çözüldü. Ama aynı zamanda da, *Demokratik Sol Parti*'nin kurulmasıyla eski Cumhuriyet Halk Partisi'nin mirası için yeni bir rakip ortaya çıktı. Perde arkasından Bülent Ecevit'in yönettiği bu partinin başkanlığını, Ecevit'in eşi Rahşan Ecevit yapıyordu.

Ecevitler, SHP'yi seçkinci ve modası geçmiş olarak tanımlıyor ve DSP'nin konumunu işçilerin tek gerçek partisi olarak belirtmeye çalışıyorlardı. Mayıs 1986'da Milliyetçi Demokrasi Partisi liderleri eldeki verilere göre kararlarını verip partiyi dağıttılar. Milletvekillerinden çoğu ANAP'a katıldı, bazıları ise DYP'yi tercih etti. Aralık ayında İnönü'nün partisinden 18 üye DSP'ye katıldı, böylece DSP de parlamentoda temsil olanağına kavuştu.

Eskilerin dönüşü

Bu arada, eski siyasal liderler perde arkasından birtakım partileri yönetmekle kalmayıp bir de (hala resmen gayrı meşru olan) siyasal beyanatlar vererek siyasal yaşamın üstüne bir kabus gibi çöküyorlardı. Özal onların mücadele davetini kabul etmeye karar verdi. Anayasada eski siyasetçilerin yeniden siyasete katılmalarına imkan verecek bir değişikliği halkoylamasına sundu. Özal ve ANAP aynı zamanda da, bu tür bir geri dönüşe karşı etkin şekilde mücadele verdiler. Özal (6 Eylül 1987'deki) halkoylamasını yüzde 49.76 "hayır"a karşı yüzde 50.24 "evet"le kılpayı kaybetti.

Halkoylamasının sonucu Özal'ı erken seçimleri Kasım 1987'de yapmaya yöneltti. Bunu yaparken kendi açısından çok haklı bir gerekçesi vardı: 1982'de anayasa halkoylamasında oy kullanmamış iki milyonun üzerindeki insan 1988'e kadar oy kullanma hakkına sahip değildi. Bunların muhalefet için oy kullanması muhtemeldi. Seçimlerden önce ANAP seçim yasasını tekrar değiştirdi. Mevcut seçim sistemine, genel barajdan daha yüksek bir seçim çevresi barajı konuldu. Belli bir seçim çevresindeki barajı geçemeyen bir parti, o seçim çevresindeki bütün oylarını kaybetmekte ve bu oylar büyük partiler arasında nisbi şekilde paylaşılmaktaydı. Böylelikle d'Hondt nispi temsil sistemi bir kez daha

büyük partilerin lehine kurcalanıp birtakım değişiklikler yapılmıştı. Böylece ANAP, 29 Kasım seçimlerinde sadece yüzde 36.3 oy almış olduğu halde, Millet Meclisi'ndeki salt çoğunluğunu muhafaza etmeyi başardı. SHP oldukça başarılı oldu. Partinin lideri Erdal İnönü, genel olarak, iyi ve dürüst bir kişi ama çok kötü bir siyasetçi olarak görülüyordu, bu yüzden de, (halk çoğunluğunun yedi yıllık bir "istikrar programından" sonraki halini göstermek amacıyla) sıkılmış bir limon simgesi çevresinde kurulmuş akıllı, sıkı bir seçim kampanyasının SHP'ye yüzde 24.8 oy kazandırması şaşkınlık yarattı. Demirel'in DYP'si yüzde 19.2 ile üçüncü oldu. Öteki hiçbir parti barajı geçemedi: Ecevit'in DSP'si en fazla yüzde 8.5 alabildi. Sağdaki ve soldaki yeni siyasetçiler (Özal ve İnönü) eskilerin (Demirel ve Ecevit) meydan okumasını geri püskürtmüş gözüküyorlardı.

1987 yılı radikal ve "yeşil" partilerin kurulmasıyla siyasal yelpazenin daha da genişlemesine sahne oldu. Bu partiler çevre korunması, kadınların ve homoseksüellerin hakları gibi meseleleri siyasal gündeme dahil etmeye çalıştılar, ancak Türkiye gibi bir ülkede bunlar seçkinlerin oyalanacakları meseleler olarak kalmaya mahkumdu. Hala Avrupa'da sürgünde olan daha geleneksel solda da canlanma belirtileri görülüyordu. 6 Ekim'de, (daha çok Haydar Kutlu takma adıyla bilinen) Nabi Yağcı'nın liderliğindeki eski Türkiye Komünist Partisi ile Behice Boran liderliğindeki, Türkiye İşçi Partisi, Brüksel'deki bir toplantıda partilerini Türkiye Birleşik Komünist Partisi adıyla birleştirdiler. Bundan dört gün sonra Behice Boran öldü.

Ceza Yasası'nın 141 ve 142. maddeleri Türkiye'de komünist siyaseti halen yasa dışı kılıyordu, ancak Başbakan Özal kısıtlamaların kaldırılabileceğini ima etmişti. TBKP liderleri Kutlu ve (Behice Boran'ın yerine geçen) Nihat Sargın, nabız yoklama kararı aldılar ve 11 Kasım'da Türkiye'ye döndüler.

Ankara'da havaalanına indiklerinde, kendilerine bir uçak dolusu gazeteci ve Avrupalı parlamenter eşlik etmesine rağmen derhal tutuklandılar. Tutuklamaları muhtemelen hükümet değil ordu emretmişti. Bu durum, daha önce Haziran ayında, Başbakanın yeni genelkurmay başkanı olarak kıdemli Orgeneral Öztorun'u değil de Orgeneral Torumtay'ı atayarak ordu hiyerarşisini altüst etmesiyle gün ışığına çıkmış olan, ordu liderleriyle Özal arasındaki artan sürtüşmenin göstergelerinden biriydi.

Anavatan Partisi'nin gerilemesi

ANAP'ın Haziran 1988'deki parti kurultayında, bir genç görünüşte kişisel nedenlerden dolayı, kürsüden bir konuşma yaptığı sırada Özal'ı tabancayla öldürme girişiminde bulundu. Özal sadece başparmağından yaralandı ve duruma hakim oldu. Genel seçimlerden bir yıldan az bir zaman sonra ve tamamen açık olmayan nedenlerden dolayı Özal bu kez 1989 belediye seçimlerinin erkene alınması gibi oldukça önemsiz bir mesele için bir başka halkoylaması yapılmasına karar verdi. "Evet" oylarında çoğunluk olmazsa istifa etmeyi düşüneceğini söyleyerek, bu meseleye kişisel ağırlığını koydu. 25 Eylül'de halkoylaması yapıldığında sonuç Özal için net bir yenilgi idi. (% 35 "evet" oyuna karşılık yüzde 65 "hayır" oyu). Buna rağmen Başbakan, yüzde 35'in, ANAP'ın son seçimlerde kazanmış olduğu yüzde 36.3'ün sadece biraz altında olduğunu ve bu nedenle kendi iktidar tabanının halen tam ve değişmemiş olduğunu ilan ederek yerinde kalmaya devam etti.

Yerel seçimler (planlanan zamanda) Mart 1989'da yapıldığında, sonuçlar ANAP'a olan desteğin, ciddi şekilde aşınmış olduğunu gösterdi. SHP yüzde 28.2 oyla şimdi birinci parti konumundaydı. DYP yüzde 25.6'yla ikinciydi, ANAP

ise yüzde 21.9 oyla ancak üçüncü olabildi. Özal'ın başbakanlık konumu yine tehlikedeydi, ama o sonuca aldırmayarak yerinde kalmaya devam etti, hatta -muhalefeti kızdıracak şekilde- Cumhurbaşkanı Evren'in Kasım 1989'da cumhurbaşkanlığı süresi dolduğunda cumhurbaşkanı adayı olmaya niyetlendiğini açıkladı. Muhalefetin yeni cumhurbaşkanının seçildiği meclis oturumunu boykot etmesine rağmen, ANAP çoğunluğu, Turgut Özal'ın, (Bayar'dan sonra) bu makama çıkan ikinci sivil kişi olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin sekizinci cumhurbaşkanı seçilmesini sağladı.

Özal'a ve partisine olan desteğin azalmasının ana nedeni, kuşkusuz süren yüksek enflasyon (enflasyon 1980 öncesindeki yüzde 80 civarındaki seviyesine geri dönmüştü) ve bunun satın alma gücünde sebep olduğu aşınma idi. Ortalama ücretlinin satın alma gücü, 1980'den beri yüzde 47 azalmıştı. Bir diğer neden de yönetimi saran, hısım ve akraba kayırıcılığı ve yolsuzluklardı. Gerçi kuşkusuz ANAP hem ekonomiye hem de yönetime yeni bir canlılık ve hareketlilik getirmişti. Özal'ın çağırıp getirdiği ekseri iş tecrübesine sahip ve birçoğu Amerika ya da Almanya'daki okullarda işletmecilik okumuş yeni kişiler, "iş bitiricilikleriyle" ünlenmişlerdi, ki bu 1970'lerin sonlarındaki hükümetlerin neredeyse tümden felç olmuş durumlarıyla tam bir tezat oluşturmaktaydı. (Çok hayran olduğu) çağdaşları, Ronald Reagan ve Margaret Thatcher gibi Özal'ın da herkese açık sınırsız kapitalist yarışa inanması ise işin olumsuz tarafıydı. Bu durum, ABD ve İngiltere'de olduğu gibi, ancak onlardan daha fazla, birçok yolsuzluğa kapı açtı. Bu skandallara bulaşmış oldukları ortaya çıktığı için, yıllar boyunca, ANAP'lı bakan ve parti liderleri peş peşe istifaya zorlandılar. Özal ailesi, özel televizyondan havayollarına ve Jaguar otomobillerin ithaline kadar sıralanan iş faaliyetlerinde yakınlarının kayırılması ve yolsuzluklardan dolayı artan şekilde eleştirildi.

Cumhurbaşkanının oğullarından biri, kısa zaman sonra kendilerine devlet ihaleleri verilecek olan şirketlerin hisse senetlerini satın alıp İstanbul borsasında büyük meblağda para kazanınca, bu işin sırf önsezi olmayıp bunun ötesinde işe başka bir şeylerin bulaşmış olduğuna dair kuşku doğdu. 1989 seçimlerinden sonra Özal kabineden aile üyelerini çekerek bazı eleştirilerin etkisini azalttı.

Mecliste bir çoğunluğa sahip olduğu için Özal muhalefet partilerinden fazla endişe duymuyordu. Onun asıl sorunu ANAP içerisindeki hizipçilikti. Partinin kamuoyu yoklamalarındaki durumunun (1990 başlarında yüzde 8'le en düşük noktasına ulaşarak) baş aşağı gitmesiyle hizipçilik artmış bulunuyordu. 1988'de, parti içindeki köktendinci hiziple aşırı milliyetçi hizip, kamuya *Kutsal İttifak* diye duyurdukları bir uzlaşmaya varmışlardı. Bu ittifak onların parti merkez karar ve yönetim kurulunda bir çoğunluk elde etmelerini sağladı. Parti merkez karar ve yürütme kurulundaki esas sözcüleri dinci kanattan Devlet Bakanı Keçeciler idi. Partinin modern sermaye kesimini temsil eden liberal kanadına ise, dışişleri bakanı olarak kabinede yer alan ama Özal'ın dış siyaset konularına sürekli karışması nedeniyle Şubat 1990'da istifa etmiş olan Mesut Yılmaz önderlik ediyordu.

Turgut Özal cumhurbaşkanı seçilince, partiye uzun yıllar hizmet etmiş, siyasal (ve entelektüel) hiçbir ağırlığı olmayan Yıldırım Akbulut'u kendi yerine başbakan atadı. Ancak herkes gerçek denetimin Cumhurbaşkanının sorumluluğunda olduğunu biliyordu. Özal aynı zamanda da "Kutsal İttifak"tan yavaş ve dikkatli şekilde uzaklaşmaya ve ANAP'ın liberal kanadını güçlendirmeye başladı. Cumhurbaşkanının etkili eşi Semra Özal, (meramını açıklamak için uluorta sigara ve viski içerek) liberalleri desteklemekteydi. Özal, ittifaktan hatta kendi ailesinin üyelerinden gelen sert muhalafete rağmen, eşinin Nisan 1991'de ANAP'ın en bü-

yük örgütü İstanbul'a il başkanı atanması için gücünü kullandı. Aynı zamanda da Mesut Yılmaz kendini toparladı ve Cumhurbaşkanının desteğiyle, Akbulut'tan hem parti liderliğini hem de (17 Haziran 1991'de) başbakanlığı aldı.

1989-1991 yıllarında muhafazakârlardan yavaş yavaş uzaklaşılırken buna daha fazla liberalleşme yönündeki reformlar da eşlik etti. Siyasetteki bu kısmi değişime, belki de Özal'ın, (eskiden belki bir tehdit oluşturduysa bile) solun önce "perestroyka" ve sonra da Sovyet blokunun parçalanmasıyla artık bir tehdit oluşturmadığını ve Arap dünyasının birçok yerinde ve Orta Asya Türki cumhuriyetlerinde güç toplamakta olan İslâmî siyasal hareketlerinse çok daha tehlikeli olabileceğini idrak etmiş olması sebep olmuştur. Türkiye'de artan İslâmî militanlığın bizzat kendisi, ANAP gibi dine sıcak bakan bir hükümet için bile endişeye yol açmış olabilir. Çeşitli kereler hükümet hakkında pek de üstü örtülü olmayan eleştirilerde bulunan ve hükümeti Atatürk'ün laiklik mirasını muhafaza etmesi için uyarmış olan orduyu ise artan İslâmî militanlık kesinlikle kaygılandırıyordu.

1980'lerde İslâm: Aydınlar Ocağı

İş dünyasında, üniversitede ve siyasette etkili olan kişiler tarafından 1970'te kurulan "Aydınlar Ocağı"nın ideolojisi Özal dahil ANAP'tan birçok kişinin düşüncelerini etkilemekteydi. Aydınlar Ocağı'nın amacı, solcu entelektüellerin Türkiye'deki toplumsal, siyasal ve kültürel tartışma üzerindeki tekelini kırmaktı. Kültür, eğitim, toplumsal yaşam ve ekonomi alanlarındaki her türden mesele için çözümlerin önerildiği seminerler yapıyor ve yayınlara mali destekte bulunuyordu. Aydınlar Ocağı'nın önde gelen ideologu İbrahim Kafesoğlu tarafından geliştirilen sisteme "Türk-İslâm

Sentezi" deniliyordu. Bu sentezin temel ilkesi şuydu: İslâmiyet Türkler için özel bir çekiciliğe sahipti, çünkü İslâm uygarlığıyla Türklerin İslâmiyet öncesi kültürleri arasında (güya) birtakım çarpıcı benzerlikler bulunuyordu. Bu benzerlikler, derin bir adalet duygusu, tek tanrı inancı, ruhun ölümsüzlüğüne inanç ve aile yaşamı ile ahlâkın önemle vurgulanmasından oluşuyordu. Türklerin "İslâm'ın askerleri" olmak gibi özel bir misyonu vardı. Bu kurama göre, Türk kültürü, 2500 yıllık Türk unsuru, öteki 1000 yıllık İslâm unsuru olmak üzere iki sütun üzerine kuruluydu.

1970'lerin sonlarında bu ideoloji sağ siyasette, Milli Selamet Partisi'nde hatta daha çok da Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi'nde, hayli tutulmaktaydı. 1983'ten sonra ise Özal'ın ANAP'ında rehber bir ilke haline gelmişti, ancak bu ideoloji orada, Batı'ya yetişmek (ya da, Özal'ın deyimiyle "çağ atlamak") için teknolojik yenilik yapma konusundaki güçlü inançla birleştirilmişti.

1984'ten itibaren gerek Kemalist ve gerekse sosyalist eğilimli basın, yeni camilerin inşası, mezunları artık üniversiteye girebilen imam hatip okullarının sayısındaki büyük artış, okul kitaplarında ve devlet denetimli radyo ve televizyonda dinsel içeriğin çoğalması, İslâmî yayınların ve kitabevlerinin sayısındaki artış, Ramazan ayında sigara veya içki içenlere saldırıların çoğalması gibi olaylarla kendini gösteren islâmî akımların yükselişine sürekli dikkat çekmekteydi. Kabine üyelerinin dinsel törenlere açıkça katılmaları konu oluyordu. Bu gelişmeler devletin laik niteliğini dinamitleyecek girişimler olarak görülüyordu. Bununla beraber, Türk devletinin ve kurumlarının temelindeki laikliğin ANAP iktidara geldikten on yıl sonra hâlâ yerli yerinde gayet iyi duruyor gözüktüğünü söylemek de gerekiyor.

Dine hoşgörüyle davranılması düşüncesi laik yönelimli aydınları kuşkusuz korkutmaktadır, ama daha nesnel bakıl-

dığında laik ve pozitivist seçkinlerin entelektüel tartışmadaki tekellerini yitirmelerinin modernleşmenin Türkiye'de eriştiği başarı derecesinin kanıtı olduğu da ileri sürülebilir. Eski alt sınıfların şimdi o denli çok üyesi eğitimlidir ki, bunlar laik nitelikli toplumsal ve kültürel tasarılara meydan okumak için, iletişim araçlarından (kitap, dergi, teyp, video, radyo, televizyon, seminer ve kongreler) ve genel olarak, uzun zamandır erişemeyecekleri kadar uzakta kalmış olan insanlararası sözlü ve yazılı iletişimden yararlanarak kendi toplumsal ve kültürel tasarılarını öne sürebiliyorlar. İslâmî akımları mevcut devlet ve toplum için tehlikeli hale getirebilecek olan şey, zengin ve yoksul arasındaki farklılıkları çok büyük ölçüde artırmış olan politikaların yoksullar arasında yarattığı hoşnutsuzluk ve siyasallaştırılmış dinin bu hoşnutsuzluğun dile getirilmesinde bir araç haline gelmesi olasılığı idi ve hala da öyledir.

Laiklik tartışması 1980'lerin sonlarında bilhassa tek bir mesele üzerinde, kamu kuruluşlarında, özellikle de üniversitelerde türban takma yasağı meselesi üzerinde yoğunlaştı. Çoğu kız İslâmcı öğrenciler bu yasağa karşı bir kampanya yürüttüler. "Kutsal İttifak" kanadı bu eylemlere sıcak bakan ANAP, meclisten türban takılmasına izin verecek bir yasa geçirdi, ancak Cumhurbaşkanı Evren bu yasayı Anayasa Mahkemesi'ne havale etti ve Mahkeme yasanın anayasal olmadığını ilan etti. Sonunda, Aralık 1989'da, yasağı kaldıran ve türban takılmasına izin verme kararını üniversite rektörlerine bırakan bir kararname yayınlandı. Ancak bu tartışma ardında çok gerginlik ve hınç bıraktı ve 1990'da ikisi de SHP üyesi olan iki seçkin laik, (Türk Hukukçular Derneği Başkanı) Profesör Muammer Aksoy ile Bahriye Üçok aşırı dinciler tarafından katledildi.

Hükümet ve daha da önemlisi ordu, artık cidden tedirgin olmuşlardı. 1990'da bazı aşırı dinciler tutuklandı ve 1991

yazında emniyet güçleri köktendinci eğilimleri olan kişilerden temizlendi. Ancak siyasi polis Türkeş yandaşlarının denetiminde kaldı.

Daha fazla demokratikleşme

Aynı dönemde, yani (Az sonra sözü edilecek Körfez bunalımının büyük ölçüde egemen olduğu) 1989-1991 yıllarında, hükümet siyasal sistemin tedrici liberalleştirilmesine gayret etti. Nisan 1989'da, birtakım reformlar açıklandı. İçlerinde en önemli olanı hakim kararı olmaksızın gözaltında kalma süresinin (15 günden 24 saate) indirilmesiydi. Bu indirim işkencelerin çok olduğu bir zamanda yapılmıştı. Ne var ki bu tedbirler açıklanmış olmalarıyla kaldı. Daha etkin olanları, iki yıl sonra, Mart ve Nisan 1991'de alınan tedbirlerdi. Kabine, kısmen siyasal sisteme (meclis üye sayısının arttırılması, cumhurbaşkanının doğrudan seçilmesi, oy kullanma yaşının 18'e indirilmesi) ve kısmen de insan haklarına ilişkin bir anayasa değişiklikleri paketi getirdi. Hükümetin isteği üzerine meclis, Kürtçenin özel yaşamda kullanımına izin vermeye karar verdi ve ceza yasasından (sınıf ve dine dayalı siyaseti yasaklayan) 141, 142 ve 163. maddelerin çıkarılmasını onayladı. Bu onay, öteki başka şeylerle birlikte, DİSK üzerindeki yasağın 11 yıl sonra (17 Temmuz'da) iptalini de getirdi. Bundan böyle sadece, siyasal amaçları teşvik için terör uygulamak suçtu. Bununla birlikte, aynı sırada kabul edilen yeni anti-terör yasasının, "terörizm" kavramını çok geniş şekilde tanımlamış olduğunu söylemek gerekiyor.

1991 seçimleri, Demirel'in dönüşü

Bir süredir erken seçime dair tahminler yapılmakta ve muhalefet partileri, hükümetin meclisteki çoğunluğunun son

derece haksız bir seçim yasası üzerine kurulu olduğunu ve zaten her anketin hükümetin desteğinin çoğunu yitirdiğini gösterdiğini sürekli belirtiyorlardı. Seçimlerin çok yakında gerçekleşeceği, memurlar için cömert (ve sorumsuz) ücret artışları ve tarım için yüksek destekleme fiyatları açıklandığında belli oldu. Seçimler 20 Ekim 1991'de yapıldı.

ANAP'ın esas rakibi olan DYP beklendiği gibi yüzde 27 oyla seçimleri kazandı. Ne var ki beklenenin aksine ANAP çok da arkalarda kalmamış yüzde 24 oy almıştı. Bu sonuç 1990-1991'deki çoğu kamuoyu yoklamasının tahmin ettiğinden en az iki misli iyiydi. SHP yüzde 20 oyla hayal kırıcı bir sonuç almıştı. Bu orana, Halkın Emek Partisi'nin oyları dahildi. Her ilde adayları bulunmadığı için seçimlere katılamayan HEP'in adayları, seçimlerde SHP listesinden yarışmıştı. Öteki partilerden Refah Partisi en başarılısı idi, ama bunun nedeni Türkeş'in aşırı milliyetçileriyle yapılan taktik bir ittifaktı. Bu göz önüne alındığında aşırı sağın taraftarı çok fazla büyüme göstermemişti. Programları açısından ANAP ve DYP birbirine yakınsa da, Demirel ile Özal arasındaki kişisel husumet bir koalisyona engeldi. Bunun yerine, bir DYP-SHP koalisyonu ortaya çıktı.

Seçimlerden önce, her iki muhalefet önderi, seçimleri kazandıkları takdirde Cumhurbaşkanı Özal'ı indirmeye çalışacaklarını açıklamışlardı. Seçimlerden sonra bu konu hasıraltı edildi ve Cumhurbaşkanı yerinde kalmaya devam etti. Cumhurbaşkanı ile kabine arasındaki ilişkiler başından beri gergindi, çünkü yeni kabineyi oluşturan partiler, her şeyden önce, 1980 darbesinin mirasına aşamalı şekilde son vermek arzusuyla bir araya gelmişlerdi. Yeni hükümetin programı çok liberal bir nitelik taşıyor ve anayasa değişikliği, daha fazla akademik özgürlük, basın özgürlüğü, demokratikleşme ve insan haklarına saygı vaat ediyordu. (böylece aslında Özal tarafından başlatılmış olan liberalleşmeyi de-

vam ettiriyordu).

Yeni kabine ilk aylarında basın ve kamuoyuyla tam bir balayı yaşadı, ama bu uzun sürmeyecekti. Altı ay sonra kabinenin başı dertteydi. Kabine işbaşına geldikten hemen sonra "güven doğurucu" bir iki tedbir almıştı, Türkiye'de adı en çok kötüye çıkmış siyasi cezaevi olan Eskişehir hapishanesinin kapatılması gibi. Ancak kabinenin liberalleşme paketi DYP'nin sağcı kanadının inatçı muhalefeti yüzünden tavsadı. Mecliste bu paketin aleyhinde oy kullanılmasını önlemek için kabine şimdilik onu gündemden kaldırmak zorunda dahi kaldı.

Liberalleşme aleyhinde gerekçeler bulmak zor değildi. Kent gerilla hareketi Devrimci Sol'un (Dev-Sol) 1989'dan beri yürüttüğü siyasal cinayet kampanyasındaki ölü sayısı durmaksızın artarak, ayda onun üzerinde cinayete ulaşmıştı. Kurbanlar genellikle yargıçlar, polisler ve istihbarat işlerine ya da sıkıyönetime iştirak etmiş emekli subaylardı. Güneydoğudaki Kürt ayaklanması korkutucu bir hızla tırmanıyordu ve ekonomi hala durgun, enflasyon yüksekti. Kabine Cumhurbaşkanı Özal'ın sürekli müdahale ve engellemeleriyle normal çalışamaz haldeydi. Özal yeni yasa ve kararnameleri imzalatmayı reddederek yasamayı ve kabine kararlarını devamlı olarak engelliyordu. Ayrıca kabinenin politikalarını sürekli ve açıkça eleştiriyordu.

1992 yılı ortasında, büyük siyasal birliklerde 1985'ten beri süren parçalanma süreci hızlanmış gözüküyordu. Solda, CHP yeniden kurulmuş ve partinin mirasında en fazla kimin hakkı olduğu üzerine yapılan sert tartışmalardan sonra, Erdal İnönü'yü devirmek için birden fazla başarısız girişimde bulunmuş olan SHP'nin eski genel başkan yardımcısı Deniz Baykal, yeni CHP lideri olarak ortaya çıkmıştı. Sağda, ANAP yine kendi bileşkenleri olan hiziplere bölünüp parçalanacakmış gibi gözükürken, Demokrat Parti'nin son

merkez karar ve yürütme kurulunun ayakta kalan üç üyesi ise partiyi 32 yıl aradan sonra yeniden kurmayı başarmıştı.

Ekonominin yeniden yapılanması: İthal ikamesi yerine ihracat hamlesi

Özal hükümeti dikkatinin büyük bir kısmını ekonomiyi var gücüyle yeniden yapılandırma çabasına vermişti. Özal, son Demirel kabinesinin Ocak 1980'de açıklanmış IMF telkinli ekonomik reform paketinin mimarı idi. Eylül 1980 sonrasında sendikaların ve siyasal solun ordu tarafından bastırılmış olması, bu "istikrar programının" icrasını kolaylaştırmıştı.

IMF, Dünya Bankası ve OECD'nin temsil ettiği uluslararası iş dünyası ve mali çevreler Türkiye'ye yeniden güvenmeye başlamış ve 1980 öncesinin hükümetlerine verilmeyen krediler yeniden akmaya başlamıştı. Bunun sonucunda, 1980'de 13.5 milyar dolar olan ulusal borç, 1989'da 40 milyar dolara çıktı. On yılın sonunda yıllık geri ödemeler 7 milyar doları (ihracat kazançlarının yüzde 70'i) bulmaktaydı, ancak bu geri ödemeler büyük sorun yaratmadı.

Program üç kısımdan oluşuyordu: ödemeler dengesinin iyileştirilmesi, enflasyonla mücadele ve ihracata yönelik bir serbest piyasa ekonomisinin yaratılması. Bu amaçlara ulaşılmasında şu araçlar kullanılmaktaydı: Türk ihraç mallarının dış pazarlarda rekabet edebilmesi için Türk Lirası'nın aşırı (ve sürekli) devalüasyonu; aşırı tüketimi ve enflasyonu azaltmak için faiz oranlarının çok yüksek tutulması; (rekabet olanağını artırmak ve enflasyonu düşürmek için) ücretlerin dondurulması; ve devlet subvansiyonlarının kaldırılması ya da azaltılması yoluyla fiyatların yükseltilmesi.

Ayrıca, ihracatçıya devlet para yardımı, ihracata ilişkin karmaşık bürokratik işlemlerin basitleştirilmesi ve ihracata

yönelik sanayiler için ithal edilen girdiler üzerindeki gümrük vergilerinin kaldırılmasından oluşan özel tedbirler dizisi yoluyla da ihracat teşvik edildi.

Faiz oranlarındaki yükselme, Temmuz 1980'de oranlar üzerindeki bütün kısıtlama ve denetimlerin kaldırılması suretiyle gerçekleştirildi. Bu yine de, genişlemeye istekli Türk sanayisi için yatırım ve girişim sermayesinde bir artış getirmedi. Bankaların çoğu, ya devlet bankası olup sıkı düzenlemelere tâbi idi, ya da holding bankaları olup banka fonlarını sadece kendi üretim şirketlerine yatırmakta idi. Büyük bankaların hisse senedi ve tahvil satışıyla uğraşmamaları (Türkiye'de birbirine karıştırıldığı için banker denilen) simsarlara fırsat yarattı; hisse senedi ve tahviller "ikinci bir gelir" arayışındaki halk tarafından kapışıldı. Simsarlar bankacılık işlerine de girdiler, (yüzde 140'a varan) son derece yüksek faiz oranları sunarak fon toplamaya çalıştılar. 1981 yılı sonunda hükümet bu piyasada birtakım düzenlemeleri kabul ettirmeye çalıştığında ve borçların geri ödenmesinde asgari itimada şayanlık ölçütleri getirdiğinde, 300'ün üzerinde simsarlık kuruluşu çöktü. Ani bir panik baş gösterdi, bazı simsarlar müşterilerince öldürüldü, birçokları ise ülkeden kaçtı. 22 Haziran 1982'de, Türkiye'nin onbirinci en büyük bankası olan Banker Kastelli de çöktü ve sahibi Cevher Özden yurt dışına kaçtı. Bunun sonucunda Turgut Özal ve bazı bakanlar istifa etmek zorunda kaldılar.

Bu karanlık simsarların (kısa bir süre için) böylesine başarılı olmalarının bir sebebi, halkın umutsuz şekilde enflasyonla mücadele olanaklarını aramakta oluşuydu. Açıktır ki, yeni ekonomi siyasetinin yükü hem sanayideki hem de kamu kesimindeki ücretlilerin sırtına binmekteydi. Fiyat artışları, ücretlerin dondurulması ve yüksek faiz oranları hep birlikte, çoğu ücretlinin 1979-1989 yıllarındaki reel satın alma gücünde yüzde 40 ile 60 arası bir düşüşe neden oldu.

Bu on yıl içinde asıl kazançlı çıkanlar büyük aile holdingleri idi. Bunlardan bazılarının, Koç ya da Eczacıbaşı grubu gibi, kökleri 1920'lere kadar gidiyordu; bazıları ise, Çukurova grubu ve (bilhassa Özal'a yakın olan) Sabancı grubu gibi, 1950'lerde yükselmeye başlamışlardı. Üçüncü "kuşak" holdinglerini, ENKA ve STFA gibi inşaat şirketleri oluşturuyordu; bunlar 1980'li yılların başlarında petrol üreten Arap ülkelerindeki inşaat patlamasından muazzam kazançlar elde etmişler ve bu olanaktan işlerini öteki iş kesimlerine de yaymakta yararlanmışlardı. Bütün bu şirketlerin neredeyse tümü aile mülkiyetli şirketlerdi ve holding şirketleri olarak yapılanmış olup kendi bankaları, sigorta, ticaret ve üretim şirketleri vardı. İthal ikameci döneminin esas iş uğraşılarını, ithalat ve de lisansa tâbi ürünlerin üretiminde yabancı şirketlerle yapılan ortak girişimler oluşturmaktaydı. Şimdiyse holdingler, önceki faaliyetlerini durdurmaksızın, giderek ihracata yönelik şirketler haline gelmekteydiler.

Hükümet, ithalat kısıtlamalarının kaldırılması yoluyla iç piyasada rekabeti teşvik ederek sanayi ürünlerinin fiyatlarını düşürmeye çalıştı. Dükkanlardaki farklılık, bilhassa 1979-1980'de yaşanan yokluklardan sonra, hemen göze çarpıyordu. Avrupa'nın ve ABD'nin en son tüketim malları artık Türkiye'de mevcuttu. Lüks mallar serbestçe ithal edilebiliyordu, ancak bunlar özel bir vergiye tâbiydiler. Bu vergiden gelen gelir konut yapım programında kullanılıyordu.

Yabancı yatırımcılar da teşvik görüyordu. Bunlar artık ayırımcı tedbirlerle karşılaşmıyorlardı; yatırım sermayesini ve kârlarını ülkelerine geri götürme olanağı sağlanmıştı; yatırımcılar ithalat vergisinde ayrıcalıklı muameleden yararlanmaktaydı ve son olarak, dört ayrı yerde (İzmir ve Mersin limanları çevresinde ve Adana yakınlarında) serbest ticaret bölgeleri kurulmuştu. Bu bölgelerde fabrika kuran şirketlerin birçoğu kendi ürünlerini yeniden ihraç ediyorlardı.

Hükümet altyapı ve kamu yararına hizmetlerde de yatırımlar için gerekli adımları attı. Telekomünikasyon ve yol şebekesi modernleştirildi (ikinci bir Boğaz köprüsü ve Avrupa ile Asya arasındaki trafiği kolaylaştıran bir çevre yolu yapıldı) ve Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye doğal gaz borularının döşenmesi, doğal gazın adi kömür ve linyitin yerini alması, 1980'lerin sonlarında büyük kentlerdeki hava kirliliği üzerinde önemli bir etki yapmaya başladı.

Devletin kendi parası çok az olduğu için, yeni birçok inşaat "yap-işlet-devret" formülü esasına göre gerçekleşti. Bunun anlamı, bir yabancı yatırımcının bir tesisi (köprü, otel ya da enerji santrali) inşa etmesi ve bunu maliyeti karşılanana ve bir kâr haddi elde edilene kadar işletmesiydi. Bu tesis sonradan Türk hükümetine devredilecekti. Bu yöntem ekseri turizm sektöründe kullanıldı. Özal hükümeti Türkiye'nin en büyük doğal kaynaklarından biri olan kıyılar ve doğal güzeliklerden hemen hemen yararlanılmadığının farkına vardı ve sonuçta Türk turizm sanayiinin geliştirilmesi 1980'lerde enerjik şekilde ele alındı. 1980'lerin sonuna gelindiğinde, Türkiye Akdeniz tatil pazarından oldukça büyük bir pay kapmış ve kuzey Avrupa ülkelerinden yapılan paket turlar için gidilecek gözde bir yer haline gelmiş bulunuyordu. Tabii ki bunun sonucunda kıyıların ve doğal güzelliklerin zarar gördüğünü söylemeye gerek yok. 1990-1991 Körfez Bunalımı Türk turizmini fena halde sarstı, ancak 1992'de bu kez de eski Yugoslavya'daki iç savaş sayesinde süratle iyileşti.

Hükümetin enerjik şekilde ele aldığı bir diğer tasarı, esasen 1960'larda planlanmış olan, dev "Güneydoğu Anadolu Projesi" (GAP) idi. Bu plan, Türk sanayiine enerji üretmek, Harran ovasında 1.6 milyon hektarı sulamak ve böylece Türkiye'de ekili araziyi ikiye katlamak amacıyla Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde bir barajlar kompleksinin, hidro-

elektrik santralleri ve sulama tesislerinin inşasını öngörüyordu. Tasarının ana bölümü olan, Urfa'nın kuzeybatısında Fırat üzerindeki büyük hacimli Atatürk barajı 1992'de açıldı. Bu tasarı ve baraj, siyasal nedenlerden dolayı (yani nehirlerin akış yönündeki Suriye ve Irak gibi ülkeler ile suyun paylaşımı konusunda bir uzlaşmaya meydan vermemek için), uluslararası aracı kuruluşlardan mali yardım alınmaksızın yürütülmüştü.

İstikrar programı, zorlu bir başlangıca rağmen (1980-1981'de ekonomi gerçekten daralmıştı), amaçlarından bir çoğuna erişebildi. İhracat 1980-1987 yıllarında yılda yüzde 22 ortalamayla arttı. 1979 yılında ihracat 2.3 milyar dolar iken 1988'de 11.7 milyar dolara vardı. İhraç ürünlerinin niteliği on yıl boyunca değişime uğradı. 1979 yılında ihracatın yaklaşık yüzde 60'ını tarım ürünleri oluşturuyordu. 1988'de bu oran yüzde 20'ye düşmüştü. Aynı dönem boyunca sanayi ürünlerinin toplam ihracattaki payı yüzde 45'in altından yüzde 72'nin üzerine çıktı. Sanayi ürünlerinin arasında tekstil özel bir öneme sahipti, toplam ihracat değerine dörtte birin üzerinde katkıda bulunuyordu.

İhracatta, hedef ülkeler de değişmişti. 1980'lerin başları dünya petrol fiyatlarındaki ikinci patlamaya rastlamaktaydı. 1974'ün tersine, bu kez devletten destek gören Türk ihracatçıları, petrol üreten Arap ülkelerindeki yeni servetten hiç olmazsa kâr elde etmeyi başardılar. 1982-1985 yılları arasında Türkiye'nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya olan ihracatı, Avrupa Topluluğu ülkelerine olan ihracatını aşmış, İran en büyük pazar olmuştu. Daha sonra eski kalıp kendini yeniden kabul ettirdi ve AT yeniden Türkiye'nin esas ihracat pazarı haline geldi.

Gayrısafi Milli Hasıla ilk birkaç yıl boyunca (1985'e kadar) ortalama yüzde 4.5 artmıştı. 1986-1987'de büyüme daha da yüksekti (yüzde 7 ila 8), ancak 1988'de yüzde 3.5'e

düştü ve 1989'da yüzde 1.7 oldu (nüfus artışından daha az). İthalat da artmıştı (1979'da 5 milyar dolar iken 1989'da 14.4 milyar dolara yükseldi) ve bütün bu dönem boyunca ihracatın sürekli ilerisindeydi. Ödemeler dengesi boşluğu Avrupa'daki Türk işçilerinden gönderilen paralarla kapatıldı. Siyasal istikrar ve enflasyon oranının üstündeki çekici faiz oranları, Türk işçilerini paralarını Türk bankalarına yatırmaya teşvik etmekteydi.

Yüksek faiz oranları ve ücretlerin dondurulması birarada enflasyonu 1980'lerin ilk yarısında yüzde 30 ile 40 kadar aşağı çekti. Enflasyon sonra tekrar yükseldi ve 1988'de, 1980 öncesindeki yüzde 70 civarındaki düzeyine ulaştı. Bunun nedeni (etkin şekilde kısılmış olan) aşırı tüketim talebi değil, süren yüksek kamu açıklarıydı. Buna birtakım etkenler, yani büyük kamu hizmetlerindeki büyümenin önlenememesi; sanayi holdinglerinin muazzam kârlarına hemen hiç dokunmayan yetersiz vergilendirme; ve en önemlisi, verimsiz ve büyük ölçüde zarar eden muazzam bir devlet sanayi kesiminin varlığını sürdürmesi sebep olmaktaydı. Özal hükümeti birçok kez KİT'leri özelleştirme niyetini (aslında 1950'lerin başından beri gelen bütün hükümetler gibi) açıklamıştı, ama hükümetin özelleştirme programı çok yavaş ilerliyordu. KİT'lerin çoğunun o kadar modası geçmiş ve bunlar o kadar lüzumundan fazla elemanla dolmuş bulunuyordu ki, yatırımcılar bunlarla ilgilenmiyordu. Bazı devlet tekellerinin kaldırılması işi çok daha etkili oldu, bu da örneğin çok sayıda özel havayolu şirketi ve televizyon istasyonunun kurulması sonucunu verdi.

1989 yılı üçüncü cumhuriyetin ekonomik kalkınmasında birçok bakımdan bir dönüm noktası idi. Bunun nedeni kısmen, tarım üreticilerini (ve ihracatçılarını) etkileyen ciddi kuraklık idi. Özal'lı yıllarda tarım nispeten az ilgi görmüştü ve kuraklık tarım kesiminin teknolojik bakımdan hala ne

kadar geri olduğunu ortaya koymuştu. İşgücünün yüzde 60'ı tarımda istihdam ediliyordu, ancak tarımın ulusal hasılladaki katkısı, iyi geçen yıllarda bile, ancak yüzde 15 ile 20 arasında idi. Faiz oranlarında (artan enflasyonu dahi aşan) bir artış, devlet yatırımlarının azaltılması ve Türk lirasının yüksek kuru büyümeyi yavaşlatan diğer etkenler idi. Liranın tedrici devalüasyonu enflasyonun gerisinde kalmış, bu yüzden 1990'a gelindiğinde lira yüzde 40 kadar aşırı değer kazanmıştı. Bunun sebebi, Avrupa'daki çok sayıdaki Türk işçisinin (yüksek faiz oranlarının cazibesine kapılıp) kendi paralarını Türk bankalarına yatırmaları ve bunun sonucu olarak mark, dolar ve guldenleri Türk lirasına çevirmiş olmalarıydı. 1991-1992'de devalüasyon tekrar hızlandı ve lira daha gerçekçi bir seviyeye ulaştı.

1980'li yılların ekonomi politikaları zengin ile fakir arasındaki farkı çok fazla artırdı. Bir tarafta, ekserisi çok zengin olan girişimcilerin oluşturduğu yeni bir sınıf peydahlanmıştı. Servetler ithalat, ihracat ve inşaatlardan yapılmıştı. Bu yeni zenginler, eskiden Türkiye'de akla getirmesi bile hoş karşılanmamış olan bir şekilde ve Latin Amerika'yı anımsatan tarzda servetleriyle gösterişe kalkışıyorlardı. Bir tarafta ise, halk çoğunluğunun satın alma gücü 1980'lerin sonunda son derece azalmıştı ve birçok Türk'ün evinde tam bir yoksulluk vardı. Buna bir de, (her ne kadar Türkiye'deki işsizlerin sayısına ilişkin her hesaplama, daha önce de değinildiği gibi, resmî bir kayıt ya da işsizlik tazminatı olmadığından dolayı ister istemez deneme kabilinden oluyorsa da) işsizlerin sayısındaki çok büyük bir artış eklenmişti.

Siyasal sistemde artan liberalleşme 1988'den itibaren sendikalara daha fazla ağırlık kazandırdı. İşçilerin huzursuzluğu özellikle de 1990-1991 yıllarında arttı. Ocak 1991'de bir buçuk milyon emekçi genel grev yaptı. Sendikalar, üyelerinin satın alma gücünde 1980'den beri süren kaybı giderme-

de başarılı oldular. Ne var ki bu başarıyı, daha önce de olduğu gibi, sadece modern büyük sanayi sektöründe ve KİT'lerde çalışanlar için gösterebildiler. Türk ekonomisinin esasını oluşturan küçük aile işletmeleri ise halen büyük ölçüde sendikaların menzili dışında kalıyordu. Örgütlenmiş işçiler açısından, ne yazık ki 1980'ler gitgide daha çok işin, gitgide az kârla iş yapan taşeronlara verilmesine sahne oldu. Bu kesimdeki iflas sayısı 1989'dan itibaren hızla arttı.

Artan ekonomik bunalımla karşı karşıya kalan ANAP hükümeti gözlerini kapama yoluna gitti. (1990-1994 dönemi için) 1989 yılında resmen kabul edilen altıncı beş yıllık plan, hiç gerçekçi değildi; yüksek büyüme, yüzde 15 enflasyon ve az açık öngörüyordu. Dünya ekonomisinin 1980'lerin sonunda yavaşlamasıyla birlikte, planlanmış olan büyüme rakamlarına erişilemeyeceği ortaya çıktı (Türkiye artık ihracata yönelik ekonomisinden dolayı küresel uzun süreli ekonomik konjonktür dalgalarına karşı çok daha duyarlıydı) ve ülke aydan aya değişen istikrarsız bir büyüme dönemine girdi, buna yüksek enflasyon ve artan işsizlik eşlik etti. Türk-İş ile DİSK arasındaki rekabet 1992'den itibaren işçilerin huzursuzluğunu arttırdı. Bu çalışma kaleme alınırken kurulmuş olan Demirel-İnönü koalisyonunun ekonomi siyasetinin ne olacağı belirsiz görünüyor.

Kürt sorunu

Türkiye'deki gündeme yıllar geçtikçe artan şekilde ağırlığını koyan siyasal sorun, Kürt halkının hakları sorunu idi.

1980 darbesinden sonra, Kürt kimliğinin ifade biçimlerini baskı altına alma yoğunlaştı. Kürtçe'nin özel yaşamda dahi kullanılması resmen yasaktı. Halk sürekli olarak "ulusal duyguların zayıflığı" ile suçlanmaktaydı; buna en bilinen iki örnek, (kendisi Kürt olmayan) yazar İsmail Beşikçi

ve kendi dili Kürtçe'de türkü söyleyemediğinden dolayı üzüntü duyduğunu açıklayınca hakkında "ayrılıkçı propaganda" nedeniyle dava açılan türkücü İbrahim Tatlıses'ti.

Askerî yönetimin çok sert tedbirlerine rağmen, Kasım 1978'de Abdullah Öcalan tarafından kurulmuş en köktenci Kürt hareketi olan *Partiya Karkeran Kürdistan*'ın (PKK diye bilinen Kürdistan İşçi Partisi) liderleri, ülkeden kaçmayı başarmışlardı. PKK 1970'lerde ortaya çıkan ilk Kürt siyasal örgütü değildi. 1980'e kadar öteki örgütler çok daha önemli ve ideolojik olarak çok daha gelişkindiler. PKK ise, basit bir programla ve (silahlı) eyleme büyük ağırlık vererek, toplum dışına itildiği duygusuna kapılmış yoksul, eğitimsiz köy ve kasaba gençlerini bilinçli biçimde hedeflemiş olan tek örgüt idi.

Eylül 1980'de Öcalan Şam'a yerleşti ve Suriye hükümetinin yardımıyla Bekaa vadisinde eğitim kampları kurdu. Taraftarları burada Suriyeli ve Filistinli subaylar tarafından eğitim görmekteydi. PKK'nın ilk resmî kongresi Temmuz 1981'de Suriye-Lübnan sınırında yapıldı.

İran-Irak Savaşı, Irak askerlerinin güneydeki cephede olmalarını gerektirdiği için Kuzey Irak'taki Kürt örgütlerine, yani Mahmut Barzani'nin Kürdistan Demokrat Partisi ile Celâl Talabani'nin Kürdistan Yurtseverler Birliği'ne 1982'den itibaren hareket serbestisi sağladı. Marksist PKK ile oldukça muhafazakâr olan Barzani'nin KDP'si arasındaki ilişkiler hiçbir zaman çok sıcak olmamıştı, ancak KDP yine de, Öcalan'ın yandaşlarının KDP denetiminde olan Irak-Türk sınırının güneyindeki bölgeden eylemler yapmalarına izin veriyordu. Bu da PKK'ya, Türkiye'ye sızmak için, biri doğrudan doğruya Suriye'den ve diğeri de Irak Kürdistan'ından olmak üzere iki güzergah sağlamıştı.

21 Mart 1984'te, (yasaklanmış) Kürt yeni yılı (*Nevroz*) kutlamaları, PKK'nin güneydoğuda gerilla faaliyetinin baş-

ladığını bildirmekteydi. O tarihten beri Nevroz her yıl, PKK'nın gerilla savaşının yoğunlaşma vesilesi oldu.

PKK'nın eylemlerinin çapı giderek arttı. 1986'dan itibaren, Türk yetkililerinin aldığı karşı tedbirlerden biri de PKK saldırılarına karşı koymaları için bazı köylülerin (köy korucularının) aylığa bağlanması ve silahlandırılmasıydı. Ancak 1987'de PKK köy korucularına karşı şiddetli bir mücadele yürüttü ve İkinci Dünya Savaşı'ndan kalma tüfekleriyle bu köy korucuları PKK'nın Kalaşnikoflarıyla boy ölçüşemediler. Birçoğu öldürüldü, birçok olayda ise kadınlar ve çocuklar dahil bütün aileleri katliama uğradı. Türk ordusunun sınırı kapama ve yakalayıncaya kadar gerillaların dağlarda peşlerini bırakmama çabaları pek etkin olmadı. Türk tarafındaki ana sorunlar, bu gerillalara karşı koyacak teçhizatın (helikopter, telekomünikasyon) eksikliği ile istihbarat servisleri, ordu, jandarma ve polis arasındaki eşgüdümün noksanlığıydı. Bu sorunları halletmek ve eşgüdümü daha iyi hale getirmek için, eski bir MİT görevlisi olan Hayri Kozakçıoğlu, önce 8 sonra 11 ilin başına *süper vali* olarak atandı. Yine de eşgüdüm konusu bir sorun olarak kaldı ve sonraki birkaç yıl boyunca süper valinin çoğu yetkisi yavaş yavaş askerî yetkililere geçti.

PKK bu dönemde Kürt ulusçuluğu üzerinde bir tekele sahip değildi. Başka örgüt ve partiler de vardı ve bunlar Türkiye Kürtlerinin bağımsızlığı için çabalıyor olmakla beraber, PKK'nın hem Türklerle işbirliği yapan Kürt köylülerine karşı hem de diğer Kürt örgütlerine karşı uyguladığı vahşete karşı çıkıyorlardı. Bu örgütlerden sekizi 1988'de (*Tevger* adlı), PKK aleyhtarı bir ittifak imzaladılar. PKK lider takımından ayrılan kişilerle Tevger güçlenmişti, ancak Tevger'in nüfuzu Avrupa'daki mülteci topluluklarıyla sınırlıydı ve PKK Anadolu içlerinde yakın halk desteğine sahip tek örgüttü.

Abdullah Öcalan'ın Türkiye'deki imgesi, Haziran 1988'de *Milliyet* gazetesindeki sansasyonel bir röportajla değişime uğradı. Yıllardır Türkiye'nin bir numaralı halk düşmanı (bir anlamda öyleydi) ve tam bir şeytan olarak betimlenmiş olan bu adam, Galatasaray taraftarı, etten kemikten bir adamdı. PKK'nın itibarı 1988'den sonra Öcalan'ın şimdi yanlış olduğunu kabul ettiği güneydoğudaki köylülere yönelik terör taktiklerini bırakmasından dolayı da arttı. 1989'da, PKK bazı aşırı solcu kent gerilla gruplarıyla (*Dev-Sol*, TİKKO, THKP-C ve diğerleri) bir ittifak yaptı, bu ittifak PKK'nin Türkiye'nin büyük kentlerinde saldırıda bulunma yeteneğini arttırdı.

Uzun bir süre Türk yetkilileri PKK'nın sınır üzerinden eylemler yaptığını farzetmeyi sürdürdüler, ama ne zaman ki sınırı kapamak için sürdürülen tüm gayretlere rağmen olayların sayısı artmaya devam etti, o zaman PKK'nın yerel destekten yararlanabileceğini ve basında sürekli yer alan "adam kaçırma" eylemlerinin aslında halkın gerillalara katılma olayları olduğunu kabul etmek zorunda kaldılar. Bu durum Türk ordusunu klâsik gerilla durumuyla karşı karşıya bırakmaktaydı. PKK'nın yerel halkın çoğunun desteğine sahip olduğu ve gerillaların kolayca köy halkının arasına karışıp gizlendikleri aşikârdı. Türk ordusu bu durumdaki birçok ordu gibi öfkesini yöredeki sivillere yöneltebiliyordu.

Güneydoğu'daki Türk ordusu şu anda 150.000 kişisiyle güçlü durumdadır ve savaş uçakları düzenli şekilde Irak sınırını aşıp hava akınları yapmaktadır. Bu arada ölü sayısı da artmaya devam etmektedir. 1984-1990 yılları arasında 2500 kadar kişinin ölmüş olduğu tahmin edilmekteydi. Ocak 1991'deki Körfez Savaşı, Bağdat'ın Irak Kürdistanı üzerindeki denetimini yok etmişti. Bölge bir kez daha Barzani'nin KDP'si ve Talabani'nin KYB'sinin denetimine geçti, ama bu karmaşık durum PKK'ye istediği zaman sınırı geçme ve kuzey Irak'ta üs ve eğitim kampları kurma olanağı verdi.

Güneydoğu'daki bu tırmanış Kürt sorununu Ankara siyasal gündeminin üst sırasına yerleştirdi. Kasım ayında altı SHP milletvekili Paris'te Kürdistan üzerine bir konferansa katıldıkları için partiden geçici olarak çıkarıldılar. Dokuz SHP milletvekili de bunu protesto için partiden istifa etti. Bunlardan onu, Haziran 1990'da, Kürtlerin hakları için mücadele eden *Halkın Emek Partisi*'ni kurdular. Kurulu siyasal düzenin Kürtlere ödün verilmesini açıkça savunan ilk üyesi Ocak 1991'de (kendisi yarı Kürt olan) Cumhurbaşkanı Özal oldu. Kabineye danışmadan Kürtçe konuşma ve müzik yapma yasağını kaldıran bir kararname yayınladı. Aynı zamanda da bir başka yeni ve şaşırtıcı taktik denedi. Mart ayında Ankara'da Talabani ve Barzani'nin bir temsilcisiyle görüşmeler yaptı, bunu Talabani ile 1991-1992'de yapılan en az iki görüşme izledi. Bu siyaset sonuç vermiş gözüküyor, çünkü KYB ve KDP Öcalan'ın adamlarına sınırı tahliye etmelerini emrettiler ve 5 Ekim 1992'de Irak Kürtleriyle PKK arasındaki ilk silahlı çatışma haberi geldi.

Yeni Demirel-İnönü hükümeti ise tam aksine liberal niyetlerine rağmen, tutarlı bir Kürt siyaseti geliştirebilecek gibi gözükmüyordu. Yayınlarda Kürtçe kullanılmasına müsamaha edilmekteydi, ama Demirel, kendi partisinin muhafazakâr kanadının baskısı altında sürekli şekilde PKK'nın askerî açıdan yenilmesi gerektiğini yinelemektedir. Özal, radyo ve televizyonda Kürtçe yayınların başlatılabileceğini öne sürerken çok daha uzak görüşlü biri olarak gözüktü. Kasım ayında Türk ordusu ile Irak Kürtlerinin birleşik saldırısı PKK'yı Kuzey Irak dışına itti. PKK ağır insan ve malzeme kaybına uğradı, ancak sonraki aylarda PKK'nın Türkiye'deki gerilla savaşı eskisi gibi devam etti.

1980'ler ve 1990'lardaki uluslararası ilişkiler

1980 darbesi Amerikan hükümet çevrelerinde anlayışla (ve büyük bir rahatlamayla) karşılanmıştı. Sonraki birkaç yıl boyunca ABD ile Türkiye arasındaki siyasal ilişkiler, Türkiye'nin Avrupa ile olan ilişkilerinden tamamiyle farklı bir istikamette gelişti. Avrupa'da, bilhassa (Türkiye'nin ortak üyesi olduğu) AT'de ve Avrupa Konseyi'nde, dikkatler Türkiye'deki insan haklarının durumu üzerinde yoğunlaşmıştı. Oysa ABD için, esas olan sorun güvenlikti. Avrupa örgütlerinin Türkiye'deki insan hakları durumu üzerinde bu ölçüde odaklaşmalarının nedeni, kısmen Türkiye'nin nispeten yakında olması ve özellikle de Türk siyasal mültecileri kamuoyunu etkilemeye çalışırlarken birçok Türk'ün Avrupa'da yaşıyor olmasıydı. Ancak, Avrupa Topluluğu kuruluşlarının sert tutumu, esas olarak (Ecevit'in büyük bir üne sahip olduğu) sosyal demokratlar ile Yunan milletvekilleri koalisyonunun eseriydi. Mayıs 1981'de Türkiye'nin Avrupa Konseyi üyeliği askıya alındı ve Temmuz 1982'de Türkiye'deki insan haklarına ilişkin resmî bir soruşturma açıldığı ilân edildi.

Bununla birlikte Türkiye'nin Avrupa ile olan ticaret ilişkileri hiçbir şekilde etkilenmedi ve AT ile olan ticaret ABD ile olan ticaretten daha önemli olmaya devam etti. 1983'ten itibaren AT içinde Yunanistan'ın tutumuna ilişkin rahatsızlık arttıkça AT ile siyasal ilişkiler iyileşti. Türkiye Nisan 1987'de AT'ye tam üyelik için resmen başvuruda bulundu. AT kapıyı tamamiyle kapalı tutmamakla birlikte, Türkiye'nin başvurusuna vermiş olduğu yanıt en azından şimdilik bir red anlamına geliyordu.

1980-1988 yıllarında Ortadoğu'daki durumu önce İran devrimi ve sonra da İran-Irak Savaşı belirliyordu. 1980-1983 yıllarında Türkiye'nin askerî hükümeti İran İslâm

Cumhuriyeti'ne kuşkuyla bakıyor, Türkiye içerisindeki İslâmî gruplar üzerindeki etkisinden korkuyordu. İranlıların Atatürk'e ve onun siyasetine saldırıları işi zorlaştırıyor ve ziyarette bulunan İranlı temsilcilerin Atatürk'ün kabrine çelenk bırakma adetini reddetmeleri Türk kamuoyunu rahatsız ediyordu. Yine de Türkiye, 1982'de Irak'ın İran'ın güneyini işgaliyle patlak veren savaş sırasında titizlikle riayet gösterilen bir tarafsızlık siyaseti sürdürdü. Amerika'nın ticaret ambargosuna uğrayan İran 1983-1984 yıllarında Türkiye'nin en başta gelen ihracat pazarı haline geldi, ama aynı zamanda da Türkiye, Irak'ın kendi toprakları üzerinden çift boru hattı yoluyla Akdeniz'deki terminale petrol pompalamasına izin verdi.

1980'lerin sonlarında Türkiye'nin İran'la olan ilişkileri giderek iyileşiyor, Irak ve Suriye ile olan ilişkileri ise kötüye gidiyordu. Sebebi, Fırat ve Dicle su kaynaklarının kullanımına ilişkin bir süredir kızışmakta olan uyuşmazlıktı ve bu uyuşmazlık, Fırat üzerindeki yeni büyük barajla birlikte GAP bitmeye yüz tuttukça çok daha vahim hal almaya başlamıştı. Kendi tarım tasarıları için suya gereksinimi olan Fırat'ın akış yönündeki Suriye, tehdite açık bir konumdaydı. Suriye, kendi topraklarından eylem yapmasına izin verdiği PKK'nin Kürt gerilla savaşını destekleyerek Türkiye'ye baskı yapmayı denedi; üstükapalı pazarlık şuydu ki, Suriye su tedarikine ilişkin garanti aldığı takdirde PKK ile olan bağlarını kesecekti. Bu hususta 1992'de olan görüşmelerin sürmekte olduğuna dair belirtileri var olmakla birlikte, anlaşılabildiği kadarıyla Türkiye henüz bu pazarlığı kabul etmemiş bulunuyor.

1980'li yıllarda Türkiye'nin parçasını oluşturduğu Balkanlar'daki ilişkileri eskisi gibi gergindi. Birleşmiş Milletler tarafından birçok kere Kıbrıs sorununun çözümüne ilişkin görüşmeler başlatılmış, ancak Türklerin gelecekteki bir fe-

deral devlet içerisindeki özerklik derecesi konusu yüzünden bu görüşmeler çıkmaza girmişti. Bu durum, Ege kıta sahanlığındaki petrol hakları konusundaki ihtilafların da gerginleştirmiş olduğu Türk-Yunan ilişkilerindeki tatsızlığın sürmesine sebep oluyordu. 1982'de her iki ülke ihtilaflı sularda kendi donanmalarının koruyuculuğunda petrol araştırmalarını başlattı. İhtilaf Ege denizi üstündeki hava sahasına da sıçradı. Yunanistan bu hava sahasında hak iddia ediyor ancak Türkiye burasını uluslararası addediyordu. Türk iddiasını desteklemek için Türk jetleri gösteri uçuşları yaptılar. Özal ile Yunan Başbakanı Papandreu arasındaki beklenmedik bir uzlaşmadan sonra ilişkiler 1987'den itibaren iyileşiyor gibi gözüktü. Ancak o tarihten bu yana ilişkiler fazla ilerlemedi ve güç durumdaki her Yunan siyasetçisi için Türkiye'ye karşı kıyasıya sözlü saldırı halen en gözde kaçış yoludur.

Türkiye'nin Avrupalı öteki komşusu Bulgaristan'la 1989'da, komünist Bulgar hükümeti Türk-Müslüman azınlığı zorla kendi içinde eritme siyasetini yoğunlaştırınca, aniden bir bunalım ortaya çıktı ve 344.000 Bulgar Türk'ü sınır ötesine Türkiye'ye kaçtı. Bu olay Türkiye'de milliyetçi coşkunun aniden son derece artmasına sebep oldu, ancak ülke bu kadar çok mülteciyi barındıracak durumda değildi. İş ya da ev bulamayınca mültecilerin çoğu ertesi yıl yavaş yavaş küçük gruplar halinde Bulgaristan'a geri döndüler.

Çöl Kalkanı ve Çöl Fırtınası

Irak 1990 Ağustosunda Kuveyt'i işgal ettiğinde, Türkiye, önce Irak'a yaptırımlar dayatan ve sonra da 1991 Ocağında bu ülkeye savaş başlatan Amerika güdümlü Birleşmiş Milletler koalisyonunun en faal ve en coşkulu taraftarlarından biri idi. Koalisyona olan bu ateşli destek (Irak'a olan bütün

trafiğin durdurulması ve Türk toprakları üzerindeki boru hatlarından petrol akışının kesilmesi), büyük ölçüde Cumhurbaşkanı Özal'ın kendi kişisel siyaseti idi (17 Ocak 1991'de bu bunalımla uğraşması için kendisine olağanüstü yetkiler verilmişti). Özal, Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'ne karşı bir kale olmaktan kaynaklanan ve AT üyeliğini elde etmeye çalışırken ve genel olarak Batı'nın desteğini temin ederken ülkenin en önemli pazarlık unsuru olagelmiş stratejik öneminin çoğunu yitirdiğini kavramıştı. Türkiye'nin bu koalisyona katılmasını, Türkiye'nin Ortadoğu'da Batı'nın kalesi olma statüsünü vurgulamanın ve belki de, tıpkı Menderes'in Kore'ye asker göndererek Türkiye'nin NATO üyeliğini sağlama bağlaması gibi, Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na girişini zorlamanın bir yolu olarak görmekteydi. Bu siyaset, muhalefet partileri ve Türk kamuoyu tarafından destek görmüyordu. Özal'ın aşırı Amerikan yanlısı çizgisine olan muhalefet, Irak'ı bombalamaları için Amerikalılara Türkiye'deki en büyük askerî tesis olan Adana İncirlik'teki hava üssünü kullanma hakkını verince arttı. Bu karar Türkiye'yi ateş hattına sokmuş ve Irak hava kuvvetlerinin olası bir hedefi haline getirmişti. Buna rağmen Türkiye'nin NATO müttefikleri, onun savunmasına yardımcı olmak için hemen hiçbir gayret göstermediler ve bu halkta büyük bir kızgınlık yarattı. Belçika, Almanya ve İtalya, çoktan hizmet dışı bırakılmış, modası tamamen geçmiş, hafif silahlarla donatılmış birtakım savaş uçakları gönderdiler. Sadece Hollandalılar yerden havaya atılan Patriot füze bataryaları getirdiler.

Sonuçta Türkiye Irak saldırılarını atlattı. Asıl sorunu savaş hemen hemen bitmek üzereyken başladı. Savaş sırasında, ABD Başkanı Bush, Irak'taki Kürt liderleri Bağdat'taki Saddam Hüseyin yönetimine karşı ayaklanmaları için kışkırtmıştı. Müttefik kuvvetleri güneyde Irak ordusunu ezin-

ce, Kürtler kendilerinden istenileni yapmış ve Barzani ile Talabani birlikte kuzeyde bir ayaklanma başlatmışlardı. Ancak, Irak'ın parçalanmasını ve bir Kürt devletinin kurulmasını istemeyen Ortadoğulu müttefiklerinin (Türkiye dahil) ısrarı üzerine, Amerikalılar onların saldırısını durdurup, Saddam Hüseyin yönetimini yerinde bıraktılar. Bu da Saddam'ın kalan askeriyle Kürt isyanını bastırmasına olanak verdi.

Bunun sonucunda, çok büyük sayıda Kürt ya sınırı geçip İran'a sığındı ya da kuzey sınırını geçip Türkiye'ye sığınmaya çalıştı. Türkiye ise bunu istemiyordu. Zaten önünde kendi Kürt toplumuyla olan ciddi sorunu vardı ve ayrıca yarım milyon Kürt mülteciyi içeri alırsa, dünya açısından konunun kapanacağına, her şeyin unutulacağına inanıyordu. Saddam Hüseyin'in 1988'de zehirli gazla bombaladığı Irak'tan kaçan 36.000 Kürt mültecinin hâlâ Diyarbakır yakınlarındaki kamplarda bulunmaları bunun böyle olabileceğini gösteren bir deneyim idi. Bu yüzden Türk askerlerine Kürtleri Türk sınırına birkaç kilometre kala durdurmaları emredildi, ve bu Batı'da Türkiye'nin -gereksiz yere- fazlasıyla eleştirilmesine yol açtı.

Türk cumhurbaşkanı, sınırın açılması yerine, kuzey Irak'ta, Kürtlerin korunacağı ve Irak hava kuvvetlerinin uçuşuna izin verilmeyeceği bir güvenlik bölgesi oluşturulması için bir plan ortaya attı (bu plan İngiltere Başbakanı John Major tarafından hemen benimsendi). Birleşmiş Milletler tarafından Kürt mültecilere yardım eylemleri düzenlendi ve Haziran 1991'de Türkiye, bu güvenlik bölgesindeki Kürtleri bastırmaya yönelik Irak girişimlerinin önüne geçmek için Amerikalı, İngiliz ve Fransız askerlerinden oluşan bir müdahale gücünün (Çekiç Güç: ilk başta Poised Hammer sonradan Provide Comfort II adını aldı) kurulmasına rıza gösterdi. Hava kuvvetleri birlikleri İncirlik ve Bat-

man'daki üsleri kullanmış, kara askerleri ise Silopi'ye yerleştirilmişlerdi. 30 Eylül'den sonra Çekiç Güç, yalnızca hava kuvvetleri birliklerinden oluşmaktaydı.

Körfez Savaşı Türkiye'ye çok pahalıya (6 milyar doların üstünde kayba) mal olmuştu. Bu zarar kısmen Almanya ve Japonya'nın mali yardımlarıyla telafi edildi ama Özal'ın hayalini kurduğu siyasal kazançlar gerçekleşmedi.

Türkiye ve Sovyet İmparatorluğu'nun yıkılışı

Sovyet blokunun 1989-1991'deki çöküşü Türkiye için hem umut hem de tehlikeler taşıyordu. Başkan Gorbaçov'un başlattığı dışa açılma döneminde, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler, özellikle de ekonomi alanında hızla gelişti. 1987-1990 yılları arasında değişik 30 anlaşma yapıldı ve ticaret yılda 350 milyon dolardan 1,9 milyar dolara çıktı. SSCB'de ve onun yerini alan devletlerde 1990'dan itibaren ağırlaşan vahim ekonomik bunalım, Türkiye'nin en umut verici ihracat pazarlarından birini tehlikeye sokabilirdi.

SSCB'nin dağılmasına, eski cumhuriyetlerinde milliyetçiliğin canlanışı eşlik etti. Rakip milliyetler arasında çatışmalar oldu. Ermenistan ile Azerbaycan arasında Azerbaycan'daki Ermenistan iç toprağı olan Dağlık Karabağ'ın hakimiyeti üzerine olan çarpışmalar Türk sınırları yakınında cereyan etmekteydi.

Türkiye Orta Asya'da yeni ortaya çıkan bağımsız Türki cumhuriyetlerle olan bağlarını güçlendirmeyi hedeflemekteydi. Orta Asya'da kendisi de faal olan İran İslâm Cumhuriyeti ile olan rekabette, Türkiye, Amerikan desteği vasıtasıyla, kendini örnek alınacak bir ülke (demokratik çoğulculuğa ve serbest pazar ekonomisine sahip Müslüman bir ülke) olarak sunmaya çalışıyordu. Türkiye aynı zamanda,

Azeri Türkleriyle olan yoğun dayanışmasına rağmen, Dağlık Karabağ'da olan türden toplumlar arası çatışmaların içine çekilmekten sakınmaya çalışıyordu. Mart 1991'de Cumhurbaşkanı Özal Rusya'ya ve bazı Türki cumhuriyetlere geziler yaptı ve gayrı müslim devletleri ısrarla içine dahil eden "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi" adıyla bir plan ortaya attı.

Balkanlar'ın siyasal manzarası 1989-1992 yıllarında son derece değişti ve bu değişiklikler Türkiye'nin hayli lehine oldu. Bulgaristan'da komünist yönetimin yıkılışından sonra iktidara gelen yeni hükümet, Türk azınlığı temsil eden partinin desteğine yaslanıyordu. Bu da Türk-Bulgar ilişkilerinde çarpıcı bir iyileşmeye, Yunan-Bulgar ilişkilerinde ise bir kötüleşmeye yol açtı. Artık bağımsız olan eski Yugoslav cumhuriyeti Makedonya dahi, bölgedeki Bulgar ve Yunan nüfuzuna karşı ağırlık olarak Ankara'yla temas arayışındaydı ve Türkiye ile (katı Marksist yönetim biçimine rağmen) sürekli iyi ilişkileri olan tek Balkan ülkesi olan Arnavutluk, bu ilişkiyi komünist yönetimin yıkılışından sonra da sürdürdü. Hatta Arnavut subayları eğitim için Türkiye'ye gönderildi. Netice olarak, Türkiye'nin Balkanlar, Karadeniz bölgesi ve Orta Asya'daki nüfuzu kesinlikle artmaktadır.

Yakın gelecekte Türkiye

Türkiye modern tarihinin ana temaları 200 yıl sonra hâlâ yerli yerinde duruyor. Batı kapitalist sistemiyle hem ekonomik hem siyasal açıdan bütünleşme devam etmektedir; ayrıca bu sarsıcı değişikliğe ve kendini tehdite uğramış ve dışlanmış hisseden kesimlerin itirazlarına ve direnişine rağmen ülkeyi modernleştirme gayretleri de sürmektedir.

Kültürel ve toplumsal gelişmede devletin tutacağı yola ilişkin ideolojik bir uzlaşma henüz uzak görünmekteyse de,

Türk ulus-devleti sağlam temellere dayanıyor gözükmektedir. Bir açıdan, yeni bir ulusal kimlik kurma, yani Kürt toplumunun zorla asimilasyonu çabalarının boşa çıktığının artık görülmesi gerekiyor.

Siyaset tablosu uzun vadede dikkat çekici bir istikrar göstermiştir. Türkiye'de çok partili siyasal düzen kurulduğundan beri oylar, oyların yüzde 45 ila 60'ını elinde tutabilen merkez sağ bloku (DP, halefleri AP, ANAP ve DYP ve bunların dalları) ile genellikle oyların yüzde 30 ila 40'ını elinde tutan merkez sol diye adlandırılabilecek bir blok (CHP ve halefleri SHP ve DSP) arasında bölüşülmüş görünmektedir. Köktenci siyaset ise, ister Marksizm, ister köktendincilik, ister faşizmin Türk çeşitlemesi temelinde olsun hep marjinal bir olgu olarak kaldı ve bunların kendi doğrudan etkilerinden çok, büyük partiler üzerindeki etkileri daha önemli oldu.

Yine de şimdiye kadar bu siyasal sistem Türkiye'nin karşısına dikilen temel ekonomik ve siyasal sorunlara, yani enflasyon ve Kürt sorununa çözüm bulamamıştır.

Sürekli yüksek ekonomik büyümeye -ki, bu Türkiye gibi yüksek nüfus artışına sahip bir ülke için hayatî bir zorunluktur- ancak, 20 yılda ikiye katlanmış bulunan enflasyon denetlenebilecek düzeylere indirildiği takdirde erişilebileceğine kuşku yoktur. Bu da ancak uzun zamandır süren kamu açıkları azaltıldığı takdirde yapılabilir. Bu da, -Türk yurttaşlarının en zengini olan yüzde 10'unun nihayet kendi paylarına düşeni ödemeye başladıkları- etkin ve adil vergilendirmenin getirilmesi ve aşırı büyük ve verimsiz olan KİT'lerin yeniden yapılandırılması demektir. Bu son husus, önemli bir ilerleme kaydedilmeksizin kırk yıldır hükümetlerin ilân edegeldikleri siyasal hedef olmuştur.

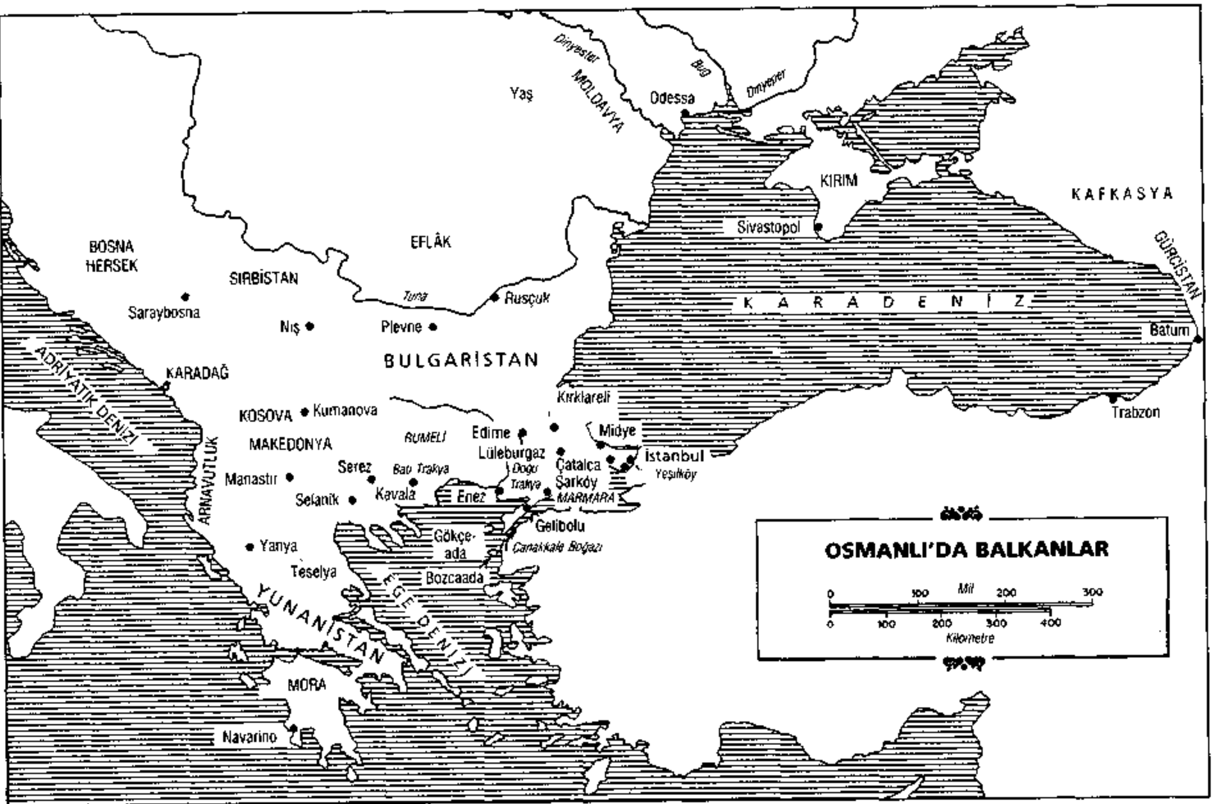
Kürt sorunu çözüm bekleyen sorunların içinde belki de en zor olanıdır. Kültürel alanda ve insan hakları alanında

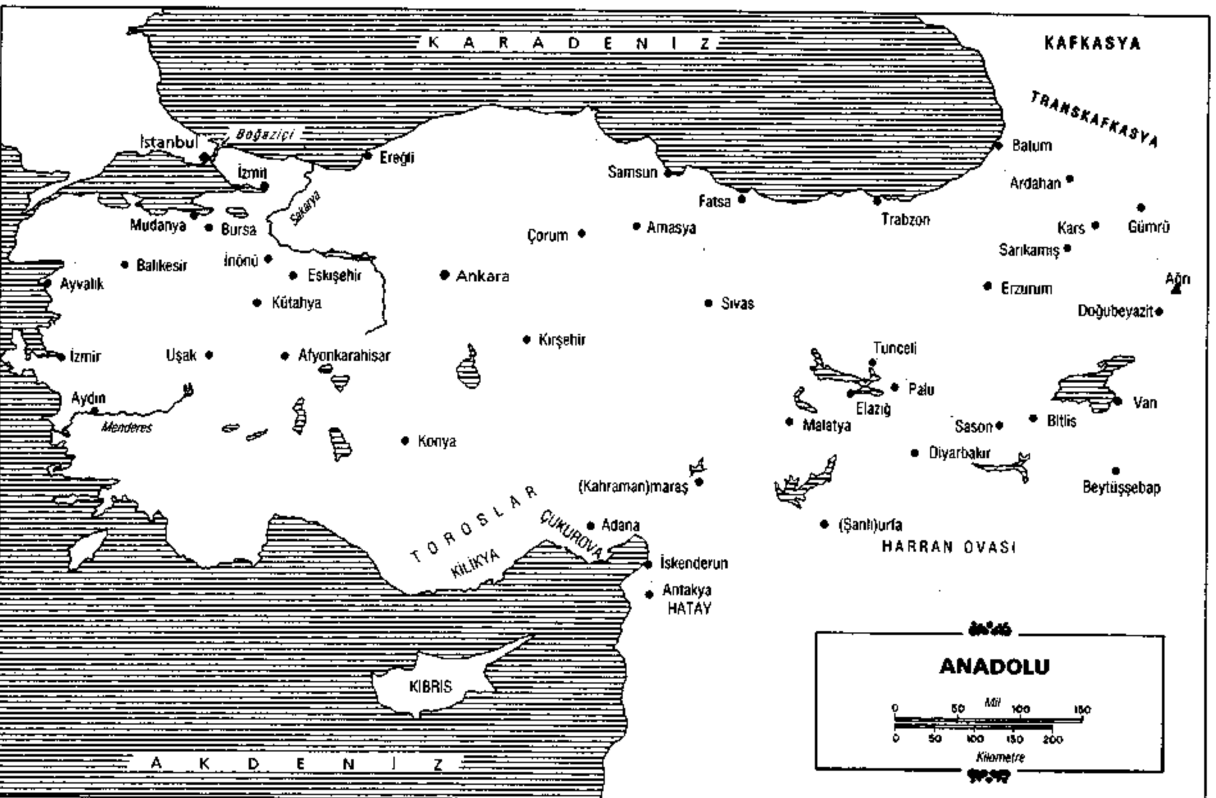
azar azar ödünlere güneydoğudaki sert baskıların eşlik ettiği geçmiş yılların tereddütlü siyasetinin bir çözüm getirmeyeceği açıktır. Türkiye'nin büyük kentlerinde yaşayan milyonlarca Kürt için vahim sonuçları olacak bir Kürt ulusal devleti yönünde değil, ama gerçek bir iki ulusluluk yönünde cesur adımlara ihtiyaç vardır. Türkiye'nin, kitle iletişim araçlarında, eğitimde ve yönetimde Kürtçe'nin ikinci dil olduğu iki uluslu bir devlet olması gerektiği konuşuluyor. Güneydoğu'ya, Kürtlerin Kürtleri yönettiği ve onların asayişini sağladığı bir çeşit geniş özerklik verilmesi gerektiği tartışılacaktır. Bunun alternatifi ise, Güneydoğu'da yıllarca sürecek ve muhtemelen batıdaki bir kent gerilla savaşının da ona eşlik edeceği kanlı bir gerilla savaşıdır.

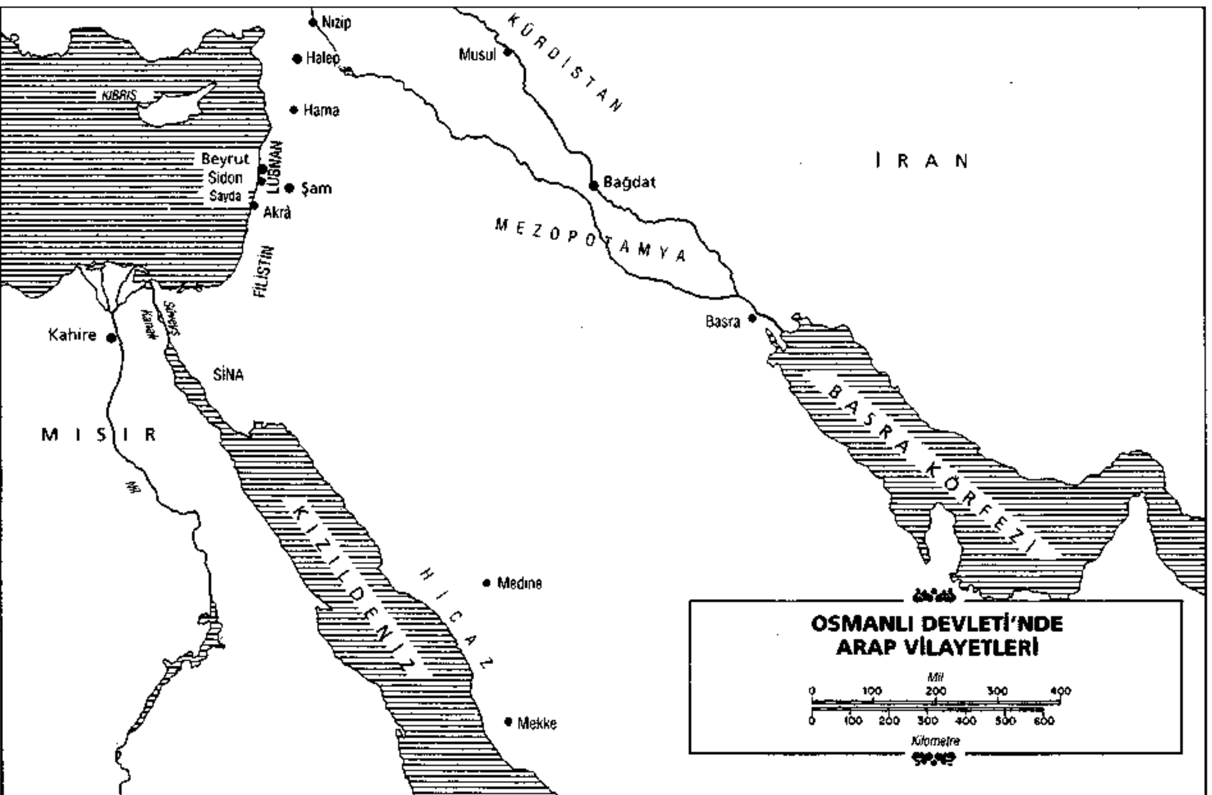
Türkiye sorunlarının üstesinden gelebildiği takdirde, bölgede çok daha önemli bir ekonomik ve siyasal konum edinme olanaklarına kesinlikle sahip bulunmaktadır. Komünizme karşı bir Batı kalesi olmaktan gelen öneminin çoğunu yitirmiş olabilir, ama Ortadoğu'da oldukça ucuz yegane su ve gıda kaynaklarına ve Arap ülkelerinden ya da eski Sovyet blokuna bağlı devletlerden çok daha modern ve çok daha geniş bir sanayi tabanına ve işletmecilik bilgi ve ustalığına sahip bulunmaktadır. Sözgelimi, İstanbul ve Adana'nın, biri Karadeniz bölgesinin ve ötekisi Arap Yakındoğusunun içlerine kadar uzanan içbölgeleriyle (hinterland) ticaret ve sanayi merkezleri olmamaları için bir sebep yoktur.

Türk aydınlarını hayli zamandır rahatsız eden, Türkiye'nin Avrupa'nın parçası olup olmadığı meselesi öneminden çok şey yitirmiş görünmektedir. Türkiye'nin yakın bir gelecekte AT'ye katılması olasılığı zayıf gözükmektedir. Ama Batı Avrupa'nın, içte serbest mübadeleye dayanan, dışarıya karşı yüksek duvarlarla korunan birleşik dev bir devlet tasavvuru geçmişte kalmış bir şey olarak görünmektedir. Bu nedenle, Türkiye'nin bu birleşik Avrupa'ya ya şimdi ka-

tılması ya da ebediyen Avrupa'nın gerisinde kalacağı düşüncesinin de geçerliliği yoktur. Bunun yerine, merkezleri bir ve kısmen birbirleriyle örtüşen ve Avrupa devletlerinin duruma göre bunların içinde az çok işbirliğinde bulunduğu bir dizi çevrenin ortaya çıktığı görünmektedir. Türkiye, hiç kuşkusuz gelecekte bu Avrupa'nın bir parçası olacaktır.

OSMANLI'DA BALKANLAR
Mil
0
100
200
300
Kilometre
0
100
200
300
400
Dinyester
MOLDAVYA
Yaş
Bug
Odessa
Dinyeper
KIRIM
KAFKASYA
Sivastopol
GÜRCİSTAN
K A R A D E N İ Z
Batum
Trabzon
BOSNA
HERSEK
SIRBİSTAN
EFLÂK
Tuna
Rusçuk
Saraybosna
Nış
Plevne
BULGARİSTAN
ADRİYATİK DENİZİ
KARADAĞ
KOSOVA
Kumanova
MAKEDONYA
ARNAVUTLUK
RUMELİ
Edirne
Kırklareli
Midye
Lüleburgaz
İstanbul
Yeşilköy
Serez
Batı Trakya
Doğu
Trakya
Çatalca
Şarköy
MARMARA
Manastır
Selanik
Kavala
Enez
Gelibolu
Gökçe-
ada
Çanakkale Boğazı
Yanya
Teselya
Bozcaada
YUNANİSTAN
EGE DENİZİ
MORA
Navarino

ANADOLU
Mil
0 50 100 150
0 50 100 150 200
Kilometre
KARADENİZ
AKDENİZ
KAFKASYA
TRANSKAFKASYA
İstanbul
Boğaziçi
İzmit
Ereğli
Sakarya
Mudanya
Bursa
İnönü
Balıkesir
Ayvalık
Eskişehir
Kütahya
Ankara
Çorum
Samsun
Amasya
Fatsa
Trabzon
Balum
Ardahan
Kars
Gümrü
Sarıkamış
Ağrı
Erzurum
Doğubeyazit
Sivas
Kırşehir
İzmir
Uşak
Afyonkarahisar
Aydın
Menderes
Konya
Tunceli
Palu
Elazığ
Malatya
Van
Bitlis
Sason
Diyarbakır
Beytüşşebap
(Kahraman)maraş
(Şanlı)urfa
HARRAN OVASI
TOROSLAR
KİLİKYA
ÇUKUROVA
Adana
İskenderun
Antakya
HATAY
KIBRIS

OSMANLI DEVLETİ'NDE
ARAP VİLAYETLERİ
Mil
0 100 200 300 400
0 100 200 300 400 500 600
Kilometre
Nizip
Halep
Hama
KIBRIS
Beyrut
Sidon
Sayda
LÜBNAN
Şam
Akrâ
FİLİSTİN
Kahire
SİNA
MISIR
Musul
KÜRDİSTAN
Bağdat
İRAN
MEZOPOTAMYA
Basra
BASRA KÖRFEZİ
KIZILDENİZ
HİCAZ
Medine
Mekke

Kaynakça İncelemesi

Türkiye'nin çağdaş tarihi üzerine yazılmış yazı ve yapıtlara ilişkin aşağıdaki açıklamalardan amaçlanan, hem bu kitabın yazılışında yararlanılmış kaynakları inceleme işini hem de sonraki okumalarda yararlı bir yol göstericilik işlevini görmeleridir. Tarih biliminin monografi alanındaki "durumunu" yansıtan çalışmalara büyük ölçüde yer verilmiştir. Yapıtların adları kabaca kitapta ele alınan konuların sırasına göre sıralanmıştır, ama bunların birçoğunun birden fazla dönem ya da konuyla ilişkisi bulunmaktadır. Kuşkusuz daha birçok çalışma mevcuttur ve belirli bir konuda daha derinlemesine bilgi sahibi olmak isteyen okuyucuya burada sıralanan kitapların kaynakçalarına başvurmaları tavsiye olunur. Tarihçiler için çoğu zaman önemli olduklarına kuşku yoksa da buraya yaşamöyküleri (Atatürk'e ilişkin olanlar hariç), anılar ve romanlar alınmamıştır. Sırf Balkanları ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerini ele alan kitaplar da inceleme dışında bırakılmıştır.

Türkiye üzerine olan son yayınlara ilişkin sistematik bir toplu bakış elde etmek isteyenler için *Türkologische Anze-*

iger (Türkoloji Yıllığı) iyi bir başvuru kaynağıdır. 1975'ten beri Viyana'da yayımlanmakta olan bu yıllık (ilk çıktığında *Wiener Zeitschrift zur Kunde des Morgenlandes*'in bir parçası idi), birçok dildeki kitap ve makaleyi içermektedir.

Çağdaş Türkiye tarihi üzerine genel yapıtlar

Bu kitabın yazarı ve yayıncıları çağdaş Türkiye tarihi üzerine olan mevcut genel yapıtları tamamiyle doyurucu bulmuş olsalardı kuşkusuz bu kitap yazılmamış olacaktı. Durum doyurucu olmaktan çok uzaktır: son iki yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu'nu ve Türkiye'yi işleyen çağdaş tarihe ilişkin genel yapıtlar gerçekten çok az sayıdadır. Bu öbekteki klâsik çalışma hiç kuşkusuz Bernard Lewis'in yapıtıdır: *The Emergence of Modern Turkey* (Londra: Oxford University Press, 1961). [Türkçesi: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 3. baskı, çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.] İlk olarak 1961'de yayınlanan ve 1968'de düzeltilmiş baskısı yapılan Lewis'in kitabında, Batı düşüncelerinin giderek onaltıncı yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na zorla sızması ve buna karşı olan Osmanlı/Türk tepkisi ustalıkla, yalınlıkla ve zekice ele alınmıştır. Bu kitaba gücünü veren şeyler, yazarın ufkunun genişliği ve çok fazla Osmanlı ve Türkçe kaynak kullanmış olmasıdır. Onun, hedefine ulaşan anekdot seçimi anlattıklarına canlılık kazandırmaktadır. Kitabın temel zayıflığı, hemen tamamiyle bir kültür ve düşünce tarihi olması, (izlenen siyasalara (policy) verilen önemin tersine) siyasal yaşama (politics) ya da sosyo-ekonomik gelişmelere çok az önem verilmiş olmasıdır. 1950'lerin sonlarında yazılmış olduğu için, yeniden gözden geçirilmiş biçimiyle bile bu kitap ister istemez eskimiş ve yararı kalmamış durumdadır ve o yıllarda yaygın olan, her zaman

ve her durumda uygulanabilecek bir Batı modeline göre çağdaşlaşarak ilerleneceğine olan güçlü inancın izlerini taşımaktadır. Yine de *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çağdaş Türkiye ile ilgilenen her ciddi araştırmacının okuması gereken bir klâsiktir.

Benzer ebattaki bir diğer yapıt ise zamanın akışına daha az dayanmıştır: Stanford ve Ezel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* Cilt 2: *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977). [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* Cilt 2: *Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 1983.] Stanford Shaw'un, kendini kabul ettirdiği uzmanlık alanları olan III. Selim ve II. Abdülhamit'in saltanat dönemlerini işlediği bölüm en iyi bölümdür. Kitap bir veri zenginliğine sahip olup (ama bunlar her zaman doğru değildir) kaynakça üzerine yapılmış denemeler daha ileri okumalara rehberlik etmesi bakımından son derece yararlıdır, ancak kitabın metni tutarlılıktan yoksundur ve son yüz yılı ele alan bölümler, bariz şekilde tek taraflı bir Türk ulusçuluğunun etkisindedir. Bu durum örneğin Ermeni ve Kürt sorunlarının işlenişinde görülmektedir. Lewis gibi Shaw'lar da çağdaş Türk tarihinin temel temasını, bir tarafta çağdaşlık ve Batılılık yanlıları diğer tarafta dinci gericilerin olduğu aydınlık ve karanlık arasındaki bir mücadele olarak görmektedirler.

Daha küçük ebattaki genel tarihler arasında belirtilmesi gereken bir yapıt, Geoffrey Lewis'inkidir: *Modern Turkey / Çağdaş Türkiye* (Londra ve Tonbridge: Ernest Benn, 1974). İlk kez 1955'te basılmış ve birkaç kez iyice elden geçmiştir. İyi kaleme alınmış olup güvenilirdir. Cumhuriyet'in siyasal tarihine ağırlık verilmiştir. Buna eş çaptaki bir yapıt Roderic Davison'unkidir: *Turkey. A Short History / Kısa Türkiye*

Tarihi, (2. baskı Huntingdon: Eothen, 1988 [İlk basım: Prentice Hall: New Jersey, 1968]). Bu kitap Osmanlı ve Türkiye tarihinin hepsini kapsadığından, Lewis'inkine kıyasla Cumhuriyet dönemi üzerine çok daha az ayrıntıya sahip bulunmaktadır. Buna karşılık 19. yüzyıla ilişkin daha fazla bilgi vermektedir. 1988'deki ikinci baskısına, 1970'ler ve 1980'lerin Türkiye'sini içeren yeni bir bölüm eklenilmiştir. Ama eski bölümlere dokunulmamış ve bu nedenle bunlar eski ve kullanışsız kalmışlardır. Kitabın sonuna yararlı bir kaynakça eklenilmiştir.

Çağlar Keyder'in *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development /Türkiye'de Devlet ve Sınıflar. Kapitalist Gelişme Üzerine Bir İnceleme* (Londra ve New York: Verso, 1987) adlı çalışması çok ilginç ve yeni düşünceler kazandıran bir kitaptır. Ders kitabı olmaktan çok bir tarih denemesi olan bu çalışma, Türkiye'nin kapitalist dünya sistemiyle bütünleşmesi (bağımlılık okulu) açısından çağdaş Türkiye tarihinin bir yorumunu sunmaktadır. Yer yer toplumbilimci olmayanlar için okunması zor olan bu kitap, Lewis, Stanford Shaw ve Davison gibi "çağdaşçılar"ın çalışmalarına bir tezat oluşturması bakımından yararlıdır.

Türkiye'de çağdaş Türkiye üzerine olan tarih yazıcılığına uzun zamandan beri Kemalist tarihçilerin milliyetçi laik ve çağdaşçı görüşleri egemen olmuştur. Ders kitaplarını eleştiren tarihsel araştırmalara göre, çoğunlukla Marksist yaklaşımla, yazma girişimleri 1970'lerden beri ilerlemektedir. Buna en seçkin örnek, Sina Akşin'in yayın yönetmeni olduğu dört ciltlik *Türkiye Tarihi*'dir, özellikle de son iki cildi: *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908* (İstanbul: Cem, 1988) ve *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980* (İstanbul: Cem, 1989). Dizi Türkiye tarihini 1980'e kadar getirmektedir. Bütünü itibariyle oldukça iyi olmakla beraber dizi iç tutarlılık ve iç bütünlükten biraz yoksundur ve bir-

çok yazar tarafından kaleme alınmış yazılarda nitelikleri açısından bazı dengesizlikler vardır. Sanat ve edebiyata ilişkin bölümlerin dahil edilmiş olması dizinin güçlü noktası olup onu tam kapsamlı bir tarih haline getirmektedir. Zayıf noktası ise yabancı kaynakların eksikliğidir.

Okurlar, yayın yönetmenliğini Murat Belge'nin yapmış olduğu iki mükemmel tarih ansiklopedisini kesinlikle okumalıdırlar: *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim, 1986, 6 cilt) ve *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim, 1983, 10 cilt). Büyük ölçüde solcu ya da sosyalist bakış açısıyla yazılmış olan bu ansiklopediler kuşkusuz Türkiye'deki çağdaş tarih yazıcılığının durumunu yansıtmaktadırlar.

Aslında genel tarih olmamakla beraber kendi alanlarında vazgeçilmez olan iki çalışmanın anılması gerekiyor. Tarık Zafer Tunaya'nın kitabı *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952* (İstanbul: basımevi bilinmiyor, 1952), Türkiye'deki siyasal partilere ilişkin bir inceleme olup partilerin kişileri, programları ve tarihçeleri hakkında ayrıntılar vermektedir. Halen genel kabul gören bir başvuru kitabıdır. 1980'lerde üç cilt halinde yayınlanan ikinci baskısında daha fazla bilgi bulunmakta, ama daha büyük ölçüde yanlışlar da yer almaktadır. Niyazi Berkes'in kitabı zengin bir düşünce tarihi olup son iki yüzyılı kapsamaktadır: Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964). [Türkçesi: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973.]

Batı'yla bütünleşme ve ilk çağdaşlaşma girişimleri (1792-1908)

Onsekizinci yüzyıl sonlarında ıslahatların ve Batı'yla bütünleşmenin arifesindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu-

na ilişkin incelemeler çok azdır. Uzun bir zaman Gibb ve Bowen'ın çalışması 18. yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu'nun klâsik anlatımı olmuştu: H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islâmic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilisation on Moslem Culture in the Near East /İslâm Toplumu ve Batı. Batı Uygarlığının Yakındoğu'daki Müslüman Kültürü Üzerindeki Etkisi'ne Dair Bir İnceleme* (Londra: Oxford University Press, 1950-1957, cilt 1, bölüm 1 ve 2 [sadece bu iki bölüm yayınlanmıştır]). Ancak bu çalışma genç kuşak tarihçiler tarafından ciddi şekilde eleştirilmiş bulunmaktadır. Örneğin bkz. Roger Owen, "*The Middle East in the Eighteenth Century - an "Islâmic" Society in Decline: A Critique of Gibb and Bowen's Islâmic Society and the West / 18. Yüzyılda Ortadoğu - Gerileme Halindeki bir "İslâm" Toplumu: Gibb ve Bowen'ın İslâm Toplumu ve Batı Adlı Çalışması Üzerine Bir Eleştiri*" (*Review of Middle Eastern Studies*, *I* (1975), s.101-102). Son zamanlarda tarihçiler 18. yüzyıla, ve özellikle de ondokuzuncu yüzyıldaki değişikliklerin ne kadarının Batı'nın etkisinin bir sonucu olduğu meselesi yerine, ne kadarının içerdeki bir sürecin devamı olduğu meselesine ilgi göstermeye başlamışlardır. Bu konuda çığır açan bir çalışma için bkz. T.Naff ve R.Owen (yay.yönet.) *Studies in Eighteenth Century Islâmic History / 18. Yüzyıl İslâm Tarihi Üzerine İncelemeler* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977). Ancak bu alandaki en iyi eleştirel çalışmaların çoğu, yerel arşiv malzemelerine dayanan bölgesel tarihlerden oluşmaktadır.

Findley'in iki çalışmasının giriş bölümlerini bu alanda yol gösterici olarak özellikle yararlı buluyorum: Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922 / Osmanlı İmparatorluğu'nda Demokratik Islahat. Bâbıâli*, 1789-1922 (Princeton: Princeton University Press, 1980) ve *Ottoman Civil Officialdom. A So-*

cial History / Osmanlı Bürokratları. Bir Toplumsal Tarih (Princeton: Princeton University Press, 1989). İlgili çağdaş kaynakçadan yararlanan bu iki kitap bütün dikkati Osmanlı toplumu gerçeğine hasretmiş olup böylece eski Osmanlı tarih yazıcılığının en çok rastlanan iki tuzağından birine düşmemiş, yani gerçekler yerine normlara, toplum yerine devlete ağırlık verilmesine yol açan merkezi hükümet belgelerine aşırı bağımlı olmaktan sakınmışlardır.

Sultan III. Selim (ve Fransız Devrimi) zamanının Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin klâsik çalışma Stanford Shaw'a aittir: *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807 / Yeni ve Eski Arasında: Sultan III. Selim Zamanında Osmanlı İmparatorluğu 1789-1807* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971). Bu kitaptaki ana noktalar aynı yazarın üstte değinilmiş olan genel tarihine de alınmış bulunmaktadır.

Fransız Devrimi düşüncelerinin Osmanlılar'daki etki derecesine ilişkin tartışmalar Lewis'in ünlü (ama tartışmalara yol açan) makalesiyle başlamıştı: Bernard Lewis "The Impact of the French Revolution in Turkey / Fransız Devrimi'nin Türkiye'deki Etkisi" (*Cahiers d'histoire mondiale*, Cilt 1 No. 1 (1953), s.105-125).

Sultan II. Mahmut ve Tanzimat dönemlerindeki ıslahat politikaları için Carter Findley'in yukarıda adı geçen çalışmaları kesinlikle gerekli iki kitaptır. İlk kitap değişen bürokrasinin kurumsal tarihi, diğeri ise bürokrasi üyelerinin toplumsal tarihidir. Ayrıca, Davison'un *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876 / Osmanlı İmparatorluğu'nda Islahat* (2.baskı New York: Gordian, 1973) adlı çalışması, Tanzimat'ın 1856 Islahat Fermanı'ndan 1876 anayasasına kadar olan ikinci dönemindeki reformları titiz ve eksiksiz işlemekte, izlenen siyasa ve yönetim üzerinde yoğunlaşmaktadır. Halil İnalcık'ın *Applications of the Tanzimat and Its Soci-*

al Effects (Lisse: Peter de Ridder, 1976; pamphlet 33 sayfa; Archivum Ottomanicum V'den yenibasım (1973), s.97-128) [Türkçesi: "Tanzimat'ın Uygulanması ve sosyal tepkileri," Belleten XXVIII (1964), 623-690] adlı çalışması, (İstanbul'dan, izlenen siyasaya ilişkin yapılan açıklamaların tersine) reformların eyaletlerdeki gerçek etkilerini değerlendirme gayretinde öncü bir çaba olmuştu. O tarihten bu yana bazı yazarlar bilhassa Arap eyaletleri (ve Arap kaynakları) üzerine yoğunlaşan makalelerinde bu yaklaşımı örnek almışlardır.

İmparatorluğun dinsel durumuna ilişkin olarak Frederick W. Hasluck'un *Christianity and Islâm under the Sultans / Sultanların Yönetimi Zamanında Hıristiyanlık ve İslâmiyet* (Oxford: Clarendon, 1929, 2 cilt) adlı çalışması eski olmasına rağmen, yazarının kişisel deneyimlerini esas almasından dolayı okunmaya değerdir. Geleneksel olarak "millet-ler"e yakıştırılan rol, Benjamin Braude ve Bernard Lewis'in (yay.yönet.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire / Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanlar ve Museviler* (New York: Holmes, 1982) adlı çalışmasında sorgulanmış bulunmaktadır.

19. yüzyılın (ve 20. yüzyıl başlarının) önemli eğitim reformları Osman Ergin'in anıtsal çalışmasının konusunu oluşturmaktadır: *Türkiye Maarif Tarihi* (Cilt 1-5, İstanbul: Eser, 1977; ilk kez 1943'te basılmıştır).

Reformlar tarihi üzerine yeni düşüncelere sevkeden bir tartışma, Türkiye'nin bağımsız entelektüel tarihçisi olan İlber Ortaylı'nın *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (2.baskı İstanbul: Hil, 1987) adlı çalışmasında yer almaktadır.

Yeni Osmanlılar muhalefet hareketinin önemini Ortadoğu'nun kültürel tarihiyle ilgilenenler genellikle kabul etmektedirler ve *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas / Yeni*

Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu. Türkiye'de Siyasal Düşüncelerin Çağdaşlaşması Üzerine Bir İnceleme (Princeton: Princeton University Press, 1962) adlı kitabında bu hareketin önderlerinin düşüncelerine ilişkin Şerif Mardin'in yapmış olduğu tahlil halen bu konudaki en iyi çalışmadır.

Yeni Osmanlıların isteklerine yanıt vermiş gözüken kısa ömürlü 1876 meşrutiyet rejimini Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period. A Study of the Midhat Constitution and Parliament / Birinci Meşrutiyet Dönemi. Midhat'ın Anayasa ve Parlamentosu Üzerine Bir İnceleme* (II.baskı Baltimore: Johns Hopkins, 1964) adlı kitabında ayrıntısıyla işlemiştir.

Hem 19. yüzyılda Avrupa hükümetlerinde hem de Tanzimat siyasetçilerinin düşüncelerinde çok büyük bir rolü olan haddinden fazla karmaşık "Doğu Sorunu"na ilişkin en iyi inceleme için bkz. Matthew S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations / Doğu Sorunu 1774-1923. Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme* (4.baskı Londra: Macmillan, 1972).

Tarihçiler arasındaki genel eğilim, yani tarihçilerin artık merkezi devlet tarihiyle, siyasal yaşam (politics) ve izlenen siyasalarla (policy) ilgilenmiyor oluşu, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki ekonomik ve toplumsal tarihinin yazılmasında hızlı bir artışa yol açmıştır. Bu çalışmaların çoğu bağımlılık okulunun etkisindeki yazarlarca kaleme alınmış bulunuyor. Ekonomi tarihi konusunda okunması gereken bir kitap için bkz. Şevket Pamuk *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913. Trade, Investment and Production* (Cambridge ve Londra: Cambridge University Press, 1987) [Türkçesi: *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913. Ticaret, Sermaye ve Üretim İlişkileri*, Ankara: Yurt Yayınları,1984]. Charles Issawi'nin, *The Economic History of Turkey 1800-1914 / Türkiye Ekonomi Tarihi*

1800-1914 (Chicago: Chicago University Press, 1980) adlı çalışması, giriş yazılarıyla birlikte bir temel metinler seçkisinden oluşmakta olup oldukça "klâsik" bir yaklaşımı yansıtmakta, Roger Owen'ın *The Middle East in the World Economy 1800-1914 / Dünya Ekonomisi İçinde Ortadoğu 1800-1914* (New York: Methuen, 1982) adlı çalışması ise, daha yakın zamanların tarihsel düşünce akımını yansıtmaktadır. Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy. The Nineteenth Century / Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi. 19. Yüzyıl* (Albany: State University of New York Press, 1988) adlı kitabında yerel Hıristiyan burjuvazisinin rolünü yeniden tanımlamaktadır. Aynı yazarın, Huri İslâmoğlu-İnan'ın yayın yönetmenliğini yapmış olduğu *The Ottoman Empire and the World Economy / Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987) adlı makaleler derlemesinde yazısı bulunmaktadır. (Yedisi daha önceden bilinen) 17 makalenin yer aldığı bu kitap, örnekolay çalışmalarından yola çıkarak ve Wallerstein'ın "çağdaş dünya sistemi" açısından hareketle birtakım önemli meseleleri ele almaktadır. Yeni yayınlanan Donald Quataert'in *Manufactoring in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge): Cambridge University Press, 1993) adlı çalışması bu konuda daha önceki düşüncelerimizi kökünden değiştirecek kadar önemlidir.

Kongre bildirilerine ilişkin derlemeler içerisinde başvurulmaya çok değer iki çalışma bulunmaktadır: Jean-Louis Bacqué Grammont ve Paul Dumont (yay.yönet.), *Economies et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIII-début du XX siècle) / Osmanlı İmparatorluğunda Ekonomiler ve Topluluklar (18. Yüzyıl sonundan 20.Yüzyıl başına kadar)* (Paris, CNRS, 1983) ve Halil İnalcık ve Osman Okyar, *Social and Economic History of Turkey (1071-1920) Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* (Ankara: Meteksan,

1980). İnalcık ve Okyar'ın çalışması, geç Osmanlı ekonomi tarihinin değişik yönleri üzerine değerli bilgiler de içermektedir. 19'uncu yüzyılda Osmanlı ekonomisinin tekdüze çöküşü yolundaki eski anlatımı eleştirel gözle bir değerlendirmeye tâbi tutan çalışma için bkz. Çağlar Keyder (yay.yönet.), "Ottoman Empire: Nineteenth Century Transformations / Osmanlı İmparatorluğu: Yüzyıl'daki Dönüşümler" (Review, Cilt XI, No. 2, Spring 1988, Binghamton: Fernand Braudel Center, 1988, s.169-178).

Jacques Thobie'nin kitabı *Intérêts et imperialisme français dans l'Empire Ottoman (1895-1919) / Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Çıkarları ve Fransız Emperyalizmi (1895-1919)* (Paris: Sorbonne, 1977) sırf geç döneme eğiliyor olmakla beraber mükemmel bir çalışmadır.

Toplumsal tarih, ama işçi sınıfının iş ve yaşam koşulları anlamındaki toplumsal tarih ancak son zamanlarda ilgi görmeye başlamıştır. Donald Quataert yakın bir zaman önce, sorunlara ve kaynaklara giriş niteliğinde çok aydınlatıcı bir yazı yayınlamıştır: "Labor and Working Class History During the Late Ottoman Period, c. 1800-1914 / Geç Osmanlı Döneminde Emek ve Emekçi Sınıfı Tarihi 1800-1914" (*Turkish Studies Association Bulletin* (1992), s.357-369). Aynı yazarın bir diğer çalışması, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarındaki sınai ve ticari gelişmeye ilişkin, toplumsal yönler üzerinde odaklaşan birtakım örnekolay çalışmalarından oluşmaktadır: *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. Reactions to European Economic Penetration* (New York ve Londra: New York University Press, 1983). Eski tarihli bir çalışma hala İmparatorluğun malî tarihi hakkında genel geçerliği olan bir başvuru kitabı olmaya devam etmektedir: A. du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie depuis le règne du Sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours / Sultan II. Mahmut'un Saltana-*

tından Günümüze Kadar Türkiye Mali Tarihi Üzerine Deneme (Paris: Arthur Rousseau, 1903).

Oldukça yeni olan bir diğer alan demografi tarihidir. Demografik bilgiler açısından en yaygın şekilde kullanılan çalışmalar, sırf rakamların dökümünü yapmasına ve çözümlemelere az yer vermesine rağmen yine de çok yararlı olan Kemal Karpat'ın *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics / Osmanlı Nüfusu 1830-1914. Demografik ve Toplumsal Özellikler* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985) ve Justin McCarthy'nin *The Arab World, Turkey and the Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics / Arap Dünyası, Türkiye ve Balkanlar (1878-1914): Tarihsel İstatistikler El Kitabı* (Boston: G.K.Hall, 1982) adlı çalışmalarıdır.

Justin McCarthy'nin bir diğer çalışması olan *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire / Müslümanlar ve Azınlıklar. Osmanlılar Zamanında Anadolu Nüfusu ve İmparatorluğun Sonu* (New York: New York University Press, 1983), Osmanlılar zamanındaki Anadolu nüfusunu Osmanlı kayıtlarına göre tam olarak resmetme yolunda tek girişim olup Ermeni eleştirmenlerin sert saldırılarına uğramıştır.

Sultan Abdülhamit'in 1876'dan 1909'a kadar süren saltanat dönemine ilişkin gerçekler ve ayrıntılar yeterince yazılmamıştır. Bu dönem uzun bir zaman, bir gerici istibdat ve duraklama dönemi olarak görülmüştü. Bu dönemi yeniden bir değerlendirmeye tâbi tutan ve onu Tanzimat'ın doruğu olarak gören ilk kişi Lewis olmuştu. Bu temayı sonradan Shaw, makalelerinde ve yukarıda adı geçen tarihinin bu dönemi ele alan bölümünde işledi. Shaw'un kitabının sonunda (s.453-454'te) ve Jean Deny'nin "Abd al-Hamid II (Gazi) (Abdülhamid)" (*Encyclopaedia of Islâm*, 2.baskı, Leiden: Brill, 1954-, Cilt 1 (1960), s.63-65) adlı makalesinde, mev-

cut kaynakçaya ilişkin incelemelere yer verilmiştir.

Jön Türkler'in Abdülhamit'e muhalefetiyle ise daha fazla ilgilenilmektedir. Ernest Ramsaur'un kitabı *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908* (New York: Russell & Russell, 1957) [Türkçesi: *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1972] uzun bir zamandan beri klâsik bir yapıttır. Ama, Hanioğlu'nun çok etraflı arşiv incelemesine dayanan çalışması, muhalefet hareketinin 1902'ye kadarki ilk aşaması bahsinde onun yerini almış bulunmaktadır: Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* (1889-1902) (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986).

Türk ulusçuluğunun Abdülhamit'in saltanatı sırasındaki büyüyüşünü David Kushner *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908 / Türk Ulusçuluğunun Yükselişi 1876-1908* (Londra: Frank Cass, 1977) adlı kitabında işlemiştir.

Jön Türk dönemi (1908-1950)

Jön Türk devrimi ve İkinci Meşrutiyet dönemi bazı üstün nitelikli çalışmaların konusu olmuştur. Feroz Ahmad'ın *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-14* (Oxford, Clarendon, 1969). [Türkçesi: *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984] adlı çalışması 1908-1913 yıllarını ayrıntısıyla ama sırf siyasal açıdan ele almakta, yazarın makalelerinden derlenen *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktay (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985) adlı kitabı ise sonraki döneme (1913-1918) ilişkin değerli bilgiler içermektedir. Sina Akşin'in *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*'si (İstanbul: Remzi Yayınevi, 1987), halen İkinci Meşrutiyet dönemine ilişkin en iyi genel tarihtir. Aynı yazarın doktora tezi olan *31 Mart Olayı* (Ankara: Ankara Üniversitesi

Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1970), 1909 karşıdevrimini ele almakta olup Jön Türk hareketinin niteliğinin anlaşılmasında çok yararlı katkıları olmaktadır. Hikmet Bayur'un 1940'larda yayınlanmış olan on ciltlik *Türk İnkılâbı Tarihi* (8 ciltlik 3 bölüm, 2.baskı Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), İttihatçı aleyhtarı önyargısına rağmen, o döneme ilişkin bir bilgi hazinesi olarak halen aşılmamıştır ve kuşkusuz aşılmadan da kalacaktır.

Jön Türkler'in Birinci Dünya Savaşı sırasında bir "ulusal ekonomi" kurma girişimlerini Zafer Toprak incelemiştir: *Türkiye'de "Milli İktisat" 1908-1918* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982). Savaş yıllarının siyasal ve toplumsal gelişmeleri, olaylara tanık olan seçkin Türk gazetecisi Ahmet Emin Yalman tarafından ele alınmıştır: *Turkey in the World War / Dünya Savaşı'nda Türkiye* (New Haven: Yale University Press, 1930)

Türk toplumunda devam eden kimlik bunalımı yüzünden, Jön Türk dönemindeki entelektüel tartışmalar (bir ölçüde bunlar bugün de halen sürmekte), çok sayıdaki kitap ve makaleye konu olmaktadır. Niyazi Berkes'in yukarıda sözü edilen *Development of Secularism'i (Türkiye'de Çağdaşlaşma)* en önemli başlangıç kitaplarından biridir. Başvurulacak diğer çalışmalar şunlardır: Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (2. baskı, İstanbul: Ülken, 1979), içinde önemli bütün düşünürler için tanıtım yazıları bulunmaktadır; Taha Parla'nın önde gelen Jön Türk ideologu üzerine incelemesi *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924* (Leiden: Brill, 1985); Masami Arai'in son çalışması *Turkish Nationalism in the Young Turk Era / Jön Türk Döneminde Türk Milliyetçiliği* (Leiden: Brill, 1992); François Georgeon'un *Aux origines du nationalism turc: Yusuf Akçura (1876-1935)* (Paris: 1980) [Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri - Yusuf Akçura - (1876-1935), çev. Alev Er,

Ankara: Yurt Yayınları, 1986] adlı çalışması; Şerif Mardin'in üstün çalışması *Continuity and Change in the Ideas of the Young Turks / Jön Türklerin Düşüncelerinde Sürekhlilik ve Değişim* (Robert College, School of Business Administration and Economics Occasional Papers, 1969) ve yine Şerif Mardin'in *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1964). Uriel Heyd'in yine Ziya Gökalp ve onun düşünceleri üzerine olan eski çalışması halen yararlıdır: *Turkish Nationalism and Western Civilisation* (Londra: Luzac, 1950). Kitapta Gökalp'in kısa ama mükemmel bir yaşamöyküsü verilmiştir. İslâmcı akımı Esther Debus son çalışmasında incelemiştir: *Sebilürreşad: eine vergleichende Untersuchung zur islâmlischen Opposition der vor-und nachkemalistichen Ära* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1991). Adından da anlaşıldığı gibi bu çalışma Jön Türk dönemiyle sınırlı kalmamaktadır.

Türkiye'nin, Birinci Dünya Savaşı askeri tarihi konusunda, Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi'nin çok sayıdaki yayınından oluşan kendi resmi savaş tarihi vardır. Ayrıca temel bilgileri veren Fransızca yazılmış ve okunması daha kolay küçük çaplı bir askerî tarih de mevcuttur: Maurice Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale Dünya Savaşı İçerisinde Türk Savaşı* (Paris, 1926). Savaş çabalarının önemli bir yönüne, yani Alman subayların rolüne dikkat çeken iki çalışma için bkz. Jehuda L. Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe. Die preussische-deutschen Militärmissionen in der Turkei 1835-1919* (Düsseldorf: Droste, 1976) ve Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918 / Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu 1914-1918* (Princeton: Princeton University, 1968).

Ermeni meselesi yetmiş beş yıldır şiddetli bir tartışmanın konusudur. Bu tartışma üzerine bir inceleme için bkz. Gwynne Dyer, "Turkish "Falsifiers" and Armenian "Dece-

ivers": Historiography and the Armenian Massacres / "Saptırmacılar", Ermeni "hilekârlar" Tarih Yazıcılığı ve Ermeni Katliamları" (*Middle Eastern Studies*, 12 (1976), s.99-107). 1976'dan bu yana tek yanlı faaliyetler sürmekte olup Türk ya da Ermeni malî desteğiyle çok sayıda yayın yapılmıştır.

İstanbul'un savaş sonrasındaki durumu iki yazar tarafından işlenmiştir: Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* (İstanbul: Cem, 1983) adlı kitabında Vahdettin hükümetlerinin siyasetini incelemekte, Nur Bilge Criss ise, *Istanbul During the Allied Occupation 1918-1923* (doktora tezi, George Washington University, 1990). [Türkçesi: *İşgal Altında İstanbul,* İstanbul: İletişim, 1993] adlı çalışmasında işgal güçlerinin siyaseti üzerinde durmaktadır.

Savaş ertesi yıllarda Sèvres ve sonra da Lozan Antlaşması'nı doğuran diplomasiye ilişkin olarak, Paul C. Helmreich'in büyük güçlerin diplomasisini inceleyen *From Paris to Sèvres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920 / Paris'ten Sèvres'e. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1919-1920 Barış Konferansı'nda Taksim Edilişi* (Columbus: Ohio State University Press, 1974) ve Salahi Ramsdan Sonyel'in Türk milliyetçilerinin diplomasisine ağırlık veren *Turkish Diplomacy 1918-1923: Mustafa Kemal and the Turkish National Movement / Türk Diplomasisi 1918-1923: Mustafa Kemal ve Türk Ulusal Hareketi* (Londra ve Beverley Hills: Sage Publications, 1975) adlı çalışmaları bulunmaktadır. Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devri-mi'nden Milli Mücadeleye* (İstanbul: Gözlem, 1979) adlı kitabında, Müdafaa-i Hukukçular ile Bolşevikler arasındaki ilişkiler üzerinde durmaktadır.

"Milli mücadele", yani Anadolu'daki ulusal direniş tarihine ilişkin çok fazla sayıda yayın mevcuttur. Bu konuda en yararlı giriş kitapları için bkz. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken* (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1959, 1965

[2 cilt]), Osmanlı hükümet arşivine, gazetelere ve anılara dayanmaktadır ve Selâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar* (Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973-1974 [4 cilt]), Ankara'daki Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü arşivinden yararlanmıştır. Sabahattin Selek'in, *Anadolu İhtilâli* (6.baskı, İstanbul: Cem, 1976), önde gelen bir solcu gazeteci tarafından yapılmış ilginç bir düzeltmeci tarih yazıcılığı girişimidir. Paul Dumont'nun kısa ama mükemmel çalışması, *1919-1924 Mustafa Kemal invente la Turquie moderne / 1919-1924 M. Kemal Çağdaş Türkiye'yi Yaratıyor* (Brussels: Complexe, 1983), bir Batı dilinde bu döneme ilişkin son zamanların tek tarihsel toplu bakış çalışmasıdır. Erik J.Zürcher'in çalışması *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement* (Leiden: Brill, 1984) [Türkçesi: *Milli Mücadelede İttihatçılık,* çev. Nüzhet Salihoğlu, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1987], dikkatini İmparatorluk ile Cumhuriyet arasındaki devamlılık üzerine toplayarak iç siyaset ve Müdafaa-i Hukuk hareketini incelemektedir.

Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi'nin Birinci Dünya Savaşı üzerine olduğu gibi bağımsızlık savaşının sırf askerî yönleri üzerine de birçok ciltten oluşan bir tarih çalışması mevcuttur.

Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Paşa Atatürk'ün yaşamöyküsü üzerine akademik bir çalışmanın halen yapılmamış olması şaşırtıcıdır. Popüler çalışmalar içerisinde en iyi olanları Şevket Süreyya Aydemir'in, *Tek Adam. Mustafa Kemal 1881-1919* (6.baskı, İstanbul: Remzi, 1976, 3 cilt) ve Lord Kinross'un [Patrick Balfour], *Atatürk. The Rebirth of a Nation* (2.baskı, Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1964) [Türkçesi: Atatürk. Bir Milletin Yeniden Uyanışı, çev. A. Tezel, İstanbul: Sander Yayınları, 1972] adlı çalışmalarıdır. Aydemir, özel belge derlemelerine ulaşabilip onları kullan-

mış, Kinross ise Atatürk döneminden hayatta kalan birçok kişiyle konuşmuştur. Son yıllarda yapılan çalışmalardan yararlanan yeni yayınlanan iyi bir özetleyici çalışma şudur: Mc Afie, *Atatürk* (London, Longmann, 1994) Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (yay.yönet.) tarafından yazılan *Atatürk. Founder of a Modern State / Atatürk. Çağdaş Bir Devletin Kurucusu* (Londra: C.Hurst & Co,1981), Atatürk'ün yaşamöyküsü değil ama onun düşünceleri ve mirası üzerine yazılmış ve önemle tavsiye olunacak bir makaleler derlemesidir. Aynı tavsiye Jacob Landau (yay.yönet.), *Atatürk and the Modernisation of Turkey / Atatürk ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması* (Boulder: Westview, 1984) adlı çalışma için de geçerlidir. Özellikle Atatürk için yazılmış yapıtlarla ilgilenenler için, Muzaffer Gökman'ın üç ciltlik kaynakçası *Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1963-1977), çeşitli dillerden 10 bin kadar yapıt adını vermektedir.

Erken Cumhuriyetin siyasal gelişmeleri konusunda başvurulacak kitap Mete Tunçay'ın *T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* (2.baskı, İstanbul: Cem, 1989) adlı çalışmasıdır. Aynı yazarın, 1967'deki ilk baskısından bu yana iyice gözden geçirilmiş ve genişletilmiş olan *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)* (4.baskı, İstanbul: BDS, 1991, 2 cilt) adlı çalışması ise, (Cumhuriyet öncesi ve zamanındaki) siyasal solun tarihi üzerine genel kabul görmüş bir başvuru kitabıdır. Bu kitap, aşırı sağcı yazar Fethi Tevetoğlu'nun tanınmış çalışması *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler (1910-1960)* (Ankara: Komünizmle Mücadele, 1967) ile aradaki farklılıkları görmek için karşılaştırılabilir. Erik J. Zürcher'in *Opposition in the Early Turkish Republic. The Progressive Republican Party 1924-1925* (Leiden: Brill, 1991). [Türkçesi: *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992]

adlı çalışması, Müdafaa-i Hukuk hareketi içerisindeki ayrılığı ve Atatürk'ün karşısındaki siyasal rakiplerin 1925 Kürt isyanından sonra tasfiyesini ele almaktadır. Bu ayaklanma ve genel olarak Kürt sorunu için okuyucu antropolog Martin van Bruinessen'in çalışmasına başvurmalıdır: *Agha, Shaikh and State. The Social and Political Structures of Kurdistan* (Londra: Zed, 1992) [Türkçesi: *Ağa, Şeyh ve Devlet. Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi*, çev. Remziye Arslan, Ankara: Öz-Ge Yayınevi, tarihsiz]. Bu kitap yazarın 1978 tarihli akademik çalışmasının yeniden gözden geçirilmiş baskısıdır. Bu konuya ilişkin bir diğer İngilizce kitap için bkz. Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925 / Kürt Ulusçuluğunun Doğuşu ve Şeyh Sait İsyanı, 1880-1925* (Austin: University of Texas Press, 1989). Kitap, bu isyanı uzun uzadıya anlatması ve İngilizlerin siyaset oluşturma sürecinin iç yüzünün anlaşılmasını sağlaması açısından ilginçtir, ama Türk tarihine ilişkin yerleri güvenilmezdir. Kemalizme karşı en kararlı meydan okuyan bir akım haline gelen İslâmî akımın tahlili için bkz. Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey. The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, New York: State University of New York Press, 1989. [Türkçesi: *Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme: Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, çev. Metin Çulhaoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992]. Toplumbilimcilerin kendine özgü dilinin ötesine geçildiği andan itibaren kitabın yeni anlayışlarla yüklü olduğu görülür.

1920'ler ve 1930'larda Türkiye'nin toplumsal, ideolojik ve siyasal dönüşümü üzerine birçok kitap yazılmış bulunmaktadır. İçlerinden bazısı o tarihlerden bu yana ihmale uğramıştır. Oysa görgü tanıklığına dayanan anlatımları ve birer bilgi kaynağı olmalarından dolayı bu çalışmalar hâlâ bir değere sahiptirler. Bilhassa bkz. Elliot Grinnell Mears

(yay.yönet.) *Modern Turkey. A Politico-economic interpretation 1908-1923 / Çağdaş Türkiye. Bir Siyasal-Ekonomik Yorum 1908-1923* (New York: Macmillan, 1924); Henry Elisha Allen, *The Turkish Transformation. A Study in Social and Religious Development / Türkiye'nin Dönüşümü. Toplumsal ve Dinsel Gelişme Üzerine Bir İnceleme* (Chicago: University of Chicago, 1935 [yeni baskı, New York: Greenwood Press, 1968]); August Ritter von Kral, *Das Land Kamâl Atatürks. Der Werdegang der modernen Türkei* (2.baskı, Viyana: Wilhelm Braumüller, 1937); Kurt Ziemke, *Die neue Türkei, Politische Entwicklung 1914-1929 / Yeni Türkiye, Siyasal Gelişme 1914-1929* (Stuttgart: Deutsche Verlagsantalt, 1930).

1930'daki uysal muhalefet deneyimi (ama o kadar da uysal çıkmamıştı), Walter F. Weiker'in kitabının konusudur: *Political Tutelage and Democracy in Turkey. The Free Party and its Aftermath / Türkiye'de Siyasal Vesayet ve Demokrasi. Serbest Fırka ve Doğurduğu Sonuçlar* (Leiden: Brill, 1937). Kitap, bir tarih değil daha çok siyaset bilimi çalışmasıdır, ama yine de yararlıdır. Atatürk ve İnönü zamanındaki tek parti yönetimi dönemi Cemil Koçak tarafından *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1986) adlı kitapta ustalık ve başarıyla anlatılmış bulunmaktadır. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki tarafsızlığı Selim Deringil'in kitabında hakkıyla incelenmiştir: *Turkish Foreign Policy During the Second World War: an "Active" Neutrality / İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk Dış Siyaseti: "Aktif" Tarafsızlık* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989). Kitap, İnönü'nün siyasetlerine çok sıcak bakmaktadır. Bir süre İkinci Dünya Savaşı'nda ve sonra da Soğuk Savaş sırasında ciddi bir siyasal güç haline gelmeye yüz tutmuş olan Pantürkist hareket, hareketin önde gelen şahsiyetleri ve yayınlarıyla birlikte Landau'nun kitabında anlatılmıştır: Jacob M. Landau, *Pan-Turkism in Turkey. A Study*

of Irredentism / Türkiye'de Pantürkizm. Irredentism Üzerine Bir İnceleme (Londra: C. Hurst & Company, 1981). Mahmut Goloğlu'nun, *Milli Mücadele Tarihi* (Ankara: özel, 1968-1971, 5 cilt) ve bunun devamı olan *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (Ankara: özel, 1972-1974, 3 cilt) adlı çalışmaları 1919-1945 döneminin tarihini oluşturmakta olup Türk kaynaklarını, bilhassa da Millet Meclisi tutanaklarını esas almaktadırlar.

Kemalist ideoloji ve bu ideolojinin çağdaşlaşma ve demokrasiyle olan ilişkisi üzerine ilginç ve eleştirel bir tartışma için bkz. Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990).

Savaş ertesinde çok partili siyasete ve ekonomik liberalizme geçiş Kemal Karpat'ın *Turkey's Politics. The Transition to a Multi-Party System* (Princeton: Princeton University Press, 1959) adlı kitabının konusudur. Batı dilinde bir Türk yazar tarafından yapılmış Cumhuriyete ilişkin ilk ciddi tarihsel inceleme olup Demokratlar henüz iktidardayken yazılmıştır. İlginçtir, Karpat, (olacağına ilişkin bir tahminde bulunmadığı) 1960 askerî darbesi sonrasında gerçekleştirilmiş birtakım ıslahatları kitabının sonunda tavsiye etmektedir. Aynı konuda Taner Timur'un çalışması *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), siyasal soldan görüldüğü şekilde geçiş dönemine ilişkin kısa ama yeni düşüncelere ve düşünme yollarına yol açıcı bir çözümlemedir.

Huzursuz bir demokrasi (1950-1992)

Feroz Ahmad'ın savaş ertesi döneme toplu bakış sunan *The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975 / Türkiye'nin Demokrasi Deneyimi 1950-1975* (Londra: C.Hurst & Company, 1977) adlı çalışması belgelerle desteklenmiş olup dö-

nemin Türk basınınından ve ilgili kişilerle yapılmış mülakatlardan yararlanılmıştır. Ecevit'in ve onun siyasetinin hâlâ Türkiye'nin büyük umudu olarak görüldüğü bir zamanda kaleme alınmış olduğuna dair belirtiler taşımaktadır.

Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerin 1950'lerde gelişmesi, Amerika'da Türkiye'ye karşı yeniden bir ilgi uyandırıp kısa zamanda çok büyük sayıda yeni yayına neden olmuştu. İçlerinden bazıları, yazarlarının Türk toplumuna ilişkin doğrudan doğruya kendi özgün betimlemeleri olduğu için halen okunmaya değerdir: Richard D. Robinson, *The First Turkish Republic. A Case Study in National Development / Birinci Türkiye Cumhuriyeti. Ulusal Kalkınma Üzerine Bir Örnek-Olay Çalışması* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963); Eleanor Bisbee, *The New Turks. Pioneers of the Republic, 1920-1950 / Yeni Türkler. Cumhuriyetin Öncüleri 1920-1950* (3.baskı, Philadelphia: University of Pennsylvania, 1956); ve çağdaş Türkiye'ye ilişkin çok az sayıdaki karşılaştırmalı incelemelerden biri olan Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow'un (yay.yönet.) Political Modernization in Japan and Turkey / Japonya ve Türkiye'de Siyasetin Çağdaşlaşması (Princeton: Princeton University Press, 1964) adlı çalışması. Frederick W. Frey'in, Türk milletvekillerinin geçmişlerini ve davranışlarını tahlil eden *The Turkish Political Elite / Türk Siyaset Seçkinleri* (Cambridge, MA: MIT, 1965) adlı çalışması savaşın hemen ertesindeki dönemle sınırlı kalmamakla beraber, Kemalizm ve Kemalizm sonrası meclisler arasındaki büyük farklılıklar üzerinde dikkatle durmaktadır.

Demokrat Parti yönetimini sona erdiren darbe için bkz. Walter F. Weiker, *The Turkish Revolution 1960-1961. Aspects of Military Politics* (Washington D.C.: Brookings Institution, 1963). Oldukça ılımlı şekilde işlenmiştir, Robinson'un çalışmasıyla karşılaştırmada yararlanılabilir.

"İkinci Türkiye Cumhuriyeti", yani 1960 ve 1980'de gerçekleşmiş iki askeri darbe arasındaki yıllar, yukarıda anılan kitapların bazıları tarafından ele alınmış bulunmaktadır. Bu sanayileşme, hızlı toplumsal değişme ve artan siyasal istikrarsızlık dönemi, Kemal Karpat'ın (yay.yönet.) *Social Change and Politics in Turkey. A Structural-Historical Analysis / Türkiye'de Toplumsal Değişim ve Siyaset. Bir Yapısal ve Tarihsel Çözümleme* (Leiden: Brill, 1973) ve Ergun Özbudun'un hemen hemen aynı adı taşıyan ama çok farklı olan *Social Change and Political Participation in Turkey / Türkiye'de Toplumsal Değişim ve Siyasete Katılım* (Princeton: Princeton University Press, 1984) adlı kitaplarında da işlenmiştir. Birinci kitap bir makaleler derlemesi olup ikincisi ise bir siyaset bilimcisinin kaleminden bir monografidir. Jacob Landau'nun *Radical Politics in Modern Turkey* (Leiden: E.J. Brill, 1974) adlı kitabı yararlı bir çalışma olmakla beraber bu dönemde Türkiye'de faal olan sağcı ve solcu köktenci grupların kuru bir katalogudur. Bu gruplar Oehring'in kitabına da konu olmuştur, ancak yasadışı olanları değil sadece yasal olanları ele almıştır: Otmar Oehring, *Die Türkei im Spannungsfeld extremer Ideologien (1973-1980). Eine Untersuchung der politischen Verhältnisse* (Berlin: Klaus Schwarz, 1984).

Türk siyasetinde İslâm'ın rolü, belki de en hararetle tartışılan bir meseledir. Bu konuda Binnaz Toprak tarafından yapılmış *Islâm and Political Development in Turkey / Türkiye'de İslâm ve Siyasal Gelişme* (Leiden: Brill, 1981) adlı parlak bir inceleme ve Richard Tapper'in yayın yönetmenliğini yapmış olduğu, *Islâm in Modern Turkey. Religion, Politics and Literature in a Secular State / Çağdaş Türkiye'de İslâm. Laik Bir Devlette Din, Siyaset ve Edebiyat* (Londra: I.B.Tauris, 1991) adlı bir derleme mevcuttur. Bu derleme 1988 yılında Londra Üniversitesi SOAS'ta yapılmış bir atölye çalış-

masının sonuçlarını sunmakta olup, bugünün meseleleri üzerine büyük ölçüde toplumbilimcinin görüş noktasından ilginç makaleler içermektedir.

Irving Schick ve Ahmet E. Tonak'ın çalışması olan *Turkey in Transition. New Perspectives, 1923 to the Present* (Londra: Oxford University Press, 1986), 1980 darbesi sonrasında akademik yaşamları yasaklanmış solcu Türk entelektüellerinin makalelerinden oluşan ilginç bir derlemedir. 1960-1971 dönemine ait okunmaya değer bir diğer makaleler kitabı için bkz. William Hale (yay.yönet.), *Aspects of Modern Turkey / Çağdaş Türkiye'nin Görünümleri* (Londra: Bowker, 1976). 1973'te Durham'da yapılmış bir konferansın sonuçlarını içeren bu kitapta, birtakım seçkin İngiliz gözlemcisi tarafından Türkiye üzerine çeşitli konular ele alınmaktadır.

1971 muhtırasıyla gelen darbe, İsmail Cem [İpekçi]'nin, titiz araştırıcılığının mükemmel bir eseri olan çalışmasının konusudur: *12 Mart* (İstanbul: Cem, 1972). Türkiye'nin 1970'lerin sonlarındaki siyasal karışıklıkları ve 1980 darbesi için bkz. George S. Harris, *Turkey, Coping with Crisis / Bunalımın Üstesinden Gelen Türkiye* (Boulder: Westview Press, 1985). Kitapta seçilmiş yararlı bir kaynakça da bulunmaktadır. Clement Dodd, *Democracy and Development in Turkey / Türkiye'de Demokrasi ve Kalkınma* (Londra: Eothen, 1979) adlı çalışmasında aynı dönemi incelemektedir. Sırf bir siyasal tarih (ve siyasal sistem çözümlemesi) olduğu için konuyu oldukça tek boyutlu işlemektedir.

1970'ler antropolojik çalışmalarda bir patlamaya sahne olmuştu. Nermin Abadan-Unat, Fatma Mansur, Çiğdem Kağıtçıbaşı (ve diğerleri) gibi akademisyenlerce yapılmış bu çalışmalar bu incelemenin konusu dışında kalmaktadır, ama yine de, Türk köyü, gecekondu mahalleleri, aile yaşamı, seks ve cinsiyetin toplumdaki rolü gibi noktalar üzerine odaklaşmış olmalarından dolayı çok ilginç çalışmalardır.

ABD'de modası oldukça geçmiş gibi gözüken alan incelemeleri el kitapları Almanya'da çok gelişmiş bulunmaktadır. Werner Kündig-Steiner ve özellikle Wolf Dietrich Hütteroth bu alanda iyi örnekler vermiştir.

İkinci Cumhuriyetin ekonomi tarihi William Hale'in çalışmasındaki ana unsurdur: *The Political and Economic Development of Modern Turkey / Çağdaş Türkiye'nin Siyasal ve Ekonomik Kalkınması* (Londra: Croom Helm, 1981). 1960 sonrasındaki dönemde önceki dönemlere göre daha başarılıdır.

Zvi Yehuda Herschlag'ın kitabı *The Contemporary Turkish Economy / Günümüz Türk Ekonomisi* (Londra: Routledge, 1988) verdiği bilgiler en güvenilir olan ekonomi çalışmasıdır. Konuyu 1980 darbesi ve "üçüncü Türkiye Camhuriyeti"nin ötesine götürmektedir. Erken dönem için aynı yazarın *Turkey, the Challenge of Growth / Büyüme Güçlüğü* (Leiden: Brill, 1968) adlı çalışması halen yararlıdır. Türk ekonomi siyasetleri ve IMF'nin sevkindeki istikrar programlarına eleştirel bakış için bkz. Berç Berberoğlu, *Turkey in Crisis. From State Capitalism to Neocolonialism / Bunalımdaki Türkiye. Devlet Kapitalizminden Yeni Sömürgeciliğe* (Londra: Zed, 1982).

1960'lar ve 1970'ler Türkiye'deki işçi hareketinin rüştünü ispatladığı yıllardı. Mehmet Şehmus Güzel'in halen yayımlanmamış olan doktora tezi ile çok sayıdaki Türkçe ve Fransızca makalesi ve Kemal Sülker'in *Yüz Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri* (3.baskı, İstanbul: Gerçek, 1976) işçi ve sendika hareketleri üzerine en iyi kaynaklardır.

Oya Sencer'in *Türkiye'de İşçi Sınıfı* (İstanbul: Habora, 1969) adlı çalışması önemli bir ağırlığa sahip bulunmaktadır ama verdiği bilgileri ihtiyatla karşılamak gerekiyor.

Türk işçilerinin 1960'ların başlarından itibaren Batı Avrupa'ya olan büyük çaptaki göç olgusu, ev sahibi Batı Avrupa ülkelerinde olağanüstü sayıda kitap ve makaleye yol açmış-

tır. Ancak sorunu genel olarak inceleyen çalımalar çok az sayıdadır. Suzanne Paine'in çalışması *Exporting Workers: the Turkish Case / İşçi İhracı: Türkiye Örneği* (Londra: Cambridge University Press, 1974) en tanınanıdır, ama üzerinden 20 yıl geçmiş olup göçün niteliği bu sûre zarfında köklü bir değişime uğramıştır. Yakın zamanlara ait iki makale, konuya ilişkin bilgi içeren bir tartışma sunmaktadırlar: Rinus Penninx, "A Critical Review of Theory and Practice: The Case of Turkey / Kuram ve Uygulama Üzerine Eleştirel Gözle Bir İnceleme: Türkiye Örneği" (*International Migration Review*, 16/4 (1982), s.819-836) ve Ercan Uygur, "Policy, Productivity, Growth and Employment in Turkey, 1960-1989 and Prospects for the 1990's / 1960-1989 Yıllarında Türkiye'de Siyaset, Verimlilik, Büyüme, İstihdam, ve 1990'lara Dair Beklentiler" (*Mediterranean Information Exchange System on International Migration and Employment (MIES)*, 90/4 (1990) ILO yayını, Cenevre).

Ordunun Türk siyasetindeki önemli rolü çığır açıcı iki makalede incelenmiş bulunmaktadır: Dankwart A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic / Ordu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu" (*World Politics*, 7 (1959), s.513-552), tarihsel bilgileri vermekte (ama bir yıldan az bir zaman kalmış olan askerî darbeyi önceden kestirmemektedir) ve George S. Harris, "The Role of the Military in Turkish Politics / Türk Siyasetinde Ordunun Rolü" (*Middle East Journal, 1* (1965), s.54-66 ve 169-176). Kuşkusuz her iki makale oldukça eskimiş olup yeni bilgilerle takviye edilmesi gerekiyor. Bu alandaki tek yeni girişim Türkiye'nin önde gelen gazetecilerinden Mehmet Ali Birand'ın çalışması olmuştur: *Shirts of Steel. An Anatomy of the Turkish Armed Forces* (Londra: I.B.Tauris, 1991) [Türkçesi: *Emret Komutanım*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1988]. Mülakatlara dayanan bu çalışma, özellikle subayların zihni-

yetini ve yaşam telakkisini işlediği yerlerde başarılıdır.

Cumhuriyetin savaş sonrasındaki dış siyasetine ve dış ilişkilerine gösterilen ilginin miktarı böylesine stratejik bir bölge için olması gerekenden azdır. Kemal Karpat'ın yayın yönetmenliğinde yapılmış bir makaleler derlemesi sanırım en iyi giriş kitabıdır: *Turkey's Foreign Policy in Transition 1950-1974 / Türk Dış Siyasetinde Değişim 1950-1974* (Leiden: Brill, 1975). ABD ile olan hayati önemdeki ittifak Geroge S. Harris'in kitabının konusudur: *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective / Huzursuz İttifak: Tarihsel Açıdan Türk-Amerikan Sorunları* (Washington: American Enterprise Institute, 1972). Ortadoğu ülkeleriyle olan ilişkileri ise, Philip Robins Türkçe kaynakları kullanmadan yazdığı kitabında işlemiştir. İşin derinine fazla inmeyen bu çalışma yine de yararlıdır: *Turkey and the Middle East / Türkiye ve Ortadoğu* (Londra: Royal Institute of International Affairs, 1991)

1980 darbesinden bu yana olan döneme ilişkin iyi monografik çalışmalar yoktur. 1980 darbesi ise Mehmet Ali Birand'ın *The General's Coup in Turkey. An Inside Story of 12 September 1980* (Londra: Brassey's Defence Publishers, 1987) adlı kitabında enine boyuna tahlil edilmiştir.

Yukarıda değinilmiş olan çalışmalardan birkaçı (Keyder, Schick ve Harris'inkiler ve Herschlag'ın ekonomiye ilişkin çalışması) anlatımlarını 1980'lere kadar sürdürmektedir. Clement Dodd, 1990'da yeniden gözden geçirilmiş olan *The Crisis of Turkish Democracy / Türk Demokrasisinin Bunalımı* (Beverley: Eothen, 1983) adlı kitabına "Democracy and Development/ Demokrasi ve Kalkınma" başlıklı bir bölüm eklemiştir. Frank Tachau, *Turkey: Authority, Democracy and Development / Türkiye: Otorite, Demokrasi ve Kalkınma* (New York: Praeger, 1984) adlı çalışmasında, 1980 sonrasında ordu tarafından yerleştirilen yapıları tahlil etmekte-

dir. 1983 sonrasının giderek yumuşayan siyasal ortamında ortaya çıkan partilerin kısa tanımlamaları için bkz. Metin Heper ve Jacob M. Landau (yay.yönet.), *Political Parties and Democracy in Turkey / Türkiye'de Siyasal Partiler ve Demokrasi* (Londra: I.B.Tauris, 1991).

1989'dan bu yanaki liberalleşme Türkiye'deki yazarlara 70 yıldır ilk kez Kürtler ve onların sorunları üzerine yazma olanağı vermiştir. Sonuçta olağanüstü sayıda yayın ortaya çıkmıştır. Bunların birçoğu son derece tek taraflı yayınlardır. Son gelişmelerin bir toplu bakışı ve özellikle de PKK'nin rolü için bkz. Michael M. Gunter, *The Kurds in Turkey. A Political Dilemma / Türkiye'deki Kürtler. Siyasal Bir İkilem* (Boulder: Westview, 1990, s.151)

Kaynakça'ya Ek

Halil İnalcık and Donald Quataert, (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994). Yeni başvuru kitabı.

Donald Quataert, (ed.) *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey 1500-1950* (Albany: State University of New York Press, 1994).

Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993). Osmanlı sanayiinin 19. yüzyılın sonunda canlanması tezini savunuyor.

Donald Quataert en Erik Jan Zürcher (ed.), *Workers and Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1840-1950* (Londen: I.B.Tauris, 1995). Sanayi sektörünün işçilerinin yaşam koşullarına ve eylemlerine önem veriyor.

Ehud Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890* (İstanbul: Yurt, 1994, tez Princeton University, 1980). Osmanlı toplumunun en alt tabakasına dikkat çekiyor.

Masami Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era* (Leiden: E.J. Brill, 1992). Meşrutiyetin en önemli dergilerinin içindekilerini verip -az da olsa- analize ediyor.

A.L. Macfie, *Atatürk* (Londen: Longman, 1994). Çok kısa fakat ilginç eleştirisel biyografi.

Erol Manisalı (ed.), *Turkey and the Balkans. Economic and Political Dimensions*, (İstanbul: MEBB, 1990). Türkiye'nin Balkan ülkeleriyle olan ilişkilerini (1990 durumuna göre) analize ediyor.

William Hale, *Turkish Politics and the Military*, (Londen: Routledge, 1994). Ordunun cumhuriyet döneminde Türk siyaseti içinde oynadığı olağanüstü rolü izliyor.

İsmet İmset, *The PKK. A Report on Separatist Violence in Turkey 1973-1992*, Ankara: Turkish Daily News, 1992. PKK hakkında en çok bilgi veren kitaptır.

Biyografiler

Dr. Abdullah Cevdet (1869-1932). Arapkir'de doğdu. Kürt kökenlidir. Askeri Tıbbiye mezunu. Jön Türk hareketine katıldığı için 1896'da Trablusgarp'a sürüldü. 1897'de Avrupa'ya kaçtı. Cenevre'de *Osmanlı* gazetesini yayınladı. 1899'da padişahın verdiği diplomatik görevi kabul etti. Reform yanlısı görüşlerini açıklamayı sürdürünce bu görevinden alındı. 1904'te önce Cenevre'de sonra Kahire'de *İçtihad* dergisini yayınladı. Meşrutiyet'ten sonra yazı ve yayın faaliyetlerini İstanbul'da sürdürdü. Yazdığı ve çevirdiği kitapların sayısı 66'dır. Ateistliğiyle bilinir. Latin alfabesinin benimsenmesini isteyen ilk Osmanlı'dır.

Abdülaziz (1830-1876). Otuz ikinci Osmanlı padişahı. II. Mahmut'un oğlu. 1861'den 1876'ya kadar tahtta kaldı. Bir darbe sonucunda tahttan indirildi. Önceleri Abdülmecit'in Batılılaşmacı reformlarını destekleyen politikaları sürdürdü. 1871'den sonra Rusların desteklediği muhafazakârların yanında yer aldı. Batı Avrupa'yı ziyaret eden ilk Osmanlı padişahıdır (1867). Tahttan indirilince intihar etti.

Abdülhamit II (1842-1918). Otuz dördüncü Osmanlı padişahı. Sultan Abdülmecit'in ikinci oğlu. 1876'dan 1909'a kadar tahtta kaldı. 1876'da, deli olduğu ilân edilen kardeşi V. Murat'ın yerine tahta çıktı. 1876'da anayasayı ilan etti, Meclis'i açtı, ama iki yıldan kısa bir süre sonra bunları askıya aldı. 1880'den sonra büyük ölçüde baskıcı bir hal alan otokratik bir yönetim kurdu. Pan-İslâmist hareketi destekledi. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra dokuz ay tahtta kaldı. 1909 karşı devriminin başarısızlığa uğramasından sonra tahttan indirildi.

Abdülmecit (1823-1861). Otuz birinci Osmanlı padişahı. II. Mahmut'un oğlu. 1839'dan 1861'e kadar tahtta kaldı ve babasının Batılılaşmacı reformlarını sürdürdü. Hükümranlığı döneminde Babıâli, esas iktidar merkezi olarak Saray'ın yerini aldı.

Abdülmecit Efendi (1868-1941). Son Halife (1922-1924). Abdülaziz'in oğlu. Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu hareketini destekledi. Görevini dini konularla sınırlı tutarak son derece ciddiye aldı. 1924 Mart'ında ülke dışına gönderildi ve ülkeye girmesi yasaklandı. Yaşamını İsviçre ve Fransa'da sürdürdü. Entelektüel ve sanatçı (kendisi ressamdı) yönleriyle tanınır.

Adnan Menderes (1889-1961). Aydınlı bir büyük toprak sahibinin oğlu. I. Dünya Savaşı'na katıldı. 1919'da Yunanlılara karşı milis hareketlerinin içinde yer aldı. 1930'da Fethi Okyar'ın Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yerel yöneticisi olarak siyasete atıldı. CHP önderlerinin dikkatini çekince bu partiye girdi. 1931'de milletvekili seçildi. 15 yıl boyunca milletvekilliğini sürdürürken bir yandan da hukuk eğitimi gördü. 1945'te önde gelen değişim yanlılarından biriydi ve

DP'nin dört kurucusundan biri oldu. 1950-1960 arasında başbakanlık yaptı. DP'ye giderek daha fazla egemen oldu ve otoriter eğilimler içine girdi. 1960 darbesinden sonra tutuklandı. İdama mahkum oldu ve bir intihar girişiminin ardından 17 Eylül 1961'de idam edildi.

Ahmet Cemal Paşa (1872-1922). Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin ilk üyelerinden. Makedonya Ordusu'nda binbaşıyken İttihat ve Terakki'ye katıldı. II. Meşrutiyet'ten sora İttihat ve Terakki'nin merkez komitesine seçildi. 1909'da Üsküdar muhafızlığına, sonra Adana valiliğine, 1911'de Bağdat valiliğine atandı. 1913 darbesinden sonra önayak olduğu İstanbul muhafızlığına getirildi. Nafia ve Bahriye nazırlığı yaptı. I. Dünya Savaşı sırasında Filistin Cephesi'nde Dördüncü Ordu Komutanlığı ve Suriye valiliği görevlerinde bulundu. 1918'de Almanya'ya kaçtı. Afganistan'da askeri danışman olarak çalıştı. 1922'de Tiflis'te bir Ermeni tarafından öldürüldü.

Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895). Devlet adamı, tarihçi ve hukukçu. 1839'da İstanbul'a geldi ve burada önde gelen ulemadan ders aldı. Mustafa Reşit Paşa'nın himayesine girdi. Özellikle yakın olduğu Fuat Paşa'yla birlikte 1840'larda ilk çağdaş Osmanlı dilbilgisi kitabını yazdı. Eğitim alanında birçok görevler aldı. 1865'te vezir oldu. Halep valiliğinde bulundu. 1868'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığına atandı. Burada asıl olarak *Mecelle*'nin yazılmasından sorumluydu. İmparatorluğun ilk Adliye Nazırı'dır. Daha sonra hem merkezi hükümette hem de çeşitli vilayetlerde idare görevlerini sürdürdü (Bursa, Maraş ve Yanya valiliği). Yaşamının son 20 yılında beş kez adliye nazırlığı, dört kez maarif nazırlığı, üç kez evkaf nazırlığı, birer kez de dahiliye ve ticaret nazırlığı yaptı. 1774-1852 arasını kapsayan on ciltlik en önemli 19. yüzyıl Osmanlı tarihi olan *Tarih-i Cevdet*'in yazarıdır.

Ahmet Emin Yalman (1888-1973). Selanikli bir dönme aileden gelme. Columbia Üniversitesi'nden mezun oldu. 1914-1920 arasında İstanbul'da sosyoloji ve istatistik dersleri verdi. 1920-1921'de Malta'da sürgün hayatı yaşadı. 1923'te *Vatan* gazetesini kurarak, ülkeye daha çağdaş, Amerikan tarzlı bir gazetecilik anlayışı getirdi. 1925'te gazetesi kapatılarak tutuklandı. Amerikan otomobil ve traktörlerinin ithalatına başlayarak iş hayatına atıldı. Bir süre *Tan*'da Zekeriya Sertel'le işbirliği yaptı. 1940'ta *Vatan*'ı yeniden yayınlamaya başladı. II. Dünya Savaşı sırasında sürekli Müttefikleri destekledi. 1946'dan sonra DP'ye destek verdi. 1952'de kendisine yapılan suikastten kılpayı kurtuldu. 1950'lerin sonunda Menderes'e karşı muhalefete geçti. 1959'da 15 ay hapse mahkum oldu. 1962'de yayıncılık faaliyetlerine son verdi, köşe yazarlığı, makale yazarlığı yaptı ve anılarını yazdı.

Ahmet Rıza Bey (1859-1930). İlk Osmanlı meclisi mebuslarından birinin oğludur. Fransa'da tarım eğitimi gördü. Ülkeye döndükten sonra Maarif Müdürü olarak Bursa'ya atandı. Anayasanın yürürlüğe konması meclis'in yeniden açılması yönünde kampanya başlattı. 1889'da Fransa'ya kaçtı. 1895'ten itibaren Paris'te temel muhalefet yayın organı olan *Meşveret* gazetesini yayınladı. Sürgündeki İttihat ve Terakki muhalefetinin en radikal milliyetçi kanadını yönetti. Ama pozitivist fikirleri nedeniyle yakın arkadaşlarının çoğu kendisinden uzaklaştı. II. Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki'nin Merkez Komitesi'ne seçildi ve Meclis-i Mebusan başkanlığı'na getirildi. Ama gerçekte çok önemli bir güç sahibi değildi. 1912'de Âyan meclisi üyesi oldu. Mütareke'den (1918) sonra bir milli kongre oluşturma çabalarının içinde yer aldı.

Ahmet Şefik Mithat Paşa (1822-1884). Bir yargıcın oğlu. 1836'da Divan-ı Hümayun kalemine girdi. Etkili ve ilerici bir vali olarak ün kazandı. 1868'de Şura-yı Devlet Reisliğine atandı ama Ali Paşa ile arası açıldı. 1872'de üç ay sadrazamlık yaptı. 1876 darbesini başlatanlardan biridir ve darbenin ardından yeniden sadrazam olmuştur. Osmanlı Kanun-ı Esasî'sinin hazırlayıcılarından en önemlisidir. 1877'de Sultan Abdülhamit tarafından Arabistan'da Taif'e sürgüne gönderildi ve 1884'te burada padişahın emriyle öldürüldü.

Ahmet Tevfik Paşa (Tevfik Okday) (1845-1936). Kırım hanedanı soyundan gelme. Uzun ve başarılı bir diplomatik kariyeri oldu. 1895'ten 1909'a kadar hariciye vekilliği görevinde bulundu. 1909'da bir ay, 1918-1922 arasında da dört kez sadrazamlık yaptı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son sadrazamıydı.

Ali Fethi Bey (Fethi Okyar) (1880-1943). 1907'de Selanik'te İttihat ve Terakki'ye katıldı. 1911'de parti genel sekreteri oldu. Enver Paşa'yla anlaşmazlığa düştükten ve 1913'te askerlikten ayrıldıktan sonra, milletvekilliği, Sofya Büyükelçiliği ve bakanlık (1917) yaptı. 1918'de Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nı kurdu. İngilizler tarafından Malta'ya götürüldü. 1922'de ülkeye döndükten sonra Anadolu hareketine katıldı. Milletvekilliği görevine ek olarak dahiliye vekilliği ve ilki 1923'te ikincisi 1924-1925'te olmak üzere iki kez başbakanlık yaptı. Daha sonra, Atatürk'ün isteği üzerine Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurduğu 1930'daki üç aylık dönem dışında sürekli büyükelçilik görevlerinde bulundu. Atatürk'ün eski ve yakın arkadaşlarından.

Ali Fuat Paşa (Ali Fuat Cebesoy) (1882-1968). Mustafa Kemal'in Harp Akademisi'ndeki sınıf ve yakın arkadaşı. İttihat ve Terakki mensubu ama salt askeri kariyere yöneldi. 1918'de mirliva (ve böylece paşa) oldu. 1919 başında Anadolu'ya gönderildi ve burada direniş liderlerinden biri olarak Meclis'e katıldı. 1919-1920 arasında Batı Cephesi Kumandanlığı yaptı. 1920-1921'de diplomatik görevle Moskova'da kaldı. 1924'de kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucularından. 1926'da İzmir Suikasti'nden dolayı tutuklandıysa da serbest bırakıldı. Atatürk'ün ölümünden önce kendisiyle yeniden yakınlaşarak yeniden TBMM'ye girdi. 1933-1934 ve 1939-43 arasında iki kez nafıa vekilliği, 1943-1946 arasında münakalât vekilliği yaptı. 1947-1950 arasında TBMM Başkanlığı görevinde bulundu.

Ali Paşa (Mehmet Emin Ali) (1815-1871). 15 yaşındayken Divan-ı Hümayun kalemine kâtip olarak girdi. 1835'te Viyana Elçiliği'ne kâtip olarak atandı. Reşit Paşa'nın himayesine girdi. Divan-ı Hümayun'un resmi çevirmeni oldu. 1841'de Londra elçiliğine atandı. 1846'dan sonra yedi kez hariciye nazırlığı yaptı. 1852'den sonra beş kez sadrazamlığa getirildi. Reform programının ortaya konulmasında Fuat Paşa'yla sık bir işbirliği yaparak çalıştı.

Alparslan Türkeş (1917-). Kıbrıs'ta doğdu. Kara Harp Okulu'nu bitirdi. II. Dünya Savaşı sırasında pan-Türkist ve Alman yanlısı propaganda yaptı. 1944'te tutuklandı, ama bir süre sonra serbest bırakıldı. 1948'de Harp Akademisi'ni bitirdi. Genelkurmay ve NATO'da görev yaptı. 1960 darbesinin düzenleyicilerinden ve Milli Birlik Komitesi'nin radikal üyelerindendir. Kasım 1960'ta Milli Birlik Komitesi'nden tasfiye edilen 14 radikal subay arasında yer aldı. Yeni Delhi'de askeri ataşelik yaptı. Ülkeye döndükten sonra

1965'te Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin başkanlığını ele geçirdi. Kısa bir süre sonra parti, aşırı milliyetçi Milliyetçi Hareket Partisi'ne dönüştürüldü. 1969-1980 arasında bu partiden milletvekilliği yaptı. 1974-1977 arasında Demirel'in milliyetçi cephe hükümetlerinde başbakan yardımcılığı görevinde bulundu. 1980 darbesinden sonra tutuklanarak, yargılandı, siyaset yapması yasaklandı. 1987'de yeniden siyaset sahnesine döndü.

Bahaettin Şakir (1877-1922). Tıp doktoru. İttihat ve Terakki'yi canlandırmak için Paris'te Ahmet Rıza ve Dr. Nâzım'la birlikte çalıştı. Partinin gazetesi *Şura-yı Ümmet*'in editörlüğünü yaptı. II. Meşrutiyet'ten sonra hiçbir zaman resmi bir görevi olmamasına karşın, en etkili İttihatçılardan biriydi. 1912-1918 arasında merkez komitesi üyeliği ve 1914-1918 arasında Teşkilat-ı Mahsusa'nın siyasi büro başkanlığını yaptı. Sık sık, Ermeni tehcirinin arkasındaki kötü adam olarak görülür. 1922'de bir Ermeni tarafından öldürüldü.

Bayraktar Mustafa Paşa (1759-1808). Ruscuklu bir yeniçerinin oğlu. 1768 Osmanlı-Rus Savaşı'yla birlikte ismini duyurdu. Büyük topraklara sahip olan Rusçuk âyanı oldu. III. Selim'in âyanın gücünü kırmaya yönelik çabalarına karşı çıktı, ama zamanla padişaha yakınlaşarak vezir oldu ve 1806 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Tuna cephesini yönetti. III. Selim tahttan indirildikten sonra yeni rejime karşı muhalefete geçti ve 1808'de İstanbul'u ele geçirerek padişahla âyan arasında Sened-i İttifak'ı düzenledi. 1808'deki yeniçeri ayaklanması sırasında öldürüldü.

Bediüzzaman Said Nursi (1876-1960). Bitlis'e bağlı Nurs köyünde doğdu. Kürt kökenli yoksul bir aileden gelme. Geleneksel dini eğitim gördü. 1908'de, II. Meşrutiyet'in ilanın-

dan hemen önce İstanbul'a gitti. Başlangıçta Jön Türklerle iyi geçindi, ama daha sonra İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. 1909 karşı devvriminden sonra yaşamını Doğu Anadolu'da sürdürdü. 1911'de İstanbul'a döndü ve muhtemelen Sultan V. Mehmet'in maiyetine girdi. I. Dünya Savaşı sırasında Teşkilat-ı Mahsusa'da çalıştı. 1915-1917 arasında Ruslar tarafından savaş esiri olarak alındı. Savaştan sonra ülkeye döndü ve Cemiyet-i Müderrisin ve Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Anadolu direniş hareketine katıldı, ama laik politikalar nedeniyle 1923'te iktidardan desteğini çekti. 1925 Kürt ayaklanmasından sonra tutuklandı. Önce Isparta yakınlarında bir köye ardından Eskişehir (1935), Kastamonu (1936), Denizli (1943) ve Afyon Emirdağ'a (1945) sürüldü. 1950'de DP iktidara gelince serbest bırakıldı. Dini siyasete alet ettiği için tutuklandı, yargılandı. *Risale-i Nur Külliyatı* olarak anılan yapıtları elden ele yayıldı. Günümüzde Türkiye'de çok sayıda taraftarı vardır.

Behice Boran (1911-1987). ABD'de sosyoloji öğrenimi gördü. Ankara Üniversitesi'nde sosyoloji dersleri verdi. Sol yayınlardaki yazılarından dolayı görevinden alındı. 1950'de Kore'ye asker gönderilmesine karşı çıktığı için hapse mahkum oldu. 1960'ta yazı ve yayın hayatına döndü. 1965'te TİP'ten milletvekili seçildi. 1970'te parti genel sekreteri oldu. Aynı yıl Aybar'ın yerine parti başkanlığına getirildi. 1971'de, parti kapatılınca, 13 yıl hapse mahkum oldu. Daha sonra TİP'in yeniden kuruluşunu sağladı. Genel başkanlığını yaptı. 1980'den sonra sürgünde öldü.

Bekir Sami Bey (Bekir Sami Kunduh) (1865-1933). Kafkasya kökenli. Galatasaray Lisesi ve Paris'te Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğrenim gördü. Önce birçok elçiliklerde Ha-

riciye Nazırlığı için çalıştı, sonra Van, Trabzon, Bursa, Beyrut ve Halep'te valilik yaptı. 1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına seçildi. Meclis'in toplantıları ertelenince Anadolu hareketi'ne katıldı. 1920-1921 arasında Hariciye Vekilliği görevinde bulundu. Meclis kendisinin Londra Konferansı'nda vardığı uzlaşma planını reddedince görevinden istifa etti. 1926'da İzmir suikast girişimi açığa çıkınca tutuklandı. Ama sonra serbest bırakıldı.

Bülent Ecevit (1925-). İstanbul'da doğdu. Milletvekili bir hukuk profesörünün oğlu. İngiliz filolojisi öğrenimini yarıda bıraktı. Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nde çalıştı. 1950 seçiminden sonra CHP'nin yayın organı *Ulus* gazetesinde çalıştı. ABD'de gazetecilik ve siyaset öğrenimi gördü. 1957'de milletvekili seçildi. İnönü'nün 1961-1965 arasındaki koalisyon hükümetlerinde çalışma bakanlığı görevinde bulundu. Türkiye'de sendikacılık için yasal bir çerçeve oluşturdu. 1966'da CHP genel sekreterliği görevine getirildi. Partide "Ortanın Solu" hareketini başlattı. 1971 askeri müdahalesine karşı çıktı. 1973'te partinin liderliğini İnönü'den devraldı. 1973-1974 ve 1978-1979 arasında başbakanlık yaptı. 1974'te Kıbrıs'a müdahale edilmesi kararını verdi. 1980'de siyaset yapması yasaklandı. 1985'ten beri solu Demokratik Sol Parti'de toparlamaya çalışıyor.

Celal Bayar (Mahmut Celal Bey) (1884-1987). Bir Bulgar göçmeninin oğlu. Önceleri Bursa'da Deutsche Orientbank'ta bankacılık alanında kariyer yaptı. 1907'de İttihat ve Terakki'ye katıldı. 1908-1918 arasında İttihat ve Terakki'nin İzmir şubesinin kâtib-i mesulü idi. Teşkilat-ı Mahsusa'da çalıştı. İzmir'de ulusal direnişin örgütlenmesine katkıda bulundu ve 1919'da milis güçlerine katıldı. Bursa'da ulusal kuvvetleri yönetti. 1919'da son Osmanlı Meclis-i Mebusa-

nı'na seçildi. 1920-1923 arasında Ankara'da birçok vekillik görevlerinde bulundu. 1924'te İş Bankası'nın ilk genel müdürü oldu. 1932-1937 arasında İktisat Vekilliği, 1937-1939 arasında da Başbakanlık yaptı. 1946'da Demokrat Parti'nin kurucularından biri oldu. 1950-1960 arasında Türkiye'nin Üçüncü Cumhurbaşkanı olarak görev yaptı. 1961'de idama mahkum oldu, ama yaşı nedeniyle cezası ömür boyu hapse çevrildi. 1964'te sağlık nedeniyle serbest bırakıldı.

Cemal Gürsel (1895-1966). I. Dünya Savaşı'na katıldı. 1918'de Filistin'de İngilizlere esir düştü. Bir yıl sonra özgürlüğüne kavuştu. Önce İstanbul'a döndü, kısa bir süre sonra Anadolu direniş hareketine katıldı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Harp Akademisi'nde eğitimini tamamladı. 1946'da generalliğe yükseldi. 1958'de Genelkurmay Başkanlığı'na atandı. 3 Mayıs 1960'ta öneri ve uyarılarda bulunan bir mektubu yüzünden DP hükümeti tarafından emekliye sevk edildi. 27 Mayıs 1960 darbesinin başına getirildi ve darbeden sonra Milli Birlik Komitesi başkanlığını üstlendi. 1961 seçiminden sonra tabii senatör oldu. 26 Ekim 1961'de dördüncü cumhurbaşkanı seçildi. 1966'da görevini sürdürürken, yedi ay komada kaldıktan sonra öldü.

Cevdet Sunay (1889-1982). Asker. I. Dünya Savaşı'na katıldı ve 1918'de Filistin'de İngilizlere esir düştü. 1920'de ülkeye dönünce ulusal direniş hareketine katıldı. 1949'da generalliğe yükseldi. 1960 darbesinden sonra 1966'ya kadar genelkurmay başkanlığı yaptı. 1966'da cumhurbaşkanı seçilebilmek için senatörlüğe getirildi. 1966-1973 arasında Türkiye'nin beşinci cumhurbaşkanı olarak görev yaptı.

Damat Ferit Paşa (1853-1923). Osmanlı diplomat ve devlet adamı. Sultan Abdülhamit'in kızlarından biriyle evli. Şura-

yı Devlet üyesi. 1988'de Âyan Meclisi'ne seçildi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın önde gelenlerinden. 1918'den sonra beş kez sadrazamlık yaptı. İngiliz yanlısı, Anadolu hareketine karşı politikaları yüzünden 1923'te ülkeyi terk etmek zorunda kaldı ve Nice'de sürgünde öldü.

Enver Paşa (1881-1922). 1906 sonrasında İttihat ve Terakki'nin önde gelen üyelerinden biri. 1908'deki "Hürriyet Kahramanları"ndan. Özellikle, 1913 darbesinden sonra generalliğe yükseldikten ve harbiye hazırlığı görevini üzerine aldıktan sonra İttihat ve Terakki'nin askeri kanadının yöneticisi oldu. Çok yakın olduğu Almanların yardımıyla Osmanlı ordusunu yeniden örgütledi. Osmanlıların savaşa katılması için aktif olarak çalıştı. 1918'de savaş kaybedilince Almanya'ya kaçtı. Daha sonra dünya genelinde bir Müslüman devrimci hareket örgütlemeye çalıştı ve Sovyet desteğiyle Anadolu'ya dönmek için uğraştı. Bu girişimi 1921'de başarısızlığa uğrayınca, artık inanmış bir pan-Türkist olan Enver Sovyet desteğiyle Orta Asya'ya gitti. Ama daha sonra Türki milliyetçilerin saflarında Ruslara karşı savaştı. Kızıl Ordu'yla girdiği bir çatışma sırasında öldürüldü.

Erdal İnönü (1926-). İsmet İnönü'nün büyük oğlu. 1947'de Ankara Üniversitesi fizik bölümünü bitirdi. Doktorasını 1951'de Kaliforniya'da tamamladı. 1951-1952'de Princeton'da çalıştı. 1958-1959'da Ankara Üniversitesi ile Princeton'da, 1959-1960'ta Oak Ridge'de ve 1960'tan sonra Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde hem ders verdi hem de araştırmalar yaptı. Türkiye'nin önde gelen bilim adamlarındandır. 1983'te Sosyal Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer aldı. 1991'de Demirel'in başkanlığında kurulan koalisyon hükümetinde başbakan yardımcılığı görevini üstlendi.

Fahri Korutürk (1903-1987). 1923'te Bahriye Mektebi'ni (sonradan Deniz Harp Okulu) bitirdi. Birçok elçilikte deniz ataşeliği yaptı. 1950'de amiral oldu. 1957'de Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na getirildi. 1960'ta emekliye ayrılarak önce Moskova'ya sonra Madrit'e büyükelçi olarak atandı. 1968'de senatör seçildi. 1973-1980 arasında Türkiye'nin altıncı cumhurbaşkanı olarak görev yaptı.

Ferit Melen (1906-1988). Mülkiye mezunu. 1950'de CHP'den milletvekili seçilinceye kadar bürokraside (Hazine) kariyer yaptı. 1954'te seçilemediyse de 1957'de yeniden Meclis'e girdi. 1960'ta Kurucu Meclis üyeliği yaptı. 1962-1965 arasında maliye bakanlığı görevinde bulundu. Bu dönemde CHP'den senatör idi. CHP'de "Ortanın Solu" hareketi başlayınca Turhan Feyzioğlu'yla birlikte partiden ayrılarak Güven Partisi'ne girdi. 1971-1972 arasında Nihat Erim hükümetlerinde milli savunma bakanlığı, 1972-1973 arasında da başbakanlık yaptı.

Ferruh Bozbeyli (1927-). Hukukçu. Adalet Partisi'nin önde gelen üyelerinden. 1965-1970 arasında TBMM Başkanlığı yaptı. Daha sonra 40 arkadaşıyla birlikte bütçeye karşı red oyu kullanıp Demirel'i istifaya zorladıktan sonra görevinden ve partiden istifa etti. Demokratik Parti'yi kurarak siyasi yaşamını sürdürdü.

Fuat Köprülü (Mehmet Fuat Bey) (1890-1966). Osmanlı İmparatorluğu'nu 17. yüzyılın ikinci yarısında yöneten ünlü sadrazamlar ailesinden gelme. Hukuk eğitimi gördüyse de üniversiteden mezun olmadan ayrıldı. Edebiyat, tarih ve felsefe alanında çalışmalarını sürdürdü. 1913'te Türk edebiyatı tarihi profesörlüğüne getirildi. Edebiyat ve tarih çalışmalarında Avrupalı bilimsel standartların yerleştirilmesi

için mücadele etti. 1924'te Türkiyat Enstitüsü'nü kurarak Türkiye'de Türkolojinin kurucularından biri oldu. Eski Orta Asya kültürleriyle Osmanlı-Türk kültürü arasındaki sürekliliği vurgularken, daha aşırı milliyetçi tarih tezlerine karşı çıktı. Akademik çalışmalarını sürdürürken 1935'te siyasete atılarak milletvekili seçildi.. 1946'da DP'nin dört kurucusundan biri oldu. 1950'de ilk Menderes hükümetinde dışişleri bakanlığı yaptı. 1957'de DP'den istifa etti. 1960 darbesinden sonra siyasete dönmek istediyse de başarılı olamadı.

Fuat Paşa (Keçecizade Mehmet Fuat) (1815-1868). Ünlü bir bürokrat aileden gelme. Tıp öğrenimi gördü ve Fransızca öğrendi. 1837'de Babıâli Tercüme Odası'nda görev aldı. Reşit Paşa'nın himayesine girdi. 1838'de Tercüme Odası başkâtibi oldu. Londra Sefareti'nde başkâtiplik, Madrid'te büyükelçilik yaptı. 1846'da Divan-ı Hümayun amedciliğine getirildi. 1851'den sonra beş kez hariciye nazırlığı yaptı. 1861 ve 1863'te iki kez sadrazamlık görevinde bulundu. 1850 ve 1860'lardaki reform politikalarında Ali Paşa'yla birlikte çalıştı.

Gazi Osman Paşa (1832-1897). Anadolu'lu yoksul bir aileden gelme. Birçok askeri mücadelenin içinde başarıyla yer aldı. 1876'da Rus Ordusu'na karşı verdiği Plevne Savunması'yla birlikte ülke çapında ün kazandı. Savaştan sonra yedi yıl boyunca seraskerlik görevinde bulundu. Abdülhamit'in maiyetindeki en etkili kişilerdendi.

Hacı Ömer Sabancı (1906-1966). Türkiye'nin ikinci büyük sanayi ve ticaret topluluğunun kurucusu. Sadece köyde eğitim gördü. 1918-1926 arasında Adana'da ilk modern çırçır fabrikasını açtı. Bu tarihten başlayarak işlerini, başta tekstil,

yağ, lastik, otomobil lastiği ve inşaat olmak üzere bütün sektörlere yaydı. 1947'de Türkiye'nin önde gelen bankalarından biri olan Akbank'ı kurdu. 1967'de ailenin işleri Sabancı Holding bünyesi altında toplandı. Hacı Ömer Sabancı'nın ölümünden sonra holdingin yönetimini oğlu Sakıp Sabancı devraldı. 1980'lerin liberalizasyon politikaları sırasında, Özal ailesiyle sıkı bağlantıları sayesinde grup iyice büyüdü ve Türkiye'nin önde gelen holdingi olan Koç Grubu'yla boy ölçüşür hale geldi.

Halet Efendi (Mehmet Sait). Babası kadı idi. III. Selim döneminde çeşitli devlet memurlukları görevlerinde bulunduktan sonra 1802'de Napolyon'un Fransa'sına elçi olarak gönderildi. II. Mahmut'un hükümranlığının ilk yıllarında tahtın arkasındaki gücün o olduğu öne sürülür. Temkinli ve muhafazakârdı, hem yeniçerileri hem de Fenerli Rum eliti korudu. Sonuçta Konya'ya sürgüne gönderildi ve padişahın emriyle orada öldürüldü.

Hamdullah Suphi (Tanrıöver) (1886-1966). Bir paşa ailesinden gelmektedir. II. Meşrutiyet'ten sonra yurtsever makaleleri ve konuşmalarıyla ün kazandı. İstanbul Üniversitesi'nde profesörlük yaptı. 1913'te Türk Ocakları hareketinin kuruculuğunu yaptı. 20 yıl sonra kapatılıncaya kadar bu hareketi yönlendiren asıl kişiydi. 1920'den itibaren milletvekilliği yaptı. Maarif vekilliği görevinde bulundu.

Hasan Hüsnü Saka (1886-1960). 1908'de Mülkiye'yi bitirdi. Fransa'da öğrenim gördü. 1920'de siyasete atılarak son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına seçildi. 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Birinci Meclis'e girdi. Lozan Barış Konferansı delegasyonunda görev aldı. 1923'te iktisat vekilliği, 1924'te ticaret vekilliği, 1925'te maliye vekilliği yaptı. 1944

Eylül'ünde hariciye vekilliğine getirildi. 1945'te San Francisco Konferansı'nda Türkiye'yi temsil etti. İnönü parti içindeki sertlik yanlılarından desteğini çekince Hasan Saka, 1947'de Recep Peker'in yerine başbakanlığa getirildi. 1954 seçimlerine kadar milletvekilliği yaptı.

Hüseyin Cahit Bey (Hüseyin Cahit Yalçın) (1874-1957). Mekteb-i Mülkiye mezunu. Eğitim alanında kariyer yaptı ve yazma yeteneğini geliştirdi. II. Meşrutiyet'ten önce yazar ve çevirmen olarak etkindi. Meşrutiyet'ten sonra hem mebus hem de İttihat ve Terakki'yle sıkı bağlantıları olan günlük *Tanin* gazetesinin başyazarı olarak sivrildi. 1920'de Malta'ya sürüldü. Sürgün dönüşünde 1922'den 1925'e kadar *Tanin* gazetesini yeniden çıkardı, reformları destekledi ama cumhuriyetin önderlerinin otoriter eğilimlerine muhalefet etti. 1925'te tutuklanarak Çorum'a sürüldü. Özgürlüğüne kavuşunca iş hayatına atıldıysa da başarılı olamadı. 1933'ten sonra Türk Dil Kurumu'nun öz Türkçeci politikasına karşı çıktı. Sonuçta kendisini gayya kuyusunda buldu ve 1943'e kadar kalemiyle yaşamını sürdürmek zorunda kaldı. 1943'te milletvekili seçildi ve *Tanin*'i yeniden yayınlamaya başladı. 1948'de CHP'nin yayın organı *Ulus*'un başyazarlığı görevine getirildi. DP'ye muhalefet etti ve 1954'te 26 ay hapse mahkum oldu.

Hüseyin Rauf Bey (Rauf Orbay) (1881-1964). Bir Osmanlı amiralinin oğlu. 1913'te Hamidiye kruvazörü komutanı olarak ülke çapında ün kazanan bir deniz subayı. I. Dünya Savaşı'nda donanmada ve İran'da bir Osmanlı ajanı olarak görev yaptı. Brest-Litovsk barış görüşmelerinde Osmanlı delegasyonunda yer aldı. Mondros Mütarekesi pazarlıklarını yürüten delegasyonun başkanlığını yaptı. 1919 Mayısı'nda ulusal direnişi örgütlemek üzere Anadolu'ya gitti.

1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda ulusal direniş yanlısı grubun başkanlığını yaptı. Aynı yıl Malta'ya sürgüne gönderildi. 1922'de ülkeye döndükten sonra Ankara hükümetinde vekillik ve heyet-i vekile reisliği yaptı. 1923'te Halk Fırkası içinde Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'ya karşı muhalefeti yönetti. 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. 1926 İzmir Suikasti'nin arkasındaki beyin olmakla suçlandı ve gıyabında on yıl hapse mahkum oldu. 1936'ya kadar yurtdışında yaşadı. 1942-1944 arasında Londra büyükelçiliği yaptı.

Dr. Hüseyinzade Ali (Hüseyinzade Ali Turan) (1864-1942). Bakü'de doğdu. Azeri Türklerindendir. Önce St. Petersburg'da, 1890'dan itibaren de İstanbul Askeri Tıbbiyesi'nde öğrenim gördü. Burada İttihat ve Terakki'nin ilk üyeleri arasında yer aldı. Bir ara Azerbaycan'a kaçmak zorunda kaldı, ama 1910'da dönerek Askeri Tıbbiye'de ders vermeye başladı. Etkili bir pan-Türkçü teorisyen ve propagandacı.

İbrahim Şinasi (1826-1871). Kariyerine Tophane'de kâtip olarak başladı. Reşit Paşa'nın himayesine girdi. Eğitimini sürdürmesi için Fransa'ya gönderildi. 1853'te İstanbul'a döndü ve Meclis-i Maarif üyeliğine atandı. Reşit Paşa'nın ölümünden sonra kendisini görevden alan Ali Paşa'nın düşmanıydı. 1869'da kendi gazetesini yayınlamaya başladı, kısa süre içinde gazete yönetimi eleştiren önemli bir araç haline geldi. 1865'te ülkeyi terketmek zorunda kaldı. Namık Kemal'in kılavuzu.

II. Mahmut (1784-1839). I. Abdülhamit'in oğlu ve otuzuncu Osmanlı padişahı. 1808-1926 arasında, yakınlarını önemli görevlere getirerek ve âyanın gücünü kırarak, iktidardaki gücünü sağlamlaştırdıktan sonra 1826'da Yeniçeri

Ocağı'nı kaldırdı. Ardından idarenin tüm dallarında Batılılaşma reformlarına girişti. Merkezi yönetimin imparatorluğun ana toprakları üzerindeki kontrolünü artırdı, ama Yunanistan, Sırbistan, Mısır ve geçici olarak Suriye'yi kaybetti.

III. Selim (1761-1908). III. Mustafa'nın oğlu ve yirmi sekizinci Osmanlı padişahı. Avrupa'ya büyük ilgi duyuyordu ve daha tahta çıkmadan önce Fransız kralı XVI. Louix ile yazıştı. Nizam-ı Cedid adlı reform programını benimsetmeye çalıştı. Bu program suistimalleri önlemek için büyük ölçüde geleneksel çabaları içermekle birlikte bir dizi Avrupa kaynaklı yenilikler de getiriyordu. Merkezi yönetimin âyan üzerindeki gücünü artırma girişimleriyle Yeniçeri Ocağı'nın yerine modern Avrupai bir ordu kurma çabaları sonuç vermedi. 1807'deki yeniçeri isyanı sonucunda tahttan indirildi ve 1908'de öldürüldü.

İzzet Paşa (Ahmet İzzet Furgaç) (1864-1937). 1887'de Harp Akademisi'nden mezun oldu. II. Meşrutiyet'ten sonra Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine atandı. 1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın yerine harbiye nazırı oldu. I. Dünya Savaşı'nda esas olarak Kafkas cephesinde görev aldı. 1918'de Talat Paşa'nın yerine sadrazam oldu. 1919-1920 arasında çeşitli kabinelerde görevlerde bulundu. Bir yurtsever olmasına karşın Anadolu direniş hareketine katılmadı.

Kara Vasıf (1872-1931). 1903'te Harp Akademisi'ni bitirdi. Albay rütbesine yükseldi. 1908'den önce İttihat ve Terakki'ye katıldı. 1909'da Hareket Ordusu'nda görev yaptı. Önde gelen İttihatçı subaylardan. 1908'de Karakol Cemiyeti'ni kurdu, son Osmanlı Meclis-i Mebusan ve Heyet-i Temsiliye üyeliği yaptı. 1920'de Malta'ya sürüldü. 1922'de ülkeye döndükten sonra "İkinci Grup" muhalefetinin oluşmasına

katkıda bulundu. 1926'da İzmir Suikasti'nden dolayı yargılandıysa da beraat etti. 1931'de öldü.

Kazım Karabekir Paşa (1882-1948). 1905'te Harp Akademisi'ni bitirdi. 1907'de Edirne'de İttihat ve Terakki'ye katıldı. Salt askeri bir kariyer yaptı ve 1918'de mirliva rütbesiyle Kafkas Ordusu'nu yönetti. 1919 Mart'ında Doğu Anadolu'da Dokuzuncu Ordu kumandanlığına atandı. Kuvvetleri ulusal direniş hareketinin belkemiğini oluşturdu. 1920'de Ermenileri mağlup etti. Mustafa Kemal'in güç tekeli kurması üzerine onunla anlaşmazlığa düştü ve 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. 1926'da İzmir Suikasti'yle ilgili görülerek tutuklandı, yargılandı, ama daha sonra serbest bırakıldı. Atatürk'ün ölümünden sonra yeniden milletvekili seçildi ve 1946'da Meclis Başkanlığına getirildi.

Kemal Türkler (1926-1980). İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki öğrenimini yarıda bıraktı. Maden-İş sendikasındaki çalışmalarıyla ünlendi ve sendikanın başkanlığına getirildi. Türkiye İşçi Partisi'nin kurucuları arasında yeraldı. 1967'de DİSK'in kurulmasında öncülük etti ve konfederasyonun başkanı seçildi. 1980'de silahlı bir saldırı sonucu öldürüldü.

Kenan Evren (1918-). 1938'de Harp Okulu'nu, 1949'da Harp Akademisi'ni bitirdi. 1964'te generalliğe yükseldi.1977'de Kara Kuvvetleri Komutanı, 1978'de Genelkurmay Başkanı oldu. 12 Eylül 1980'de yönetime el koyan askeri cuntanın başkanlığını yaptı. 1980-1982 arasında Devlet Başkanı ve Genelkurmay Başkanlığı görevlerinde bulundu. 1982'de yeni anayasanın kabul edilmesiyle birlikte Türkiye'nin yedinci cumhurbaşkanı oldu. 1989'da cumhurbaşkanlığı görevi sona erdi.

Kıbrıslı Kamil Paşa (1932-1913). Kariyerine Mısır Hidivi'nin hizmetinde tercüman olarak başladı. Vali olarak ünlendi. 1884'ten sonra dört kez sadrazamlık yaptı. İttihat ve Terakki'nin kararlı bir muhalifi. 1912'de iktidara geldiğinde İttihat ve Terakki'yi ezmeye çalıştı. Kamil Paşa İngiliz yanlısı eğilimleriyle tanınır.

Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943). İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra öğrenimini, Lozan ve Fribourg üniversitelerinde sürdürdü. 1919'da Yunanlılar memleketi İzmir'i işgal edince ülkeye döndü ve direniş hareketine katıldı. 1920'den 1943'te ölümüne kadar TBMM'de İzmir milletvekili olarak görev yaptı. 1922-1923 arasında İktisat Vekilliği, 1924-1930 arasında Adliye Vekilliği yaptı. 1926'da İsviçre kökenli Medeni Kanun'un benimsenmesinde önemli rol oynadı. Siyasi görevlerinin yanısıra anayasa hukuku ve uluslararası hukuk profesörlüğü görevlerinde de bulundu.

Mahmut Şevket Paşa (1856-1913). Arap kökenli bir Osmanlı subayı. II. Meşrutiyet'ten sonra Makedonya'daki Üçüncü Ordu'nun kumandanlığını yaptı. 1909 karşı devriminin bastırılmasından sonra harbiye nazırlığına ve Birinci, İkinci ve Üçüncü Orduların kumandanlığına getirildi. 1912'de görevini liberallere terk etti. 1913'teki İttihatçı darbeden (Babıâli baskını) sonra sadrazamlığa getirildi. Altı ay sonra öldürüldü.

Mareşal Fevzi Çakmak (Mustafa Fevzi Paşa) (1856-1950). 1898'de Harp Akademisi'ni bitirdi. Osmanlı ordusunda salt askeri bir kariyer yaptı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu hareketi yanlısı Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa kabinelerinde harbiye nazırlığı görevinde bulundu. 1920 Mayısı'nda Anadolu hareketine katıldı. 1920-1924 arasında milletvekilliği

yaptı. Milli Mücadele döneminde Müdafaa-i Milliye vekilliği ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye reisliği görevlerinde bulundu. Cumhuriyet döneminde 1944'te emekli oluncaya kadar genel kurmay başkanlığını sürdürdü. 1921'de, Sakarya Savaşı'ndan sonra mareşalliğe yükseltildi. Askeri meselelerde son derece muhafazakârdı ve silahlı kuvvetlerin modernleştirilmesine karşı çıktı. 1946'da DP'ye katıldı ve 1946'daki cumhurbaşkanlığı seçiminde İnönü'ye karşı muhalefetin adayı oldu. 1948'de DP'den ayrıldı ve Millet Partisi'ne katıldı. Ölümüne kadar bu partinin onursal başkanlığını sürdürdü.

Mehmet Akif (Mehmet Akif Ersoy) (1873-1936). Bir İslâm hukuku doktorunun oğludur. Arapça, Farsça, Fransızca öğrendi. Veterinerlik eğitimi gördü. II. Meşrutiyet'ten sonra edebiyata ilgi gösterdi, şiir ve yazıları yayınlandı. İstanbul Üniversitesi'nde edebiyat dersleri verdi. Pan-İslâmcı birlik yanlısı bir vaiz olarak ünlendi. 1913'te Umur-ı Baytariye müdür muavinliğine getirildi. I. Dünya Savaşı sırasında Teşkilat-ı Mahsusa'da çalıştı ve İslâmcı görüşleri yaymak için propaganda yaptı. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi ve İstiklal Marşı'nın yazarıdır. Cumhuriyetin laik eğilimleri üzerine, 1926'da Türkiye'yi terk etti. 1936'ya kadar Kahire Üniversitesi'nde ders verdi. 1936'da Türkiye'ye döndükten kısa bir süre sonra öldü.

Mehmet Ali Aybar (1910-1995). 1939'da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Öğrenimi için Fransa'ya gittiyse de savaş çıkınca geri döndü. 1942'de İstanbul Üniversitesi'nde uluslararası hukuk dersleri vermeye başladı. 1946'da siyasi faaliyetlerinden dolayı bu görevinden çıkartıldı. 1947'de üç buçuk yıl hapse mahkum oldu. 1962-1969 arasında Türkiye İşçi Partisi'nin başkanlığını yaptı. Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'yı işgaline karşı çıkmasından

dolayı başlayan tartışmalar sonucunda 1969'da parti başkanlığını bıraktı ve 1971'de partiden ayrıldı. 1975'te daha sonra Sosyalist Devrim Partisi'ne dönüşen Sosyalist Parti'yi kurdu. 1983'te aktif siyasal hayattan çekildi.

Mehmet Cavit Bey (1875-1926). Selanikli bir dönmenin oğlu. 1896'da Mekteb-i Mülkiye'yi bitirdi. Çeşitli bakanlıklarda görev aldı. Selânik'te bir özel okulda müdürlük yaptı. Daha sonra İttihat ve Terakki ile birleşen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin ilk üyelerindendir. II. Meşrutiyet'ten sonra Selanik'ten mebus seçildi. Birçok kez Maliye Nazırlığı ve bir kez Nafıa Nazırlığı yaptı. Mekteb-i Mülkiye ve üniversitede iktisat dersleri verdi. 1919'da ülke dışına çıktı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra İttihat ve Terakki'yi canlandırmak için girişimlerde bulundu. İzmir Suikasti'nden sorumlu tutularak 1926'da idam edildi. Hüseyin Cahit'in yakın arkadaşı.

Mehmet Sait Paşa (Küçük) (1838-1914). Erzurum'da büyüdü. İstanbul'a yerleştikten sonra Babıâli bürokrasisinde görev aldı. Güvenini kazandığı Abdülhamit tahta çıkınca Mabeyn başkâtibi oldu. 1877'de vezir olarak dahiliye nazırlığına atandı. 1879'da sadrazam yapıldı ve bu tarihten başlayarak üçü 1908'den sonra olmak üzere toplam dokuz kez sadrazamlık yaptı. Gazetelerde çok sayıda yazısı ve hatıraları yayınlanmıştır.

Mehmet Talat Paşa (1874-1921). 1890'dan sonra Edirne'de İttihat ve Terakki'ye girdi. 1896'da örgüt açığa çıkartılınca Selanik'e sürüldü. 1906'da Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. II. Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki'nin en önde gelen sivil şahsiyeti. İttihat ve Terakki meclislerinin tümüne Edirne mebusu olarak katıldı. 1913-1917 arasında dahiliye nazırlığı, 1917-

1918 arasında sadrazamlık yaptı. 1918'de Almanya'ya kaçtı. Ermeni tehcirinin sorumlularından biri olarak görüldüğü için 1921'de bir Ermeni tarafından öldürüldü.

Mesut Yılmaz (1947-). 1971'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. Almanya'da Köln'de master yaptı. Daha sonra hem özel sektörde hem de kamu sektöründe çalıştı. 1983'te Anavatan Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. Rize'den milletvekili seçildi. 1987-1990 arasında dışişleri bakanlığı, 1991'de başbakanlık yaptı. Anavatan Partisi'nin genel başkanı.

Mihri Belli (1915-). İktisat öğrenimi gördü. Yasadışı Türkiye Komünist Partisi'nin yöneticilerinden. Yeraltı faaliyetlerinden dolayı 1954'te yedi yıl hapse mahkum oldu. 1960'larda "milli demokratik devrim" teziyle sivrildi. 12 Mart 1971 darbesinden sonra ülkeyi terk etti. 1974'te Af kanunu ile yurda döndü. Emekçi Partisi'ni kurdu, 12 Eylül 1980'de yeniden yurtdışına gitti.

Miralay Sadık Bey (1860-1940). 1882'de Harp Akademisi'ni bitirdi. Akademi'de ders verdi. 1907-1908'de İttihat ve Terakki'nin Manastır şubesinin başkanlığını yaptı. II. Meşrutiyet'in gerçekleşmesinde önemli bir rol oynadı, ama kısa süre sonra İttihatçı önderlerle anlaşmazlığa düştü. Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucuları arasında yer aldı, Halaskar Zabitan Grubu'nu yönlendirerek 1912'de İttihat ve Terakki hükümetini düşürdü. 1913 İttihatçı darbesinden sonra ülke dışına kaçtı ve önce Paris ardından Kahire'ye yerleşti. Mütareke'den sonra döndü. 1923'te 150'likler listesine alınarak ülke dışına çıkartıldı. 22 yıl boyunca Romanya'da yaşadı. Ankara hükümetinden özür dilemeyi reddetti. İsmi temize çıkınca ülkeye döndü, ama döndüğü gece öldü.

Mizancı Murat Bey (1853-1912). Tiflis'te doğdu, Rusya'da eğitim gördü. İstanbul'da mülkiyede tarih dersleri verdi. Aynı zamanda *Mizan*'ı yayınladı. Sansürle sık sık başı derde girince 1895'te Mısır'a kaçtı. 1896'da Cenevre'de İttihat ve Terakki önderlerine katıldı ve hareketin önderliğini Ahmet Rıza'dan devraldı. 1897 Ağustos'unda Abdülhamit'in ajanları onu İstanbul'a dönmeye ikna ettiler. Bu olayın getirdiği kötü şöhretin izlerinden yaşamı boyunca kurtulamadı. 1909'daki başarısız karşı devrimden sonra İttihatçılar tarafından sürgüne gönderildi.

Mustafa Reşit Paşa (1799-1857). Bir kâtibin oğlu. Akrabası Seyyit Ali Paşa'nın himayesine girerek kariyerine Sadaret Mektubi Kalemi'nde başladı. Paris ve Londra'da büyükelçilik yaptı. 1836'da hariciye nazırı oldu. Babıâli'de İngiliz yanlısı hizbi yönetti ve 1838 ticaret anlaşması ve 1839 reform hareketi sırasında inisiyatifi elinde tuttu. 1845'ten sonra altı kez sadrazamlık yaptı. 1840 ve 1850'lerin başındaki reformların mimarı.

Mustafa Suphi (1883-1921). İstanbul'da Hukuk Mektebi'ni, Sorbonne'da Siyasal Bilgiler Yüksekokulu'nu bitirdi. Darül Muallim-i Âliye'de ders verdi. Liberal eğilimleri dolayısıyla İttihat ve Terakki tarafından Sinop'a sürüldü. 1914'te Rusya'ya kaçtı. 1917'deki Ekim Devrimi'nden sonra Rusya'da Türk savaş esirleri arasında komünizmi yaydı. 1919'da I. Komünist Enternasyonal toplantısına katıldı ve 1920'de Bakü'de Türkiye Komünist Partisi'ni kurdu. 1921'de Trabzon açıklarında saldırıya uğradı, öldürülerek denize atıldı.

Namık Kemal (1840-1888). Babıâli Tercüme Odası'nda çalıştı. Şinasi'yle tanıştı ve onun gazetesinde yazılar yazmaya başladı. 1865'te Yeni Osmanlılar hareketinin kurucuların-

dan biri oldu. 1867'de Avrupa'ya kaçtı ve *Hürriyet* adlı muhalefet gazetesini çıkardı. 1870'de İstanbul'a döndü, ama 1873'te Kıbrıs'a sürüldü. 1876'da Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasına katkıda bulunmak üzere geri çağrıldı. Kısa bir süre sonra yine Abdülhamit'in gazabına uğrayarak Midilli'ye sürüldü. Yaşamının son yıllarında Midilli, Rodos ve Sakız adalarında mutasarrıflık görevlerinde bulundu.

Necmettin Erbakan (1926-). 1948'de İstanbul Teknik Üniversitesi'ni bitirerek mühendis oldu. Aynı kurumda ders verdi, 1962'de profesörlüğe yükseldi. Muhafazakâr küçük iş çevrelerinin sözcülüğünü üstlendiği TOBB başkanlığı sırasında sivrildi. 1969'da bağımsız olarak milletvekili seçildi. 1970'de İslâmcı Milli Nizam Partisi'ni kurdu. Parti 1971'de kapatıldıysa da, 1973'te Milli Selamet Partisi adıyla yeniden kuruldu. 1973'te partisi Ecevit'in CHP'siyle koalisyon kurunca, Erbakan devlet bakanı ve başbakan yardımcısı oldu. 1974-1977 arasında Demirel'in Milliyetçi Cephe hükümetlerinde görev aldı. 1980'de siyaset yapması yasaklandı. 1987'de Refah Partisi'nin başkanı olarak yeniden siyaset sahnesine döndü.

Nihal Atsız (1905-1975). Askeri doktor olarak eğitim gördü. Lise öğretmenliği ve İstanbul Üniversitesi'nde asistanlık yaptı. *Atsız* dergisindeki ırkçı yazılarından dolayı 1933'te Malatya'ya sürüldü. Burada ve Edirne'de yayınladığı *Orkun* dergisinde siyasi pan-Türkizmi savundu. Atsız'ın da aralarında bulunduğu pan-Türkistler 1939-1943 arasında ve daha sonra Soğuk Savaş döneminde oldukça etkiliydiler. 1944'te ırkçılıktan tutuklanarak yargılandı. 1945'te serbest bırakıldı. Türkeş gibi radikal asker ve siyaset adamlarını etkiledi.

Nihat Erim (1912-1980). 1936'da Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1939'a kadar Paris'te öğrenimini sürdürdü. Ankara Üniversitesi'nde ders verdi. 1942'de profesörlüğe yükseldi. 1945'te San Fransisco Konferansı'nda Türk delegasyonunda danışman olarak görev aldı. 1946'da milletvekili seçildi. 1948-1950 arasında Saka ve Günaltay hükümetlerinde bayındırlık bakanlığı ve başbakan yardımcılığı yaptı. CHP'nin yayın organı *Ulus* gazetesinin ve bu gazetenin kapatılmasından sonra çıkartılan gazetelerin başyazarlığını üstlendi. Kıbrıs meselesinde DP hükümetine danışmanlık yaptı. 1960'ta kurucu meclise girdi. 12 Mart 1971 askeri müdahalesinden sonra CHP'den istifa etti ve 1971-1972 arasında partiler üstü hükümetlerde başkanlık yaptı. 1980'de vurularak öldürüldü.

Osman Bölükbaşı (1913-). 1937'de Nancy Üniversitesi'nin (Fransa) matematik bölümünden mezun oldu. Öğretmenlik yaptı. 1946'da DP'ye girerek siyasete atıldı ve parti genel müfettişliğine getirildi. 1947'de DP'den istifa etti. 1948'de Mareşal Fevzi Çakmak'la birlikte Millet Partisi'ni kurdu. 1950'de bu partinin tek temsilcisi olarak TBMM'ye girdi. 1954'te parti kapatılınca Cumhuriyetçi Millet Partisi'ni kurdu, parti 1958'den sonra Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi adını aldı. Fikir anlaşmazlıkları sonucunda partiden ayrılarak 1962'de yeniden Millet Partisi'ni kurdu. Bu parti sonunda Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'yle yeniden birleşti. Alparslan Türkeş parti başkanlığına seçilince partiden istifa ederek Millet Partisi'ni üçüncü kez kurdu. 1973'te siyasetten ayrıldı.

Prens Sabahattin (1877-1948). İstanbul'da doğdu. İmparatorluk ailesinden gelme. 1899'da babası Damat Mahmut Celâlettin Paşa'yla birlikte Fransa'ya yerleşerek Jön Türk

hareketine katıldı. Edmond Desmolins'in bir izleyicisi olarak devletin küçültülmesini ve özel girişimin desteklenmesini savundu. 1906'da kendi örgütü olan Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurarak hareketi böldü. 1908'den sonra Jön Türk yanlısı ama İttihatçı karşıtı muhalefetin en önde gelen ismi. 1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle ilişkisi olduğu gerekçesiyle tutuklandı. Osmanlı hanedanının bir üyesi olduğu için 1924'te ülke dışına sürüldü.

Ragıp Gümüşpala (1897-1964). Askeri kariyer sahibi. I. Dünya Savaşı'na katıldı ve 1918'de İngilizlere esir düştü. İki yıl sonra serbest bırakılınca Anadolu direnişine katıldı. 1925'te Kürt ayaklanmasının bastırılmasında önemli bir rol oynadı. 1948'de general oluncaya kadar Genelkurmay'da birçok görevler üstlendi, bunlar arasında ordu istihbarat başkanlığı da vardır. 1960 darbesi sırasında Üçüncü Ordu Kumandanı'ydı. 1960'ta Genelkurmay Başkanlığı'na atandı. Aynı yıl içinde emekliye sevkedilen çok sayıdaki üst rütbeli subaydan biridir. 1961'de Adalet Partisi'ni kurdu ve 1965'te ölünceye kadar partinin başkanlığını sürdürdü. 1961'de İzmir milletvekili olarak TBMM'ye katıldı. Adalet Partisi ile ordu arasındaki uzlaşmada etkin bir rol üstlendi.

Recep Peker (1888-1950). Subay olarak yetişti. I. Dünya Savaşı'nda değişik cephelerde çarpıştı. Daha sonra Harp Akademisi'ne dönerek eğitimini sürdürdü. Birinci TBMM'nin genel sekreteri oldu. 1923'ten sonra hem milletvekilliği hem de CHP Genel sekreterliğini yaptı. 1924'te maliye vekili, 1924 sonunda dahiliye vekili oldu, Fethi Bey'in ılımlı politikaları nedeniyle hükümetten istifa etti. 1925'te müdafaa-i milliye vekilliği, 1928-1930 arasında da nafıa vekilliği yaptı. 1928'de CHP Meclis Grubu başkan vekilliğine getiril-

di. Otoriter tek parti yönetiminin ve 1930'lardaki devletçi politikaların güçlü bir savunucusu. 1942-1943 arasında dahiliye vekilliği görevine getirildi. 1946-1947 arasındaki başbakanlık döneminde DP muhalefetine karşı uzlaşmaz bir tutum içine girdi, ama İnönü'nün uzlaşma yanlısı tutumu nedeniyle istifa etmek zorunda kaldı.

Refik Koraltan (1889-1974). Hukukçu. İttihat ve Terakki yönetimi sırasında savcılık ve polis müdürlüğü yaptı. 1918'de Trabzon'da arkadaşlarıyla birlikte Müdafaa-i Hukuk örgütünü kurdu. Anadolu direniş hareketine katıldı ve 1920'de Meclis'e girdi. 1935'e kadar milletvekilliği yaptı. Ardından vali olarak idari göreve döndü. 1943'te yeniden Meclis'e girdi. 1946'da DP'nin dört kurucusundan biri oldu. 1950-1960 arasında TBMM Başkanlığı yaptı. 1961'de idama mahkum oldu. Cezası daha sonra ömürboyu hapse dönüştürüldü. 1966'da afla çıktı. DP'nin önde gelenlerinden olmasına karşın çok güçlü değildi.

Refik Saydam (Dr. İbrahim Refik Bey) (1881-1942). 1905'te askeri tıbbiyeyi bitirdi. Öğrenimini Almanya'da sürdürdü. 1919 Mayıs'ında sağlık müfettiş yardımcısı olarak Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte Anadolu'ya geçti. Ordudan ayrılarak Erzurum ve Sivas kongrelerine katıldı. 1920'de milletvekili olarak Meclis'e girdi. 1923-1937 arasında sıhhiye, 1938-1939 arasında dahiliye vekilliği, 1939-1942 arasında da başbakanlık yaptı.

Sait Halim Paşa (1863-1921). Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu. Kahire'de doğdu. Avrupa'da eğitim gördü. 1888'de Şura-yı Devlet üyesi oldu. 1912'de Şura-yı Devlet reisliğine, 1913'te hariciye nazırlığına atandı. Mahmut Şevket Paşa 1913'te öldürülünce sadrazamlığa getirildi. Os-

manlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesine karşı çıktıysa da 1917'ye kadar sadrazamlık görevini sürdürdü. İstifa ederek görevi Talat Paşa'ya devretti, kendisi de âyan üyesi oldu. 1919'da İngilizlerce tutuklanarak Malta'ya götürüldü. Serbest kalınca Roma'ya gitti. Burada bir Ermeni tarafından öldürüldü. Sosyal ve İslâmî sahada çok sayıda yazısı vardır.

Dr. Selanikli Nâzım (1870 ?-1926). İttihat ve Terakki'nin ilk üyelerinden (1899). Tıbbiye'yi bitirdi, Fransa'da eğitim gördü. Bahaeddin Şakir'le birlikte Paris'te Ahmet Rıza'nın İttihat ve Terakki'sini canlandırdı. Selanik merkezli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'yle İttihat ve Terakki'nin 1907'deki birleşmesine öncülük etti. II. Meşrutiyet'ten sonra merkez komitesi üyesi oldu ve 1911'e kadar genel sekreterlik yaptı. İttihat ve Terakki'nin en etkili üyelerinden biri. 1918'de maarif nazırı olarak kabineye girdi. Mütarekeden önce ülke dışına kaçtı. 1926'da İzmir Suikasti'nden sorumlu tutularak idam edildi.

Suat Hayri Ürgüplü (1903-1981). Şam'da doğdu. Son Osmanlı şeyhülislâmlarından Hayri Efendi'nin oğlu. Hukuk öğrenimi gördü. 1925-1929 arasında Türkiye ile Yunanistan arasında nüfus değişimini denetleyen komisyonda çalıştı. 1929-1932 arasında İstanbul'da hakimlik yaptı. 1935'te milletvekili seçildi. 1943-1946 arasında gümrük ve tekel bakanlığı görevinde bulundu. 1952-1961 arasında Bonn, Londra, Washington ve Madrid'te büyükelçilik yaptı. 1961'de senatör oldu ve 1965'te partilerüstü bir hükümet kurmakla görevlendirildi. Kabinesi aynı yıl yapılan seçimler tamamlanıncaya kadar görevde kaldı. 1972'de aynı görev kendisine bir kez daha verildi, ama kabinede değişiklik yapması istenince istifa etti. 1971'de siyasetten uzaklaştı.

Süleyman Demirel (1924-). Isparta'nın bir köyünde doğdu. İnşaat mühendisliği eğitimi gördü. Menderes döneminde baraj inşası programını yürüttü. 1960'ta bir Amerikan firmasında çalışmaya başlayarak özel sektöre geçti. 1964'te Adalet Partisi genel başkanlığına seçildi. 1965-1971, 1974-1978, 1979-1980 ve 1991-1993 yılları arasında başbakanlık yaptı. 1980'de siyaset yapması yasaklandı. Doğru Yol Partisi'ni 1984-1987 arasında perde arkasından, daha sonra resmî olarak yönetti. 1993'ten itibaren Türkiye'nin dokuzuncu cumhurbaşkanı.

Dr. Şefik Hüsnü (Şefik Hüsnü Değmer) (1887-1958). Paris'te tıp eğitimi görürken sosyalist ve radikal fikirlerden etkilendi. Ülkeye döndükten sonra Türkiye İşçi ve Köylü Partisi'ni kurdu; *Aydınlık* ve *Kurtuluş*'ta yazdığı yazılarla sosyalist düşünceyi yaymaya çalıştı. 1925, 1926 ve 1952'de siyasi faaliyetlerinden dolayı mahkum oldu. 1929'dan 1939'a kadar yurtdışında yaşadı. Altı ve yedinci Komintern kongrelerine katıldı. Döndükten sonra, 1946'da, Türkiye Sosyalist İşçi ve Köylü Partisi'ni kurduysa da parti aynı yıl içinde kapatıldı.

Şemsettin Günaltay (1883-1961). Darülmuallimin-i Aliye'de (Yüksek Öğretmen Okulu) ve İsviçre'de öğrenim gördü. Öğretmenlik yaptı. İttihat ve Terakki'ye katıldı. 1914'te İstanbul Üniversitesi'nde Türkçe ve İslâm tarihi profesörü oldu. Ulum-ı Edebiye Fakültesi dekanlığına getirildi. 1915'te siyasete atılarak mebus seçildi. Mütareke döneminde öğrencileri ulusal direniş yanlısı protesto gösterilerinde yöneterek sivrildi. İstanbul'da yeraltı direniş örgütlerinde çalıştı. 1923-1954 arasında milletvekilliği yaptı. 1949-1950'de başbakanlık görevinde bulundu. 1960 darbesinden sonra Kurucu Meclis üyesi, bir yıl sonra da senato üyesi ol-

du. Siyasi kariyerinin yanısıra bilimsel çalışmalarını da sürdürdü ve İslâm'ın modern bir yorumunu yapan çok sayıda eser yayınladı.

Şükrü Saraçoğlu (Mehmet Şükrü Bey) (1887-1953). 1909'da Mülkiye'yi bitirdikten sonra ortaöğrenim kurumlarında öğretmenlik yaptı. I. Dünya Savaşı sürerken Cenevre'ye giderek siyasal bilgiler öğrenimi gördü. Burada Mahmut Esat Bozkurt'la birlikte Cenevre Türk Talebe Cemiyeti'ni kurdu. Ülkeye döndükten sonra Batı Anadolu'da Yunan ordusuna karşı savaştı. İzmir milletvekili olarak ikinci TBMM'ye girdi. 1924-1925'te maarif, 1927-1930'da maliye vekilliği yaptı. 1930'da Merkez Bankası'nı kurdu. 1933-1939 arasında adliye, 1939-1942 arasında da hariciye vekilliği görevlerinde bulundu. II. Dünya Savaşı'nın zor yıllarıyla savaşın hemen sonrasında, 1942-1946 arasında başbakanlık yaptı.

Talât Aydemir (1917-1964). Asker. 1960'ta Kore'den döndükten sonra Ankara'da Harp Akademisi komutanlığına getirildi. 1950'lerin ortalarından itibaren DP hükümetine karşı gizli tertipler içinde aktif olarak yer aldı, ama Mayıs 1960 darbesi sırasında yurtdışındaydı. 22 Şubat 1962'de kendi askeri darbesini yapmaya kalkıştı. Başarısızlığa uğrayınca emekliye sevk edildi. 20 Mayıs 1963'te yeniden darbe yapma girişiminde bulundu. Ankara'da cereyan eden bazı çatışmaların ardından, bu girişim önlendi. Aydemir yargılanması sonucunda suçlu bulunarak 1964 Temmuz'unda idam edildi.

Tekin Alp (Moiz Cohen, Munis Tekinalp) (1883-1961). Musevi bir aileden gelme. Selanik'te hukuk öğrenimi gördü. 1905'te gazetelerde yazıları çıkmaya başladı. 1908'de İttihat ve Terakki'ye katıldı. 1912'de İstanbul'a geldi. İstanbul Üniversitesi'nde hukuk ve iktisat dersleri verdi, ama yaşamını

esas olarak tütün ticareti yaparak kazandı. Farklı bir kökenden gelmesine karşın önde gelen bir Türk milliyetçisi ve Türk milliyetçiliği, pan-Türkizm ve ulusal ekonomi alanlarında çok sayıda yazısı olan bir yazar.

Turgut Özal (1927-1993). Malatya'da doğdu. İstanbul Teknik Üniversitesi Elektrik Fakültesi'ni bitirdi. ABD'de ekonomi eğitimi gördü. 1965'te Süleyman Demirel'in teknik danışmanlığını üstlendi. 1967'de Devlet Planlama Teşkilatı başkanlığına getirildi. 1971 darbesinden sonra Dünya Bankası'nda çalışmak üzere Washington'a gitti. 1973-1979 arasında özel sektörde çalıştı. 1979'da başbakanlık müsteşarlığına getirilerek ekonomik reform paketinin yürütülmesinde kendisine özel görev verildi. 1980-1982 arasında generallerin yönetimi döneminde ekonomiden sorumlu başbakan yardımcılığına getirildi. Bankerler skandalının ardından istifa etti. 1983'te Anavatan Partisi'ni kurdu. 1983-1989 arasında başbakanlık yaptı. 1989'dan ölümüne kadar Türkiye'nin sekizinci cumhurbaşkanlığı görevini yürüttü.

Turhan Feyzioğlu (1922-1988). Çerkez kökenli. 1945'te İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1955'te Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde profesör, 1956'da dekan oldu. Kurucuları arasında yer aldığı *Forum* dergisinde DP hükümetini eleştiren yazılar yazdı. Bu yazıları nedeniyle bakanlık emrine alınınca 1956'da üniversitedeki görevinden istifa etti. 1957'de CHP'den milletvekili seçildi. 1960 darbesinden sonra Orta Doğu Teknik Üniversitesi rektörlüğüne getirildi. Kurucu Meclis üyesi ve bu meclisin Anayasa Komisyonu Başkanı. Milli eğitim bakanı (1961), devlet bakanı (1961-1962). "Ortanın Solu" politikası nedeniyle 1967'de CHP'den istifa etti, Güven Partisi'ni kurdu. Sonra daha da sağa kaydı ve Demirel'in Milliyetçi Cephe koalisyonuna katıldı.

V. Mehmet (Reşat) (1844-1918). Abdülmecit'in oğlu ve otuz beşinci Osmanlı padişahı. 1909'da ağabeyi Abdülhamit'in yerine tahta geçti. Dokuz yıllık hükümranlığı sırasında bütün iktidarı siyaset adamlarına, esas olarak da İttihat ve Terakki'ye bıraktı. İttihat ve Terakki de onu hem bir milli hükümdar hem de halife olarak el üzerinde tuttu. I. Dünya Savaşı sona ermeden öldü. Biraz şairlik yönü de var.

Vehbi Koç (1901-). Ankara'da bir Müslüman tüccarın oğlu. Babasının işleri I. Dünya Savaşı yıllarında İttihatçıların himayeci politikaları sonucunda büyük bir gelişme gösterdi. Vehbi Koç 1926'da işlerin başına geçti. 1937'de firma limited şirkete dönüştürülerek merkezi İstanbul'a taşındı. 1930'larda firma devlet için büyük müteahhitlik işleri gerçekleştirdi. 1940'ların sonundan itibaren sanayi ürünleri ithalatına ve yabancı lisansla tüketici ürünleri üretimine başladı. 1963'te Koç grubunun firmaları Türkiye'nin en büyük topluluğunu oluşturan bir holding bünyesinde toplandı.

VI. Mehmet (Vahdettin) (1861-1929). Abdülmecit'in oğlu. Otuz altıncı ve son Osmanlı padişahı. Kardeşi V. Mehmet'in ardından 3 Temmuz 1918'de tahta çıktı. Mütarekeden ve İttihatçı önderlerin kaçmalarından sonra yönetimi kendi elinde toplamaya çalıştı. İtilâf devletlerine karşı uzlaşmacı bir tutum aldı ve önce İttihatçılara, ardından Anadolu direniş hareketine karşı çıktı. 1920'de Sevr Antlaşması'nı kabul etti. 1922'de Anadolu hareketi başarıya ulaşınca saltanatı sona erdirildi. Ülke dışına çıktı. Hicaz'da kendisini halife ilan etmeye çalıştı. Bu girişimi başarısızlığa uğrayınca İtalya'ya yerleşti. San Remo'da öldü.

Yusuf Akçura (1878-1935). Volga Tatarlarındandır. İstanbul'da Harbiye Mektebi'nde okurken Jön Türk hareketine

katıldı. Bu faaliyetlerinden dolayı Trablusgarp'a sürüldü. Fransa'ya kaçtı ve Paris Siyasal Bilgiler Yüksekokulu'nu bitirdi. Muhalif gazetelerde Türk milliyetçisi ve pan-Türkçü yazılar yazdı. Pan-Türkçü manifesto olan "Üç Tarz-ı Siyaset"in yazarıdır (1904). "Türk Ocakları" hareketinin itici gücüdür. Anadolu'daki milliyetçilere katıldı. 1923'ten 1939'a kadar sürekli milletvekilliği yaptı. 1930'larda Türk Tarih Kurumu Başkanlığı yaptı ve İstanbul Üniversitesi'nde siyasi tarih dersleri verdi.

Zekeriya Sertel (1890-1980). Selanik'te doğdu. İstanbul Üniversitesi Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra öğrenimini Sorbonne'da sürdürdü. Columbia Üniversitesi'nde gazetecilik öğrenimi gördü. 1923'te Türkiye'ye döndükten sonra matbuat umum müdürlüğüne getirildi, ama sansür politikasını protesto ederek görevinden ayrıldı. Çeşitli yayın organlarında çalıştıktan sonra 1936'da *Tan* gazetesini yayınlamaya başladı. Solcu görüşleri nedeniyle defalarca tutuklandı. Aralık 1945'te *Tan* gazetesi sağcılar tarafından basıldı, tahrip edildi ve yağmalandı. 1950'de ülkeden ayrıldı ve yaşamını yurt dışında sürdürdü. Türkiye'ye sadece 1977'de döndü, ama kısa süre sonra tekrar ayrıldı. Yayın hayatının büyük bölümünde eşi Sabiha Sertel'le birlikte çalıştı. Sabiha Sertel'in de eşine benzer bir kariyeri vardı ve Marksistti.

Ziya Gökalp (Mehmet Ziya) (1876-1924). Diyarbakır'da doğdu. Kendi kendine Fransızca öğrendi. İstanbul'da veterinerlik öğrenimi gördü. Jön Türkçü faaliyetlerinden dolayı önce tutuklandı, ardından Diyarbakır'a sürüldü. 1899'dan 1908'e kadar burada yaşadı. II. Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır şubesini kurdu. Selanik'e giderek merkez komitesi üyeliğine atandı ve *Genç Kalemler* dergisinde yazmaya başladı. İstanbul Üniversitesi'nde felsefe

dersleri verdi. Türk Ocakları hareketine aktif olarak katıldı. Durkheimcı sosyolojiyi ülkeye tanıttı ve II. Meşrutiyet'ten sonra Türk milliyetçiliğinin ideologu olarak sivrildi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Malta'ya sürüldü. Diyarbakır ve Ankara'da Anadolu hareketi için çalıştı. 1923'te milletvekili seçildi.

Ziya Paşa (Abdülhamit Ziya) (1825-1880). Bir gümrükçünün oğlu. 1842'de Sadaret Mektubi kalemine girdi. 1855'te Reşit Paşa'nın aracılığıyla mabeyn kâtipliğine getirildi. Reşit Paşa'nın ölümünden sonra Ali Paşa tarafından Saray'dan uzaklaştırıldı. 1867'de Fransa'ya kaçıncaya kadar mutasarrıflık yaptı. Fransa'da Namık Kemal'le birlikte muhalefet gazetelerini çıkardı. 1872'de ülkeye döndükten sonra Şura-yı Devlet üyesi oldu. 1876 darbesinden sonra yeni padişah V. Murat'ın özel kâtipliğine getirildiyse de 24 saat sonra bu görevinden uzaklaştırıldı.

Dizin

B

C

Ç

D

E

F

G

H

I

İ

J

K

L

M

N

O

Ö

P

R

S

Ş

T

U

Ü

V

W

Y

Z